

„Mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti”

Beszélgetés Roger Chartier francia történésszel

Hogyan lett történész?

Ezt a kérdést mindig nehéz megválaszolni, mert – ahogy Bourdieu írja –, mindig egyfajta „életrajzi illúzió” alanyai vagyunk. Így amikor megpróbálunk választ adni, természetesen nem állítunk téves dolgokat, de szükségszerűen egy olyan értelmiségi létet igyekszünk rekonstruálni, amelyet a körülményeink és a minket inspiráló emberekkel való találkozásaink hoztak létre. Azt gondolom, hogy ebben a tekintetben a legfontosabb szerepet a tanárainkkal és professzorainkkal való találkozások jelentik, nemcsak az egyetemen, de már korábban, a középiskolában is. Másrészt pedig azt is számításba kell vennünk, hogy az egyéni életpályák mindig egy generáció tapasztalataiban is gyökereznek, és sok egyedinek tűnő élményben valójában osztozunk azokkal a történész kollégáinkkal, akikkel egy időben kezdtük a tanulmányainkat. Az 1960-as években Franciaországban például nagy mértékben átalakult a könyvekhez való hozzáférés lehetősége: megnőtt az olcsóbb, puha kötésű könyvek száma, és ezek között a történeti munkáké is. Emlékszem, hogy a középiskola utolsó éveiben nagy érdeklődéssel olvastam ezeket a köteteket, különösen egy levéltári anyagokat közlő kiadványt, amelyben történészek jegyzetei és kommentárjai is szerepeltek. Azt hiszem, hogy ez indított el a történésszé válás útján.

Fiatal kutatóként hogyan fordult a figyelme a könyv- és olvasástörténet felé?

Nagyon fontos megjegyeznünk, hogy a könyv- és olvasástörténet két külön irányt jelent, amelyek kutatása eltérő időpontokban jelent meg. A könyvtörténet-írás az 1960-as és 1970-es évek meghatározó historiográfiai trendjeibe illeszkedett. Volt azonban egy pillanat, amikor a művelődéstörténet elkezdte integrálni a történeti demográfia, valamint a gazdaság- és társadalomtörténet-írás módszereit. Ebben az időszakban a statisztikai alapú, szeriális és kvantitatív módszereket alkalmazhatónak véltük bizonyos kulturális jelenségek vizsgálatára például a könyvtörténet-írásban is. Ekkor már folytak kollektív kutatások az EHESS-en is, 1969-ben pedig megjelent Henri-Jean Martin könyve *Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe*

siècle címmel. Az ekkoriban kiadott kötetek elsősorban a statisztikai elemzés módszerével dolgoztak, és a könyvtermelés vizsgálatával hozzájárultak a könyvpiac bizonyos mutatóinak feltáráshoz, a könyvtárlisták és inventáriumok alapján elvégzett kutatások pedig az egyes társadalmi rétegek könyvgyűjtési szokásaira mutatnak rá. Ezt a megközelítést kritizálta például Carlo Ginzburg vagy Robert Darnton. Ők arra hívták fel a figyelmet, hogy a könyvtörténet nem jelenti egyben az olvasás történetét is. Ha az olvasáson a jelentés konstrukcióját és az olvasottak befogadását, elsajátítását értjük, a folyamat nem elemezhető pusztán a könyvgyűjtési szokások alapján létrehozott statisztikák alapján. Ennek az első és egyben legegyszerűbb oka az, hogy birtokolhatunk olyan könyveket, amelyeket sosem olvastunk, és ez fordítva is igaz, olvashatunk olyan könyveket, amelyeket nem birtoklunk. Ez a megállapítás pedig rögtön maga után vont egy másikat is: az olvasás és elsajátítás aktusa mindig kapcsolatban áll a szöveg materiális formájával, ennek döntő jelentősége pedig nem érhető meg kizárólag statisztikai analízis útján. Mindez tehát váltáshoz vezetett: a kvantitatív, statisztikai módszereket alkalmazó könyvtörténettől jutottunk el az olvasástörténetig, amely a különböző forrástípusok találkozásán alapul, s figyelembe veszi az olvasási szokásokat és a szövegek materialitását is. Ebben az időszakban tehát a könyv- és olvasástörténet elvált egymástól. Bár a könyvtörténet gyakran aposztrofálta önmagát olvasástörténetként is, ez téves megközelítés volt, hiszen csupán a könyvtermelés, -kereskedelem és -gyűjtés története volt. Az olvasástörténet azonban már nyitott volt az irodalomelméleti és az antropológiai megközelítések felé is.

Annak tehát, akit az olvasástörténet érdekel, foglalkoznia kell azokkal a nyomokkal is, amelyeket az egyes olvasók hagytak a könyvekben, még akkor is, ha természetesen a többség olvasási szokásaira nem tudunk ilyen nyomokból következtetni – ez igaz a múlt és a jelen olvasóira is. Ugyanígy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak is, hogy az olvasók milyen értelmezéseket adtak az olvasmányaiknak, így az olyan egodokumentumok, mint a naplók, levelek és önéletrások is az olvasástörténet forrásaiul szolgálhatnak. Természetesen itt is érvényesülnek bizonyos megkötések: mindez inkább a magasabb társadalmi rétegek esetében vizsgálható, és elsősorban a 18–20. század vonatkozásában; a 16–17. század olvasói sokkal kevesebb ilyen típusú anyagot hagytak az utókorra.

Az utóbbi időben a könyvekben található margináliák vizsgálata képezi az olvasástörténettel foglalkozók egyik legjelentősebb forrásbázisát: természetesen ez korábban sem volt elhanyagolható szempont bizonyos szerzők esetén, ilyen például Voltaire, akinek a munkássága a könyveiben található margináliákat is magában foglalja, de mára már világossá vált, hogy rengeteg könyvben találkoznak ilyen bejegyzésekkel. Ma a margináliákat az olvasási szokások lenyomataiként vizsgáljuk; a 18. századtól kezdve ezeket az olvasmányélményekre adott reakciókként értelmezhetjük, amelyek lehetnek szentimentális, szellemi vagy politikai természetűek. A 16–17. század során a margináliák inkább a közhelyek használatához kapcsolódtak, az írás pedig kivonatolásként, másolásként és újrafelhasználásként értelmeződött. A reneszánsz időszakában a használatuk tehát egy közös intellektuális technikát jelentett. Ez persze csak egy megközelítés. Ahogyan már utaltam rá, azt is figyelembe kell vennünk és értelmeznünk is kell, hogy az egyes korszakokban mit olvastak. Erről nagyon sokáig úgy vélekedtek a kutatók, hogy a szerző szövege

volt az, amit az olvasók elsajátítottak. Ebből a szempontból, úgy gondolom, hogy alapvető egy új dimenzió, a szöveg materialitásának bevonása a vizsgálatba, az olvasók ugyanis nem az olyan absztrakt, anyagtalan és változatlan szövegekhez jutnak hozzá, amelyekre a filozófia-, a történet- és irodalomtudomány, valamint a tudománytörténet fókuszál.

Az olvasási szokásokat mindig egy meghatározott kontextusban kell értelmeznünk, amely egyben a szöveg elsajátításának specifikus módjaira is utalhat. Kapcsolatot kell tehát feltételeznünk a szöveg mint „szimbolikus termék” és az eltérő formában megjelenő és terjesztett szövegkiadások között. Ez alapvető jelentőségű egyrészt a szöveg formátuma (amely kapcsolatban állhat a szerzői és/vagy kiadói szándékokkal), másrészt pedig az olvasási szokások és elsajátítás közötti dialektikus kapcsolat szempontjából. Az utóbbi gyakorlatok pedig nem csupán mentális és szellemi folyamatokat foglalnak magukban, hanem azt is feltételezik, hogy ezek a speciális körülmények „beleíródnak” egy adott kiadás szövegébe.

Hogy látja, ez a megközelítés milyen hatással volt az olvasástörténeti kutatásokra Franciaországban kívül?

Ezt a kérdést szerintem helyesebb lenne megfordítani, hiszen minden, amit idáig elmondtam, idegen volt a francia hagyomány számára, amely egy nagyon erőteljes irányzatot jelentett Lucien Febvre és Henri-Jean Martin *A könyv születése (L'apparition du livre)* című könyvének 1958-as megjelenése óta. Ez a kötet nyitotta meg az utat az 1960-as és 1970-es években uralkodó irányzat számára, amely a könyvtermelés, -terjesztés és -gyűjtés kérdéseit helyezte a középpontba. A szövegek materialitását hangsúlyozó szemlélet megjelenése mindenekelőtt angol és amerikai hatásokat tükröz, itt külön kiemelendő Donald F. McKenzie 1986-ban, *Bibliography and the Sociology of Texts* címmel megjelent kötete, amelyben hangsúlyozta, hogy a „forma hatással van a jelentésre”, s ez különösen igaz a szöveg materialitására. Ez a megközelítés később egy önálló kutatási irányzattá fejlődött. A Pennsylvanai Egyetemen, ahol minden tavaszi félévben tanítok, elindítottunk például egy könyvsorozatot, amely pont erre, a diszkurzív műfajok és a szövegek materialitása közötti kapcsolatra helyezi a hangsúlyt. Itt fontosnak tartok kiemelni még valamit: a könyvtörténet, amelynek paradigmaticus munkája Febvre és Martin *A könyv születése* című műve, egy igen különös elképzelésen alapul. Ez pedig a könyv és a nyomtatott könyv közötti egyenlőségétel. Febvre és Martin egész műve annak a hatásnak igyekszik utánajárni, amelyet Gutenberg találmánya jelentett. Ez a megközelítés tehát a könyvet mint nyomtatott terméket értelmezi. A kötetet alapvetően Henri-Jean Martin írta, aki ekkor az École nationale des chartes tanulója volt, s Febvre csupán a bevezető megírásával járult hozzá ehhez a vállalkozáshoz; ebben fejtí ki az előbb elmondottakat is. Martin valószínűleg nem lehetett elégedett ezzel a magyarázattal, hiszen ő maga levéltáros- és könyvtárosképzésben vett részt, ezért megkérte a Francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque nationale de France) egyik kurátorát, hogy írjon egy fejezetet a kéziratok könyvekről. Ez azonban a legtöbb kiadásnak és fordításnak nem képezi részét. Fontos azonban leszögeznünk, hogy Gutenberg nem a könyvet találta fel, csupán a szövegek sokszorosításának egy újfajta technológiáját. A könyvek – kódexek formájában – már

az első század környékén megjelentek, s ha közelebről megvizsgáljuk a kérdést, láthatjuk, hogy a kéziratos kódexek és a nyomtatott könyvek morfológiája is hasonló. Erre a töréspontra hívta fel a figyelmet Elisabeth Eisenstein könyve (*The Printing Revolution in Early Modern Europe*)¹ is, amelyben többek között a kéziratos kultúrából a nyomtatott kultúrába való átmenetet elemezte. Eisenstein ezt „forradalomnak” nevezte. Természetesen bizonyos értelemben valóban forradalmi volt a változás, ám a kontinuitásokat is érdemes figyelembe vennünk. Ezt hangsúlyozza például Armando Petrucci is, akinek a munkássága az olasz írástörténet és kodikológia hagyományában gyökerezik. Az ő értelmezése szerint például nem csupán a morfológiai hasonlóságokra érdemes felfigyelnünk, hanem arra a tényre is, hogy egy könyv – legyen az kéziratos vagy nyomtatott – funkciója aligha érthető meg anélkül, hogy elhelyeznénk azt a nyomtatott szövegeket létrehozó gyakorlatok univerzumában. Többek között például azért, mert nagyon sok nyomtatott szöveg nem könyvformátumban jelent meg. Néhány nyomda soha nem állított elő könyveket: ilyenek például azok a bizonyos francia régiókban található kisebb nyomdák a 18. században, amelyek könyveket ugyan nem, ám egyéb típusú szövegeket nagy számban nyomtattak, köztük például balladákat, pamfleteteket vagy plakátokat.

A másik megközelítés, amelyet fontos megemlítenem, és amely fontos hatást gyakorolt a francia hagyományra is, az az irányzat, amely a szövegek univerzumának totalitását igyekezett megérteni, nem csupán materiális szempontból (könyvek és nem-könyvek), hanem morfológiai szempontból is, olyan szövegek beemelésével a vizsgálódásokba, amelyek kívül estek az irodalmi szövegek körén, azonban a mindennapi (írás)gyakorlatnak jelentős részét képezték. Ilyen például az írások munkája; az általuk létrehozott szövegek ugyanis az írott kultúra egy jelentős szegmensét tették ki. Ebben a szellemben dolgozott például a magyar történész, Hajnal István is, aki a 12–13. századi egyetemeken folyó írásktatással és az írástudók a kancelláriákon betöltött szerepével foglalkozott.

Az tehát, amit ma könyv- és olvasástörténetként ismerünk, nem a francia hagyományban gyökerezik, a francia kutatások csupán hozzájárultak a kialakulásához. De a korábban idézettek, így például a Donald F. McKenzie által képviselt irányzat, amely a könyvészet szövegszociológiává való átalakulását jelentette, vagy a paleográfia és a kodikológia tudományának kiterjesztése az írott kultúra egészének vizsgálatává, szintén nagyon fontos elemeknek tekinthetők. Amit még zárásként érdemesnek gondolok hozzátenni, az az irodalomelmélet jelentősége, különösen az az 1960-as és 1970-es években lezajlott fordulat, amely szakítani igyekezett az amerikai *New Criticism* és a francia *Nouvelle Critique* értelmezéseivel, amelyek a jelentés konstrukcióját alapvetően a nyelvben keresték. Az ekkor születő új megközelítések megszabadították a jelentést a nyelv bilincseitől, és egy alapvetően dialektikus kapcsolatot feltételeztek a szöveg és az olvasói elvárások között. Ide sorolhatjuk például a Hans Robert Jauss nevével fémjelzett recepcióesztétikát, a többek között Stanley Fish nevéhez kötődő *reader-response*, vagy olvasói-válasz

¹ Eredetileg két kötetben, *The Printing Press as an Agent of Change: Communication and Cultural Transformations in Early Modern Europe* címmel jelent meg 1979-ben a Cambridge University Pressnél.

elméletet és Wolfgang Iser olvasásfenomenológiai kutatásait. A szöveg felkínálhat vagy sugallhat egyfajta értelmezést, irányíthat vagy béklyóba köthet, azonban mindig feltételeznünk kell egyfajta távolságot az olvasó és az olvasottak között. Ezekből a megközelítésekből természetesen hiányzott a szövegek materialitásának szempontja: univerzalizálták az olvasói gyakorlatokat, amelyeket azonban befolyásolhatnak az idő- és térbeli keretek, a társadalmi háttér, a nem és a generációs különbségek. Ettől függetlenül azonban az irodalomelmélet hatalmas szerepet játszott az új paradigma megalkotásában, amelyben a szöveg mint tárgy és az olvasói gyakorlatok egyaránt helyet kapnak.

Hogyan látja ma, 2019-ben az olvasástörténeti kutatásokat?

Az a paradox helyzet állt elő, hogy mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti. Különösen Martin és Febvre könyvének megjelenése után, amelyet számos nyelvre lefordítottak, az, amit „könyv- és olvasástörténet”-ként definiálhatunk, egy jól körülhatárolható irányzatot jelentett. Ma már azonban mindaz, amit e kifejezések alatt értünk, beépült a különböző területek módszertani eszköztárába; a tudomány- és irodalomtörténeti, valamint az irodalomelméleti kutatások előszeretettel használják fel az olvasástörténet által felkínált lehetőségeket. Úgy érzem, hogy mára már széles körben elfogadottá vált az a megközelítés, amely dinamikus kapcsolatot feltételez a szöveg és az olvasó között, s amelynek értelmében az olvasó mint társadalmi és történeti kontextusaiban értelmezendő alany lép elő. A szövegekkel pedig a kutatók ma már nem csupán absztrakt filozófiai, irodalmi vagy tudományos értekezéseként foglalkoznak a megjelenés, terjesztés és fordítás kérdéseinek figyelembevétel nélkül. Ezek az elképzelések, úgy látom, hogy behatoltak a történettudomány különböző területeire. Úgy tűnik, hogy a történészek immáron érzékenyek ezekre a kérdésekre, és a kutatási témától függetlenül fontosnak érzik annak feltárását, hogy a vizsgált korszak olvasói milyen jelentéseket tulajdonítottak egy-egy szövegnek.

Ehhez kapcsolódóan érdemes kiemelni a mobilitás fogalmát. Ha tradicionális filológiai szempontból nézzük, a mobilitás hozza létre egy szöveg különböző variánsait, hiszen a szövegekre sohasem tekinthetünk mozdulatlan, változatlan egységekként. Persze léteznek szent szövegek, de ezek sem mentesek teljesen a változtatás lehetőségétől. Ez a filológia számára egy hagyományos kérdésnek számít. Am a szövegek mobilitása – és itt ismét vissza kell kanyarodnunk a materialitás kérdéséhez –, eredhet a szövegek megjelenési formáinak pluralitásából is. Gondoljunk csak a 19. században a folyóiratok lapjain folytatásokban megjelentetett regényekre. Persze nem csak regények, történeti és filozófiai művek is megjelenhettek ebben a formában. Később ezeket a részleteket publikálhatták könyvformátumban is, ám ennek is többféle variánsa létezett: egy ilyen kiadás magában foglalhatott több könyvet több szerzőtől, tartalmazhatta csupán egy szerző egyetlen művét, de jelenthetett irodalmi antológiát is. Tehát a 19. században az európai és amerikai szerzők szövegei több formában is napvilágot láthattak, jó példa erre Balzac vagy Machado de Assis. Ezt hívhatjuk „második mobilitásnak” is. A mobilitás harmadik formájának a nyelvek közötti közvetítést tarthatjuk; a fordítás kérdése az utóbbi években egyre inkább kitüntetett figyelmet élvez. Mi történik egy szöveggel, ha

lefordítják? Hogyan alakulnak át a jelentések a fordítás során? Kell-e foglalkozunk a lefordíthatatlan kifejezések kategóriájával bizonyos szerzők vagy nyelvek esetén? És természetesen ki kell emelnünk egy negyedik kategóriát is, amit a műfajok közötti átjárás jelent. Ilyen például a narratív szövegek dramatizálása, gondoljuk csak a *Don Quijote* színpadi adaptációra vagy Shakespeare történelmi drámáira. A mobilitás utolsó formája, amit talán a legnehezebb megérteni, az elváráshorizont transzformációja és az olvasók bizonyos csoportjai közötti kapcsolat. A mobilitás különféle modalitásai jelentik tehát a „mű” és a „szöveg” közötti különbségtétel alapját. Egy olyan műnek, mint a *Don Quijote*, lehetnek szövegváltozatai, ám az eltérő nyelvi és kulturális közegekben is megőriz valamit az eredeti mondanivalójából. Alapvető feszültség keletkezik tehát a szövegváltozatok pluralitása és a mű transzcendentális identitása között. Ez pedig jelen van – ahogyan erre többen is rámutattak már – akkor, amikor a szöveg egy adott nyelvből, kultúrából, formátumból vagy időbeli keretből egy másikba kerül át, hiszen az olvasó sosem találkozott a *Don Quijote* egy „ideálisnak” vagy „absztraktnak” tekintett szövegváltozatával; mindenképpen egy adott kiadásban, egy adott nyelven olvasta.

Azt gondolnom, hogy számolnunk kell egy további problémával is. Mindaz, amiről eddig beszéltünk a nyomtatott kultúra kapcsán, alkalmazható a levéltárakra is. A történeti kutatásokban mostanában egyre inkább előtérbe kerül az megközelítés, amely nem csupán a levéltári dokumentumok információtartalmát, de a dokumentumok fennmaradásának és rendszerezésének körülményeit is figyelembe veszi. Ez nem azt jelenti, hogy ne lenne fontos az, hogy mit tartalmaznak ezek a dokumentumok, csupán azt, hogy a levéltárakban őrzött anyagok esetében is végig kell gondolnunk, hogy mindegyikük egy sajátos logika és ok mentén keletkezett, és egy adott műfaji kategóriába sorolható. Néhány szerző, köztük például Arlette Farge vagy Natalie Zemon Davis, különösen fogékonyak erre, s bizonyos értelemben a levéltári dokumentumokat is hasonlóképpen közelítik meg, ahogyan az olvasástörténeti kutatások a *Don Quijote* szövegét. Hiszen a levéltárak létrehozásának minden esetben oka van, ahogyan a bennük érvényesülő rendszerezésnek is, ezt pedig fontos megértenünk annak felfejtéséhez, hogy a bennük őrzött dokumentumok milyen logika mentén írják le, írják elő vagy vetik el a valóság értelmezésének bizonyos formáit. Pontosan ezért kell az írott kultúra egészéről gondolkodnunk, a leghíresebb irodalmi műtől egészen az egyszerű levéltárakig.

Idáig elsősorban a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban született klasszikus munkákat említette. Hogy látja az olvasástörténeti kutatások helyzetét a közép-kelet-európai régióban? Beszélhetünk recepcióról, hatásokról vagy kölcsönhatásokról?

Nagyon nehéz ebből a régióból hozzájutni a szövegekhez, hiszen sokszor olyan nyelveken íródnak és olyan folyóiratokban vagy könyvekben jelennek meg, amelyekhez nem minden esetben biztosított a hozzáférés. A globalizáció világát tehát egyáltalán nem tekinthetjük globalizáltnak. Minden, ami elérhető, elsősorban személyes ismeretségeken keresztül válik azzá. Milan Kundera visszaautásította a „kelet-európai” kifejezés használatát, s helyette Közép-Európát javasolt, hiszen mára már eltűnt a választóvonal a „Nyugat” és a „Kelet”, a szovjet érdekszférába és a nyugati liberális demokráciához tartozó országok között. Politikai értelemben

legalábbis. Úgy tűnik, hogy társadalmi és kulturális értelemben azonban nem. Ennek ellenére azt gondolom, hogy fontos a tudományos világról egységként gondolkodnunk. A már említett Hajnal István munkái például egyértelműen a kortárs francia vagy olasz írástörténészek munkássága mellé helyezhetők. Ugyanígy később Tóth István György a közép-európai régióra fókuszáló könyvtörténeti kötetek, amelyek a kortárs nyugati munkák szellemiségében íródtak, s akinek néhány könyve angolul is megjelent. Sok szöveg azonban, amely kisebb nyelveken íródik, elérhetetlen marad a történészek többsége számára.

Ez tehát mindenekelőtt a láthatóság kérdése.

Igen, igen, a láthatóságé. Emlékszem, hogy az 1980-as években születtek a francia szemléletet alkalmazó művek, így például a Furet által szerkesztett könyvtörténeti kötet (*Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*) nagy hatással volt a lengyel Rostworowski munkásságára, aki a könyvkereskedelem vizsgálatával foglalkozott. A hatásnál vagy az imitációnál azonban sokkal fontosabbnak tartom a kortárs érdeklődést bizonyos témák iránt. Azt sajnos nem tudom, hogy például az irodalomelmélet milyen mértékben van jelen a magyar vagy lengyel történészek és irodalomtörténészek munkásságában. Hatott-e rájuk például az újhistorizmus? Vagy a szövegek materialitásának gondolata? Érdekes lenne látni, hogy ezek az irányzatok mennyire vannak jelen a régióban. Nem tudom például, hogy az olvasástörténetre nagy hatást gyakorló olasz írástörténeti és kodikológiai munkák megjelentek-e vagy elérhetőek-e Magyarországon vagy máshol a régióban. De azt gondolom, hogy ezek esetében sem lenne érdemes hatásról vagy imitációról beszélni, továbbra is a kortárs érdeklődést hangsúlyoznám. Ott van például Bronislaw Geremek, akinek a marginálisokról szóló munkái a megjelenésük pillanatában egészen egyedülállóak voltak. Ugyanebben az időben kezdett hasonló kutatásokba Natalie Zemon Davis is a szegénykérdés kapcsán. Ez, úgy gondolom, hogy jó példája annak, amikor egy kutatási terület születéséhez eltérő hangok járulnak hozzá különböző régiókból.

Manapság az élet minden területén érzékeljük az angol nyelv hatását. Erre a kérdésre Ön is reflektált például a 2004-ben Language, Books and Reading from the Printed World to the Digital Text címmel megjelent írásában. Hogy látja ma ezt a kérdést? Milyen hatást gyakorol ma az angol nyelv a kortárs olvasási gyakorlatokra?

Ez egy nagyon fontos kérdés, még akkor is, ha nehéz pontos diagnózist felállítani. Egyrészt mondhatjuk azt, hogy a digitális világban és az egyre elterjedtebbé váló digitális kommunikáció szempontjából az angol nyelv dominanciája csökkenő tendenciát mutat. A 2000-es évek elején minden statisztika az angol nyelv erőteljes befolyását mutatta ki a digitális térben, ez mára azonban átalakult: a digitális tartalmak jelentős része ma már kínaiul vagy arabul érhető el, ez pedig már egy egészen másfajta nyelvi jelenlétet feltételez, és az internetes kommunikáció jelentős része már nem angolul zajlik. Ugyanez persze nem mondható el a tudományos világról; itt az angol nyelv jelentős befolyása érezhető. Megjelentethetünk persze munkákat kisebb nyelveken, például finnül vagy magyarul, de ez egyáltalán nem garantálja,

hogy az adott szöveg bekerül a tudományos körforgásba. Néha ez persze kényszer is, főleg az előbb említett kis nyelveknél, ám ez egyre inkább igaz az olyan nagyobb, többek által beszélt nyelvekre is, mint a német vagy a francia. Ennek az lett az eredménye, hogy manapság egyre több kutató dönt amellett, hogy angolul írja meg a műveit. Ezt személy szerint problémásnak gondolom. Gondoljunk csak a történettudományra: nem szabad csupán a tudás közvetítéséről beszélnünk, az írás egyfajta művészet, és egy másik nyelven, ami nem a sajátunk, nehezen tudunk ugyanazzal az eleganciával és árnyaltsággal írni. Nem tudom elképzelni például, hogy Jacques Le Goff vagy Georges Duby ugyanazokat a munkákat tudta volna megírni angolul, mint franciául. Mindennek pedig az a következménye, hogy kialakult egy olyan univerzális angol nyelvi változat, amely használatának az egyetlen célja az eredmények közvetítése, s amely nem azonos azzal a nyelvi és tartalmi szempontból is komplex írásmóddal, amit az anyanyelvünkön hozunk létre. Az első és legfőbb probléma tehát: kötelező-e angolul írunk, és ha igen, mi az, ami elveszik?

A második komoly probléma, amit érdemes megemlíteni, az a krízis, amit a fordítások hiánya idéz elő. Egy ideig ugyanis a nyelvkérdés nem jelentett különösebb kihívást, hiszen rengeteg történeti munka jelent meg fordításban. Ez igaz például az *Annales* több nemzedékének munkásságára. Természetesen nem minden, de a francia történeti munkák egy igen jelentős része más nyelveken is megjelent. Ez sajnos ma már nincs így, a fordítások ára ugyanis sokszor visszariaszítja a kiadókat, s köztük az egyetemi kiadókat is. Ennek a krízisnek pedig – ahogyan arra Robert Darnton is rámutatott – elsősorban a monográfiák esnek áldozatul, amelyeket sokkal költségesebb lefordítani, mint más típusú kiadványokat. Az angolul való publikálásra való képtelenséget vagy az angol nyelv nagyon is tudatos elutasítását tehát manapság már nem kompenzálja a fordítások jelentős száma. Persze azt is hozzá kell tennem, hogy a francia történetírás nem feltétlenül reprezentatív ebből a szempontból, hiszen például az olasz vagy német nyelven íródott munkák egy jelentős része soha nem is került lefordításra. Carlo Ginzburg műveit például lefordították, ám más, hasonlóan jelentős, alapvető fontosságú történeti munkákat nem. A spanyol nyelv helyzete például egy érdekes kérdés: gyakran hangzik el az, hogy a spanyolul megjelent munkákat nem érdemes lefordítani, hiszen többségükben spanyol kérdésekkel foglalkoznak, s azok, akiket ez érdekel, minden bizonnyal beszélik a nyelvet. Tehát a fordításnak ebben az esetben nincsen „kereskedelmi” alapja. Ez pedig, azt gondolom, hogy kritikus helyzetet eredményez. Olaszországban például egy időben rengeteg fordítás jelent meg olyan kiadóknál, mint az Einaudi, a Feltrinelli vagy a Laterza, ezzel sok szöveghez hozzáférést biztosítva az olaszul tudók számára. Számos német szerzőt, például Blumenberget, én is olasz kiadásban olvastam. Az amerikai egyetemi kiadók esetében is ugyanez a helyzet; Robert Darnton megfigyelései leginkább erre a szférára vonatkoztak: a fordítások egyre ritkábbá válnak. Ehhez hozzájárulnak még a tudományos folyóiratok rendkívül magas előfizetési díjai, ami azt eredményezi, hogy egyre kevesebb pénz jut monográfiák kiadására, a fordításukra pedig még annál is kevesebb. Az európai kiadókat hasonló elzárkózás jellemzi. Mindez pedig ahhoz vezet – a globalizáció korában – hogy egyre inkább egyetlen nyelvet tekintünk lehetséges referenciapontnak. 2000-ben Oslóban rendezték meg az első globális történelemmel

foglalkozó nemzetközi kongresszust, ahol az előadások többségét amerikaiak tartották, és csak angol nyelven megjelent munkákra hivatkoztak. Azt gondolom, hogy ez nem volt jó kezds a „globális történelem” kifejezéssel leírt megközelítés számára. Ez a nyelvi zárkózottság tehát egy nagyon aggasztó problémát jelent.

A Pennsylvaniai Egyetemen, ahol minden tavaszi szemeszterben kurzusokat tartok, a diákok például el sem tudják képzelni, hogy egy szöveg hasznos lehet számukra – témától, időszaktól és területtől függetlenül –, ha nem angolul íródott. Ez még akkor is így van, ha egyébként beszélnek más idegen nyelveken is. Sokan tudnak például spanyolul, de lehet, csak azért, hogy elmenjenek Kubába nyaralni vagy hogy Pedro Almodóvar filmjeit nézzék, arra azonban nem gondolnak, hogy ezt a tudományos kutatás során is használhatnák, és olyan szövegeket is olvashatnának, amelyek nem tartoznak az angol nyelvű szakirodalmi kánonba. Ez mindenképpen aggasztó. Feltételezem, hogy a kisebb nyelvek esetében, amilyen például a magyar, a holland vagy a finn, ez egy kicsit másképp nézhet ki, hiszen nem biztos, hogy lehetőség nyílt minden valóban jelentős, alapvető történelmi munka lefordítására. Ezért a kisebb nyelveket beszélők talán sokkal jobban rá vannak kényszerítve arra, hogy idegen nyelveken olvassanak. A fiatalabb portugál történészek például mind több nyelven dolgoznak, és sokan előadóképesek angolul, franciául és németül is. Azt gondolom, hogyha a tudományos közeg engedi számunkra ezt a pluralitást – mert születnek például fordítások és a kutatók több nyelven is tudnak –, mindenképpen meg kell tartanunk, és nem fontos kizárólag az angolt használnunk. Hiszen láttuk, hogy a nyelvi, szellemi és episztemológiai hagyományok szorosan összefonódnak. Ezért azt gondolom, hogy a nyelvhasználat pluralitásának megőrzése, bár kihívást jelent, szükségszerű is.

Utalt a kiadókkal kapcsolatos problémákra. Ennek kapcsán joggal merülhet fel az open access kérdése, ma ugyanis viták keretében áll az a probléma, hogy mindenki számára elérhetővé kell-e tenni azokat a tudományos kutatások eredményeként született tartalmakat, amelyek a legtöbbször állami vagy magánfinanszírozásból jönnek létre. A kiadók egy része ellenáll ennek. Hogyan látja ezt a kérdést, mit jelenthet ez a szerzők, a kiadók és a finanszírozást biztosítók szempontjából?

Azt gondolom, hogy ennek a kérdésnek a gyökereit a felvilágosodás korszakában érdemes keresnünk, hiszen a szerzői jog koncepciója ekkor született meg Európában. Azaz az a gondolat, hogy a szöveg a szerző tulajdona, hiszen bizonyos értelemben „eredeti” és a munkássága szerves részét képezi. Diderot például ezt úgy fejezte ki, hogy az irodalmi szövegek nem csupán az elme, de a szív segítségével íródnak. A szerzői jog koncepciójának bevezetése megváltoztatta tehát a szerzőség fogalmát, s egyúttal a szerző és a szöveg közötti viszonyt is. Ez a jog persze átruházható és eladható, de eredőjét mindenképpen a szerzőnél kell keresnünk. Ez alapozta meg a modern szerzői jog gondolatát is. A felvilágosodás korszakában azonban megjelent az a gondolat is, hogy a tudáshoz – mivel ez szolgálja az emberiség fejlődését – mindenkinek joga van. Ezt az álláspontot képviselte például Condorcet, aki elutasította a szerzői jog gondolatát. Sok szerző küzdött ezzel a kettősséggel, tehát azzal, hogy miként lehetnek egyszerre a saját szellemi termékeik birtokosai és tehetik azokat mégis mindenki számára hozzáférhetővé. Erre

mutatott rá Fichte is, amikor különbséget tett a nyilvános, bárki által elérhető tudás és ismeretek, valamint az írás gyakorlata között, amely minden szerző esetében egyedi stílusjegyeket hordoz magán. Ez pedig egy olyan alapot teremtett, amely mentén mind az írott szövegekhez való hozzáférés, mind a szerzői jog fogalma megfér egymás mellett.

Ez a kérdés ma a tudáshoz és a tudomány által termelt javakhoz való ingyenes hozzáférés és a tudományos tudás kiadók általi monopolizálása mentén tematizálható. Ez különösen égető az olyan területeken, mint a fizika, a kémia vagy a biológia. Az olyan nagy kiadók, mint a Wiley, az Elsevier vagy a Springer hatalmas összegekért cserébe biztosítanak hozzáférést a digitális adatbázisaikhoz. Ha belegondolunk, ez pontosan a digitális világ egyik nagy előnyének – az információ szabad áramlásának – eltorzítása és kifordítása; mindez pedig azért lehetséges, mert a tudósok a piac foglyai. A dinamikusan fejlődő természettudományokban például sok tekintetben csak az a releváns, ami az elmúlt években vagy hónapokban történt, az eredményeket közlő folyóiratokhoz való hozzáférés tehát alapvető igény. Természetesen nemzetközi szinten léteznek próbálkozások ennek a monopóliumnak a megtörésére, erre jó példa a matematikusok közössége, de ott van például az Open Science Library is, és néhány egyetem is létrehozott már olyan adatbázisokat, ahol a tudósok szabadon publikálhatják az eredményeiket. Az *open access*, a szerzőség és a szerzői jogok fogalmainak erőterében kialakuló feszültség azonban mindenképpen konfliktushelyzetet teremt. Az az elképzelés például, hogy a közfinanszírozásból megvalósuló kutatásokhoz szabad hozzáférést kellene biztosítani, egy védhető álláspont. A kiadói érdekek azonban nem ezt diktálják; a Springer vagy az Elsevier által kiadott folyóiratok az előfizetőikből tartják fenn magukat. Úgy látom tehát, hogy ma a kiadók piaci érdekei és a tudományos közösségek ellenállása komoly indulatokat eredményez, s mindenképpen szükséges lenne egy olyan, a 18. századéhoz hasonló megoldást találni, ahol a szerzői jog és a tudáshoz való hozzáférés joga megfér egymás mellett.

Ez a vita rávilágít továbbá az elektronikus és a hagyományos, nyomtatott publikációk által felvetett kérdésekre, mert attól, hogy egy tudományos folyóirat digitális formában jelenik meg, még nem feltétlenül hozzáférhető. Ugyanígy problémás a tudományos publikációk helye a digitálisan születő tartalmak univerzumában is. Azt gondolom, hogy el kell utasítanunk az egyenlőségtételt az elektronikus és a nyomtatott publikációk között. Az elektronikus formában születő szövegek, hasonlóan a digitális kommunikáció során létrejövő egyéb tartalmakhoz, rendkívül fragmentáltak; a képernyőkön megjelenő töredékek pedig dekontextualizáltak és egyfajta autonómiával rendelkeznek. Ez a rész és egész közötti kapcsolat teljes átalakulását vonja maga után. Egy hagyományos, nyomtatott formában megszülető szövegre tekinthetünk olyan eszkékné, amelyben minden töredéknek (fejezetnek, bekezdésnek) helye és szerepe van; az architektúra egésze pedig a könyv materiális formája által válik láthatóvá. Az elektronikus szövegek esetén mindez eltűnik. Azt gondolom, hogy ez a különbség rendkívül jelentős, mert egyrészt átalakítja a folyóirat fogalmát, amelynek elsődleges célja pontosan az lenne, hogy az egyes számokban megjelenő szövegek között bizonyos szempontból koherenciát teremtsen, másrészt viszont kontinuitást teremt az elektronikus formában megjelenő tanulmányok és az internet mindennapi gyakorlatai között. Az internet egy

rendkívül gyors, bonyolult, hipertextuális világot jelent, amelyben a szövegek létrehozása és olvasása egészen más logika szerint történik.

Milyen hatással lehet ez a szövegek befogadására?

Az elektronikus szövegek olvasói, s különösen igaz ez a fiatalabb generációkra, töredékes szövegeket fogadnak be fragmentált módon, és nincsenek tudatában annak az előbb említett architektúrának, amelyben az egyes töredékek elhelyezkednek. A szövegek egy jelentős része már eredendően töredékként jön létre, ilyenek például a *tweetek*, amelyeket talán már külön „műfajként” is kezelhetünk. Ezt tekinthetjük tehát az első különbségnek a hagyományos olvasási szokásokhoz képest. Ha jobban belegondolunk, talán a töredék nem is jó kifejezés ebben az esetben, mert feltételezi egy lerombolt, elpusztított egész előzetes létezését. A romantika korában ennek például komoly esztétikai értéke volt. Ebben az esetben azonban olyan szövegekről beszélünk, amelyek zárt és autonóm szövegegységekként jönnek létre.

A második különbséget az „információ” és az „igazság” közötti feszültségben kell keresnünk. Nagyon sok digitális olvasó, különösen a fiatalok, nem foglalkoznak az adatok és információk validációjának kérdésével; ebben az olvasatban, ha valami megjelenik a képernyőn, minden bizonnyal hitelesnek tekinthető. Ugyanez a kérdés egyébként már a könyvnyomtatás feltalálásakor is felmerült: a nyomtatott szónak, materialitása révén, eredendően igazságértéket tulajdonítottak. Manapság, az internet korában egyre kevésbé tulajdonítunk jelentőséget az információ hitelességének: a hamis információk, alternatív igazságok és álhírek eluralják a digitális világot, ennek pedig megvannak a következményei. A digitális világ felszámolja az információk validálásának hagyományos kritériumrendszerét. Ez azt jelenti például, hogy egy egyetemi kiadónál megjelent tudományos kiadványnak nagyobb hitelességet tulajdonítunk, mint egy hasonló témában íródott újságcikknek. A nyomtatott kultúra az ésszerű elvárások világát jelenti, ahol az információ hitelessége összekapcsolódik a műfajjal, a szövegtípussal és a kiadóval. Az internet világában ez eltűnni látszik; minden szöveg hasonló megerősítés kap már pusztán attól, hogy megjelenik a számítógép képernyőjén. Az eltérő háttérrel és műfajokban született szövegek közötti kontinuitás és hipertextualitás felülírja a publikálás hagyományos kritériumait. Ez például a politika világa szempontjából nagyon komoly kérdéseket vet fel, mert, ahogyan a világ több pontján látjuk, az igazság és az álhírek vagy hamis információk közötti különbségtétel egyre inkább elveszti a jelentőségét. Fontossá válik azonban a meggyőzés az érvek igazságtartalmának figyelembevétele nélkül. A digitális világ tehát a demagógia visszatérésének is jó táptalajt adott.

Azt gondolom, hogy a digitális és a nyomtatott kiadványok közötti egyenlőség-tétel veszélyeinek nem tulajdonítunk kellő jelentőséget. Pedig nem ugyanazt megvenni egy könyvet az Amazonon vagy egy könyvesboltban, ahogy nem ugyanazt az élményt jelenti egy újság nyomtatott vagy elektronikus kiadásának olvasása sem. Ennek az az alapvető oka, hogy a nyomtatott kultúra logikája egyben a helyek logikája is, és az olvasó – Michel de Certeau metaforájának értelmében – „orvvadász”, „utazó” és „nomád”. Egy könyvesbolt megadja azt a szabadságot, hogy

olyan könyveket fedezzünk fel, amiket egyébként nem is kerestünk. Ugyanígy egy újság hasábjain szabadon válogathatunk olyan cikkek között, amiket másképpen nem olvastunk volna el. A digitális világ egészen más logikát diktál, amely sokkal kötöttebb és hierarchikusabb: könnyen megtalálhatjuk azt, amit keresünk, ám a meglepetések és az utazás élménye egyre inkább eltűnni látszanak. Amikor az Amazonon vásárolunk, egy algoritmus irányítja a figyelmünket más könyvekre, s ajánl ugyanattól a szerzőtől vagy hasonló témában megjelent könyveket. Ezt enciklopédikus, logikus elrendezésnek tekinthetjük, míg a nyomtatott kultúrában sokkal inkább érvényesülnek az átjárások az oldalak, könyvek, könyvesboltok segítségével. Ezt azért is tartom fontosnak kiemelni, mert a történettudományban is egyre inkább jelen van az az elképzelés, hogy felesleges megtartani a levéltárakat, ha digitalizálhatjuk is a bennük fellelhető dokumentumokat, ugyanúgy, ahogyan sokszor feleslegesnek gondoljuk egy újság nyomtatott kiadását vagy a könyvesboltok létét, ha az interneten is megvásárolhatjuk ugyanazokat a könyveket.

Meg kell különböztetnünk továbbá azokat az olvasókat, akik, bár lehet, hogy felfedezik a nyomtatott kultúrát, már alapvetően a digitális világban szocializálódtak, és azokat, akik a nyomtatott kultúra ismeretében vágnak neki a digitális tartalmak felfedezésének. Ez a különbségtétel elengedhetetlen, ha a töredék és az egész, valamint az igaz és hamis információk közötti feszültséget akarjuk feltárni. Az emberiség történelmének ez az első olyan korszaka ugyanis, amikor a digitális kultúra hatására a szöveg elválik a materiális hordozójától, ez pedig az olvasási szokásokhoz kötődő élményeket és kategóriákat is alapvetően formálja át: a személység, intimitás, identitás, nyilvános tér és barátság kérdései folyamatosan alakulnak. A digitális kommunikáció nem tud a régi kategóriák új hordozójaként fellépni, újra kell fogalmaznia ezeket a viszonyulásokat. Az például, hogy valakinek 2000 barátja van vagy tíz, nem ugyanazt jelenti. Az identitás folyamatosan terjeszthető, elrejthető, pluralizálható, kiállítható; a digitális világ az antik filozófiára alapozott szinte összes koncepciót kihívás elé állítja. Ahogyan McKenzie megfogalmazta, „a forma hatással van a jelentésre”. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy a digitális világ alapjaiban formálja (át) az egyén élményeit.

Mit jelent ez a történelmi kutatás szempontjából?

Ha aggódom is, nem szeretném, ha úgy tünne, hogy egy „elveszett világ” iránt érzek nosztalgiát. Nem gondolom, hogy a digitális világ elpusztítja a kultúrát, a civilizációt és az irodalmat, ez teljesen abszurd lenne. Ha azonban arra gondolunk, hogy mit jelent mindez a történészek számára a történelmi gondolkodás és a gyakorlati kutatás terén, fontos a változásokról beszélnünk. A legfontosabb a dokumentumok elérhetőségének kérdése, akármilyen típusúak is legyenek: levéltári anyagok, könyvek vagy folyóiratcikkek. A digitalizáció felgyorsulásával ma már nincsen feltétlenül szükség arra, hogy levéltárakba vagy könyvtárakba járjunk. Ez egy rendkívüli lehetőség több szempontból, elég csupán a gyakorlati vagy a pénzügyi aspektusra gondolunk. Arról azonban nem szabad elfeledkeznünk, hogy a kutatás egy pontján elengedhetetlen az, hogy a digitális formátum mellett az eredeti dokumentumokat is kézbe vegyük. Ma már mindenki dolgozik digitalizált szövegekkel, azonban, ha a szöveg materialitása valamilyen szempontból kutatási problémává

válí, s ez kihatással van egy-egy mű értelmezési lehetőségeire, mindenképpen szükségünk van levéltári vagy könyvtári kutatásra. Ezt a kérdést érdemes átgondolni egy másik szempontból is, ez pedig a digitális technikák használata a kutatásban. A történettudományban először inkább ez a szempont játszott kulcsszerepet: akkor, amikor a kvantitatív történetírás virágkorát élte, a statisztikai, demográfiai és gazdasági adatok elemzését a számítógépek első generációja tette lehetővé. Ma persze már sokkal szofisztikáltabb módszerekkel dolgozhatunk, lehetőségünk van például szöveges, képi, prozopográfiai stb. adatbázisok építésére.

Ez maga után vonja a publikációk formátumának kiterjesztését is; egyre inkább lehetőségünk van olyan módokon közölni a szövegeinket, amelyek a nyomtatott médiumokban elképzelhetetlenek lennének. Mikor Robert Darnton 2000-ben megválasztották az Amerikai Történelmi Társaság (American Historical Association) élére, a beiktatási beszédében 18. századi párizsi felforgató dalokat elemzett. A szövegkiadás digitális verziójában Darnton rendőrségi jelentéseket és dinamikus térképeket publikált, szemléltetve azokat a helyeket, ahol ezek a dalok elhangzottak (kávézók, kertek, a Palais-Royal). A honlapon lehetőség volt arra is, hogy meghallgassuk a dalokat a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött kották alapján, Hélène Delavault tolmácsolásában. A nyomtatott szövegben mindezek megjelenítésére nem lett volna lehetőség. Darnton további érveket is felsorakoztatott az elektronikus szövegkiadás mellett; véleménye szerint ez például megoldás lehetne a monográfiák kiadása által támasztott nehézségekre. Továbbá, a segítségével létrejöhetnének új, már a digitális világ igényeire alkalmazott könyvformátumok, amelyekben a videók, fényképek, animált képek, hangok és zene egyaránt helyet kaphatnának, s ez szolgálhatna a nyomtatott könyvek egy lehetséges alternatívájául. Ez azonban mindeközéig nem történt meg, mert az elektronikus könyvek nem részesülnek a nyomtatott könyvekéhez hasonló megbecsülésben, és az erre alapított, a Mellon Foundation támogatásával a Columbia University Press gondozásában létrejött kezdeményezés nem lett sikeres. A kísérlet, amely az elektronikus írást és szövegkiadást helyezte volna a középpontba, elbukott.

Ma tehát nagyrészt arra van lehetőség, hogy nyomtatott formában is megjelent vagy megjelentethető szövegeket publikáljunk digitális formában, így bármilyen szöveg, például egy disszertáció, küldhetővé és szabadon megoszthatóvá válí. Ez azonban nem feltétlenül jelent tényleges digitális szövegkiadást, csupán elektronikus kommunikációt, hiszen a kiadás magában foglalja például a szerkesztés folyamatát, ami ezekben az esetekben sokszor elmarad. Tehát van lehetőség a digitális terjesztésre, de ez sok esetben a kiadók világán kívül történik. Vannak persze olyan szövegtípusok, amelyek számára a digitális világ által nyújtott lehetőségek jobban kiaknázhatóknak tűnnek, ilyen például a költészet. A társadalomtudományok, és főleg a történettudomány esetében, a „digitális szövegkiadás” azonban még mindig nagyrészt a nyomtatott szövegek elektronikus formátumát jelenti. Ez a gyakorlat azonban átgondolandó abból a szempontból, hogy a befogadás a nyomtatottól eltérő formátumban történik, és az említett architektúra hiányában problémás lehet. Azt gondolom, hogy ez a digitális technológia viszonylag silány használata, hiszen nagyrészt csak hozzáférés biztosításáról van szó, ahhoz azonban, hogy innovatív módon tudjunk élni vele, a társadalomtudománynak meg kellene ismernie az internet által biztosított kreatív, például multimédiás felhasználási

lehetőségeket. Az Electronic Literature Collection esetében találhatunk erre kiváló példákat, ám az ehhez hasonló kezdeményezések egy jelentős része eltűnik előbb-utóbb. Az elektronikus formátum nem minden esetben biztosít védelmet a szövegek feledésbe merülése és elvesztése szempontjából, ez pedig megingathatja a digitális adathordozók és felhők végtelen kapacitásába vetett hitünket.

Ma a kézirat, a nyomtatott és a digitális kultúra egymás mellett létezik. Lát arra esélyt, hogy ez a jövőben megváltozhat?

Walter Benjamin híres esszéjében a műalkotásokról a technikai sokszorosíthatóság korában rámutatott arra, hogy a technológiának nincsen saját belső lényege; azzá válik csupán, amire az emberek, intézmények, állampolgárok vagy iskolák használják. Azt gondolom, hogy érdemes megtartanunk a szövegkultúrák pluralitását, mert mindegyiknek vannak előnyei és korlátai is. A kézirat, nyomtatott és digitális technológiák közötti kapcsolatot erősíteniünk kellene, hiszen az emberiség történetében ez az első olyan pillanat, amikor ennyiféle lehetőségünk van az írott szöveg közvetítésére. Sajnos azonban úgy tűnik, hogy manapság nagyon ellentmondásos ez a viszonyulás. Az egyik oldalon azt látjuk, hogy rengeteg könyvesbolt tűnik el, egyre kevesebb újság jelenik meg nyomtatott formában és a könyvtárak is egyre növekvő mértékben élnek a digitalizálás nyújtotta lehetőségekkel és a kézirat vagy nyomtatott szövegek elektronikus verziókkal való helyettesítésével. Ezek nagyon erős tendenciák, és azt mutatják, hogy a digitális világ egyre inkább bekebelezi a nyomtatott szövegeket. Az Egyesült Államokban néhány helyen például egyre inkább visszaszorul a kézírás oktatása. Az olvasók – vagy „író-olvasók” (*wreaders*),² ahogy manapság egyre többször hivatkozunk rájuk – nagyon sokszor nincsenek is tudatában annak, hogy mindez mit jelent például gazdasági szempontból. Az Amazon számára például, gondolom, az lenne az ideális helyzet, ha minden könyvesboltot bezárnának.

Ezt ellensúlyozhatják a könyvesbolti eladások alapján készített statisztikák, amelyek azt mutatják, hogy az e-könyvek piaca meglehetősen behatárolt, világszinten 5–7%-ot jelent, és az Egyesült Államokban is csak 20% körül mozognak az eladások, ami nem változott jelentősen az elmúlt két évben. Az olvasók tehát elsősorban a nyomtatott könyveket preferálják még akkor is, ha az Amazonon keresztül veszik meg őket, az újságokat alapvetően elektronikus kiadásban olvassák és a könyvtáraknak sem aktív látogatói. Ez a törésvonal talán reményt adhat arra, hogy a digitális világ nem kebelezi majd be Leviatánként a nyomtatott szövegeket és az ezekhez kapcsolódó olvasói gyakorlatokat. Ám ez kétségtelenül egy nagyon bonyolult kérdés. Remélem, sőt mi több, biztos vagyok abban, hogy nem fogom megérni a kézirat és nyomtatott kultúra eltűnését, ám a távoli jövőről ugyanezt már nem tudom bizonyossággal állítani. A nyomtatott és digitális tartalmak közötti egyenlőségétél félrevezető, hiszen a digitális formátum nagyon kedvező

² A *writer* (író) és *reader* (olvasó) szavak összetételéből származó, először George Landow irodalom- és művészettörténész által használt *wreader* kifejezés arra utal, hogy a hipertextek, azaz a digitális közegben hálózatosan épülő, nyitott vagy zárt szövegrendszerek világában az olvasók egyre inkább a szövegek létrehozóivá is válnak.

az állami adminisztráció, a privát szféra és az olvasók szempontjából, de egyúttal veszteséget is jelent. De hogyan győzhetnénk meg, nem csupán az intézményeket, hanem a fiatal olvasókat is, hogy olvassanak nyomtatott könyveket, újságokat és folyóiratokat? Ez nem tűnik könnyű feladatnak.

Van egy ehhez kapcsolódó élményem a Pennsylvanai Egyetemről: az oktatás mára már teljesen digitalizált, az olvasandó szövegek, a diákok által beadott dolgozatok, az adminisztráció és a kommunikáció is. A professzorok egy része azonban továbbra is ragaszkodik ahhoz, főleg a könyvtárak és a tudományos élet még mindig igen szoros kapcsolata miatt, hogy a diákok régi nyomtatványokkal és kéziratokkal is dolgozzanak. Ettől függetlenül azonban, az egyre digitalizáltabbá váló világban, sok régi kiadvány kerüli el az olvasók figyelmét pusztán azért, mert nem léteznek elektronikus formában. A könyvtárak pedig – helyhiányra hivatkozva – rengeteg könyvet „számúznak”. Ám akkor is, ha olvasunk egyébként még könyvtárakban is fellelhető köteteket, egyre szűkül annak a lehetősége, hogy a polcok között keresgélve olyan könyvekre akadjunk, amiket egyébként nem kerestünk és nem is tudtunk a létezésükről. Ahogyan azt már korábban is említettem, a nyomtatott kultúra rendkívül nyitott volt az ilyen felfedezésekre, a könyvek digitális térben való számúzása és a könyvtárak kiürítése azonban oda vezethet, hogy sok szöveggel már soha nem fognak találkozni a lehetséges olvasóik.

Köszönjük a beszélgetést!

*Az interjút Kovács Janka és Lászlófi Viola készítette
Budapesten, 2019 májusában*

A szöveget fordította: Kovács Janka

„A műközpontúság pontosan ellene megy mindannak, amit gondolok”

Beszélgetés Szilágyi Márton irodalomtörténésszel

Tanár Úr publikációs listájából ki lehet olvasni egy töredékes párbeszédet. „Ki vagyok én?” Ez áll az Ön szerkesztésében megjelent Petőfi-tanulmánykötet borítóján. Arany Jánosról szóló könyvének pedig az a címe, hogy „Mi vagyok én?” Induljunk el mi is innen.

Erre a kérdésre úgy szoktam válaszolni, hogy irodalomtörténész vagyok. Legyen teljesen világos, hogy egyetlen szakmához sorolom saját magamat. Ugyanakkor azt is hozzá lehet tenni, de már nem a bemutatkozásnál, hogy talán szokatlanabb irodalomtörténész vagyok, mint ami a szokás. Magyar és történelem szakon végeztem itt a bölcsészkaron, és már annak idején is arra törekedtem, hogy a két szakon tanultakat megpróbáljam valahogy együtt kezelni vagy egymásba építeni. Ez nem egyszerű és lezárható feladat, hanem állandó törekvés. Nem is biztos, hogy mostanra ezzel végeztem, de valamiféleképpen a két tanult terület tanulságait egy idő után megpróbáltam összekapcsolni. Ebből fakadt egy olyasféle igény, amely most már egyre inkább tudatosnak látszik, egy olyan irodalomtörténet-írásnak a követése, amelyik megpróbál valamiféleképpen a történetírás bizonyos trendjeivel is számolni.

Tehát az interdiszciplinaritásra egyre tudatosabban törekedett. De már az indulásnál, az Urániáról szóló kandidátusi értekezésén is látható a társadalomtörténeti érzékenység. Milyen fordulópontokhoz tudja kötni az erősödését?

Nem könnyű ezt meghatározni, mert nyilván nagyon sok minden benne van abban, hogy az ember idáig eljut. Az én esetemben nagyon fontos volt a családi tradíció is. A szüleim első generációs értelmiségiek, és különösen édesapám szerepe volt jelentős példa a számomra. Én tőle láttam, tőle örököltem a szellemi készenlét olyan intenzitását, amely mindenre kiterjed. Miközben ő néprajzos volt, érdeklődéssel és szakértelemmel tudott történeti, irodalmi, művészeti kérdésekhez hozzájárulni, és ebből nyilván nagyon sok mindent elsajátítottam. Annak is szerepe

lehet, hogy az életem alapvetően vidéki közegben zajlott jódarabig: tizenöt éves voltam, amikor Pestre kerültem, de az életem korábbi fontos helyszínei és az a fajta vidéki értelmiségi élet, amelyet a szüleim éltek, és amelybe, úgy gondoltam, én is bele fogok nőni, az szintén arra szorított, hogy az ember mindenre figyeljen, ami történik. Jelentős különbség a mostani korszakhoz képest, hogy gyerekkoromban nem éreztem azt, bármelyik vidéki városban éltem is, hogy ne tudnék mindenről, ami érdekes. Most jóval nagyobbban érzem a különbséget a vidék és Budapest szellemi körülményei között, és ezt a hallgatóimon is látom: sokkal nagyobb, sőt, szinte áthidalhatatlan a távolság.

Az egyetemi éveim alatt legalább annyit tanultam az évfolyamtársaimtól, mint a tanáraimtól. Volt néhány olyan barátom, évfolyamtársam, akikkel a közösen látogatott órák éppen azért voltak különösen intenzívek, mert velük együtt tudtam azokat megbeszélni. Itt egy nevet mindenképpen említenem kell, éppen azért, mert az illető örök fájdalomra igen korán meghalt: Sahin-Tóth Péterrel, aki az egyik legjobb barátom volt, annak idején a *Sic Itur ad Astra* alapítását is együtt találtuk ki. Ő és még néhány más évfolyamtársam tehát mind szerepet játszottak abban, hogy sokfelé tájékozódtam, és erre rakódott rá már a '80-as évek egyetemi közegének számos élménye is. Rendkívül izgalmas periódus volt ez számomra. Az ember összerakosgathatta a különböző impulzusokat, amelyek a különböző tanáraiktól érték, és ez egyre inkább segített abban, hogy megpróbáljam kitalálni magamat, s megtaláljam a saját utamat.

A könyveit forgatva az előszavakban, ajánlásokban sokszor feltűnt két név: Kerényi Ferencé és Bíró Ferencé. Ha jól sejtjük, akkor a tanárai közül ők tették Önre a legnagyobb hatást. Miért voltak ők olyan jó tanárok? Szíve szerint kiegészítené ezt a két nevet még továbbiakkal?

Igen, valóban ők voltak rám komoly hatással, de még egy nevet az irodalomtörténészek közül feltétlenül említenem kell, ez pedig a Dávidházi Péteré. Az első év a magyar-történelem szakon komoly próbatétel volt; az évfolyamtársaim nagy részének a szak magyar része csalódást okozott, mert ilyenkor a nyelvészeti tárgyak tűnnek erőteljesebbnek, az uralisztikától elkezdve a nyelvtörténetig és a fonetikáig. Ettől sokan el is gyávultak, mondván, hogy ők nem ezért jöttek ide, s elkezdtek átmenekülni az esztétika szakra. Ezt már akkor meg lehetett tenni. Nekem ez a szituáció nem volt zavaró, úgy véltem, hogy engem a nyelvészet is érdekel. Ám talán éppen ezért bizonyult szemléletformálónak a történelem szak, és azon belül is Komoróczy Gézának az előadásai. Ő egyébként nagyon tudatosan igyekezett elretenteni a hallgatókat az előadásáról: az első órán igyekezett mindenkit megrémíteni, hogy milyen szörnyűségek várhatók nála és tőle. Elmondta, hogy hozzá nem érdemes vizsgáznni menni, mert ő egyrészt ötletszerű, másrészt igazságtalan, harmadrészt roppant szigorú, tehát, ha lehet, akkor most menjünk el, most még lehet menekülni. Ezt elég sokan el is hitték, s ezzel valóban sikerült elüldöznie a hozzá jelentkező hallgatók harmadát. Utána bevetette azt, hogy a következő órán írunk egy dolgozatot az ókori naptári rendszerek átszámíthatóságából, egy óránk van arra, hogy felkészüljünk Hahn István könyvéből milderre. Ekkor elment a másik harmada a reménybeli hallgatóságnak, és a harmadik órán azt mondta a mindezek után kitartó, de persze kissé szorongó csapatnak, amelyhez én is hozzátartoztam,

hogy „na végre, akkor lehet dolgozni”. Ő volt az, aki nagyon tudatosan úgy beszélt az ókori Keletről, hogy általános történetelméleti kérdéseket érintett, de mindig úgy, hogy megvolt a visszacsatolás a konkrét anyaghoz, amihez nekünk persze akkor nem nagyon volt hozzáférésünk nyelvi okokból. De rendkívül széles szakirodalmi jegyzéket adott nekünk, s egy szemléletnyitó, nagyon tág bevezetést adott. Megtanított gondolkodni.

Másodéves koromban találkoztam Kerényi Ferencsel, aki csak óraadó volt a bölcsészkaron, de nagy szerencsémre engem és a csoportomat (annak idején a hallgatók eleve csoportokba voltak beosztva) éppen hozzá osztottak be. Kerényi tudatosan magyar–történelem szakos csoportokhoz kérte magát, mert azt mondta, hogy ő is ezt a szakpárt végezte, és hogy ilyen hallgatókkal akar dolgozni. És úgy beszélt a 18. század végének, a 19. század elejének az irodalmáról, hogy folyamatosan a történeti kontextust is felvázolta mindehhez. Ezenkívül pedig nála éreztem azt, amit nagyon sok tanáromnál nem, hogy azt akarta megtanítani, hogyan lehet felépíteni egy házat, és nem fényképeket mutogatott felépített házokról. Tehát nem azt mondta el, hogy „ezt kell tudni, mert ez van”, hanem azt, hogy „itt van egy probléma, és ezt meg kellene oldani”. És ha erre mondtunk valamit, akkor arra azt mondta, hogy „ez jó, és ezzel tovább lehet menni”, de azt sem hallgatta el, ha szerinte az ötlet nem vezet sehová. Mindez sokkal ösztönzőbb volt, mint amivel általában találkoztam, amikor egy lezárt tudást akartak átadni. Jelenleg az az egyik baj, én legalábbis ezt érzem a hallgatók nagy többségénél, hogy inkább egy lezárt tudást akarnak. Mondjam meg, hogy nekik majd mit kell mondani, ha tanítaniuk kell, és akkor ők azt mondják tovább; és ha nem tudom megmondani, akkor azt úgy fogják fel, hogy én azért nem mondom, mert én ezt nem is tudom. Nem érzik azt, hogy azért nem tudom, mert nem *lehet* tudni, tehát, hogy több lehetőség van eleve és nem egy. Szóval Kerényi esetében ez a pedagógia volt rokonszenves. Hogy a későbbiekben is megmaradhatott a kapcsolat, az a személyiségének volt köszönhető. Ha később, azután, hogy nem jártam hozzá, összetalálkoztunk a Széchényi Könyvtárban, bármikor odamehettem hozzá egy problémával. Ilyenkor nem azt mondta, hogy „hát tessék megoldani”, hanem hogy „igen, erre van egy könyv”, és aztán odament és odahozta. Ez rendkívül ösztönző volt, és az ő egyébként fájdalomosan korai haláláig meg is maradt ez a kapcsolat, egy intenzív szellemi eszmecserenek a lehetősége. Sokat tanultam tőle, s írásaiból ma is tanulok.

Bíró Ferenc pedig akkortájt került ide az egyetemre, harmadéves voltam, amikor először hirdetett órát. Ő volt az, akinél a 18. század kutatásához nagyon sok segítséget kaptam, és a későbbiekben is folyamatosan támogatott. Akkor, amikor elvégeztem az egyetemet, ő lett a témavezetőm, és utóbb, az aspirantúra lezárulása után komolyan támogatta, hogy idekerüljek az egyetemre, tehát voltaképpen neki köszönhetem a tanársegédi kinevezésemet. Dávidházzal is harmadéves koromban találkoztam. Ismét szerencsém volt, ekkor meg hozzá osztották be a csoportomat. Ez is egy szemléletfordító találkozás lett. Ő a 19. század második felét tanította nekünk, és úgy beszélt irodalmi kérdésekről, hogy mindig az egykorú és utólagos kritikai megítélés kérdéseit kapcsolta hozzá az adott irodalmi szöveghez. Tehát rendkívül tág perspektívát nyitott, és tőle lehetett a leginkább megtanulni azt, hogy az elméleti kérdések nem önmagukban léteznek, hanem azért, hogy egy történeti problémát, egy irodalomtörténeti problémát meg tudjunk oldani. Hogy

az elmélet akkor lesz igazán termékeny, ha ehhez kapcsoljuk hozzá. Ehhez pedig nagyon rokonszenves, nagyon logikus és – talán úgy mondhatnám – nagyon ki-mért, többléptű gondolkodási mechanizmust is megtanított nekünk.

Ők voltak azok, akik a leginkább komoly hatással voltak rám, de sokáig tud-nék még anekdotázni egyéb tanáraimról is: hálás vagyok a sorsnak azért, hogy a középkori történelmet én még Fügedi Eriknél hallgathattam, aki akkor éppen taníthatott az egyetemen (ő óraadó volt, s csak néhány évig tartott órákat). Én őt nagyon tiszteltem korábban az írásai alapján, és tanárként is rokonszenves volt. Büszke vagyok arra, hogy felsőbbévesként még bejárhattam Szűcs Jenő előadá-saira: ő is csak másfél évig tanított az egyetemen, utána meghalt (öngyilkos lett). Örülök annak, hogy még járhattam például, igaz csak egy rövid időre és inkább csak ízelítőképpen, Klaniczay Gáborhoz, aki középkori egyháztörténe-tről beszélt nekünk. Poór Jánoshoz, Niederhauser Emilhez és Gergely András-hoz történeti szemináriumokra jártam. Sokféle érdekes és nagy tudású személyiséggel találko-zhattam itt, és ezek mind segítettek abban, hogy valamiféleképpen kikristályosod-hasson, mi is érdekel voltaképpen.

Ezek az órák, ezek a tanárok jelentették az alapkoordinátákat az egyetemi évek során, és ezek között a koordináták között alapították meg a Sic Itur ad Astrát – az első impresszu-mok tanúsága szerint – Kreutzer Andreával és a már említett Sahin-Tóth Péterrel, illetve Nyáry Mihálllyal, akinek a helyét a második szám impresszumában Morenth Péter vette át. Hányadéves volt ekkor Tanár Úr?

Másodéves. Egyébként, ha már említette az első számokon szerkesztőként szereplő társunkat, Morenth Pétert: neki kevésbé volt szerepe a folyóirat tartalmi kérdé-seiben, elsősorban a pénzügyekben segített nekünk. S bár pénzünk alig volt, az ő szerepe fontos volt az első lépéseknél. Őbelőle aztán nem lett történész, s a később-iekben nem is ambicionálta a munkában való részvételt.

Tehát ugyanakkor indították a lapot, amikor a sorsfordító Kerényi-szemináriumra sor került. Az együttállás mögött némi vacillálást érzek a történelem és az irodalomtörténet között. Mert mégsem irodalomtörténeti, hanem történeti folyóiratot alapítottak. Tényleg töprengett azon, hogy melyik utat válassza?

Én úgy vélem, hogy az út egyenes volt és célirányos. Elsőéves egyetemista ko-romtól kezdve arra a kérdésre, hogy mi akarok lenni, mindig azt mondtam, hogy „irodalomtörténész”. Teljesen egyértelmű volt a szándékom. Viszont éppen az év-folyamataimnak köszönhetően – akikkel igazán szoros baráti kapcsolatban vol-tam, és akiktől eleve nagyon sokat tanultam, és akik nyilván szintén sokat tanul-tak abból, hogy mi ott együtt voltunk ezeken az órákon – úgy láttam, hogy olyan szellemi potenciál, amely képes egy folyóirat-alapításra, csak a történelem szakon van. A magyar szakos évfolyamataim között nem találtam ilyen típusú társakat, pedig ott is számos kiváló ember volt. Ebből egyértelműen következett az, hogy megpróbálunk egy történész folyóiratot alapítani, és mivel kettős irányú volt az érdeklődésem, ezért ez nem okozott számomra semmiféle gondot. Úgy véltem, hogy irodalomtörténészként lehet közöm egy történeti folyóirathoz is. A dologban

egyébként az a szép, hogy maga az egész vállalkozás, ahogy kitaláltuk, akkor teljesen reménytelennek tűnt. Tehát az, hogy '86-ban két másodéves történészhallgató azt gondolja, hogy majd alapít egy történészlapot az ELTE-n, ez teljesen reménytelennek tűnt – mondjuk minket befolyásolt az, hogy ismertük az *Aetast*, tehát tudtuk, hogy ilyet lehet csinálni.

Az Aetas jelentett egyfajta mintát?

Az *Aetas* már ekkor jó ideje létezett, sőt volt Debrecenben is egy, diákok alapította és szerkesztette folyóirat, a *Határ*, amely egyszerre volt irodalmi és történeti jellegű. Úgy gondoltuk annak idején Sahin-Tóth Péterrel, szégyen, hogy az ELTE-n még nincs efféle lap. Miképpen lehetséges, hogy vidéken meg lehet csinálni, és itt meg nem? Kulcsszerepe volt egyébként a harmadik társunknak, Kreutzer Andreának, aki idősebb volt, mint mi, felettünk járt (jelenleg egyébként a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa), mert amikor neki beszéltünk erről, akkor azt mondta, hogy „jó, kolléga urak, akkor csináljuk meg”. Ő volt az, aki elintézte, hogy a kari KISZ-bizottság finanszírozta a lapot. Sőt, én úgy emlékszem, hogy a folyóirat címét szintén ő találta ki. Ugye, ezt most már senki nem tudja megcáfolni, mert szegény Sahin-Tóth Péter meghalt 39 éves korában, Kreutzer Andrea meg nem emlékszik erre a mozzanatra (ezt már megkérdeztem tőle), tehát csak az a verzió létezik, amelyikre én emlékszem, ez pedig most már ilyen módon a hivatalos verzió. Tehát Kreutzer Andrea találta ki a címet.

Egyébként az induló *Sic Iturnak* több olyan vonatkozása is volt, amelyekre előzetesen nem gondoltam. Nem gondoltam arra, hogy a lapnak valamiféle politikai ellenzéki attitűdöt kellene képviselnie, pedig, ha valaki a '80-as évek közepén lapalapításra adja a fejét – ehhez hivatalosan lapengedély kellett, nekünk ez nem volt, ezért azt tüntettük föl a lapon, hogy „belső terjesztésű kiadvány”, s hivatalosan a kari KISZ-bizottság volt a kiadónk –, ennek legalábbis meg kellett volna fordulnia a fejünkben. De nem. Naivak voltunk. A másik, amire akkor nem gondoltam, hogy a folyóiratnak valamiféle módszertani-szemléleti újítást kellene képviselnie. Egyszerűen arra gondoltam, és emlékezetem szerint Péternek is valami hasonló járt a fejében, hogy egyszerűen a publikálási lehetőségeket kellene bővíteni, mert úgy érzékeltek akkor, hogy a rendelkezésre álló, a fiatal történészek számára megközelíthető folyóiratok köre túlságosan csekély, és ezekbe bekerülni voltaképpen reménytelen dolog egyetemi hallgatóként. Viszont, ha az *Aetashoz* és a *Határ*hoz hasonló lapok létesülnek, akkor van mód arra, hogy a pályakezdekők mégis megjelenjenek, és bekerüljenek a szakmai vérkeringésbe. Ezekkel az igényekkel vágtunk neki, és megpróbáltunk az évfolyamtársainkhoz és a fölöttünk lévő évfolyamok számunkra ismeretes hallgatóihoz fordulni, hogy találjunk tanulmányokat.

Az pedig már voltaképpen számomra is egy meglepetés, hogy ez a '87-ben alapított folyóirat mind a mai napig létezik. Akárhogy is, ez sajtótörténeti jelentőségű, mert az ELTE-n hallgatók által alapított folyóiratot, amely ilyen hosszú ideig működik, nem tudok felemlíteni. 1992-ben váltam ki a szerkesztőségéből, mert úgy gondolkodtam, hogy „jó, ez most így rendben van, de most már érvényesítsük, hogy én mégiscsak irodalomtörténész vagyok”. Persze közrejátszott az a tudat is,

hogy volt, aki továbbvitte a lapot, találtunk olyan fiatalabb hallgatókat is, akikre jó reménységgel rá lehetett bízni. Sahin-Tóth Péter gondoskodott a folytonosságról ekkor, 1992-en és a későbbiekben is, szoros kapcsolatban maradt az újabb és újabb szerkesztőkkel, segítette őket a lap körüli munkákban és a toborzásban.

A kezdetektől fogva alapvetőnek tartották, hogy a Sic Itur diákfolyóirat, mindenkori egyetemista hallgatók szerkesztik. Ennek megfelelően, mikor az alapítókkal együtt átléptek a doktori képzésbe, akkor elérkezettnek látták az időt arra, hogy az alsóbb évfolyamoknak adják tovább a szerkesztést.

Egy ilyen, egyetemisták alapította folyóiratnak voltaképpen három útja van: az egyik az, hogy professzionalizálódik, tehát azok, akik megalapították, amikor idősebbé válnak, akkor is csinálják tovább, és ettől a lap valamiféleképpen profeszszionális történeti lappá válik – ez az *Aetas* útja. Igaz, nem feltétlenül az alapítók szerkesztik jelenleg, de az *Aetas* régóta vitán felül a magyar történelemszakma egyik legfontosabb orgánuma. A másik lehetőség a *Határ* esetében figyelhető meg: az ilyen lapok nyom nélkül meg is szűnhetnek. Folytatásuk nincs, csak emlékezetük. A harmadik út pedig, amire más példát nem nagyon tudok, mint a *Sic Itur*, az, hogy tovább kell adni fiatalabb szerkesztőknek a lapot, és folyamatosan ebben az állapotban tartani. Azaz mindig hallgatók vigyék tovább. Részben kényszerű helyzet ez, mert ez a lap megfelelő anyagi háttér híján soha nem tudott professzionalizálódni. Másrészt pedig nagyon bizonytalan is, mert kérdéses, hogy meddig találnak a szerkesztők utódokat, akik tovább akarják és tudják vinni az egészet.

Én a *Sic Itur*t egy papírhajóhoz szoktam hasonlítani, amelyik annak ellenére nem süllyed el a vízben, hogy minden mellett szól, hogy elsüllyedjen. És addig talán megmarad, amíg úgy tűnik, hogy szükség van rá. Én nagy érdeklődéssel figyelem azt az utat, amit a *Sic Itur* bejárt '87-től kezdve, s úgy érzem, ma is közöm van a laphoz. Örömmel tapasztalom, hogy a *Sic Itur*ban megjelent tanulmányok egyre inkább beépülnek a történelemszakma hivatkozásaiába. Folyamatosan visszaköszönnek a lapban közölt cikkek eredményei monográfiákban, más folyóiratokban megjelent tanulmányokban, ami arra mutat, hogy ha valaki a *Sic Itur*ban publikál, akkor immár nem a kútba dob be egy kavicsot, hanem hatása lehet az írásának. Ez kezdetben nem így volt. Volt olyan szerzőnk például, aki a *Sic Itur*nak adott ugyan egy tanulmányt, de utána ezt a tanulmányt egy az egyben publikálta a *Századokban* is. Nagyon fontosnak tartom, hogy a *Sic Itur* egyre inkább azon lapok közé tartozik, amelyek akár tematikusan, akár módszertanilag valamiféle újdonságot tudnak hozni a többi laphoz képest. Úgy látom – bár, mint említettem, a kezdet kezdetén nem volt ilyen szándékunk –, hogy ennek az újdonságra érzékeny lapprofilnak a megalapozásában nekünk, első szerkesztőknek is volt valamilyen szerepünk. De ebből a szempontból én nem érzem véletlennek azt sem, hogy mi a '80-as évek második felében voltunk bölcsészhallgatók. A generációnk valamiért fogékonyabb volt az újításra. Most csak arra szeretnék utalni, hogy a *Korall* jelenlegi főszerkesztője éppen az a Czoch Gábor, aki évfolyamtársunk, Sahin-Tóth Péternek csoporttársa volt (mindketten francia szakosok voltak). S nem utolsósorban nekem is jó barátom.

Említette, hogy a mai napig figyelemmel kíséri a lap útját. 2006 és 2009 között mint a kiadásért felelő egyesület elnöke, egyfajta spiritus rector, 1992 és 2006 között, illetve az utóbbi tíz évben pedig mint az olvasónk. Meg is nevezett egy olyan vonást, ami az utóbbi harminc évben talán folyamatosan jellemző volt a folyóiratra: az újításra való fogékonyságot. Ezen kívül mi teszi még Sic Iturrá a Sic Iturt?

Ha mondhatom némileg ironikusan, akkor a hibák. Tehát az, hogy csak nem sikerül tökéletes lapszámot kihozni, vagy a címléírások, vagy egyebek nem stimmelnek. De nagyon aranyos az egész, le se lehetne tagadni, hogy diákok szerkesztik. Annak idején ezt mi is így csináltuk: próbálkoztunk, próbálkoztunk, de csak látszódtott azért, hogy ez nem professzionális. Komolyabbra váltva: ami mégiscsak folytonos jellemzője a *Sic Iturnak*, az az, hogy van egyfajta lendülete, hogy időről időre új és izgalmas tematikák merülnek fel benne. Az a legjobb, amikor be kell látnom, hogy nekem ilyenek nem jutnának eszembe. Ehhez fiatalabb emberek kellene, akik meglátják a problémát, vagy olyan szövegeket ásnak elő, amelyek máshol nem lennének meg. Amikor például a Benda Gyulának szentelt szám kapcsán olyan szöveg került elő Benda Gyulától, amely a marxista korszakához tartozik hozzá, de annak idején csak szamizdatban jelent meg, az hihetetlenül érdekes volt. Illetve amikor felbukkant a Játék-szám, tehát amikor a történetírásnak ilyen szokatlan területei kerülnek be a folyóiratba, akkor ezek nagyon izgalmas lehetőségek.

Már egyetemi hallgatóként lapot alapított és szerkesztett. Volt köze ennek ahhoz, hogy a kandidátusi értekezése egy folyóiratról, a 18. század végi Urániáról szolt, vagy pedig ez merő véletlen?

Bizonyosan van valamiféle összefüggés, bár kétségtelen, hogy engem annak idején nem a sajtótörténet érdekelt, hanem egy olyan, más típusú problémát véltem felfedezni, amelyet éppen a sajtótörténeten keresztül lehetett megoldani. Ami engem annak idején megragadott, és ami voltaképpen elvezetett a kandidátusi értekezésemhez, az már a szakdolgozatomnál nagyjából eldőlt. Adva volt egy figura, akit úgy hívtak, hogy Kármán József, aki valamiféleképpen a nemzeti klasszikus rangjára emelkedett, és megpróbáltam azt a módszert követni, amit az egyetem alatt mind a magyar szakon, mind a történelem szakon, mind a nyelvészeti tanulmányok során igyekeztem elsajátítani, tudniillik ellenőrizni azokat az adatokat, amelyek forgalomban vannak Kármán Józsefről. Kiderült, hogy alig vannak adatok, s ami van, az sem nagyon ellenőrizhető. Akkor elkezdett érdekelni, mégis vajon hogy áll össze az a narratív szerkezet, amely Kármánról forgalomban van? Mi az eredete voltaképpen? És rájöttem arra, hogy a központ a Kármán emlékezetét ápoló Toldy Ferenc, tehát először Toldyt kellene megértenem. A szakdolgozatom – amely aztán a kötetbe is bekerült, csak jelentősen átdolgozva – voltaképpen Toldy Kármán Józsefről szóló, a Kisfaludy Társaságban elhangzott, 1843-ban tartott előadását dolgozta fel. Ezt próbáltam meg retorikai szempontból végiggondolni, arra a kérdésre összpontosítva, hogy hol van olyan állítás, amelynek volt adataalapja, és hol van olyan, ami kizárólag csak a retorikai szituáció miatt került bele, mégis a későbbiekben úgy tekintik, mintha adat lenne. Mikor tudatosult bennem, s bizonyítani is tudtam, hogy Toldy Kármán-előadása körül ennyi a bizonytalanság,

akkor elgondolkodtam azon is, mi az, ami egyáltalán megragadható Kármán kapcsán. Egy dolog maradt, ami biztosan megragadható: a tőle szerkesztett folyóirat, az *Uránia*. A disszertációmban már ezt a folyóiratot vizsgáltam.

Tehát – hogy a konkrét kérdésre is válaszoljak – nem a folyóiraton keresztül jutottam el Kármánhoz, hanem a Kármán-legendák révén jutottam el a folyóirathoz, és amikor ez megvolt, utána jött a következő lépés, hogy mindezek után összerakható-e egy másik típusú életrajz Kármánról. Ez volt a disszertáció utolsó logikus lépése: megpróbáltam a két szerkesztő, Kármán József és Pajor Gáspár életrajzát megírni. Aztán Pajor Gáspárénak még egyszer, hosszú évekkel később újra neki-futottam, mert akkor már több adatom volt, és kiderült, hogy Pajorról voltaképpen sokkal több adat van, mint Kármánról. Csak Pajort elfelejtették annak idején legendásítani, így nincs olyan narratíva, amely elfedné az alakját, s az életrajzát, bármennyire is szórványos vagy törmelékes adatokból kell összerakni, mégis össze lehet illeszteni.

Az, hogy egy folyóirat szerkesztésében magam is részt vettem, az bizonyosan belejátszott abba, hogy valami módon máshogy tudtam ránézni az *Urániára* mint kész produktumra is. Láttam mögötte a szerkesztés fázisait, és ez segített is a munkában. Az például külön gyönyörűség volt, amikor láttam, hogy Kármán és Pajor milyen kinkeservvel állíthatta össze ezt a folyóiratot: leginkább fordítottak németből, mert az volt a legegyszerűbb, és hogyha megtaláltak egy forrást, akkor felosztották maguk között. Ebben tökéletesen magunkra ismertem: amikor nincs meg teljesen a folyóiratszám, akkor ki kell tölteni. Ahogy lehet.

Ezen a korai ponton, a kandidátusinál kitapintható három fogalom, amelyek azóta is jellemzik Tanár Úr munkásságát: a biográfia (és a műfaj reformálására való törekvések); a mikroléptékű aprómunka és a társadalomtörténeti vagy – nevezhetjük úgy is, hogy – interdisciplináris megközelítés. Ez utóbbi kapcsán már Ön is elmondta, hogy ezzel a hozzáállással mintha inkább a fősodorról szemben haladna, mivel igyekszik minél jobban társítani az irodalomtörténeti munkához a történeti kontextust is. Miben látja annak az okát, hogy a magyar irodalomtörténészek egy jelentős része vonakodik ettől?

A kérdésre azt válaszolnám, hogy a '80-as években, amikor én is felnövekedtem, az irodalomról való gondolkodásnak az egyik legfontosabb törekvése az volt (látenszen vagy bevallottan), hogy megszabaduljunk a marxista szemlélet egyoldalúságától. Ennek a legnépszerűbb útja a műközpontú irodalomértés volt. Na most a műközpontúság pontosan ellene megy mindannak, amit gondolok – az én számomra eleve, alighanem alkatilag egy kontextualista irodalomszemlélet tűnik vonzósnak. Tehát az, hogy egy művet (legyen az akár vers vagy próza) úgy kell értelmezni, mint egy zárt struktúrát, és lehetőleg le kell vágdosni róla mindenféle valóságreferenciát, ez számomra nagyon érdekes és tanulságos megközelítés, de nem az én utam. Az a gimnáziumi tankönyv, amelyből én tanultam annak idején, a Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Zemplényi Ferenc, Szörényi László és Horváth Iván írta gimnáziumi tankönyv, gyakorlatilag a műközpontúságot képviselte igen magas színvonalon, s én ebből sokat tanultam. Az azonban mindig zavart, hogy ez a kiindulópont olyan képet sugallt a történészekről, amelyet nem éreztem igaznak: mintha a történész csak arról lenne felismerhető és azonosítható, hogy tudja

az évszámokat. Ez engem riasztott. Nyilván azért is, mert én nem is igen tudtam az évszámokat, tehát ha szabályosan felvételiznem kellett volna, nem biztos, hogy bekerültem volna az egyetemre. Mivel azonban mindkét felvételi tárgyamból tanulmányi verseny győztes voltam (történelemből is), így nem kellett felvételiznem. S azért lehettem történelemből is versenygyőztes középiskolásként, mert noha nem voltam reprodukzív alkat, de a problémákat érzékelni tudtam, s elég jó hatásokkal tudtam feldolgozni különböző szakirodalmi koncepciókat. Így aztán nem csoda, hogy ezt mélyíthettem el egyetemi időszakom alatt is, s a leginkább ezt tanultam meg a legjobb tanáraimtól. A történelem szakon éppúgy, mint a magyar szakon.

A másik ok, ami miatt nem természetes a kapcsolódás, az nem csupán a gyanakvás, s a „másik” oldalról kialakított legegyszerűsítő képzetek, hanem leginkább a képzettség hiánya. Ezt igazából talán csak az tudja érzékelni, aki végzett magyar és történelem szakot is. Nem véletlen, hogy számomra pont Kerényi volt az egyik bemérési pont, aki ugyanezzel a végzettséggel rendelkezett. Ő többször elmondta nekem, hogy neki az igazi mestere a történelem szakon volt, a nemrégiben elhunyt Urbán Aladár személyében. Az sem mindegy, hogy a történelem szakot hogyan érti az ember. Az én egyetemi éveimben a magyar–történelem szakpár tömegszaknak számított, csak az évfolyamunkban öt csoport magyar–történelem szakos hallgató volt. Ez azt jelenti, hogy nagyjából 50 ember. Ebből nagyon kevesen voltak olyanok, akik megpróbálták a kettőt valamiféleképpen együtt művelni, vagyis még az igazán értelmesek is inkább más irányba mozdultak el. Tehát fontos az is, hogy milyen típusú történelmet tanul az ember, mire érzékeny ebből a szakból.

Esetleg a jelenlegi egyetemi képzési rendszer, a jelenlegi diskurzus vagy épp nem létező diskurzus a tanszékek között megnehezíti azt, hogy ilyen többféle irányba nyitott hallgatókat termeljenek ki? Mennyire van táptalaja most ennek az egyetemen, van irodalomtörténet-sz-képzés az ELTE-n?

Igen, én is azt gondolom, hogy a jelenlegi helyzet nem ennek kedvez. Azért sem, mert az interdiszciplinaritásnak igazából az az útja, hogy az embernek először egyetlen szakterület módszertanával kell nagyon alaposan tisztában lennie. Hogyha ezt tudja, akkor képes lesz arra, hogy másokba is beletanuljon. Tehát hogyha eleve interdiszciplináris módon akarnak képezni valakit, könnyen két szék között a pad alá eshet, mert igazából semmit sem fog mélyen megtanulni. De ha valaki például masszív és alapos néprajzos képzést kap, s menetközben folyamatosan felhívják a figyelmét arra, hogy „na, de vannak itt azért érdekes történeti kérdések is”, akkor abból lehet valami. A lehetőséget inkább az osztatlan, kétszakos képzésben látom – s éppen ez az, ami már intézményesen fölszámoltatott. Persze még így is vannak egyéni utak. A mi doktori iskolánkban van olyan hallgató, aki még magyar szakot sem végzett, és most mégis nálunk írja a disszertációját, mert megtanult valamit, nemcsak tárgyi anyagot, hanem módszertant is, s nekünk sikerült meggyőznünk arról, hogy mindez kamatoztatható akár egy irodalomtörténeti szempontú doktori képzésben is. Mindazonáltal a szituáció egészében nem kedvez ebből a szempontból, hiszen egyre inkább korlátozott az egyetemi képzés is. Látszólag több mindenre terjed ki, mint korábban, ám az elsajátítandó anyagot sokkal felületesebben prezentálja. Ez az irodalomtörténet esetében jól látszik: ha

most egy magyar szakos lehetőségeire gondolok, s példának a 18–19. századi irodalmat veszem, akkor ez különösen látványosan mutatkozik meg. Mi ezt a korszakot, amelyet újabban klasszikus magyar irodalomnak is neveznek, s amely annak idején engem megfogott, két évig, másodévben és harmadévben tanultuk, összesen négy félévig, minden félévben volt előadásunk és szemináriumunk belőle. Jelenleg a hallgatóknak ebből az egész időszakból, amely nagyjából két évszázad anyaga, egyetlen előadást és egyetlen szemináriumot kell teljesíteniük. Óhatatlanul sokkal kevesebbet tudnak tehát, mint amire annak idején minket megtanítottak. Idetartozik annak a kérdése is, hogy ki milyen olvasottsággal jön az egyetemre. Ez sem mutat igazán kedvező változásokat. De nem is az a kérdés, ki mit olvasott előzetesen, hiszen, ha hajlandó erre, akkor rá kellene tudnunk venni arra, hogy intenzív önképzésbe fogjon. Jelentősebb gond, hogy a műveltség szerkezete változott meg. Létezik – és most ez egy nagyon durva felosztás lesz, nézzék el nekem, talán a lényeg érthető – egy európai típusú műveltségszerkezet, amelynek értelmében mindent nagyjából el tudok helyezni, még akkor is, ha mélyebben nem ismerem. Van ugyanis egy perifériás műveltségem, amely egyfajta durva osztályozást lehetővé tesz. Tehát, ha mondjuk, nem érdekel a modern zene, de valaki Stockhausenról kezd el nekem beszélni, akkor nagyjából tudom, hogy ő zeneszerző, mi több, modern zeneszerző, akit nagyon nehéz ugyan gyönyörűséggel és saját kedvtelésre hallgatni, mert gyötri az ember fülét, de nagyon jelentős. Ezért aztán nem kérdezek vissza, hogy ő meg kicsoda, s nem teszem magam nevetségessé ezzel a kérdéssel. Legföljebb majd utólag tájékozodom. Ugyanakkor az amerikai típusú műveltségszerkezet abból indul ki, hogyha én valamiről nem hallottam, az egyrészt nem érdekes, másrészt meg nincs is, s mindenféle szégyenérzet nélkül bevallhatom, hogy az illetőről fogalmam sincs. Számomra az előbbi beállítódás a természetes, s ami ezzel együtt jár, a rokonszenvesebb is. Míg mostanság inkább azt érzékelem, hogy a hallgatók többsége az utóbbi szerint viselkedik. S ez nem is lenne baj, csak éppen ennek a magatartásnak a legfontosabb elemét nem veszik át: a szabad és gátlás nélküli kérdezést. Ahhoz viszont általában ragaszkodnak, hogy az, amiről ők még nem hallottak, azt nem is érdemes megismerni. Így pedig igen nehéz új ismeretekhez jutni... Bár én próbálkozom, de a tanítás során időnként falakba ütközöm.

Több oktatótól hallottuk már, és persze mi is tapasztaltuk, hogy a bölcsészek is egyre kevesebbet olvasnak. A magyar szakon tanítók éppen a zsidóság fázisában vannak, vagy pedig kísérleteznek azzal, hogy hogyan lehet mégis rábírni a mai hallgatót az olvasásra?

Ezzel állandóan kísérletezünk, és egyelőre szó nincs arról, hogy valami megállapodott módszer birtokában lennénk. Könyvtárba eleve nem lehet elküldeni a hallgatókat. Én rendszeresen járok a Széchenyi Könyvtárba, s jól érzékelem a változásokat. A '80-as években mi szinte fűrtökben lógtunk ott szombatoként, majdnem az egész évfolyammal lehetett ott találkozni ilyenkor. Persze, mert más lehetőség nem volt, ott kellett felkészülni az órákra. Most meg hallgatókat szinte nem is látok a könyvtárban. A jelenlegi egyetemisták az interneten szoktak megnézni bizonyos dolgokat. Legalábbis a tanárok ezzel nyugtatják a lelkiismeretüket. Mi megpróbáltuk azt, hogy az összes kötelező olvasmányt feltettük az internetre, hogy a diákjaink ott olvashassák el a kötelező olvasmányokat. De az a tapasztalat, hogy egyáltalán

nem olvassák el: az évfolyam-előadások vizsgái előtt most már íratunk egy tesztet, amelyben szövegrészleteket kell felismerni, s egészében csüggesztőek az eredmények. Vannak olyan hallgatók, akik a *Hymnus* és a *Szózat* szövegét nem képesek felismerni. Azt ugyanis semmiféle technikai vívmány és médiatörténeti újítás nem képes levenni a vállunkról, hogy az ember olvasson. Lehetőleg gondosan és lassan.

De itt nemcsak a primer, szépirodalmi szövegekről van szó. Az előző félévben tettem kísérletet egy olyan szabadon választható órára, ahol az utóbbi évtizedek jelentős irodalomtörténezeitől olvastunk egy-egy tanulmányt, és a félév végén mindenkitől megkérdeztem négy szemköt, hogy mi volt számára a legnagyobb újdonság. Olyan szerzőkre mondták, hogy újdonságok, akik alapvető szakirodalmi szerzők, de akiktől nem olvastak korábban semmit. Megjegyzem, az órára nem elsőévesek jártak, hanem olyanok, akik egy ideje már magyar szakosok voltak. Többen bevallották, hogy például Horváth Jánostól, akiről előadóterem van elnevezve az intézetünkben, s aki a legnagyobb 20. századi irodalomtörténész volt, még soha nem olvastak semmit. Szegény tanár ilyenkor melyik kezét harapja meg? Ha én elkezdem azt követelni tőlük, hogy fontos értelmezésekkel legyenek tisztában, akkor a szépirodalmi anyagot nem fogják elolvasni. Mert hát nem szabad túl sokat kérni a hallgatóktól, hiszen a többsége a jelenlegi egyetemistáknak már nem bírja a terhelést, s egy szeminárium nem működőképes, ha csak én, az oktató olvasom el a feladott szöveget, a diákok meg hallgatnak. Az már nem működik, ami annak idején Kerényinél kiválóan bevált, hogy egyik hétről a másikra feladta Dugonics András több száz oldalas *Etelkáját*, amelynek nem volt új kiadása, 1808-ban jelent meg utoljára. Amikor néztünk rá, hogy ezt miképpen tudjuk elolvasni, elmagyarázta, hogy menjünk fel a Széchényi Könyvtárba és olvassuk el ott. Felmentünk hát, volt egy példány belőle, azt kikértük, beosztottuk hármunk között (ennyien jártunk a szemináriumra), és elolvastuk egy hét alatt. Mert hát azért azt mégsem lehet, hogy úgy menjünk be az órára, ráadásul Kerényi Ferenchez, hogy nem ismerjük jól a szöveget.

Fontos azonban ehhez hozzátennem, nem arról van szó, hogy romlik a tudás, vagy éppen ezek a hallgatók rosszabbak lennének, mint amilyenek mi voltunk. A tudás átrendeződése olyan folyamat, amellyel szembe kell nézni és alkalmazkodni kell hozzá. Ha ezek a feltételek vannak adva, akkor ebből kell minél többet kihozni. Azt kell elérnie egy tanárnak jelenleg is, hogy a hallgatók többet tudjanak, amikor kimennek az egyetemről, mint amikor bejöttek. S az már komoly dolog, ha az ember azt érzi, hogy valamit legalább megtanultak. Még akkor is, ha néha azt is megtapasztaljuk, hogy van, aki semmit nem tanult.

Mikor kezdett el tanítani?

1990-ben végeztem, azóta tanítok.

Lassan 30 éve. Hogy látta ez alatt a három évtized alatt, gyors lefolyású volt ez a vesszőfutás?

Még azt sem mondanám, hogy vesszőfutás, mert ez egy hullámmzó folyamat. De a tendencia az egyértelmű, és egyre inkább látszik az, hogy amiben én felnöttem, az valami lezárt dolog. Mintha a folyó két partján lennének a jelenlegi hallgatókkal,

és még igazán át se tudok kiabálni nekik a túlsó partra. Bár azért próbálok. Azt, ami számomra annak idején evidencia volt, már el kell magyarázni nekik. És nyilván ez fordítva is igaz, tehát, ami számukra evidencia a digitális világból, azt meg nekik kell elmagyarázniuk nekem, mert azt meg én nem értem. A mi egyetemi időszakunkban a számítógépnek egyáltalán a lehetősége sem volt meg. Most ez egészen másként van, és ilyen módon azok, akik jelenleg egyetemre járnak, azok a szövegekkel való bánásmódnak, a szövegekhez való hozzáférhetőségnek egy más szituációjába lépnek bele. És ez látszólag könnyű és problémamentes, de ezt tudni kéne használni. Attól, hogy valami bármikor a rendelkezésünkre áll, még nem lesz az a miénk szellemileg is, csak úgy, ha az elsajátításáért külön erőfeszítéseket teszünk. Számomra mámorító dolog, hogy most megtalálok a Google Bookson bizonyos könyveket, amelyekért korábban Bécsbe kellett eljutnom. De hát attól még azokat el kell olvasni, meg kell érteni.

Talán ez egy paralízis-élményként éri a hallgatókat: annyira sok minden van előttük, hogy nem tudnak melyik irányba elindulni.

Persze, ez pontosan így van, és ennek érzem a bénító súlyát is. Abban kell segítenie egy tanárnak, hogy megadja azokat a képességeket, amelyekkel tájékozódni lehet. Az egyetemi időszakban két dolognak az elsajátítását tartanám nagyon fontosnak: az egyik a paleográfia, tehát, hogy a hallgatók képesek legyenek elolvasni bármit, akár nyomtatott, akár kéziratos formában, a másik pedig az intézménytörténet. Nagyon masszív intézménytörténeti ismeretek kellenének, hiszen ez alapján érthetjük meg azt, hogy egy bizonyos periódusban hogyan működött a közigazgatás, hogyan működtek a tudás intézményei, hol hozták létre azokat a forrásokat, amelyek az embert érdeklik, és hol lehet megtalálni azokat jelenleg. Ez komoly tanulság volt számomra, amikor ezt az összefüggést megértettem. S ezeket nem feltétlenül az egyetem alatt tanultam meg, hanem inkább utána. Akkor már külön törekedtem is ezeknek az ismereteknek az elsajátítására. Ha ugyanis az ember ezzel tisztában van, akkor sokkal könnyebb tájékozódni például egy biográfiaírás alkalmával. Mert akkor a lehetséges források lelőhelyét sokkal könnyebb megtalálni. Lehet ugyan, hogy ennek ellenére persze az adott, minket érdeklő forrást nem találjuk meg, de akkor is illik legalább utánamenni addig a pontig, amíg lehet. S az is információ, ha ki tudjuk zárni egy forrásnak a létét.

Tudunk-e, van-e értelme különbséget tennünk klasszikusan irodalmi és klasszikusan történeti források között? A mostani magyar szakos tanulmányok során, talán épp a műközpontú értelmezés miatt, könnyen támad az embernek olyan benyomása, hogy ezek irodalmi szövegek és csak irodalmi, leginkább irodalomelméleti szempontokból tudunk vagy legalábbis érdemes velük foglalkozni.

Bizonyosan van ilyen felosztás, és ez a két tudományszak története és jelenlegi gyakorlata szempontjából is releváns dolog. S egyfelől vannak olyan történeti kérdések, amelyekbe nagyon nehéz bármiféle irodalmi forrást belevonni (csak hogy mondjak egy rögtönzött példát, egy ipartörténeti kutatás vagy egy eminensen agrártörténeti kutatás esetén nem biztos, hogy az ember bővelkedik irodalmi

forrásokban), másfelől vannak olyan irodalmi megközelítések, amelyekben nem nagyon segít semmiféle történeti kontextus figyelembevétele (mondjuk egy rigorózus retorikai szövegelemzésnek másféle kritériumokhoz célszerű igazodnia). Ezen két véglet között azonban igen széles tér nyílik. A kérdés éppen az – és ezt én régóta figyelem a történészek esetében is –, hogy vajon tudunk-e kellő érzékenységgel szöveget értelmezni. A narratív források ugyanis akkor is elsősorban szövegek, ha kéziratossá, nem publikáltá, tehát nem a nyilvánosságnak szánt alkotásról van szó, s egy ilyen szöveg nem úgy kezelendő, mint – hogy egy kissé méltatlan hasonlatot mondjak – egy szublót, amelynek kihúzzuk az egyik fiókját, s kiemeljük belőle azt, amire nekünk szükségünk van. A szöveg ugyanis elsősorban nem adatok összessége, hanem van valamiféle retorikai struktúrája, van egy funkciója, létrejöttét egy kommunikációs szituáció magyarázza. S ha a történész ezeket mind figyelembe veszi, akkor lehet, hogy sokkal több mindent vesz észre a szövegben. Érdeemes megnézni, hogy a nem akármilyen irodalmi érzékenységgel is rendelkező Carlo Ginzburg hogyan nyúl a szövegekhez... Az is kérdés persze, észrevesszük-e, hogy egy szöveg, legyen szó bármilyen jellegű privát feljegyzésről vagy éppen nyomtatásban publikált szövegről, voltaképpen minnek is lehet a forrása. Érzésem szerint ez a forráskezelés mind a két irányban (tehát a történetírás és az irodalomtörténet szempontjából is) finomítható, és érdemes a történelem szakos hallgatókat azzal bombáztatni, hogy olyan szövegeket nézzenek meg, amelyekről az ember azt gondolná, hogy annak semmi köze a történelemhez, és fordítva, az irodalomtörténészeket pedig olyan szövegek, akár történetírói munkák elolvasására rávenni, amelyek pedig egészen más típusú kontextusokat jelenthetnek a számukra.

Hány társa van itt az egyetemen az irodalom és a történelem közelítésében?

Nem érzem magam egyedülinek vagy csodabogárnak. Még akkor sem, ha részben az egykori tanítványaimra gondolok elsősorban mint társakra. Itt, a 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéken már szinte többségben vagyunk ezzel az érdeklődéssel. Hogy csak a kollegáim közül említsek két kiváló kutatót – akiről büszkén mondhatom el, hogy mindkettejüknek én voltam annak idején a doktori témavezetője: Balogh Piroska és Vaderna Gábor mindketten valami efféle csinálnak, s már jó ideje én tanulok tőlük. A doktori iskolánkba is azért egyre több olyan hallgató jár, illetve szerzi meg a doktori fokozatot, aki elsajátította ezt a finomítható érzékenységet. Az persze kétségtelen, hogy elsősorban a 18–19. századi magyar irodalom kutatásában látok ilyen típusú törekvéseket, a 20. század kutatásában csak elszórtan – persze én nyilván csak az előző korszakhoz rendelkezem valamiféle hozzáértéssel, a későbbi korok kutatásának az utánpótlását nem is tudnám befolyásolni. A Vaderna Gáborral és Scheibner Tamással közösen szerkesztett irodalomtörténeti könyvsorozatban, a jelenleg a Ráció Kiadó gondozta *Ligatura* sorozatban eddig egyetlen 20. századi kötet jelent meg, nem véletlenül a sorozatszerkesztő Scheibner Tamásé. Az már más kérdés, hogy Scheibner kiváló monográfiájának szerintem nem volt olyan hatása, amelyet megérdemelt volna, legalábbis én nem érzékeltem, hogy akár a korszakkal foglalkozó történészek, akár az irodalomtörténészek továbbgondolták volna. Mert persze benne van ebben az egész irányzatban (vagy mondjam inkább úgy: törekvésben?), hogy az eredmények

méltányolása vagy továbbgondolása esetleges. Csak egyetlen példát mondanék, a magamét: a *Fogságom naplójáról* írott kismonográfiámról, amelyet kifejezetten azért írtam, hogy a történészek számára láthatóvá tegyem, miféleképpen lehet egy szépirodalmi szövegnek tekintett művet történeti forrásként felfogni, illetve egy történeti forrásról bebizonyítani, hogy irodalmi célzatosságának komolyan vétele nélkül nem lehet történetileg sem kielégítően értékelni, mindmáig egyetlen történész írta recenzió sem született. Egyedül az egyik doktori hallgatóm recenzálta egy irodalmi folyóiratba. Azért mégsem tekintem ezt kudarcnak. Kazinczyval, a Martinovics-összeesküvéssel és ennek az utótörténetével eleve nem foglalkoznak már a történészek. Tehát nincs, akit provokáljon az ember, nincs, akinek fölhívja a figyelmét, hogy másképpen kéne olvasni a forrásokat. De ez nem baj. Ha van ebben a könyvben valami érdekes, akkor majd egyszer észreveszi valaki. Nem rövid távra szánja az ember az ilyen munkákat.

Említette a beszélgetés elején a történelem szak oktatói közül Komoróczy Gézát, Poór Jánost és Klaniczay Gábort. Hallgató korában akár az ő óráikon, akár máshol elhangzott az a szó, hogy mikrotörténet?

Erről már azért lehetett tudni valamit, hiszen a '80-as évek végén, Klaniczay Gábor szerkesztésében már elindult egy mikrotörténeti sorozata a Magvetőnek. Az volt a sorozatcíme, hogy „Mikrotörténelem”. Ezekben az években nagyon sok minden fölmerült, ami aztán a '90-es évektől jelent meg magyar fordításban, csak bizonyos könyvek, amelyeket utóbb a mikrotörténet eredettörténeteként is emlegettek, kulturális (történeti) antropológiai alpművekként szerepeltek. Mert akkor inkább ez volt a hívószó. De Klaniczay Gábor óráin például lehetett hallani a *Montaillou*-ról. Nem feltétlenül olvastuk akkor, de tudtuk azt, hogy van, és hogy ez egy fontos könyv, egy egész irányzat kezdeményezője. A '80-as évekhez eleve hozzátartozott az az általános törekvés, hogy keressünk valami mást a marxista történetírás nagy, generális leírásai helyett. Ezt többen pedzegették. De akkor ez még inkább a felmutatás szintjén létezett csak. Klasszikusokat viszont már bőven olvastattak velünk. Például Pirenne-t meg Braudelt.

És melyik volt az a kézirat, amelyiknek a megírásához már úgy ült le Tanár Úr, hogy ez már mikrotörténet – vagy legalábbis mikrotörténeti jellegű – lesz?

Igazából, amelynél tudatosan erre készültem, az a Csokonai-könyv volt. Ahol már az egyik legfontosabb feladatomban azt éreztem, hogy írjak hozzá egy olyan módszertani bevezetőt, amelyben megpróbálok elhelyezni ezt az egész irányt. S azt, hogy ez mit jelenthet egy irodalomtörténész számára. Ezzel sokat bíbelődtem, és ez volt az a rész, amelyet aztán oda is adtam a barátomnak, egykori évfolyamtársamnak, Czoch Gábornak, hogy nézze meg és mondja meg, ha valahol hibáztam. A Lisznyai-kötet ebből a szempontból még egy naivabb állapotot tükrözött. Ott inkább a forrásokból próbáltam meg kiindulni, és nem kíséreltem meg a mikrotörténet általános elhelyezését elvégezni. Ezért is elégedtem meg azzal, hogy nem a mikrotörténet, hanem a társadalomtörténet fogalmát használtam. A '80-as években még inkább ez volt a gyűjtőfogalom. Akkortájt alakult meg például a Hajnal István Kör

is, amely társadalomtörténeti egyesületként határozta meg magát. Az a finomítás, hogy a társadalomtörténet és a mikrotörténet nem azonos, a '80-as években még nem látszott a számomra, mert a társadalomtörténet volt az az ernyő, amely a marxizmussal szemben álló irányzatokat összefogta és elfedte. Aztán később már olvastam a német történészvita és az *Alltagsgeschichte* bizonyos szerzőitől is sok mindent, rájöttem, hogyan váltak el bizonyos történetírói iskolák a német historiográfiában, úgy gondoltam, hogy nem célszerű fenntartanom ezt a tagolatlan társadalomtörténet-fogalmat. Igaz, jelenleg is megfigyelhető, hogy viszonylag kevésbé tudnak artikulálódni a magyar történetírásban irányzatosan ezek az újabb lehetőségek.

Az elmondottak alapján úgy láthatjuk, hogy a '80-as években, az egyetemi évek során nyitottak a nyugat-európai szakirodalom felé. Hogy látja most, mennyire tartunk lépést innen, Magyarországról a leginkább nyugat-európai friss diskurzussal? Beépítjük őket, reflektálunk rájuk?

Nyilván mások a technikai feltételek, sokkal könnyebb hozzáférni bizonyos szövegekhez, sokkal gyorsabban lehet reagálni mindenre. Én azt látom egyébként – és általában is jellemző ez a magyar szellemi életre –, hogy az igény sokkal hamarabb felvillan, mint ahogy beépülne és kutatásokat inspiráló módon jelentkeznék. Ez a fajta lemaradás jelenleg is megvan. Időbe telik, amíg az újabb tudományos eredmények hazai problémákra és forrásokra alapozva itthon is megjelennek. Persze vannak olyan történészek, akik teljesen szinkron módon mozognak bizonyos nemzetközi trendekkel. Ebből a szempontból nagyon tanulságos, ha megnézzük, egyes nyugat-európai szerzők milyen magyar szerzőkre hivatkoznak. Nem biztos, hogy ez kellemes vagy megnyugtató látvány...

Nyilván itt az is probléma, hogy nem nagyon publikálnak a magyar szerzők idegen nyelven.

Igen, ez így van. Noha ebből a szempontból is sokat változott a helyzet az elmúlt évtizedekben, s ebben komoly szerepe volt a CEU-nak, csak hát azt elüldözték Budapestről. Mindazonáltal az, hogy a magyar történetírás szerves része legyen a nemzetközi történész-diskurzusoknak, ez továbbra is inkább vágyálom. Vagy legyenek derülátóbb: előremutató feladat.

A Csokonai-monográfia bevezetőjében felsorolja, hogy melyek azok a vonásai a mikrotörténetnek, amelyek relevánsak lehetnek az irodalomtörténet számára. Első helyen említi a léptékváltást, és ki is fejtí, hogy ez alatt az egyén és mikroközege közötti interakciókat érti, amelyeket a könyvben becsülettal ki is veséz annak érdekében, hogy az egyénről, ez esetben Csokonairól minél többet megtudhassunk. Kíváncsiak vagyunk, vajon mit gondol a léptékváltás másik, multiszkopikus módozatáról, amelynek értelmében minden léptéknek – úgy a mikro-, mezo-, mint a makroléptéknek – azonos a relevanciája. Ha eljátszunk a gondolattal, hogy végtelen sabbatical jár egy irodalomtörténésznek, akkor megírható lenne a 18–19. századi magyar irodalom története multiszkopikus megközelítésben?

Nem tartom teljesen elképzelhetetlennek, de nem biztos, hogy ezt nekem kell megcsinálnom.

Ha mégis erre adná a fejét, milyen léptékeket választana?

A legelső kérdés nyilván az, hogy milyen forrásadottságaink vannak, minek a kapcsán lehetne egy ilyesféle megközelítést megkísérelni. Én úgy szoktam számba venni a hagyományokat, korábbi kutatásokat, hogy figyelem, vajon lehetnének-e új munkák kiindulópontjai. Két könyvre utalnék, amelyek valamit mutatnak mind-abból, hogy miféleképpen lehet ezeket a szinteket megfogni. Az egyik Kerényi Ferenc könyve Pest megye irodalmi életéről, ami a 18–19. századot fogja át. Ez egy megyei szintet mutat meg úgy, hogy mindig kitér utána az országos szintre is. A könyv alapján nagyon jó kísérletet lehetne arra tenni, hogy ebből a periódusból Pest megyében találjunk egyetlen olyan személyiséget, akinek a beágyazottságát meg lehetne mutatni. Mindezt Pest megye vagy a régió irodalmi életének távlatában, tágabban pedig nemzeti irodalmi keretben. Kérdés, hogy van-e ehhez forrásadottság. De ez a könyv nagyon fontos bemérési pontja lehetne egy ilyesfajta, újragondolt feladatértelmezésnek.

A másik egy újabb könyv, Vaderna Gáboré, ami két éve jelent meg, és amelyik voltaképpen a 18. század végi, 19. század eleji magyar költészetből kiindulva különböző metszeteket néz meg, és különböző problémákat állít a középpontba. Itt is van egy felső szint, a nemzeti irodalom szintje, amelybe beépült ez a fajta költői termés, amely részben közköltészeti vagy éppen folklorisztikus eredetű, esetleg alkalmi költeményekre épül. De Vaderna művében is több szint látható. Szerintem ez is egy roppant érdekes kísérlet, amely többek között az alkalmi költészetnek a poétikáját és irányát mutatja meg aprólékos szövegelemzések révén. És van is Vadernának egy nagyon érdekes személyisége, akit nem ő fedezett fel, de ő hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen hihetetlen hagyatéka van: ő Sebestyén Gábor, aki nincs benne a nemzeti irodalmi kánonban, Veszprém megyei táblabíró volt a 18. század végén, s némileg grafomán. Róla van egy esettanulmány is a könyvben. Szerintem ez a két könyv egymásra vonatkoztatva mutat valamit ebből a lehetőségéből, amire kérdeztek. Azt kellene végiggondolni alaposan, hogy egy személyről vagy egy személytől maradt-e olyan típusú forrásanyag, amire fel lehetne építeni egy ilyen monográfiát. De fel lehet tenni a kérdést is, hogy feltétlenül megyei szinten kell-e meghúzni azt a bizonyos mezoszintet? Vagy inkább valamiféle nagyobb tájegységnél vagy közigazgatási egységnél? Mert ha Csokonaiból indulnánk, akkor az ő szövegei nyilván leginkább a református Tiszántúl irodalmi műveltségébe épültek be, esetleg a protestáns kollégiumok világába.

Beszéljünk a biográfiákról is! Elég csak átfutni könyveinek címét, hogy lássuk, becsüli ezt a műfajt, több biográfikus munkát írt. A beszélgetésre készülve kézbe vettük ezeket a könyveket, és hamar kiderült, hogy egyik sem klasszikus megközelítésű, mindegyik kísérletezik a zsáner megújításával. Már a Lisznyai Kálmán-kismonográfiában alkalmazza a mikro-történet eszköztárát, melyet még tudatosabban adaptált a Csokonai-könyvön dolgozva. Ez utóbbi egyértelműen olvasható problémacentrikus társadalomtörténeti munkaként. De az Arany-biográfia is újszerű, és megint csak kedves lehet a társadalomtörténészek számára, mert Arany János társadalmi státuszának változásai mentén vázolja fel a pályaképet. Ha

mindezt jól detektáltuk, akkor talán az sem elhamarkodott, ha úgy fogalmazunk Tanár Úr tudomány szemléletével kapcsolatban, hogy „fontolva haladó”. Elfogadja ezt a jelzőt?

Pontos a leírási kísérlet, és igazán megtisztelő ez a jelző is. Én alapvetően tisztelem a hagyományokat, és mindig igyekszem számba venni mindazokat a kutatási előzményeket, amelyek fölhalmozódtak az adott kérdésről, s igyekszem ebből kibontani azt, ami engem érdekel. Soha nem kívántam úgy beállítani a saját törekvéseimet, hogy az soha nem látott, senkitől meg nem sejtett újdonságot fog bejelenteni bármelyik írói életmű kapcsán. Ez így nem is működik. Ha az ember tudatosan viszonyul a szakirodalmi hagyományokhoz, mindig talál olyan töréspontokat, olyan elhanyagolt, de egykor felvillantott értelmezési lehetőségeket, amelyeket érdemes újragondolni és átértelmezni. Tehát ebből a szempontból nyilván van a szemléletben egyfajta alkati konzervativizmus is. A szakirodalmi hagyományokra építve egyébként sokkal látványosabban meg lehet mutatni, hogy más típusú forrásokat, szélesebb forrásbázist felhasználva, és másféle szemlélettel közelítve sokkal többet ki lehet hozni a feladatból, mint ami korábban ismeretes volt. A tőlem írott biográfiáknak nem az az elsődleges céljuk, hogy kanonizációs kérdéseket döntsenek el. A Lisznyai-kötet ebből a szempontból azért volt érdekes, mert azt a kötetet én nem arra akartam fölhasználni, hogy bebizonyítsam, hogy Lisznyai Kálmán elhallgatott nagy költő volt. Azt akartam bebizonyítani, hogy mennyire izgalmas lehet egy olyan személynek a bibliográfiája, akit nem tartunk nagy költőnek.

Egyébként a dologhoz annyi hozzátartozik, hogy ennek a könyvnek az első, embrionális változata egy szemináriumi dolgozat volt, amelyet Dávidházi Péterhez írtam harmadéves koromban. Ő azt mondta, hogy mindenki szabadon választhat témát a 19. század második felének magyar irodalmából. Erre én felbátorodtam s bejelentettem – általános megrökönyödést keltve –, hogy Lisznyai Kálmánról szeretnék írni. Az évfolyamtársaim azért rökönyödtek meg, mert nem tudták, ki az a Lisznyai Kálmán, Dávidházi meg azért, mert ő tudta, hogy ki az. De úriember volt, nem vonta vissza a szavát, s elfogadta a döntésemet. Annak egyébként irodalmi okai voltak, hogy Lisznyai eszembe jutott. Előtte olvastam ugyanis Nagy Andrásnak, a prózaírónak az első könyvét, amelynek az volt a címe, hogy *Toron, 1867*. Ennek a címadó novellájában szerepelt Lisznyai Kálmán. Engem pedig kifejezetten elkezdett érdekelni, hogy mit lehet tudni erről a figuráról. Ehhez jött kapóra a Dávidházihoz írandó szeminárium dolgozat, amelyet meg is írtam becsülettel határidőre. A '80-as évek technikai fejlettségét mutatja, hogy kézzel írtam, mert akkor még nem volt írógépem. Arra emlékszem, hogy a dolgozat végére odamásoltam egy idézetet Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényéből, ez 1985-ben, nem sokkal korábban jelent meg. A szöveg azzal a mondattal fejeződik be: „Mindezt majd megírom még pontosabban is.” Kellett hozzá némi szemtelenség, hogy éppen ezzel zártam a saját dolgozatomat. Dávidházi persze pontosan tudta, hogy ez egy Esterházy-idézet, és mellé írta piros tollal: „Majd meglátjuk!” Erre azért emlékszem igen élesen, mert Dávidházi ezt az unikális példányt megőrizte (nekem nem is volt belőle másolatom), és jónéhány évvel később megmutatta nekem, bizonyítván, hogy ő ezt azóta is őrzi. De visszatérve a kérdésre: magát a leírást elfogadom. A biográfiákat egyébként is kedvelt műfajomnak tartom, és a továbbiakban is érdekelnek.

Ezek szerint még tervez biográfiát írni Tanár Úr? És az megint csak egy újabb, negyedik típusú megközelítés lesz?

Nem tettem le róla, lennének még ötleteim. Bár még nem formálódott ki az, hogy pontosan mit akarok csinálni. Nyilván először találnom kell olyan típusú, sokoldalúan felhasználható forrásanyagot, amelyből ki lehet bontani egy biográfiát. Ebből a szempontból adódik Vörösmarty pályája, mert róla is igen gazdag anyag áll rendelkezésre. És hát van még egy igen izgalmas téma, Jókai Mór. Ő azért is érdekes, mert róla van egy olyan szakirodalmi állítás, hogy neki gyakorlatilag nincs életrajza 1849 után. Mert ő ekkortól már csak írt. S épp ez az a kihívás egy biográfiaíró számára. Megragadható-e az, hogy miből is áll a hétköznapi létezés? Amikor egyébként korának egyik legjelentősebb prózaírójáról van szó.

2023-ban hatalmas Petőfi-bicentenárium várható, komoly anyagi háttérrel. Egyrészt azt szeretnék megkérdezni, irodalomtörténészként hogyan készül erre az emlékévre? (Az imént csak Vörösmartyról és Jókairól szóló biográfiák lehetőségéről beszélt, Petőfi neve nem hangzott el.) Másrészt mint szellemi készenlétben lévő értelmiségi mit vár ettől a bicentenáriumtól?

Nem olyan régen ért véget az Arany-év, és látható volt, hogy ha a szakma kellőképpen felkészül, akkor nagyon komoly eredménye lehet egy emlékévnek. Az Arany-év kifejezetten sikeres évnak mondható, sok publikáció és forrás jelent meg, és még most sincs teljesen vége. Vannak olyan munkák, amelyek csak mostanában fognak megjelenni. A Petőfi-év nagy lehetőség lesz: lehet nagyon jó, de el is lehet rontani. Nekem van egy komoly adósságom, amelyet addigra be kellene fejeztem. Kerényi Ferenc váratlanul halt meg 2008-ban, s már nem tudott a Petőfi kritikai kiadás sorozat végére érni. A hatodik kötet, amelyen éppen dolgozott, már nem készült el. Ez a kötet tartalmazza az 1848–49-es verseket, tehát az életmű utolsó szakaszát. Ez egy nagyon fontos periódusa Petőfi pályájának. Kerényi a kötetnek a nagy részét elkészítette, tehát a kötet olyan 80%-os készültségi fokban rendelkezésre áll. Az anyag nálam van, és ezt nekem kell befejeztem. Önemésztő feladat lesz, s nemcsak a feladat nagysága miatt, hanem azért is, mert az egyik legkedvesebb tanárom munkáját kellene befejeztem. Ez egy lelki teher is. De legalább ennyire nehéz, hogy el kell tudnom dönteni azt, melyek azok a pontok, amelyeken Kerényi még végzett volna kutatásokat, s melyek azok, amiket már lezártnak tekintett. Ehhez az kell, hogy annyira beledolgozzam magam az anyagba, amennyire ő. Én tudom, hogy ez szinte lehetetlenség, mégis meg kell találnom a módot a munkája befejezésére. Ha ezt sikerült befejeztem végre, akkor teljessé válik a Petőfi-kritikai sorozatnak a verses életművet tartalmazó folyama. S lennének még terveim, amelyek nem feltétlenül a saját munkáim, hanem egy kutatócsoportnak a szervezését igénylik.

Meglátjuk.

*Az interjút Veress Dániel és Virág Csilla készítette
Budapesten, az ELTE bölcsészkarán,
2019 szeptemberében*

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENDA–HAMBURGER

(1977) BENDA Gyula – HAMBURGER Mihály: Marx a negyedik évtizedben. [Válasz]. *Sic Itur ad Astra*, 29. (2015) 64. sz. 41–52.

KERÉNYI

2002 KERÉNYI Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete, 1790–1867. Budapest, Pest M. Monográfia Közalapítvány, 2002. (*Előmunkálatok Pest megye monográfiájához*, 3.)

PETŐFI

1973–2008 *Petőfi Sándor összes költeményei*. 1–5. köt. Szerk.: KERÉNYI Ferenc. (3–5. köt.) Budapest, Akadémiai, 1983–2008.

SCHEIBNER

2014 SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*. Budapest, Ráció, 2014. (*Ligatura*)

SZILÁGYI

1998 SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998. (*Csokonai könyvtár*, 16.)

2001 SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum, 2001. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 149.)

2013 SZILÁGYI Márton: *Ligatura: szándékok és eredmények. Egy irodalomtörténeti könyvsorozatról a szerkesztő nézőpontjából*. *Korall*, 14. (2013) 53. sz. 179–185.

2014a *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*. Szerk.: SZILÁGYI Márton. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

2014b SZILÁGYI Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Budapest, Ráció, 2014. (*Ligatura*)

2017a SZILÁGYI Márton: *„Mi vagyok én?” Arany János költészete*. Budapest, Kalligram, 2017.

2017b SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*. Budapest, Reciti, 2017. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 177.)

VADERNA

2017 VADERNA Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedében*. Budapest, Universitas, 2017.

Pikli Natália

A shakespeare-i hypertext

Populáris dráma korabeli szövegek és képek hálójában

Bármely kulturális produktum vagy irodalmi szöveg vizsgálatánál fontos értelmezési szempontokkal tud szolgálni a történelmi, művelődéstörténeti, kultúrtörténeti kontextus vizsgálata, de ugyanez igaz visszafelé is. Az adott kultúra szövegekben rögzített nyomaiból kiindulva képet kaphatunk fontos történeti, gondolkodás- és mentalitásbeli aspektusokról. Természetesen irodalmi szövegeket épp műfajuktól, kulturális státuszuktól és közönségüktől függően változó mértékben tudunk így felhasználni, azonban William Shakespeare drámaszövegei különösen termékeny kiindulási pontokkal szolgálnak az ilyen irányú vizsgálódásokhoz, hiszen a kora újkori angol populáris dráma a lehető leg-sokrétűbb közönségnek íródott. A közszínház kommerciális alapon működött, tehát a produktumnak egyszerre kellett aktuálisnak és a társadalom több rétege által fogyaszthatónak lennie, ezért nemcsak a populáris és elitkultúra izgalmas elegyeként íródtak ezek a szövegek, hanem szorosan kötődtek az adott kor égető problémáihoz, mint például a zsidókérdés, uzsora, férfi–női viszonyrendszer, és így tovább. A shakespeare-i drámaszöveg tehát úgy működik, mint a modern kori *hypertext*: egy szó, fogalom vagy kép gazdag és sokrétű asszociációs mezőket hív elő, felidézve és egyben reflektálva politikai, művészeti, társadalomtörténeti diskurzusokra. E rövid tanulmány ezen módszer előnyeit és működését mutatja be három megközelítés, rövid esetbemutatók és egy hosszabb esettanulmány alapján.

A 16–17. század fordulóján Londonban a közszínház fontos szerepet töltött be: ugyan a több ezer nézőt is befogadni képes állandó színházépületek (mint köztük az első, az 1576-ben épített, beszédes nevű Theatre is, vagy később a Rose, Globe, Fortune stb.), a városhatáron és a londoni polgármester jogi fennhatóságának peremén helyezkedtek el, azonban a centrális elhelyezkedés hiányában is London kozmopolita és sokrétű lakosságának alapvető szórakozási formáját jelentették a bordélyházak, kocsmák, állatheccek és vásárok mellett. Jól ismert, hogy például az 1599-ben Southwarkban megépült Globe színházba a legkevésbé módos nézők is jártak, így egy sör árérték (egy penny) szórakozhattak 2–2 és fél órát a munkanapjuk kora délutáni ebédszünetében. Azonban ezen úgynevezett „*groundling*”-ok mellett a művelt és arisztokrata közönség is szívesen látogatta a közszínházakat,

tehát az ő ízlésüket is ki kellett szolgálni, sőt, főként a karácsonyi ünnepi időszakban a legjobb előadások és társulatok az uralkodó előtt is szerepeltek.¹ Mindezen okok miatt a sikeres drámák szövege egyfajta kulturális *bricolage*-ként az elit- és populáris kultúra elemeinek színes egyvelegét nyújtja. Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban a drámaszöveg státusza éppen átalakulóban volt: az eredetileg a közszínházak számára írott drámák szövege nem számított szépirodalomnak, ha megjelentek, csakis olcsó kvartókiadásban, gyakran a szerző neve nélkül, hiszen a társulat és nem a drámaíró tulajdonát képezte jogilag az előadásszöveg. Azonban az 1590-es évek végétől, nem kis részben Shakespeare növekvő népszerűségének és riválisa, Ben Jonson elitista törekvéseinek köszönhetően, már egyes drámaszövegek olcsó kvartókiadásai is átmenetet képeztek a szerzői (irodalmi) szöveg és egy kinyomtatott előadásszöveg között.² Habár Jonson saját műveinek összkiadása még kisebb botránnyal keltett azzal, hogy nagy presztízsű fólióformátumban jelent meg, a címlapon klasszicista díszítésekkel, és a magas irodalmi művekre utaló *The Workes of Benjamin Jonson* cím alatt 1616-ban, a Shakespeare színésztársai által kiadott fólió összkiadás 1623-ban már gond nélkül tehetett címlapra Shakespeare arisztokratikusra hangolt arcképét, és az olvasók nem sajnálták érte az akkor nagyon komoly összegnek számító egy fontot. A kérdés, hogy vajon mennyire tekintették maguk a drámaírók a kiadott szövegeket irodalmi vagy szerzői műnek, máig komoly vitákat gerjeszt,³ azonban számunkra itt a legfontosabb az a tény, hogy ezen szövegek tartalmukat és státuszukat tekintve ugyan átmenetet képeztek a populáris és elitkultúra között, de elsősorban populáris kontextusban mozogtak saját korukban.

A populáris kultúra mindig erősebben kötődik saját korához, és bár gyakran efemer, tűnékeny jelenség, ennek ellenére klisészerűsége miatt a kor közgondolkodásáról sokat elmond, ezért a shakespeare-i drámaszövegek kimondottan informatívnak bizonyulnak a korban jellemző diskurzusok tekintetében. Szerencsére a digitális szövegadatbázisok nyilvánossá válásával a kora újkori angol populáris kultúra kutatása is demokratikusabb feltételek mellett és nagyobb korpuszon tud zajlani, azaz jobban igazolható, mert szélesebb merítésű kutatásokra ad lehetőséget. Ezen adatbázisok közül érdemes kiemelni következőket: *UCSB English Broadside Ballad Archive*, *Emblematica Online* és természetesen a legbővebb, bár sajnos fizetős, és ezért nem mindig és mindenkinek elérhető *Early English Books Online*, mely 1473–1700 között szinte minden, a mai Nagy-Britannia és Egyesült Államok területén nyomtatott angol nyelvű könyv digitális fakszimiléjét tartalmazza. Emellett az *Internet Archive* nyílt hozzáférésű amerikai weboldal szintén elérhetővé teszi szinte az összes ilyen kiadvány 19. századi fakszimile kiadását. A jelen tanulmányt megelőző kutatások is sokat köszönhetnek ezen adatbázisoknak.

¹ A korabeli színházi kultúra máig legpontosabb és legszéleskörűbb leírásához lásd: GURR, 2009.

² Erre jó példa Ben Jonson komédiája, az *Every Man Out of His Humour*, melyet 1599-ben előadtak a Lordkamarás Emberei a Globe-ban, azonban az 1600-as kvartókiadás már jóval hosszabb szöveg, mint ami egy közszínházi előadás időkeretébe belefért volna, és Jonson maga is többször utal rá, hogy kibővítette, szerzőivé tette az eredeti előadásszöveget.

³ Lásd: ERNE, 2013.

A következőkben három megközelítési mód kapcsán kerül sor az ilyen típusú kutatások bemutatására. Elsőként röviden azt bizonyítja a tanulmány, hogy egy, Shakespeare által is többször használt főnév, a *hobby-horse* miként tud mozgásba hozni sokrétű, interdiszciplináris jellegű kutatási irányokat, azaz egy ilyen erős, de jól kiválasztott fókusz miként tud képet adni nagyobb társadalmi, kultúrtörténeti folyamatokról. Ezután egy hosszabb esettanulmány következik az „uzsora” fogalma és *A velencei kalmár* kapcsán, majd az utolsó rész röviden illusztrálja, hogy egy sokszínű, ikonografikus–irodalmi–színházi kapcsolatrendszerben miként idéz meg különböző értelmezési kontextusokat egy jelenetrészlet, a szobor megelevenedése a *Téli rege* című kései műben.⁴

A shakespeare-i vesszőparipa (hobby-horse) és a populáris kultúra emlékezete

A *hobby-horse* szó felbukkan Shakespeare öt saját művében (kronologikusan: *Lóvátett lovagok*, *Sok hűhó semmiért*, *Hamlet*, *Othello*, *Téli rege*) és a John Fletcherrel közösen írt *Két nemes rokonban*. Ebből is látható, hogy a koraitól a legkésőbbi művekig használt, tehát élő és jelentésgazdag szó a korban, amit tanúsítanak az egyéb nyelvtörténeti és textuális adatok is. Nemcsak az alapvető etimológiai szótár, az *Oxford English Dictionary* jelzi a szóelőfordulás gyakoriságát a korban, hanem egy egyszerű szókeresés az *Early English Books Online* adatbázisban is rögtön 133 találatot mutat ki különböző szövegekben 1580–1642 között, a *Literature Online* adatbázis pedig 9 verses, 35 drámai és 4 prózai műben jelzi a szót. Emellett korabeli képi ábrázolásokban is sokszor felbukkan, különböző szójelentésekben. Ez azonban még mindig nem a teljes szövegtörzset jelzi, hiszen kutatásaim során számtalan olyan szöveghelyet találtam, melyeket ezen szótárak és adatbázisok ki sem jeleznek. Ennek ellenére rövid kommentárokon és glosszáriumokon kívül szinte reflektálatlan marad a szó kivételes evokatív ereje.⁵ A Shakespeare-stúdiumokban pedig leginkább a híres *Hamlet*-i szöveghely kapcsán írnak róla:

HAMLET

Then there is hope a great man's memory may outlive his life half a year. But by'r lady a must build churches then, or else shall a suffer not thinking on, with the hobby-horse, whose epitaph is 'For O, for O, the hobby-horse is forgot'. (3.2.)

Úgy hát megérjük, hogy valamely nagy embert félévvel is túlél az emlékezete; csakhogy, Mária ugye! Templomot építsen ám, különben eszébe sem jut senkinek; úgy jár, mint a fa ló, melynek sírverse így hangzik: „Mer' ó! mer' ó! már a fa ló el van feledve. (Arany János fordítása)

⁴ *A velencei kalmár* és a *Téli rege* kapcsán az alfejezetek részben rövidített, részben kiegészített összefoglalásai a korábbi teljes esettanulmányoknak: PIKLI, 2013; 2017.

⁵ Az egyetlen monográfia, mely részletesebben listázza a szóelőfordulásokat, és néha röviden elemzi is őket, John Forrest folkorista tánc történeti fókuszú műve (*The History of Morris Dancing, 1485–1770*), mely azonban sok helyütt pontatlan, evolúciós szemléletében vitatható, és elsősorban a morris-táncot vizsgálja, s csak ehhez kapcsolódóan a *hobby-horse*-ot.

Nehéz a szó magyarra fordítása (Nádasdy Ádám 1999-es Hamlet-fordításában „hintaló”-t ír), hiszen a *hobby-horse* szó különlegessége, hogy a 16–17. században öt különböző jelentés tartozott hozzá, a szimultán nyelvhasználatban egyfajta „jelentéspalimpszeszt”-et hozva létre, ahol a kontextus által meghatározott elsődleges jelentést szinte mindig átszínezte, árnyalta a többi jelölt.⁶ A „vesszőparipa” jelöltje lehetett egy kis termetű ír lófajta, játék falovacska, vagy a morris-táncban (és külön) is felbukkanó félig ló, félig ember jelmez (derékra erősített vesszővázon ló és lovas lába), de használták „bolond” és „erkölcstelen nő, kurva” jelentésben is (ez utóbbinak egyértelmű példája például a *Téli rege* szöveghelye⁷). Ezen jelentések kapcsolata igen bonyolult, és izgalmas nyelv- és kultúrtörténeti vizsgálatokra ad alkalmat: hiszen például a morris-táncban a vesszőparipa és a Bolond karaktere egyaránt gyakran megjelent, sőt, összerosódott abbéli szerepükben is, hogy a közönséggel közvetlen interakcióba, gyakran szexuális színezetű játékokba bonyolódottak (a Bolond a pálcáját használva falloszként, a vesszőparipa a „szoknyája” alá vonva a fiatal lányokat). Ily módon a szexuális szabadosság révén is összerosódott a *hobby-horse* a zabolátlan nők és lovak igen elterjedt kora újkori populáris diskurzusaival.

Képi megjelenítéseit tekintve két jelentésére van korabeli példa: a morris-tánc rituális vesszőparipáját örökölte meg az ólomüveg Betley-ablak (1550–1621), mely májusünnepi alakokat ábrázol, érdekes módon „angolosítva” a modellként szolgáló Israel van Meckenem-metszetet a késő 15. századi *Strasbourg Almanac*ból: Meckenem táncoló figurái és hölgye mellett itt megjelenik a májusfa és a félig ember, félig ló vesszőparipa, melyet Vinckenboom 1620 körüli tájképe (*The Thames at Richmond, with the Old Royal Palace*, Fitzwilliam Museum, Cambridge) is odatesz a morris-tánc alakjai mellé. Ezen képi adatok is megerősítik, hogy a Hamlet által is emlegetett (előzőleg idézett), híresen „elfeledett” vesszőparipa nagyon is élő jelenségként létezett a kortársak tudatában.

Ikonográfiailag a másik fontos hagyomány az angol és kontinentális emblémakönyvek tanúsága, melyekben a játék falovacska jelenik meg gyakran: negatív értelemben az infantilis bolondság és haszontalanság (esetleg egyenesen a csaló figurája mellett, mint Bry soknyelvű emblémakönyvében,⁸ vagy a gyermeki viselkedés, játékoság kontextusában, esetleg a gyermekkorral összefonódó nosztalgia kapcsán, például a Sebastian Brant-féle *Narrenschiff* Alexander Barclay által angolosított kiadásában (*Stultifera Nauis, The Ship of Fools*, 1570), híres angol emblémakönyvekben (Geoffrey Whitney, *A Choice of Emblems*, Leyden, 1589; Henry Peacham,

⁶ Ennek nyelvpszichológiai hátterét lásd: TASS-THIENEMANN, [1968]. és Oppenheim „hagyományáram” fogalmát, melyet Assmann is felhasznál (ASSMANN, 2004. 40.), valamint Jan Assmann „rituális” és „textuális emlékezet” elméletét. (ASSMANN, 2004. 87–102.)

⁷ „My wife’s a hobby-horse, deserves a name / As rank as any flax-wench that puts to / Before her troth-pledge: say’t and justify’t.” [...] „Is whispering nothing? / Is leaning cheek to cheek? Is meeting noses? / Kissing with the inside lip? ... my wife is nothing, nor nothings have nothings, / If this be nothing” (I.2.) A „hobby-horse” itt egyértelműen „kurva” jelentésben szerepel, ezt csak felerősíti a „flax-wench” mint alantas nőszemély, aki lefekszik az esküvő előtt szerelmével, és a „nothing” Erzsébet-kori szlenghasználata: „vagina”.

⁸ Johann Theodore de Bry, *Emblemata saecularia mira et iucunda...* (Frankfurt, 1596). Eredeti példánya a Cambridge University Library-ben található.

Minerva Britanna, London, 1612), vagy érdekes módon csak szövegelemként, de átszínezve az adott embléma képi jelentését.

Mint az eddigiekből is jól látszik, a *hobby-horse*-ra fókuszálva 1580–1642 között nagyon sokrétű és gazdag történeti-kulturális háttér rajzolódik ki, melyet részletesen elemeztem több megjelent tanulmányban és egy kiadandó monográfiában (*Forgotten and Remembered: Shakespeare's hobby-horse in early modern popular culture*). Ezen kutatások kimutatják különböző státuszú szövegek (ismert, kevésbé ismert vagy névtelen szerzők drámái, populáris verses vagy prózapamfletok, emblémakönyvek) egymás közti intertextusait, melyek a tudományban korábban bevett, egyirányú, hierarchikus „hatás” helyett a kölcsönös, „vízszintes” interakcióról adnak tanúságot. Emellett képet kapunk különböző szerzői attitűdökről is, melyekkel a *hobby-horse* által megidézett populáris kultúrához viszonyultak a korban, nemcsak mint színházi-dramaturgiai megoldásokhoz, hanem általában tekintve, reflektálva a „jó öreg Anglia” (*Merry Old England*) által jelzett orális-rituális alapú populáris kultúra átalakulására (kommercializálódás, politizálódás). Ezen jelenségek egyben kirajzolják a 16–17. század fordulóján London központi szerepét is a kulturális produktumok születésében, hiszen Anglián belül csak itt működhetek nyomdák, melyek azonban korábban sosem tapasztalt mennyiségben ontották a populáris és elit könyveket, balladalapokat, drámaszövegeket, gyakran szorosan összefonódva a korabeli közszínházzal. A *hobby-horse* kapcsán tehát olyan sokrétű vizsgálatokra nyílik tér, mely szinte példátlan gazdagsággal tudja a kor gondolkodását, kulturális viszonyait és emlékezetét feltérképezni. A következőkben két szorosabb fókuszú megközelítésre hozok példát, elsőként a korabeli pénzügyletek és egy shakespeare-i vígjáték összekapcsolásával.

Az uzsora problematikája: kontextus és dramaturgia

A *velencei kalmár* (1596 k.) igen népszerű színmű volt a maga korában, kvartókiadása is fennmaradt 1600-ból. Annak idején egyértelműen a komédiák közé sorolták, hiszen többszörös házassággal, a szerelmesek kibékülésével ér véget, és senki nem hal meg benne. A 20. században, főként a holokauszt után viszont több szempontból is problematikussá vált a mű, olyannyira, hogy leginkább problémaszínműnek vagy keserű komédiának nevezi a modern kritika, és a színházban is népszerű, de szinte sosem egyértelműen komikus az előadásmód. Nemcsak a zsidó uzsorás, Shylock alakját és annak ábrázolását, hanem a romantikus szerelmi szálát (a gazdag örökös, Portia és a hozományvadász velencei ficsúr, Bassanio között) is átszővi a pénzügyletek metaforikája.⁹ Történeti szempontból érdemes a korabeli pénzügyletekre vonatkozó törvénykezés, az uzsorával kapcsolatos vitairódalom és az ehhez kapcsolódó diskurzusok alapján megvizsgálni, mit is jelentettek pontosan a darabban gyakori szavak: *use*, *usance*, *usury* és *hazard*, azaz milyen kontextusokat hívtak elő ezek a szavak.

⁹ Portia: „*the full sum of me / Is sum of something; which to term in gross*”, azaz nemcsak az „összeg” szó ismétlődik (kiejtésben háromszorosán is – „*sum-thing*”), hanem az „*in gross*” kifejezés egyszerre működik pénzügyleti szinten (bruttó), és általánosabb értelemben (nagyjából).

A darab első kvartókiadása több szempontból is igen tanulságos.¹⁰ Bár a belső lapok fejléce szerint „*comicall history*”-t olvasunk, azaz komikus történetet, a címlap egyszerűen „*Historie*”-ként, azaz műfajilag be nem sorolt históriaként utal a műre. Nem kockáztat meg műfaji előfeltevéseket, hanem a hosszú címben fontos rek-lámelemként utal a Zsidó különös kegyetlenségére („*extreame cruelty of the Jew*”), valamint a kannibáli, „keresztényevő” zsidó/uzsorás képére („*cutting a iust pound of flesh*”), és mindezt összekapcsolja a Portia-féle romantikus történetszállal, ahol a lány megszerzése (*obtainning*) és a ládikákra való utalás (*chests*) egyaránt felerősíti a kereskedelmi és pénzügyleti felhangokat. (Érdekes, hogy az 1619-es kvartókiadás már nem a pénzhez szorosabban köthető (*money*) *chest* szót használja, hanem a díszesebb tárgyra utaló „*caskets*”-t, pedig a drámában mindkét szó szerepel.)

Shylock zsidó uzsorás, aki büszke zsidóságára, de mit jelentett ez Shakespeare korában? Történelmileg a zsidók alakja már évszázadokkal korábban összekapcsolódott a hitelezéssel, és főként annak démonizált formájával, az „erkölcstelen” és démonizált uzsorával.¹¹ 1190 körül kezdődött a többnyire normann francia származású zsidók üldözése Angliában, s az erőszakos cselekmények lezárására I. Edward 1275-ben kiadta a *Törvényrendelet a Zsidóságról* (*Statutum de Judeismo*), mely kijelenti, hogy az uzSORA illegális és istenkáromló (*blasphemous*), „melyet a Zsidók gyakoroltak az elmúlt Időkben, s melyből különb-különb Bűnök következtek” („*which the Jews have madde in Time past, and that divers Sins have followed thereupon*”). A zsidók felakasztása, bebörtönzése, vagyonuk elkobzása még mindig kevésnek bizonyult, és 1290-ben megtörtént a zsidók kiűzése Angliából (*Edict of Expulsion*), melynek a hivatalosan megnevezett oka az uzSORA volt (bár amennyiben egy zsidó felvette a kereszténységet, maradhatott, lásd: House of Conversion Londonban). 1540-től megkezdődött egy lassú visszaáramlás, főként az egyre inkább kozmopolita és pénzügyi centrummá váló Londonba, és az 1580–90-es évekre egyre nyilvánvalóbbá vált jelenlétük. A kor leghíresebb kikeresztelkedett zsidó személyisége a portugál származású Rodrigo (Ruy) Lopez volt, aki először Leicester grófja, majd a királynő orvosa lett 1586-tól. Balszerencséjére belekeveredett az udvari intrikákba, és Essex grófja megvádolta azzal, hogy meg akarta mérgezni Erzsébetet: pere 1593-ban zajlott, és 1594-ben felakasztották felségárulásért. Részben e nagy port felverő ügyön próbáltak meg keresni a közszínházak Marlowe jóval korábbi darabjának felújításával: A *máltai zsidót* 1594-ben újra játszani kezdték, nagy sikerrel, hisz a végtelenen gazember zsidó Barabás alakja okot adott a közönségnek arra, hogy szabadon gyűlölhessen azt, aki a királynő életére tör, aki zsidó.

A Tudorok gazdaságpolitikája az uzSORÁVAL kapcsolatban sokkal gyakorlatiasabb szemléletről árulkodik: ahogy Kermode összegzi, 1545-ben VIII. Henrik 10% legális uzSORAKAMATOT engedélyez, ezt fia, VI. Edward visszavonja, de Erzsébet a tiltás miatt kialakult feketepiaci uzSORAÜGYLETEK TERJEDÉSE – és természetesen saját,

¹⁰ *The most excellent / Historie of the Merchant / of Venice. / With the extreame crueltie of Shylocke the Iewe / towards the sayd Merchant, in cutting a iust pound / of his flesh: and the obtainning of Portia / by the choyce of three chests. / As it hath beene diuers times acted by the Lord / Chamberlaine his Seruants. / Written by William Shakespeare. / AT LONDON, / Printed by J. R. for Thomas Heyes, / and are to be sold in Paules Church-yars, at the / signe of the Greene Dragon. / 1600.* Early English Books Online. (Betűhív idézet, kiemelés az eredeti nyomtatvány szerint.)

¹¹ A bekezdés adatainak forrása: HAWKES, 2001. 16–17.

nem kismértékű hitelgényei miatt – 1571-ben visszatér apja 1545-ös törvényéhez. Kiadja az uzsoratórvényt (*Statute Against Usury*), mely ismét legalizálja a 10%-os hasznot az uzsoraügyletekben, és csak az e fölötti haszon számít illegálisnak (ezért bebörtönzés jár), majd a következő években (1584–85, 1586–87, 1588–89, 1592–93, 1597–98¹²) újabb törvényekkel támasztja alá. Mivel úgy sejtjük, hogy *A velencei kal-már* 1596 körül keletkezhetett, látható, hogy a törvényi környezet mintegy előké-szíti a talajt Shakespeare-nek. Anglia e 10%-kal az uzsorások Paradicsoma („*Onely England is the parradise of Usurers*”),¹³ Hollandiában például a hitelezők csak 6%-ot kérhettek.

A hitelügyletekkel és az uzsorával kapcsolatban már a 16. század közepe óta folyt a harc prózafamfletokban, a pulpituson és a parlamentben, és az adóssá-gokkal kapcsolatos peres ügyek száma tízszeresére emelkedett a 16. század eleje és vége között. Ne feledjük, hogy Shakespeare apja is kétszer állt a királyi kincstár (Royal Exchequer) elé uzsora vádjával.¹⁴ Számtalan ezzel kapcsolatos írás jelent meg nyomtatásban is, és a következő néhány uzsoraellenes írás címének fordításá-ból is látszik, hogy milyen szorosan összeforr etika és pénzügylet a korban, hogyan démonizálják az uzsorát és az uzsorást.

William Harris fordításában 1550-ben adják ki az *Uzsorások Piacá vagy Vásárát* (*The Market or Fayre of Usurers*), ezt követi Philip Ceasar műve, az *Általános Értekezés az Uzsorások Kárhuzatos Felekezete Ellen* (*A general Discourse Against the Damnable Sect of Usurers*, 1569, 1578), majd Thomas Wilson már nem fordítással, hanem eredeti művel áll ki: *Értekezés az Uzsoráról* (*A Discourse Upon Usury*, 1572). John Warton 1578-as művének címe a korban szokásos bőbeszédűséggel ostoroz: *Wharton Álma, Melyben megtalálható az olyan borzalmas Kártevők csúffá tevése, mint Uzsorások, Zsarolók, Haszonbérlettel kereskedők és mások* (*Wharton's Dream. Conteyninge an invective agaynst certain abhominable Caterpillers as Usurers, Extortioners, Leasemongers and such others*). 1594-ben egy névtelen szerző már temetné az uzsorát: *Az Uzsora Halála, avagy az Uzsorások Becstelensége* (*The Death of Usury, or, the Disgrace of Usurers*). Miles Mosse híres prédikációit 1595-ben adja ki a következő címmel: *Az Uzsora Megvádoltatása és Elítéltetése* (*The Arraignment and Conviction of Usurie*). Thomas Pie 1604-es írásának címe arra utal, hogy hiába helyezték vád alá, ítélték el és halt meg az Uzsora, go-nosz, ártó szellemétől nem lehet szabadulni, azt újra és újra felidéznek egyesek: *Az Uzsora Szellemének Megidézése* (*Usuries Spright Conjured*). Roger Fenton 1612-es *Értekezés az Uzsoráról* (*A Treatise of Usurie*) című művében már racionálisabb han-got üt meg, de George Wither újra démonizálja az uzsorát 1613-as művében, mely az Angliában tenyésző mindenféle borzasztó visszaélés közé sorolja a hitelezést: *Visszaélések Lemeztelenítve és Megkorbácsolva* (*Abuses Strip and Whipt*). Az 1620-as évek két névtelen uzsoraellenes írása címében ismét a szembenállást hirdeti (*A Tract Against Usurie*, 1621; *Usurie Araigned and Condemned*, 1625), de a korszak le-zárásához hozzátartozik nemcsak John Blaxton műve, az 1634-es *Az Angol Uzsorás*

¹² KERMODE, 2009. 2.

¹³ Idézet egy névtelen pamfletből: Anon. *The Usurer Reformed* (fol. I4v) idézi: KERMODE, 2009. 7. Csak jóval később történik meg az, hogy csökkentik a legális kamatszázalékot, az 1619 utáni recesszió miatt 1624-ben 8%, 1651-ben már csak 6%, lásd: KERRIDGE, 1988. 38.

¹⁴ HAWKES, 2001. 97.

(*The English Usurer*), hanem Francis Bacon kiegyensúlyozó, szintetizáló esszéje is az uzsoráról (*Of Usury*, 1625, lásd később).¹⁵

A színpadon is népszerűek az uzsorás alakját felvonultató darabok: 1553–1640 között összesen 71 drámát játszottak, melyben megjelenik az uzsorás, és ebből 45-ben fontos szerepe volt.¹⁶ Az uzsorás e drámákban többnyire zsidó vagy lombardi-ai (ami a korban egyfajta eufemisztikus körülírása a zsidónak), vagy később, a 17. században egyre növekvő számban angol, aki a középkori főbűn, a Kapzsiság moralitásszerű alakjával ellentétben a felkapaszkodott pénzembert jelképezi ezekben a városi komédiákban.¹⁷ Az uzsorás figurája elsősorban komikus: sokszor összefonódik a *senex*-szel, a fiatal szerelmesek által csúffá tett hajthatatlan apa figurájával – akárcsak Jessica és Shylock esetében. A téma több évtizeden keresztül jól eladható a színházban.

1596-ban Marlowe *A máltai zsidó* című darabját újra játsszák a Lordadmirális Emberei, a rivális színtársulat – a Lopez-ügyet meglóvalgolván nem kis bevételre téve szert. Marlowe drámájának ősgonosza, Barabás azonban csak mintegy mellékesen uzsorás egyéb lelkiismeretlen bűnei mellett, azaz az uzsora csak egy aspektus, mely tovább démonizálja alakját – Shakespeare ennél behatóbban ír a pénz-ügyletek problematikájáról.

Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás szerint az uzsora nem más, mint az élettelelenség anyag (pénz) természetellenes tenyésztése, szaporítása („unnatural breeding”), és bár Luther többé-kevésbé védelmébe veszi a pénzkölcsönzést (bár nem annyira, mint Eck), még a gyakorlatiasabb protestáns világszemléleten belül is többé-kevésbé kétes és elítélendő gyakorlat marad az uzsora. A bibliai találatok példabeszéde felveti a kettős értelmezés lehetőségét – vajon jogos vagy jogtalan, Istent dicsérő vagy istenkáromló szaporításról van-e szó a haszonra történő pénzkölcsönzés esetében. Erre utal Shylock hosszú és látszólag fölösleges bibliai példabeszéde Lábán juhairól a 3. felvonás 1. színében, mely több célt is szolgál. Elsőként bibliai igazolásként szolgálhat arra, hogy lehet ügyeskedni, mert Isten megáldja az ügyeskedőket: a juhok ellését manipuláló Jákob „Megáldatott, és így tett szert haszonra, / Mert ha nem lopják, áldás a haszon.” Azaz a Tízparancsolatnak eleget tesz Jákob (és Shylock) – nem lopja a pénzt. A hosszas és kissé unalmasan elmesélt bibliai történet viszont arra is jó, hogy türelmetlenné tegye Antoniót, aki így könnyebben elfogad bármilyen kitértelt az üzletben. S bár Shylock Antonio türelmetlen kérdésére („Vagy kos és juh talán az arany és ezüst?”) találó és villámgyors cinizmussal válaszol („Nem tudom, de én gyorsam szaporítom / Ezeket is”), önleleplező megjegyzése ellenére elérte célját: Antonio idegessége szinte tapintható a sorokban, egyre kevésbé képes racionálisan gondolkodni.

Antonio és Shylock ősellenségnek tűnnek több ok miatt, de ez a szoros kapcsolat pénz, hitelezés és érzelmek között mindkettőjükre jellemző. Első pillantásra ősellenségek, hiszen a keresztény *charity* és a zsidó uzsora áll szemben egymással, mely utóbbi felemelkedése a szívbéli, isteni jótékonyság leáldozását vonta magával,

¹⁵ Minden korabeli címet és idézetet, melynek nincs magyar fordítása (ez a Shakespeare- és Bacon-műveken kívül az összes itt idézett szövegre igaz), saját fordításban közlök.

¹⁶ Stonex számításai alapján, idézi: KERMODE, 2009. 21.

¹⁷ KERMODE, 2009. 28.

ahogy azt már 1572-ben megfogalmazza Thomas Wilson uzsoraellenes írásában.¹⁸ Antonio is utal erre, valamint a Bibliában megfogalmazott tanácsra, miszerint nem barátnak, hanem idegennek ajánlott kölcsönözni, mikor a következőket mondja: „Ha kölcsönadod ezt a pénzt, ne úgy add, / Mint barátnak, hiszen barátja meddő / Ércéből nem húz hasznot jóbarát.” („If thou wilt lend this money, lend it not / As to thy friends, for when did friendship take / A breed of barren metal of his friend?” I.3. 127–30). Mielőtt azonban elhinnénk ezt a látszatra egyszerű szembenállást, érdemes Shylock szavaira is figyelni: „Gyűlölöm őt, mert keresztény, / Még jobban, mert aljas együgyűség-ből / Ingyen helyez ki kölcsönpénzt, s ezáltal / Velencében a kamatláb leszáll.” (I.3.) Ez a mondat „félre” hangzik el, azaz Shylock gondolatait közvetlenül és manipulálatlanul halljuk: nemcsak gyűlölete és haragja lesz nyilvánvaló szavaiból, hanem az is, hogy a konkurens hitelező tönkretétele is célja lehet – s ebben nem számít, keresztény vagy zsidó valaki, csupán az üzleti magatartás. Shylock és Antonio két rivális üzletember, de ellentétük sok köntösbe öltözik: az „uzsoras zsidó”, az érzelmenélküli üzletember látszatra szembenáll a keresztény Antonióval, aki Shylock szavaival „bolond”, hisz *gratis* kölcsönöz pénzt.

Antonio és Shylock ellentéte tehát abban is kibontakozik, hogy első pillantásra az uzsoraproblematika két ellentétes pólusát jelképezik: a karitatív segítség (*charity*) és az uzsora közötti ellentétet. A keresztényi szeretet nevében az ember felebarátjának adja ingét is – vagy egész vagyonát, akárcsak Antonio, és nem kér érte cserébe semmit. De Antonio sem egészen önzetlen – Bassaniótól sokat kér cserébe, ha nem is pénzben: például, hogy hagyja ott ifjú feleségét, szerelmét szinte abban a pillanatban, ahogy megházasodnak. Nem szólva arról, hogy ő is üzletember, ő a velencei kalmár, aki jogos profitot termel vállalkozásaival, hajóival, melyek a tengereket járják. Ez a kérdés, azaz, hogy vannak-e különböző fokozatai az uzsorának (jogos és jogtalan uzsorakamat) nem csak a pamfletekben és a parlamentben fontos téma – szinte az egész jelenet (I.3.) erről szól, és ez a nagy vita az uzsoráról Antonio és Shylock között nem vezethető vissza a dráma egyik forrására sem, azaz Shakespeare számára különösen fontosnak bizonyulhatott.¹⁹

A hitel szükségessége megkérdőjelezhetetlen a korban: a kereskedelem, gyarmatosítás mind nagy kockázattal járó vállalkozások. Nem véletlenül hasonlítja Bassanio Portia meghódítását az Aranygyapjú megszerzéséhez – nemcsak Portia értékét növelve, hanem utalva a görög mítoszok egyik leghosszabb és legveszélyesebb kalandor útjára, Jászón és az Argonauták történetére, mely párhuzam egyébként igen népszerű volt a korban az Újvilág gyarmatosításának képzetkörében, hiszen jól ismerték a történetet a kor bestsellerének számító ovidiusi *Átváltozásokból*. Viszont a bankrendszer ekkor még nem alakult ki Angliában, ahogy Kerridge kiemeli, 1694-ig nincs nyilvános bank vagy bármi ehhez hasonló intézmény angol

¹⁸ „God ordeyned lending for maintenaunce of amitye, and declaration of loue, betwixt man and man: whereas now lending is used for pryuate benefite and oppression, & no charaitie is used at all.” Thomas Wilson, *A Discourse Upon Usury* (1572), idézi: BROWN, 1993. LIV.

¹⁹ A kritikai konszenzus szerint a következő forrásszövegek valószínűsíthetőek: Ser Giovanni: *Il Pecorone*, 1558, Milánó 4. nap 1. történet; *Gesta Romanorum* (angol fordításban 1577, 1595); Munday: *Zelauto*, 1580; Silvain: *Declamation 95 az Oratorból* (1596); John Gower: *Confessio Amantis*, valamint valószínűleg egy elveszett dráma: *Jew*, és kérdéses még a darab viszonya a később említendő *Germutus balladájához* is. (DRAKAKIS, 2010. 31–40)

földön – többnyire külföldi *merchant bankerek*, utazó hitelügynökök és bankárok adnak csak kölcsönre pénzt.²⁰ És nem csak a vállalkozásokhoz kell üzleti jellegű hitel: akárcsak Velencében, a fogyasztói hitel is jelentős, Erzsébet kegyencei és udvaroncái, Sidney, Essex és Southampton is úsznak a több ezer fontos személyes adósságokban, és maga Erzsébet is hasonló gondokkal küzd. Amit Bassanio kér, fogyasztói hitel – saját részre, saját kényelmére – bár feldíszi a nagy fölfedezések glóriájával, melyekből nemcsak az egyénnek, hanem a köznek, a nemzetnek is haszna származhat, igazából egyszemélyes üzletről van szó, mely jó esetben két személy hasznára válik, azaz virágzó és működő házasságot eredményez.

A szavak többértelműsége, lerögzítetlen jelentésköre hozzájárul az uzsora körüli problémahalmazhoz: a *use* egyszerre jelent legális hasznot, azaz azt az összeget, melyet a pénzkölcsönző késedelmes fizetés esetén megkap, és jár neki, hiszen ő is kockáztat (ez a *convenience charge*, azaz jogos kényelmi díj a hitelezésért). Másrészt jelenti magát a kölcsönzött összeget (tőke), harmadjára a visszafizetendő kamatot a hitelnújtásért (kamatt). Azaz a *use/usance* egyenlő és nem egyenlő a *usury*vel – ezt fogjuk látni az elemzett Blaxton-képen is.²¹ A *charity*/karitás is egyszerre jelenti a keresztényi szeretetet és a szegényeknek adott összeget. A *bond* és a *hazard*, azaz a „kötés/kötvény” és a „kockázat/rizikó/hazardírozás” is egyszerre szerepel pénzgazdálkodási és metaforikus értelemben.

Ahogy Hawkes is megjegyzi, a kora újkorban kibontakozó új világ, a pénzkereskedelem világa ekkor még nem különül el más szféráktól – egy nagyobb egység része csupán, nem elszigeteltségében, hanem kölcsönhatásban él kulturális, esztétikai és etikai aspektusokkal.²² A morális és pénzügyi érdekek ellentéte sokszor morális köntösben jelentkezik: középkori örökségként a Hét Főbűn közül a Kapzsiság (*Avarice/Greed*) kapcsolódik leggyakrabban az uzsorás alakjához, főként az 1580 előtti moralitás-ízű drámákban, de Shylockról beszélve Antonio szavai felidéznek az Irigységet (*Envy*) és a Haragot (*Wrath*, gyakran mint *Fury*) is. A magyar fordítás itt nem mindig pontos: „S törvényes úton engem nem lehet / megmenteni dühétől, [envy] – türelemmel / viszonzom örjögését [fury]” („no lawful means can carry me / Out of his envy's reach, I do oppose / My patience to his fury” IV.1.). Ráadásul a középkori hagyományban élő „keresztényevő” zsidó képe is rávetül Shylock figurájára, aki kannibál módon vágná ki embertársa szívét, így rájátszva a 16. század végén fel erősödő idegengyűlöletre, mely egyre feszültebb helyzetet teremt Londonban – ennek csak egy megnyilvánulása a Lopez-ügy. A zsidó uzsorás idegenségét kihangsúlyozza a polémiákban gyakran felemlített hely a mózesi könyvekből (*Második törvénykönyv*, 23), mely szerint testvéreinek, felebarátjának nem, de idegennek kölcsönözhet egy zsidó „upon interest”, azaz haszonra, uzsorakamatra.

Az uzsorás szokásos képi megjelenítése a korban szintén ezt az eltávolítást, megálázást szolgálja, de egyben el is helyezi az uzsorát és az uzsorást a neki megillető helyre: legtöbbször kandisznóként (*hog*) ábrázolják. Ennek több oka is van: mint Pieter Brueghel *Eldorado* (1567) című képén is láthatjuk, a disznó a kapzsiságot

²⁰ KERRIDGE, 1988. 2.

²¹ Az illusztráció forrása Blaxton *The English Usurer* című műve, közli: KERMODE, 2008. x.

²² HAWKES, 2001. 20.

szimbolizálja, valamint a Bibliában Jézus disznókba űzi a démonokat.²³ A disznó és a trágya haszna közötti összefüggésében is értelmezhető ez a kép: csak halálával hasznosul, addig csak felhalmozza pénzét. Ez az elképzelés jelenik meg még Blaxton aránylag kései műve (*The English Usurer*) címlapján is. A pénzesládikáival körülvevett, pénzét számolgotó Uzsorás vállán kis démon ül (bár angol uzsorásról van szó, a démonizálás megmaradt), és a következőket mondja: „*Azt mondom, enyém lesz a tőke és a kamat is*” („*I say I will have all both use and principal*”), míg a kép másik felén turkáló disznók közül, az egyik szerint: „*Enyém az uzsorás vágya, hogy turkáljak a földben, fetrengjek a sárban*” („*Mine is the usurers desire, To roote in earth, wallow in mire*”). Eközben a másik kandisznó már felfordult, s így beszél: „*Élve kímélj meg, és Halva ossz meg*” („*Living spare me, and Dead share me*”). Erre a pragmatikus megközelítésre utal Bacon is, a kor elgondolásainak egyfajta szintézisét és egyben kritikáját nyújtva.

Francis Bacon két esszében is foglalkozik az uzsora problematikájával. A *XV. A zendülésekről és zavargásokról* címűben nemcsak az uzsora mohóságára utal a Lucanus-idézettel (*usura vorax*), hanem a pénzgazdálkodást mezőgazdasági kontextusban, a trágyaéhoz hasonlítva írja le:

*Mindenekelőtt jó politika szükséges ahhoz, hogy az államban a kincs és a pénz ne halmozódjon fel kevesek kezében. Egyébként ugyanis lehet az országban hatalmas tőke és mégis éhínség uralkodik. A pénz olyan, mint a trágya, csak akkor használ, ha szétszórják. Ez főként az uzsora, az áruhalmozás, a nagy legelőgazdaságok és más efféle falánk szakmák letörésével vagy legalábbis keménykezű rendszabályozásával lehetséges.*²⁴

Ennek az esszének a fő témája az, hogy miként kerülhetik el az államok a lázadásokat, a civil elégedetlenséget, s mi ezek oka. Bacon szerint az egyik fő ok a has lázadása („*rebellion of the belly*”), mely az egyenlőtlen elosztásából ered, és megelőzhető jó pénzügyi politikával, a javak megfelelő elosztásával: ne legyen túl nagyszámú papság, tudósok, csak amennyit fenn tud tartani az állam. Ne koncentrálódjon kevés kézben sok pénz és vagyon például az uzsora és a bekerítések okán. A pénz, mint a trágya, csak elosztva hasznos – ez a gondolat gyakori más uzsoraellenes írásokban is, illetve megjelenik *Gernutus balladájában* (*The Ballad of Gernutus*),²⁵ mely korabeli populáris adaptációja vagy verziója *A velencei kalmárnak*. Sajnos a dráma és a ballada pontos viszonyát csak sejthetjük, de tudjuk, hogy gyakran megtörtént a színművek „balladásítása”, olcsó egylapos ponyván (*broadsheet*) árusítandó formában való terjesztése a korban további bevételekért.

²³ Erre a bibliai helyre utal maga Shylock is, mely ebben az ikonográfiai kontextusban ironikusnak tetszik: „*Majd, hogy disznóhúst szagoljak, hogy egyik abból a lakásból, melybe a ti prófétátok, az a názáreti űzte bele az ördögöt.*” (I.3.)

²⁴ BACON, 1987. 67. Az angol eredetiben lásd: Francis Bacon: *Essays or Counsels, Civill and Morall* (1625, 58. esszé): „*Above all things, good policy is to be used, that the treasure and moneys, in a state, be not gathered into few hands. For otherwise a state may have a great stock, and yet starve. And money is like muck, not good except it be spread [...] This is done, chiefly by suppressing, or at least keeping a strait hand, upon the devouring trades of usury, ingrossing great pasturages, and the like.*”

²⁵ Közölve In: SHAKESPEARE, William: *The Merchant of Venice*. The Arden Shakespeare. Ed.: BROWN, John Russell. London, Routledge, 1993. 153–156.

Bár a ballada kezdetén a névtelen szerző olasz forrásokra hivatkozik („as Italian writers tell”), és tudjuk, hogy Giovanni késő 14. századi novellagyűjteményének egy története valószínűleg tényleg a Shakespeare-darab forrásául szolgált (*Il Pecorone*, kiadva Milánóban 1588-ban, bár nem tudunk angol fordításról), a kegyetlen velencei zsidó, Gernutus és a hús-uzsoraügylet történetének konklúziója még érdekesebb számunkra:

Élte volt egy Kandisznóé,
Ki sok napot így elél
De soha nem tesz semmi jót
Míg élte véget nem ér.

Vagy mint mocskos trágyadomb
Mely felhalmozva áll,
És sosem tesz jót senkivel
Míg szétszórásra vár.²⁶

Bacon másik kifejezése, a felfaló (*devouring*) uzsora a démonizálásának maradványa: a késő középkori drámák színpadán is megjelenő, és az utolsó ítélet képeken gyakori pokolszájával (*hellmouth*) illusztrált felfalásra utal. Másik esszéjében, melyet teljes mértékben ennek a témának szentel (*XLI. Az uzsoráról és kamatról*) nemcsak, hogy csöndes iróniával szembehelyezkedik az uzsoraellenes írások demonizáló kijelentéseivel („they say...”), hanem objektíven szemléli az uzsoraügyleteket: „hiszen a kölcsön és hitel szükséges, s mivel az emberek olyan keményszívűek, hogy ingyen nem adnának kölcsön, a kamatszédést meg kell engedni”. A hitelezés szükséges rossz, e nélkül nem működik a kereskedelem, racionálisan szemlélve nem lehet nélküle megenni: „Minden országban megvolt ez mindig ilyen vagy olyan formában és kamatláb mellett. Az efféle vélekedést [eltiltását] tehát nyugodtan továbbíthatjuk Utópiába.” Nem szemet kell hunyni felette, hanem mederbe kell terelni, azaz „az uzsora fogait jó volna leköszörülni, hogy ne marhasson magának túlságosan sokat”. Bacon kétféle kölcsönügyletet javasol: egy általánosabbat, mindenkire kiterjedőt és mindenki által felvehető alacsonyabb kamattal és egy másikat, mely a kockázatos de nagy haszonnal kecsegtető vállalkozásokhoz szükséges: egy szűk réteg által adható-felvehető hitelt magasabb kamattal, melyet az állam is ellenőriz. Konklúziója is ennek megfelelő: „jobb, ha törvényesítéssel enyhítik az uzsorát, mint ha szemet hunyva fölötte, garázdálkodni engedik”.²⁷

A stílust elemezve érdekes, hogy még az igen objektíven és racionálisan gondolkodó Bacon is megszemélyesíti az uzsorát (garázdálkodik, fogak, mohóság), azaz valamilyen állati erőhöz hasonlítja, melyet meg kell zabolázni. Ezen fénytörésben

²⁶ „His life was like a Barrow Hogge, / that liveth many a day / Yet never once doth any good / Untill men will him slay. // Or like a filthy heap of dung / That lyeth in a hoord; / Which never can doe any good, / Till it be spread abroad.” (Főszöveg: saját fordítás)

²⁷ BACON, 1987. 182, 185, 187. Angolul: „since there must be borrowing and lending, and men are so hard of heart, as they will not lend freely, usury must be permitted [...] Therefore to speak of the abolishing of usury is idle. All states have ever had it, in one kind or rate, or other. So as that opinion must be sent to Utopia.” [...] it is better to mitigate usury, by declaration, than to suffer it to rage, by connivance.”

Shylock figurája újabb aspektusokkal gazdagodik. Shakespeare nem kandisznóhoz, hanem kutyához hasonlítja és hasonlítottatja Shylockot, kilencszer nevezik kutyának (*dog*) és huszonegyszer kuvasznak (*cur*).²⁸ Miért nem disznó? Mert Shakespeare a tragikum felé mozdítja el az uzsorás komikai figuráját: meghagyja harapós kedvét, mohóságát, de egyben fokozza veszélyérzetünket is. Shylock így szól a megkötözött Antoniéhoz: „*kutyának mondtál, s még okod se volt rá. /Kutya vagyok? Hát félj a fogaimtól.*” (III.3.)²⁹ A tárgyalási jelentben Gratiano tovább fokozza a kutya-metaforikában rejlő veszélyérzetet:

GRATIANO

[...] *felkötöttek egy
farkast emberölésért, s kutyaelke
A bitón szállt belőle el, s amíg te
Elvetemedett anyádban feküdel,
Beléd vegyült s farkasvágycsozásod
Ragadozó, vérengző és falánk.* (IV.1.)

A képzeletünkben és a tárgyalóteremben megszülető hibrid szörnylény egyszerre farkas (talán utalásképp a Lopez-ügyre) és kutya, de mindkét alakban „ragadozó, vérengző és falánk”, azaz az állati attribútumok a Hét Főbűnnel (*Wrath, Lust, Greed*) vegyülve az ősgonosz képét vetítik elénk: nem a komikus Vice-figuráját, hanem egy tragédiával fenyegető szörnylényét.

Az uzsorához kötődő természetellenes szaporítás (lásd előbb „*barren metal*”, vagy korábban „*unnatural breeding*”) a korban összekapcsolódik a szexualitás természetellenesnek tartott formáival. Terence Hawkes szerint az arisztotelészi teleológia értelmében a homoszexualitás és az uzsora egyaránt olyan önmagára irányuló tevékenység, mely a természetes célelvűséget tagadja. Könyvében alaposan elemzi a 4. és 6. Shakespeare-sonettet, melyek szintén az uzsora problémakörét és a szerelmet, szaporodást hozzák kapcsolatba; a 6. sonett például többszörösen utal a 10%-os limitre is. Általában a korban hamar jelentésbeli kapcsolat jött létre az uzsorások, stricik, bármilyen közbenjáró személy és az illegális szexualitás között. Erre találunk utalásokat a *Vízkereszt*-ben (3.1. Feste szavai) és a *Szeget szeggelben* is (3.2. Pompey szavai). Hawkes utal más szerzőkre is, akik a szodómiát és az uzsorát egy kalap alá veszik: Dante a *Pokolban* együvé teszi a pederasztákat és uzsorásokat; Boccaccio és más 16. századi angol szerzők is, mint például Francis Meres a szexualis eltévelyedést összekötik az uzsorával.³⁰

Az uzsora problematikája tehát összekapcsolódik a szeretet és szerelem fő kérdésével: a ládikák tanúsága szerint az igaz szerelem a mindent kockára tevés-sel egyenlő („*Engem választ, aki mindent kockára tesz*”, „*to give and hazard all*” II.9.), anélkül – feltételezzük – hogy bármiféle viszonzást várnánk. Antonio önzetlensége azonban látszólagos – az érzelmi zsarolás levelében tagadhatatlan: „*minden*

²⁸ Fontos megjegyezni, hogy a „*cur*” általában bármilyen nagytestű, többnyire korcs, de mindig rosszindulatú kutyára utalhatott, a kuvaszt mint tipikus magyar fajtát nem ismerték Angliában, de az állat megjelenése a magyar olvasónak megfelelően felidézi a „*cur*”-ben rejlő veszélyt.

²⁹ Lásd: GÉHER, 1991. 280.

³⁰ HAWKES, 2001. 6–7, 100–101.

adósságod eltöröltetett velem szemben, csak éppen látni szeretnélek, miközben meghalok. De azért csak mulass jól; ha a szereteted nem beszél rá, hogy jöjj, a levelem se tegye" (III. 2.), és később: „Jaj, ha csak Bassanio / Látná, hogyan fizetem tartozását" (III.3.). Azaz bár a tőkét nem kéri vissza, valami haszonra (*interest*), „*convenience charge*”-ra (jogos kényelmi díj a hitelezésért) igényt tart – s lehet vitatkozni, érzelmi dolgokban mi számít jogos vagy jogtalan kamatnak, itt a számok, a 10% nem igazít el.

Szent és profán: A Pygmalion-mítosz és a Téli rege

Harmadjára egy irodalmi-mitológiai-képzőművészeti hagyomány kapcsán szeretném röviden megmutatni, hogyan kaphatunk egy dráma, a *Téli rege* kapcsán aktuális pillanatképet az adott korról, a korabeli lehetséges recepcióról. A dráma és fináléja, a híres szoborjelenet sokrétűen reflektál nemcsak a korabeli férfi-női szerepekre, hanem a szexualitás, a szent és profán művészet, a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelemvilág egyes elemeire.

A *Téli rege* (1610–1611) már Shakespeare azon kései drámái közé tartozik, melyeket egyszerre játszottak a közszínházban, a Globe-ban, és az elitebb közönség számára fenntartott fedett színházban, a Blackfriarsben. Ez előbbi dokumentum is alátámasztja, hiszen a kortárs asztrológus, Simon Forman kis jegyzetkönyvecskéjében leírja, mit látott 1611. május 15-én a Globe Színházban, és bár – érdekes módon – a dráma kulcsjelenetéről nem tesz említést,³¹ nincs kétség, hogy ott adták elő, azaz ugyanúgy egy erősen rétegzett nézőközönségnek is meg kellett felelnie, mint például a *Hamlet*nek. Ennek fényében különösen izgalmas a szobor megelevenedésének jelenetét árnyaló kulturális kontextus.

A *Téli rege* címben is jelzett kiindulópontja a mese műfaja („*winter's tale*”), ennek megfelelően a nevek beszélnek, a jó vég elkövetkezik, valamint az idő és tér szabadon keveredik. Előbb Szicíliában járunk, majd Bohémiában, amelynek tengerpartján (!) kiteszik és megtalálják az elűzött kislányt, de a dráma közepén a birkanyírás ünnepség és a csaló, Autolycus alakja a kora újkori Anglia vidéki és londoni tipikus eseményeit és alakjait idézi meg. Egyfajta időtlen királyságban járunk, ahol a szicíliai király, Leontes épp gyermekkori barátját, Bohémia királyát, Polixenest látja vendégül már kilenc hónapja, és most, a búcsúzás pillanatában történik valami jóvátehetetlen: Leontes megvádolja állapotos feleségét, Hermionét azzal, hogy a gyermek nem tőle, hanem Polixenestől van, és ezen hamis de iszonyú szenvedélyvel és hittel előadott váddal tönkreteszi családját: a megszülető kislányt, Perdítát halálba küldi (aki szerencsére a jószívű Antigonusnak köszönhetően megmenekül, csak Bohémiába kerül), feleségét nyilvános tárgyaláson megalázza, aki ebbe a szégyenbe belehal (legalábbis így látja mindenki a színen és a közönségben), kislátja,

³¹ Ezen kéziratot könyvecskék (ún. *commonplace bookok*) az adott tulajdonos saját használatra készített jegyzeteit tartalmazták, azaz poénokat, jól hangzó idézeteket vagy morális tanulságokat tartalmaztak az élmény rögzítésén kívül, melyeket később – mint Forman – felhasználhattak saját közönségük okulására vagy szórakozására. Erre a szokásra utal Hamlet is, amikor a „*tables*”-ről beszél, vagy amikor Polonius próbálja megjegyezni a jól hangzó frázist, a „*bóbas királyné*”-t („*mobled queen*”) az úgynevezett Hecuba-jelenetben. Simon Forman héttalponyi kéziratát (*The Booke of Plaies and Notes thereof per formans for Common Pollicie*) a Bodleian Könyvtár őrzi Oxfordban.

Mamillius pedig szintén nem bírja elviselni, ami történik, megszakad a szíve, s halálhírére hozzák a tárgyalásra. Ekkor érkezik meg Apollo delphoi jósdájából az isteni prófécia, mely szerint mindezért Leontes a bűnös. Tizenhat év telik el, és a dráma második felében a pásztorok által felnevelt Perditanak és Polixenes fiának, Florizelnek tipikus romantikus komédiába illő történetét látjuk, akik végül visszatérnek Szicíliába, hogy a bűnbánó Leontes atyai áldásával egymáséi lehessenek. Végül a drámai fináléban kiderül, hogy Hermione nem halt meg, bár előbb szoborként mutatja be őt Paulina, az okos és hű udvarhölgy, majd a szobor „megelevenedik”, és megáldja leányát: a család újraegyesül, több pár is egymásra talál, mégis furcsa a vég. Az eltelt időt nem lehet eltörölni, a halott kisfiút nem lehet feltámasztani, kérdéses marad, meddig terjed a megbocsátás és kibékülés gesztusa.³²

A szobor megelevenedése több szempontból is gazdag asszociatív kört és kulturális kontextust tár fel. Színháztörténetileg egyrészt jól példázza a „halálból visszatérő nőalak” korabeli népszerű komikai fogását: ilyen például Hero a *Sok hűhó semmiértben*. Ebben a kontextusban Hermione megelevenedése, a komédia hagyományának megfelelően valóban a megváltás/megbocsátás aktusa, ahogy erre utal is Paulina: „*Dear life redeems you*”, azaz „*Megvált az édes élet.*” Azonban a Jakab-kori bosszútragédia más hagyományrendszerben is elhelyezi Hermionét. A Globe-ban a *Téli regével* egy időben, 1611-ben játszott Thomas Middleton-dráma, a *Hölgy (második) tragédiája* (*The Second Maiden's Tragedy*) már egy véres és horrorisztikus kontextusba helyezi a női szobrot és (holt)testet. Az elűzött király, Govianus jegyesének teste hatalmi játékszerré válik, a trónbitorló megkívánja, és bár a Hölgy inkább öngyilkosságot követ el, a zsarnok (*Tyrant*) a holttesttel is szerelmeskedne – ha nem lenne olyan sápadt, színtelen. Ezért felbérel egy művészt, hogy fesse ki „előre” a halott arcát, és az álruhában megjelenő elűzött király, Govianus úgy áll bosszút, hogy mérgező festéket használ, így a zsarnok a kifestett holttestnek adott csóktól meghal. Ebből is látható, hogy az életszerű, festett szobrok kapcsán könnyen keveredik élet, halál és törvénytelen szexualitás a korabeli színpadon. A „festett” szépség és a feslett szépség közti párhuzamokra pedig már maga Hamlet is felhívta Ophélia figyelmét, és gyakori témája volt a szonetteknek, verspamfletteknek is.

A *Téli regében* megjelenő szoborról a közönség (és Leontesék) a következő információt kapják az egyik udvaronctól (érdekes módon ezen információk szerint a reneszánsz olasz művész idejében járunk épp):

3. ÚR

A hercegnő hallott anyja szobráról, amit Paulina őriz. Évekig készült ez a mű, és csak nemrég fejezte be a nagyszerű olasz mester, Julio Romano, aki olyan tökéletesen utánozza a természetet, hogy el is hódíthatná tőle a megrendelőit, ha örökké élne, és lelket is tudna lehelni a munkáiba. Az ő Hermionéja annyira hasonlít Hermionéhoz, azt beszélik, hogy az ember legszívesebben megszólítaná, és várná is, hogy válaszol. (V.2.)

³² Gyakori a befejezés egyértelműen keresztény-katolikus interpretációja (BECKWITH, 2009, 2011.), én ezzel vitatkoznék a megemlíendő profán kontextusok fényében. Szintén fontos az eredeti forrással (Robert Greene, *Pandosto, or The Triumph of Time*, 1588), és annak alcímében is jelzett népszerű emblémával (*Veritas filia temporis*) való kapcsolat is, erről lásd: FABINY, 1984.

Giulio Romano (1499 k.–1546) jól ismert reneszánsz festő, építész, szobrász volt, akit főként két dolog tett híressé a korban: elsősorban a természetet is megcsúfolóan élethű ábrázoláskészségét dicsérték. Így jellemzi őt Giorgio Vasari híres 1550-es művében a reneszánsz művészetről, így utal rá Castiglione *Az udvaron*-ban (1560-ban jelent meg Londonban Hoby angol fordításában) vagy később Ben Jonson *Timber, Or Discoveries* című művében. Leontes is így sóhajt fel: „Miféle véső farag lélegzetet”, majd később arra utal, ahogy Romano művészete és általában a művészet kigúnyolja, megcsalja a nézőt („we are mocked with art”, „Ezzel áztat a művészet”).

Azonban a korabeli nézők számára épp az élethűség miatt egy erősen szexualizált asszociatív jelentéssel is bírt Romano neve: a híres korabeli pornográf könyvet, Marcantonio Raimondi *I Modi (Pozíciók, 1524)* című, a pápa által többször bezúgatott művét maga Romano vagy az ő festményei alapján dolgozó metszők készítették – azaz Romano neve a törvénytelen szexualitással is összefonódott a 16–17. században. Leontes sem képes ellenállni a női szobor erotikus vonzásának, rohanna megcsókolni, csak Paulina szavai tartják vissza: „Még nem száradt meg ajkán a pirosság / elmázolnád a csókkal, s a te szádra / Olajfesték ragad.”

Festett és életszerű szobrok díszítették a síremlékeket is a korban, az egyik leg-híresebb éppen I. Erzsébet síremléke a Westminster apátságban, mely a királynőt úgy ábrázolja, mintha csak aludna. Jómódú házaspárok is így temetkeztek (lásd Richard Knowles síremléke), férj és feleség többnyire élethűen kifaragva, egymás mellett feküdtek ruhában, kezüket imára kulcsolva, míg gyermekeik a talapzaton térdepeltek sorban. Hermione szobra azonban álló szobor, ez egyértelműen kiderül, így inkább a műgyűjtők Angliában ekkor kezdődő divatjába illik. Paulina, akárcsak a korban Arundel grófja,³³ galériával (*gallery*) rendelkezik, ahol több szép szobor is ki van állítva, köztük Hermione az utolsó, akit/ amit a királyi család megtekint. Azonban Shakespeare egyszerre működtet több kontextust is, mert míg egyrészt a profán művészetre utal, közben a szentség, a misztérium is megidéződik. A csodához igaz hit kell, erre utal Paulina is („*It is requir'd / You do awake your faith*”, „Csak ha erősen hisztek is benne”), és egy ponton a galériából (*gallery*) kápolna (*chapel*) lesz, utalva a katolikus szentszobrok gyakori életszerűségére is, melyeket a hívők gyakran láttak „megelevenedni”. Persze a korabeli Angliában többszörösen is óvatosan kell bánni a katolicizmusra való utalással, Perdita ugyanúgy fohászodik anyja szobrához, mint az Angliában akkorra már nemkívánatosnak számító katolikusok Szűz Mária-szobrokhoz, mégis fontosnak tartja megjegyezni, hogy „*Báloányimádónak ne mondjatok, hogy / Letérdelek, s áldását kérem.*” Paulinának pedig a boszorkányság vádját kell eltávolítania magától, hiszen a kővé változtatás szokásos *maleficium*nak számított. („*De azt hiszitek majd, / Hogy a gonosz erőkkal cimborálok / Én tagadom.*”)

Természetesen az elitkultúrához tartozó humanista műveltség is jelentéstelenen átiszínezi ezt a jelenetet. Az ovidiusi *Átváltozások* a kor egyik legjobban ismert művének számított, latin eredetiben olvasták, fordították, imitálták a diákok az iskolában (*grammar school*), Arthur Golding (szabad) fordításában pedig 1567 után

³³ Róla festmény is készült, ahogy szoborgyűjteménye előtt mutatópálcával büszkélkedik. Daniel Mytens: *Lord Arundel* (1618), a képet közli DIGANGI (ed.), 2008. 20. Illetve megtalálható a londoni National Gallery-ben.

1612-ig hat kiadásban élvezhette a latinul nem tudó olvasó is. Több ovidiusi történetet is megidéz a *Téli rege* (Perszephoné, Niobé stb.), de a szoborjelenet egyértelműen a Pygmalion-mítoszra utal. A nővé váló szobor erotikus leírása Ovidiusnál Golding kezében ugyan kicsit szárazabb lesz, de a történet ereje megmarad. Azonban Shakespeare-nél, akárcsak a késő középkori *Rózsaregény*-kódexek illusztrációiban,³⁴ az erotika és a szexualitás még inkább felerősödik. Ehhez hozzájárulhatott az eredeti ovidiusi kontextus is, mely Pygmalion megcsömörlését az élő nőktől a buja és kéjvágó Propoetis-lányokhoz köti. Mindenesetre a közvetlen korabeli szövegpárhuzamok Pygmalion szobrát gyakran a prostitúcióhoz kötik, maga Shakespeare is így beszélteti Luciót, a laza erkölcsű udvaroncot a *Szeget szeggel* morális válsággal küzdő Bécsében:

LUCIO

What, is there none of Pygmalion's images newly made woman to be had now, for putting the hand in the pocket and extracting clutched?

Hát nincs már több a Pygmalion életre kelt nőszobraiból, akiért zsebbe dugjuk a kezünket és tele marokkal húzzuk ki? (Nádasdy Ádám fordítása)

John Marston, Shakespeare költő-drámaíró kortársa 1598-ban adta ki verses művét, *Metamorphosis of Pigmaliions Image* címmel, melyben a szexualitás kapja a legnagyobb hangsúlyt,³⁵ amely néha összefonódik a katolikus hit gúnyolásával, hisz Marston Pygmalion áhítatát a faragott kő pápista bálványimádásához hasonlítja. Többször hangsúlyozza, hogy milyen szorosan összefonódik a női meztelenség és szépség („*All beautie in her nakedness remains*”, 4. versszak). Nem csoda, hogy a kortársak szemében Leontes erotikus vágya érthetőnek tűnhetett.

Ezen sokszínű és több irányba mutató kontextusháló dramaturgiai és interpretációs következményeire jelen tanulmány keretei közt már nincs lehetőség kitérni, az viszont remélhetőleg bizonyítást nyert, hogy a shakespeare-i drámaszöveg egy-egy pontja milyen gazdag és sokrétű jelentésmezőket tud előhívni. Ezen kontextusok vizsgálata nemcsak a drámák értelmezéséhez, új szemmel olvasásához adnak kulcsot, hanem tanulságosak kultúrtörténeti, mentalitástörténeti szempontból is. Kölcsönhatásban születtek e szövegek, ezen kölcsönhatások feltérképezése így jelentős mértékben gazdagíthatja a történelem- és irodalomtudományt.

³⁴ Lásd egy 1480-as *Rózsaregény*, a Bodleian Könyvtár kézirata, ahol Robinet Testard, flamand festő színes képei („Pygmalion letérdel a szobor előtt”, „Pygmalion megcsókolja a szobrot”) a meztelen női testet és erotikát kiemelten ábrázolják. A képeket közli például: STOICHITA, 2008. 31.

³⁵ Már a dedikáció („*To his Mistres*”) első soraiban kiemeli a szexualitást, utalva buja múzsára, kéjsóvár stílusra, szerelmi játékra és incselkedésre („*My wanton muse lasciviously doth sing / Of sportive love, of lovely dallying*”).

Felhasznált irodalom és rövidítések

Internetes adatbázisok

Early English Books Online [<http://eebo.chadwyck.com>]

Emblematica Online [<http://emblematica.grainger.illinois.edu>]

Literature Online (LION) [<https://literature.proquest.com/marketing/index.jsp>]

Internet Archive [<https://archive.org>]

University of California Santa Barbara: *UCSB English Broadside Ballad Archive* [<https://ebba.english.ucsb.edu>]

Nyomtatott források és szakirodalom

ASSMANN

2004 ASSMANN, Jan: A rituálistól a textuális koherenciáig. In: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford.: HIDAS Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2004. 87–102.

BACON

1625 BACON, Francis: *Essayes or Counsels, Civill and Morall*. London, 1625. (<http://www.westegg.com/bacon> – Utolsó letöltés: 2012. szeptember 10.)
1987 BACON, Francis: *Esszék*. Ford.: JULOW Viktor. Budapest, Európa, 1987.

BECKWITH

2009 BECKWITH, Sarah: Shakespeare's Resurrections. In: *Shakespeare and the Middle Ages*. Eds.: CURTIS, PERRY – WATKINS, John. Oxford, Oxford University Press, 2009. 45–67.
2011 BECKWITH, Sarah: *Shakespeare and the Grammar of Forgiveness*. Ithaca-London, Cornell University Press, 2011.

DiGANGI

2008 DiGANGI, Mario (ed.): William SHAKESPEARE: *The Winter's Tale, Texts and Contexts*. Ed.: DiGANGI, Mario. Boston-New York, Bedford/St. Martin's Press, 2008.

ERNE

2013 ERNE, Lukas: *Shakespeare and the Book Trade*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

FABINY

1984 FABINY Tibor: Veritas Filia Temporis. The Iconography of Time and Truth and Shakespeare. In: *Shakespeare and the Emblem. Studies in Renaissance Iconography and Iconology*. Ed.: FABINY Tibor. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 1984. 215–272.

FORREST

1999 FORREST, John: *The History of Morris Dancing, 1485–1770*. Cambridge, James Clarke, 1999.

GÉHER

1991 GÉHER István: *Shakespeare-olvasókönyv*. Budapest, Cserépfalvi, 1991.

GURR

2009 GURR, Andrew: *The Shakespearean Stage, 1574–1642*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

HAWKES

2001 HAWKES, David: *Idols of the Marketplace. Idolatry and Commodity Fetishism in English Literature, 1580–1680*. New York, Palgrave, 2001.

JONSON

1600 JONSON, Ben: *Every Man Out of His Humour*. London, Holme, 1600. (kvartó)

KERMODE (ED.)

2009 KERMODE, Lloyd Edward (ed.): *Renaissance usury plays*. Manchester, Manchester University Press, 2009.

KERRIDGE

1988 KERRIDGE, Eric: *Trade and Banking in Early Modern England*. Manchester, Manchester University Press, 1988.

N.N.

1993 *The Ballad of Gernutus*. In: SHAKESPEARE, William. *The Merchant of Venice*. Arden Shakespeare Second Series. Ed.: BROWN, John Russell. London, Methuen, 1993. 153–156.

MARSTON

1598 MARSTON, John: *The Metamorphosis of Pigmaliions Image and Certaine Satyres*. London, 1598. *Early English Books Online*.

The Oxford English Dictionary

1989 *The Oxford English Dictionary*. Oxford, Clarendon Press, 1989.

PIKLI

2013 PIKLI Natália: Szerelem hitelbe, kamatra és kötvényre. A velencei kalmár és a kora újkori uzsoraügyletek. In: „Úgyse hiába” Emlékek és tanulmányok a műhelyalapító Géher István tiszteletére. Szerk.: SZLUKOVÉNYI Katalin. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013. 270–287.

2017 PIKLI Natália: Élet, halál és művészet metszéspontján – a *Téli rege* szoborjelenete. In: *Élet és halál Shakespeare műveiben*. Szerk.: ALMÁSI Zsolt – FABINY Tibor – PIKLI Natália. Budapest, reciti, 2017. 43–60.

SHAKESPEARE

- 1982 SHAKESPEARE, William: *A velencei kalmár*. Ford.: VAS István. Budapest, Európa, 1982.
- 1993 SHAKESPEARE, William: *The Merchant of Venice*. The Arden Shakespeare. Ed.: BROWN, John Russell. London, Routledge, 1993.
- 1997 Shakespeare, William: *Hamlet*. The Arden Shakespeare, Second Series. Ed.: JENKINS, Harold. Walton-on-Thames, Thomas Nelson, 1997.
- 2006 Shakespeare, William: *Hamlet. The texts of 1603 and 1623*. The Arden Shakespeare Third Series. Eds.: THOMPSON, Ann – TAYLOR, Neil. London, Bloomsbury, 2006.
- 2006 Shakespeare, William: *The Winter's Tale*. The Arden Shakespeare Second Series. Ed.: PAFFORD, J. H. P. London, Thomson, 2006.
- 2007 Shakespeare, William: *A tél meséje*. *Színház*, 40. (2007. február). Ford.: VÁRADY Szabolcs. Drámamelléklet.
- 2010 Shakespeare, William: *The Merchant of Venice*. Arden Shakespeare Third Series. Ed.: DRAKAKIS, John. London, Bloomsbury, 2010.

STOICHITA

- 2008 STOICHITA, Victor I.: *The Pygmalion Effect. From Ovid to Hitchcock*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2008.

TASS-THIENEMANN

- [1968] TASS-THIENEMANN Tivadar: *Understanding the Unconscious Meaning, vol. 2. Understanding the Unconscious Meaning of Language*. New York, Jason Aronson, Inc, 1973.

Kappanyos Ilona

A történelem mint kalandregény

A cselekményesítés stratégiái Rónaszegi Miklós Kartal-sorozatában

A történelem és az irodalom kölcsönhatását vizsgáló tanulmányom fókuszában az a kérdés áll, hogy az a fikciós irodalom, mely a történelmet választja témájául és a történelemtudományos diskurzusban elfogadott tények alapján, és azok keretei között vázolja fel cselekményét, miként pozicionálja magát az akadémiai történetírás mellett és ahhoz képest. Azt vizsgálom, miként keresi a helyét a tudományossággal nem rivalizáló, hanem azzal komplementer beszédmód, milyen stratégiákat talál a történelmi regény a tudományos történetírás hiányosságainak, lacunáinak feltérképezésére és kihasználására, miként hasznosítja az esetleges kronológiai vagy tematikai hézagokat. Végül arra a kérdésre keresem a választ, hogy ez a „*történelmi senkiföldje*”,¹ ezek a fehér foltok, a fikcióval feltöltött üres területek miként válhatnak ismerőssé a közösségi emlékezetben?

A történelem történetté alakítása

A 20. század második felének történetírása felismerte az irodalmi–esztétikai felületekben rejlő dokumentaritást, és ezzel a történelmi regények forrásként való felhasználhatóságát. Ezzel párhuzamos folyamat a történelemtudományos narratívák objektivitásának megkérdőjelezése, a történelmi narratíva lényegében szubjektív, esetleges jellegének elfogadása. Tanulmányomban Hayden White sok vitát kiváltó állítását igyekszem alkalmazni,² mely szerint a történész diszkurzív prózát ír, és így elkerülhetetlenül válogatja és értékeli a tényeket, melyekből narratíváját megalkotja. A tudományos munkák szerzői már a kérdésfeltevésükkel meghatározzák azt, amit és ahogy magyarázni kívánnak, és az ehhez felhasznált tényeket az irodalmi szövegalkotás hatáskeltő eszközeivel teszik értelmezhetővé. Ennek kapcsán Gyáni Gábor arra világít rá, hogyha az események halmazát a történetíró alkotó-értelmező fantáziája alakítja egyetlen magyarázó történetté, a történetírásból nem

¹ GYÁNI, 2004. 78–93.

² WHITE, 1996. 333–355.

távolítható el a fikciós elem a narratív elem eltávolítása nélkül.³ Ennek értelmében a történelmi regény nem a tudományos történetírás ellentéte: bár más normák és konvenciók szerint operál, ugyanazon a spektrumon helyezkedik el. Abban az esetben viszont, ha elfogadjuk, hogy a tudományos igényű, valamiféle objektivitás megközelítésére törekvő történelmi narratíva is irodalmi, kreatív képzeletből származik, újra kell pozicionálnunk a bevallottan fikciós történelmi regényhez fűződő kapcsolatát. Hiszen, ha a történelmi regény nem egy abszolút és megkérdőjelezhetetlen tényállomány fikcionalizálása, hanem egy szintén szubjektív történetre ráépített, még inkább szubjektív metatörténet, akkor nem kérhetünk rajta számon semmiféle hitelességet, „valódi” eseménytörténetet. Ha a regény nemcsak a történészek által felmutatott tényeket, hanem azok történetírói értelmezését is alapanyagául veszi, ugyanakkor narratívájában továbbértelmező kommentárt fűz hozzá, végül ez a kommentár lehet az, ami láthatóvá teszi a fikciós szöveg történelem-továbbírási stratégiáit.

A történelmi regény mint szocialista realista nevelési eszköz

Elemzésemben azokat a történelmi regény műfaját jellemző, illetve kialakító írói stratégiákat vázolom, amelyek a szerző jelenében értelmezhető és élvezhető történetet egyúttal morális leckeként fogalmazzák meg. Arra keresek választ, miként, milyen narratív eszközökkel lehet felhasználni a történelmi hitelesség konszenzusát arra, hogy a szépirodalmi mű beteljesítse nevelő-oktató tevékenységét. Példának Rónaszegi Miklós Kartal-regényeit választottam.

Nagyhatású, nagy példányszámú könyvsorozatról van szó egy, a korszakban ismert szerzőtől, akinek sci-fi és indiánregényei az ötvenes és hatvanas évek ifjúsági irodalmában is jelentős szereppel bírtak. A Kartal-könyvek az utolsó kötet kivételével a hetvenes években íródtak, és a Móra Kiadónál ifjúsági regényként jelentek meg. A regény szórakoztató és oktató funkcióját kontextualizálja a kiadó profilja, a korábbi és egyidejű projektek: a Móra Kiadó nemcsak számos történelmi regényt terjesztett, többek között a népszerű Pöttyös és Delfin sorozatok részeként, hanem két ifjúsági történelmi ismeretterjesztő sorozatot is indított. Generációk történelemértését határozta meg az 1964-ben induló *Képes Történelem* sorozat, és az 1973-tól kiadott *Így élt... biográfiasorozat*, melybe maga Rónaszegi is írt egy epizódot Marco Polo életéről. Az illusztrált, narratív, közérthető történelmi ismeretterjesztő mű köztes pozíciót foglal el a tudományos igényű történelmi munkák és az igényes történelmi fikció között. A tanulmányban vizsgált négy Kartal könyv az 1300-as évek történetét, Károly Róbert trónra lépését és uralkodását tárgyalja az 1970-es évek perspektívájából – ugyanúgy, mint a *Képes Történelem* 1970-es kötete (*Magyarország virágzása és romlása*).⁴

Rónaszegi regénysorozata műfaját tekintve nemcsak történelmi kalandregény, hanem háborús regény is, a háborús-harcos tematikájú regények retorikai apparátusából merít, mely leginkább a második világháború háború előtti széppróza

³ GYÁNI, 2004. 78–93.

⁴ VARGA, 1970.

narratív fordulatait hordozza, de a szovjet gyerekirodalom militáns kereteit is felmutatja.⁵ A szocialista realista esztétika gyerekirodalmának elemzői elsősorban pedagógiai felületként kezelik a műveket,⁶ elemzésemben most a történész perspektívájából nem közvetlenül a morális leckét, hanem a regények cselekménye által tett valóságállítást értelmezem.

Narratív technikák: a krónika és a lacuna

A tudományos történetírásra, illetve a modern történetírás előtti, de az adott kor historiográfiai normáin belül tárgyilagosságra törekvő történetírásra irányuló reflexió teremti meg a lehetőséget, hogy a regényíró megtalálja a krónika hézagait, lacunáit, melyek a fiktív cselekmény terepéül szolgálhatnak. A lacunákban a tény-szerűség, hitelesség érzetének minimális sérülésével illesztheti össze a tudományos és fikciós réteget. A tudományos réteget nem tekintem a saját endogén fikcióitól mentesnek, de annak érdekében, hogy elkülönítsem a történetírás kollektív kreativitását a konkrét irodalmi szerző kreativitásától, mégis tényként fogok rá referálni. Tehát amennyiben a továbbiakban történelmi tényről, történelmi valóságról beszélek, nem objektív és megkérdőjelezhetetlen realitást értek alatta, hanem a hetvenes években elfogadott, illetve elfogadható állításokat. A történelmi igazság és az irodalmi igazság fogalmait a Kartal-regényeken belül is pontos, bár játékos elválasztásra kerülnek. Az első három könyv mindentudó narrátora, és a negyedik könyv egyes szám első személyben narráló hőse meg-megemlíti a „krónikák” létezését, csak azért, hogy eltérjenek tőle, illetve magyarázzák az eltéréseket. A narrátor átruházza a felelősséget a krónikásra: „a krónikások dolga, hogy ebben az ügyben megírják az igazságot”, majd újfent magához ragadja azt: „A krónikások egyébként sem írnak meg mindent.”⁷

A „krónika” szó alatt itt kétféle narratívát érthetünk. Egyrészt a regény cselekménye előtt, alatt, illetve közvetlenül utána keletkezett középkori gestákat és krónikákat, elsősorban a Károly Róbert uralkodását részletesen tárgyaló *Képes Krónikát*. Másrészt viszont a mindentudó elbeszélő az olvasó jelenében helyezi el a krónikákat, tehát enyhén archaizáló beszédmódja a krónikáson éppúgy értheti a könyv írásának idejében, a hetvenes években aktív történészt, az akkor élő történettudományos konszenzust, illetve ennek a konszenzusnak a lecsapódását az ifjúsági ismeretterjesztő művekben. Sőt, krónika lehet itt a Móra Kiadó saját *Képes Történelme* is, melynek olvasótáborra feltételezhetően nem kis átfedést mutat a Kartal-sorozatával. Az ismeretterjesztő szövegben felismert lacuna bejárása, a titok felfedezése pedig adja magát a kalandregény, sőt, a krimi irodalom bevált dramaturgiai struktúráinak használatához, az új, titkolt információ megszerzésére irányuló kíváncsiság vezetí végig az olvasót a cselekményen.

A krónikára való reflexió visszatérő módszere a lacuna magyarázata, annak szerzői indoklása, hogy egy adott részlet miért is nem kerülhetett be sem a 14., sem

⁵ BELINSZKIJ, 1950.

⁶ KOMÁROMI, 1979. 324–341.

⁷ RÓNASZEGI, 1977.

a 20. század történetírásába. Talán azért, mert a cselekmény éppen a titok, az összeesküvés, a személyek és tárgyak észrevétlen kicserélése körül forog, és hőseink győzelmét a titok titokban maradása jelenti, vagy talán azért, mert a krónikákhoz méltatlan témáról van szó. Ennek kitűnő példája Buda 1302-es ostromának leírása, melybe Rónaszegi betold egy igen gyermekes szópárbajt Károly és Vencel királyjelöltek között. A pillanat hevében Vencel egyik támogatója azzal fejezi ki Károly iránti megvetését, hogy a várfaának hátát fordít, és meztelen hátsóját mutatja lefelé. Az, hogy az ostromlott Buda fala fölött felbukkant egy – idézem – „*pucér ülep*”,⁸ egyáltalán nem bizonyított történelmi tény, de annak megokolása, hogy ha meg is történt volna, miért nem kerülhetett volna feljegyzésre, igen meggyőző. Ilyen motívumokon keresztül képződik meg a regény narratívájának valóságossága: a „hiteles történelmi tények” közé beékel, és feljegyezhetetlenségük okán feljegyzetlen fikciós elemek koherenciája.

Történelemalkotási stratégia

A regénysorozat saját történelemalkotási stratégiáját egy beékel történettel illusztrálja: három barát azt tárgyalja, miként is kellene egy történetet, illetve konkrétan a honfoglalás történetét elmesélni.⁹ Benedek, a szerzetes a tárgyi hitelességet tartja fontosnak, apró részletekbe köt bele, és Rankét parafrázeálja, amennyiben a történetet úgy kívánja előadni, „*ahogyan igazán megtörtént.*”¹⁰ Kartal, a lovag „*szebben, hősiesebben*”¹¹ mesélné, azaz a lovagi és nemzeti értékeket, az ideológiai tartalmat helyezné előtérbe. Fintor, az igris viszont azzal indokolja a mitikus és komikus elemek beemelését, hogy „*az a fontos, hogy aki hallgatja, örüljön neki.*”¹² Ez tehát a minta: a történelmi regény legyen hiteles, hazafias és szórakoztató, bár Rónaszegi írásai a harmadik, élvezeti értékre fókuszáló magyarázatnak adnak hitelt, azt mutatja leginkább igaznak. Ezt a mintát mind a négy regényre érvényesnek tekintem, egy koherens történelem- és történetírási stratégiát vélek kiolvasni belőlük. A továbbiakban az ideológiai hitelesség, a közösségképző hazafiasság, a nevelő szórakoztatás, majd a narratívaalkotás kérdései köré csoportosítom elemzésemet.

Ideológiai hitelesség

A regénysorozat fő témája Károly Róbert király és Kartal lovag barátsága, tehát a hatalom és alattvaló harmonikus viszonya. Itt találkozik a ténytudás és a fikcionalitás, hiszen bár Károly Róbert regénybeli személyisége fikció, a király létezése faktum. A hatalom birtokosának létezése számos forrásra és dokumentumra épülő, mind történészek, mind laikusok által alapvetésnek tekintett bizonyosság – azoknak a létezése, akiken uralkodik, inkább csak kikövetkeztethető, a hierarchiában aláereszkedve egyre kisebb és kisebb a rendelkezésre álló forrásanyag mennyisége.

⁸ RÓNASZEGI, 1973. 100.

⁹ RÓNASZEGI, 1973. 233–36.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

A hatalommal harmonikus viszonyban álló, az alattvalók összességének színekdoché révén megfeleltethető egyetlen alattvaló, a hatalommal szemben tárgyalóképes és a hatalmat legitimáló konszenzus létrehozására képes Másik azonban fikatív megalkotásra szorul. (Ez nem újdonság a hatalom és az alattvaló viszonyát játékosan tárgyaló történetekben: Mátyás király történelmi szereplő, az okos lány pedig nem.)

Kartal mint a magyar népet-oroszát reprezentáló hős, a lehető legdiffúzabb eredettel, legambivalensebb osztályhelyezettel, rendi hovatarozással bír.¹³ Nemes, hiszen apja földbirtokos nemes volt, de paraszt, mert ellenségeinek intrikái folytán apja paraszti sorba süllyedt, és ő már szegénységben nőtt fel, ugyanakkor vérvonalát Kurszán vezérre vezeti vissza, tehát az Árpád-házi királyokkal majdhogynem egyenrangúnak véli magát. Ez a többes eredet magyarázza, illetve helyettesíti a társadalmi mobilitást: egy paraszt lovaggá válása talán ütközik azzal, amit a tájékozottabb olvasó a középkori Magyarország rendi társadalmáról elképzelhetőnek vél, egy elszegényedett nemes felemelkedése viszont közelebb áll a szocialista-realista hihetőség, valószínűség mezejéhez. Ráadásul a túlságosan gyors társadalmi mobilitás nem csak a tárgyi, társadalomszerkezeti tudás felől kérdőjelezhető meg. Egy az osztályharcot, osztálykülönbségeket hangsúlyozó vulgármarxista történelemszemlélet szintén megütközik egy narratíván, mely azt demonstrálja: az osztályhatárok könnyedén átjárhatók. (Hasonló dramaturgiai struktúrával dolgozik Arany *Toldija* is: hőse paraszti munkát végző nemes, győzelme egyszerre a paraszti sorból való kiemelkedés, és a jogos, öröklött nemesi rang visszaszerzése, a népi hős rendi eredete, illetve osztályhelyezete köztes. Ez a köztesség hozzájárul ahhoz, hogy a Toldi a Kádár-korszakban is kötelező olvasmány maradt, és nagy valószínűséggel ismerős referenciát jelentett a regény fiatal olvasótáborának.) Kartal eredetének összetettségét ismétli identitásának összetettsége: a főszereplő magát az egyetlen Kartalnak véli, ugyanakkor lépten-nyomon összetévesztik egy Kartal nevű hírhedt rablólovaggal, akiről a legelső regény folyamán kiderül, hogy nem is létezik: főurak találták ki, hogy saját rablásaikat leplezzék egymás és a király elől. Azaz Kartal identitása nemcsak többszörös eredete révén, de a regény narratíváján belül működő szándékolt dezinformációs kampány miatt is elmosódott, és végül csak a királyhoz képest, a vele való viszonyán át kerülhet tisztázásra.

Ez az osztályhelyezetre vonatkozó ambivalencia kiegészül a történelmi ténytársulás és a teljes fikcionalitás ütközésével is. Kartal, a szereplő, teljességgel Rónaszegi alkotása, ugyanakkor Kartal létezése társadalomföldrajzi tény: Kartal körülbelül ötezer lakosú Pest megyei község. Feltételezhetnénk, hogy a szerző egyszerűen átvette a település hangzatos nevét, vagy hogy a helynév és személynév összemosásával szándékosan erősíteni kívánta a színekdochikus hatást, helynéven nevezve egy személyt, és így méltó és találó nevet adva egy olyan embernek, aki személyében a helyet, az országot testesíti meg. De ennél bonyolultabb történelmi-adathasználati manőverről van szó. A legelső írott dokumentum, mely megemlíti Kartal

¹³ Említésre méltó, hogy a kora 14. századbeli rangok és rendek leírásában Rónaszegi az érthetőség kedvéért kissé anakronisztikus szókinccset használ, megkreál egy jovialisan ahistorikus köznemességet.

(akkor még Kurtholt) falu létezését, egy 1253-as, V. István által kiadott oklevél,¹⁴ mely többek között Uza fia Péter birtokainak elkobzását tárgyalja. Bizonyos, hogy Rónaszegi ismerte ezt a szöveget, mivel a regényben Kartal apját Uzafia Péternek hívják, és osztályhelyzetének ambivalenciáját az oklevélben leírt elkobzás okozta, illetve az elkobzás rokonszenvesebben és tragikusabban megfogalmazott válfaja. Rónaszegi Uzafia Péterét ugyanis nem a Nyulak szigetén álló kolostor birtokainak kifosztásáért büntették vagyoneklobzással, hanem jóhiszeműségét kihasználva orvul kiforgatták vagyonából, és még rá is fogták a fosztogatást. A valós oklevél adatainak kreatív felhasználása közvetlenül a földbirtokos nemes és a nincstelen paraszt helyzete közti átmenetet hivatott megmagyarázni, ugyanakkor közvetetten a levéltári adatok és az invenciózus történetmesélés kettősségét is leképezi.

A hazafiasság

Kartal mint epikus hős, a királyt elfogadó alattvaló egy személyben jeleníti meg a nép egészét, ugyanakkor Rónaszegi szövegében jelentős hatalomlegitimáló szerepet kap maga a „magyar nép” is. Tagadhatatlan, hogy a tudományos igénnyel készült történelmi narratívák is hagyatkoznak a közösség egyénítésének nyelvi eszközére, a történelmi aktor megszemélyesítésére, Kövér György kifejezésével az „eltűnt főszereplők” felkutatására.¹⁵ Itt azonban ennél többről van szó – egy olyan magyarsággép múltba vetítéséről, amely a nemzetállamok kora előtt nem is értelmezhető, és ennek az anakronizmusnak játékos reflexióiról. A motívum először Buda polgárainak leírásánál bukkan fel: a szöveg beismeri, hogy jórészt német, illetve zsidó lakosokról beszél, majd hozzáteszi, hogy *„a lelke mélyén mégis mindegyik olyan magyarnak vallotta magát, mint akiknek ősei Árpád fejedelemmel jöttek volna az országba”*.¹⁶ Minden Kartal-regényben egy-egy bekezdésnyi kitérő erejére újra és újra felbukkan a különböző proto-nemzetiségek mély azonosulása egy közös magyarságtudattal, vágyott asszimilációjuk egy magyar közösséghez, s látható, hogy a magyar identitást nem is politikai-kulturális kategóriaként, hanem egyfajta életérzésként közelítik meg. Eszerint aki az országban él, legyen akármilyen származású, az akár akarata ellenére is hasonul egy közös magyarsághoz: olyan jó étvággal eszik, olyan ízesen káromkodik, ugyanolyan makacs, és ami a legfontosabb, ugyanolyan hű a magát szintén úgymond magyarnak valló királyához. A magyarság e nacionalista, és befogadóan nacionalista felfogása értelmezhető úgy, mint a lukácsi¹⁷ szükségszerű anakronizmus, (a jelen nézőpontját a múlt empirikus vizsgálata fölé emelő narratív struktúra) egy, a gyerekirodalom szintjén alkalmazott példája: az idealizált, mese- és múltbeli magyar királyság lakosainak bizonyára valóban létező hasonlóságainak, lehetséges közös érdekeinek és közös értékeinek túlhangsúlyozása lehetővé teszi, hogy a hetvenes évek magyarságertelmezését és kitalált tradícióit¹⁸ egyfajta lehetséges történelmi folytonosságában láthassuk. Itt egy nemzetiségi asszimilációt elfogadó és éltető nacionalizmusról

¹⁴ Lásd: REISZIG, 1910.

¹⁵ KÖVÉR, 2014. 65–99.

¹⁶ RÓNASZEGI, 1973. 168.

¹⁷ LUKÁCS, 1946.

¹⁸ HOBBSAWM, 1983.

van szó, mely ugyanakkor egy, a nemzetiségek külön-külön létét hangsúlyozó internacionalizmus tulajdonságait is hordozza. Rónaszegi a Gyarmati György által „frusztrált (inter)nacionalizmusnak”¹⁹ nevezett ellentétet igyekszik feloldani, azáltal, hogy a nemzeti-nemzetiségi különbségeket egy non-specifikus, megengedő magyarságban oldja fel.

A nevelő szórakoztatás

A szórakoztatásról azt hihetnénk, nem igényel külön megjegyzést, hiszen a műfaj sajátja: egy harccal, bátor cselekkel és álruhás szerepcserékkel teli kalandregény-sorozatról van szó. A Kartal-regények magyarságképe és történelemfelfogása viszont egy erős állítást tesz – összeköti a szocialista hazafiságot mint a korszak elvárt identitásformáját a szórakoztatással. A fent említett igric honfoglalás-története, mely azért rugaszkodik el az ismert tényektől, hogy „aki hallgatja, örüljön neki”, a fehér ló mondájának laza átírata. (Itt a ló beszélni és repülni is képes táltos.) Már maga a *Gesta Hungarorum*-ban lejegyzett, és a huszadik században a közösségi tudás részét alkotó legenda is egy népmesészerű, a hiteles és tényszerű történetírás kereteibe nem illeszthető elem. Ugyanakkor Rónaszegi pimasz igrice még ettől a történettől is eltér: az ő szövegváltozatában Árpád vezér jobb keze egy bizonyos sánta zsidó, aki segít ügyes-bajos dolgait intézni: például az avarok és bolgárok összes fegyverét előre felvásárolja. Ez a történetmesélői döntés, melyet Rónaszegi nem közvetlenül vállal fel, hanem egy komikus szereplő szájába ad, egyrészt szórakoztatóbbá teszi a honfoglalás történetét, másrészt, ha kissé komolytalanul is, de mégis bevonja a magyar zsidóságot a magyar eredettörténetbe. Szélesíti, színezi olvasóinak magyarságképét, és kikacsint az olvasótáborának részét képező (asszimilált) zsidó gyerekekre, pillanatnyi azonosulási lehetőséget kínálva nekik. Ezt a be- és elfogadást viszont maga a komolytalanság teszi lehetővé: aki felhánytorgatja, hogy nem is voltak zsidók Árpád kíséretében, az maga válik nevetségessé, hiszen nem a megfelelő kóddal olvassa a szöveget. Beszélő lovak szintén nincsenek. Persze a regényen belüli állításra, miszerint a magyar zsidók is a Vereckei-hágón jöttek volna be az országba, a regényen belül reflektál a többi szereplő, ugyanakkor jól szórakoznak rajta. Tehát Rónaszegi az igricen keresztül felállított szórakoztató követelményrendszert sikeres alkalmazását demonstrálja. Az epizód Rónaszegi összetett és játékos magyarságképét tárja elénk, miközben figyelmeztet arra: amit mond, csak mese, és mivel csak mese, a forráskritika eszköztárával támadhatatlan.

A narratívaalkotás

A király-Kartal kapcsolattal leképezett hatalmi viszonyt a négy könyv négy nagy narratíván, a legitimáció, a konszolidáció, a rehabilitáció és a rendszerváltás, azaz re-legitimáció történeteinek keresztül mutatja be.

¹⁹ GYARMATI, 2011.

Legitimáció

A legitimáció az ifjúsági regényfolyamban a királyjelölt Károly Róbert, a regényben eleinte olaszul Carobertonak nevezett, jelölten idegen király magyarosítására összpontosít. A leányági leszármazott dinasztia-alapítása, az idegen elfogadása és magyar királlyá koronázása jelentős legitimációs folyamat. Mivel a regény az interregnum, a köztesség, az átmenetiség, a hatalmi vákuum helyzetéből indul, s ez a periódus hasonló „történelmi senkiföldje”, mint amilyennek a török hódoltság látszik,²⁰ a korszakot használhatja lacunaként Rónaszegi. Az 1301 és 1310 közötti interregnum olyan történelmi pillanat, olyan „töréspont”,²¹ mely ideális a jelen helyzetek múltba vetítésére.

A legitimációt a regényekben egyetlen tárgy képviseli: a magyar korona. Rónaszegi a három trónkövetelő, Károly, Vencel és Ottó szándékát a királyi hatalom megszerzésére annak tárgyiasított jelképén, a magyar koronán keresztül teszi láthatóvá. Akin a korona, az a király. A hatalmat legitimáló jelképről, a koronáról azonban másolat készül, pontosan három, ráadásul a másolatokat készítő Gallicus ötvösmester maga sem tudja megkülönböztetni saját replikáit az eredetitől: ugyanígy megkülönböztethetetlen Károly, Vencel és Ottó trónigénye a legitimáció szempontjai felől nézve. (Annyi bizonyos, hogy a Károly Róbert fejére kerülő és ma is szent koronaként ismert tárgy, Rónaszegi állítása szerint, biztosan másolat.)

A regény történetmesélési toposzként tehát a koronát, a tárgyat köti a hatalmi legitimációhoz, de annak multiplikálódása után a legitim uralom tárgyi szimbóluma helyett más legitimáló mozzanatot kell találnia. Illetve Rónaszegi azért idézi elő a koronák inflációját és értékvesztését, hogy előtérbe helyezhessen egy ideológiai alternatívát, a romantikus nemzeti képzetet. Eszerint a legitimáció elsődleges eszköze maga a magyar nyelv. A három királyjelölt között egyedül Károly lehet a király, hiszen ő rendelkezik egyetlen, nem hamisítható és nem másolható tudással: az idegen királyok közül csak ő beszél magyarul. Rónaszegi narratív fordulata, mikor megtudjuk, hogy Caroberto titokban megtanult magyarul, azaz titokban része a „magát magyarnak valló” fiktív közösségnek, és közvetítő nélkül is képes szót érteni a magyar nagyurakkal, a néppel, mindenkivel. Magyar nyelvtudását titkos kincsként őrzi, hogy környezetét jobban megismerhesse, mint környezete ismeri őt. Egy identitáscserékre és félreértésekre épülő cselekményben megjeljük az álruhás király toposzának szokatlan példáját: míg a népmesei helyzetekben a szegény vándor parasztos gúnyája mögött az ország szuverén királya rejtőzködik, itt a trónörökös olasz nyelvhasználata és udvari eleganciája a látszat, amely mögül kibukkan a magyar átlagember. Ezt a benyomást erősíti, hogy a titokra akkor derül fény, amikor Caroberto hirtelen haragjában ékes magyarsággal káromkodik el magát: „*te kutya-fattyja, te!*”²² A titkot a cselekmény folyamán csak Kartal és maga az olvasó birtokolja, a regény kezdetétől úgy ismerik a királyt, mint a szereplők közül senki. Tehát a titkos nyelvtudás, és a nyelvtudás tudása által megteremtett intimitás az, ami Károlyt feljogosítja az uralkodásra. A nyelv válik legitim nemzetalkotó erővé.

²⁰ GYÁNI, 2004. 78–93.

²¹ Uo.

²² RÓNASZEGI, 1973. 22.

A legitimációs folyamat regényesítése kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerző narratív időkezelési gyakorlatát. Károly trónra kerülésének története a valóságban egy egész évtizedig elhúzódó eseményfolyam, de Rónaszegi ezt egy rövid kalanddá sűríti, cselekményesíti. Az 1301–1310 közötti évek eseményei egyetlen ős alatt történnek meg, Károly első, 1301-es esztergomi és végső, 1310-es fehérvári megkoronázása között a regényben csak néhány hét telik el, természetesen időjelölés nélkül – és mindeközben lezajlik az interregnum minden nagyobb jelentőségű kül- és belpolitikai eseménye: Buda egyházi átok alá kerül, Vencel lemond a trónigényről, Ottó Kán László fogságába esik. Rónaszegi írói döntése, a cselekményesítés kerete, hogy kiemeli a regény cselekményét a lineáris, kronologikus történelmi időből, ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az olvasó történetként értsen meg egy folyamatot, az intrikákat, a reakciókat a 20. század kommunikációjához szokott ritmusban észlelje. És lássa, hogy egy ifjú király áll az események közepén, nem pedig egy tizenkét éves kisfiú, aki az először megkoronázott Károly valójában volt. Az időkeret kreatív kezelése teszi lehetővé, hogy Buda ostrománál az ifjú felnőtt Károly a gyermek Vencellel kerüljön szembe. Bár a valós különbség életkoruk között mindössze egy év volt, a csúsztatás lehetővé teszi, hogy Károlyt kompetens felnőttnek, Vencelt pedig uralkodásra alkalmatlan nyikhajnak lássa az olvasó.

Konzolidáció

A második regény, az 1976-os *Kartal kalandos esküvője* a hatalom konszolidációját tárgyalja. Károly Róbert uralkodásának első évtizede erre bőséges lehetőséget ad, hiszen ebben az időszakban a király elsődleges célja a kiskirályok hatalmának letörlése, az ország teljes területének királyi fennhatóság alá vonása volt. Ebben az epizódban a történelmi valóság és a fiktív cselekmény összeegyeztetése nem az előző kötetben demonstrált finomsággal történik, Rónaszegi ehelyett megkerüli a problémát. A második regény intrikusa ugyanis azon mesterkedik, hogy Trencsénbe csalja Kartalt, ezzel azt a látszatot keltve, mintha a király legendás lovagja átállt volna Csák Máté oldalára. Mivel hőseink győznek és az intrikus kudarcot vall, Kartal végül mégsem megy Trencsénbe, nem jelenik meg a regény katonai–politikai történet-szálának színterén. Egy pozitív állítás bizonyítást, de legalábbis kontextust igényel, de egy negatív állítás, miszerint egy Kartal nevű lovag nem állt át Csák Máté oldalára, és ezért nem is sodorta veszélybe Károly Róbert újdonsült királyságát, nem igényel további magyarázatot. A történelem azért történt úgy, ahogyan ismerjük, mert nem zökkentette ki egy, végül a regény keretein belül sem megtörténő hipotetikus esemény.

Mivel ebben a történetben a végső győzelem a főhős távolmaradásában, a politikai és katonai csatározásokból való kimaradásban nyilvánul meg, a hangsúly az első kötetben bevezetett, és ebben a kötetben kiteljesedő szerelmi szárra kerül. Ugyan Kartal és Bankó Virág viharos szerelmi története nem kapcsolódik közvetlenül a tetralógia történelemfelfogásához, mégis érdemes röviden foglalkozni vele. Rónaszegi egyszer már sikeresen újraírt egy király-alattvaló kapcsolatot, egyenlőtlen hatalmi helyzetből egyenrangú barátsággá formálta Károly és Kartal viszonyát, egy, a huszadik századi olvasónak idegen, sőt akár elrettentő érzelmi viszonyból képzett egy, a modern olvasónak is kívánatosat. Ugyanezt teszi a férfi–nő

kapcsolattal is, amikor egy jogilag és társadalmilag egyoldalú viszonyra (királyság, illetve házasság) építi fel az egyenrangúság látszatát. A modern kalandregény nem végződhet egy szülők által megszervezett, politikai alapon nyugvó házassággal: a fiatalok között szövődő spontán szerelemre van szükség, melynek felei többé-kevésbé egyenlőek. Nemcsak az a veszély fenyeget, hogy az olvasó megrökönyödik a középkori lány alávetett helyzetén, hanem az is, hogy egy alávetett, tehát passzív lányt az olvasók nem fognak hősiükhöz méltónak tartani. Ráadásul egy főként történelemkedvelő fiúknak írt, háborús témájú kalandregényben nem járható út, hogyha a nőt nőies kvalitásai, például erényessége, ájtatossága vagy szubtilis diplomáciai készsége miatt tiszteljük: Kartallal azonos paradigmában, azaz kétkezi harcban kell kivívnia a tiszteletet. Ugyanúgy kell lőnie, vívnia és lovagolnia, mint a férfiaknak, sőt, képesnek kell lennie férfi áruhában részt venni egy lovagi tornán. Kartalt a paraszt és a nemes társadalmi réteg közötti átjárás képessége teszi a társadalom egészét reprezentáló hőssé, és ha Kartal az osztályhatárokat teszi átjárhatóvá, méltó párja ugyanígy tesz a nemi szerepek határaival. Átlépi a határokat, és ezáltal létrehoz egy ahistorikus, de megnyugtató amalgamációt: egy nemesi szabadsággal bíró parasztot, illetve egy férfi-mozgástérrel bíró nőt.

Rehabilitáció

A harmadik regény, az 1977-es *Kartal visszatér* témája a rehabilitáció, azaz a hatalom és az alattvaló bensőséges viszonyának újraépülése egy törés után. A törés egy jól ismert, történészek és művészek által sokszor feldolgozott esemény, Zách Felicián 1330-as merénylete, illetve a merényletre adott királyi válasz, a véres megtorlás. Rónaszegi döntése, hogy nem magát a merényletet, és nem is a megtorlást tematizálja, hanem az 1335-ös évet, az események feldolgozásának eseménytelen időszakát, a jelentősebb korszakok közötti lacunát.²³ Ebben a regényben a főszereplő Bálint, Kartal kilenc éves kislánya, övé az elsődleges nézőpont. A perspektívaátváltás, a gyerek családi és közösségi pozíciója, a széltől is óvott gyermek politikai naivitása teszi lehetővé, hogy a merénylet kérdésként, ne pedig állításként jelenjen meg, és a regény központi kérdése lehessen: mi történt öt éve? Ez a perspektívaátváltás közelít a regény olvasói közösségének tapasztalati valóságához is, hiszen megőrzi a fiatal elbeszélő (Bálint) és az olvasó (fiú) életkori közelségét. És ez a perspektíva teszi lehetővé többfajta igazságkeresés egymásra vetítését: a krimiidomalom nyomozástechnikáját, a (14. századi) régmúlt történettudományos kutatását és a (14. vagy 20. századi) közelmúlt személyes, család-történeten keresztül történő megismerését. A traumatikus események újra-megismerésének munkája viszont, ahogy White állítja a történelmi narratívaképzés mikéntjéről, a pszichoterápia mozzanataira is emlékeztet.²⁴

1335-ben tehát a kiskamasz Kartal fia Bálint hiányos tudással rendelkezik arról, mi is történt öt évvel korábban. Sejtí, hogy ez valami borzalmas titok, mely lehet,

²³ Rónaszegi 1335 nyarát 1330 távoli következményeként, nem pedig az 1335 őszi lezajló visegrádi királytalálkozó előzményeként kezeli. A lacunát nemcsak a dátum, hanem a témaválasztás is definiálja. Egy merénylet hosszú távú következményeiről szóló regényben 1330 fontos és 1335 mellékes, de egy Károly Róbert diplomáciai bravúrjait középpontba állító regényben a sorrend fordított volna.

²⁴ WHITE, 1996. 340.

hogy kikezdi a királyi hatalom, az egész rezsím legitimitását. Hiába az alattvalókkal közös nyelv, ha a hatalom az erőszak nyelvén kommunikál, a gyilkolást és csonkolást használja állításának megtételére, és ezáltal elnémítja a konszenzusteremtő közös magyar nyelvet. A gyermek, aki ebben az elhallgatásban nő fel, felismeri, hogy saját életében, viszonyaiban nem tud helytálló döntéseket hozni, amíg meg nem ismeri az igazságot. Elindul nyomozni a ki nem mondott után, megkísérli hallhatóvá tenni azt, amit elhallgatnak. Bálint két, egymást követő, ellentétes irányú traumatikus eseményt kutat: magát a merényletet és a merényletet követő megtorlást, abban a reményben, hogy a kettő összevetéséből kiderül, ki a valódi bűnös, ki a valódi áldozat, és felnőtté válásának első lépéseként vajon ki mellett kell elköteleznie magát. A hatalom mellett vagy annak ellenében kell kiállnia.

A rehabilitációt témául választó, címében is a visszatérést hangsúlyozó regény a történetírás folyamatának parafrázisa. A kutatás, a nyomok megtalálása, megértése és félreértése állandó fázisai a lacuna feltöltésének, s itt a történelmi és a fikciós technikák menetét egyszerre látjuk. Bálint a múltat faggatja, eljut a szemtanú, a túlélők beszámolóihoz, s egyfajta „oral history gyűjtést” végezve döbben rá az emlékező hangok sokszínűségére. Minden hang legitim, minden emlékezés igaz. És éppen ezért egyik sem ad megbízható, abszolút választ kérdéseire. Hiszen Kartalfia Bálint valójában nem is tényekre kíváncsi, azoknak már birtokában van, a krimik szokásosával élve: tudja, ki a gyilkos. Ez a tudás viszont már nem elégséges, hiszen mind Károly király, mind Zách Felicián tagadhatatlanul gyilkosok. Bálintnak azt kell tudnia, hogy ez a gyilkosság számára mit kellene, hogy jelentsen. Lehetséges értelmezési keretek között válogat: a hatalom ellen vagy a hatalom által elkövetett erőszak a súlyosabb bűn?

Rónaszegi narratív stratégiája, hogy az emlékezésmechanizmus különféleségét különféle karakterekbe építi: a két legjelentősebb a két vérengzés két gyermek szemtanúja. Kopay Zsuzska, Zách Felicián unokája valódi áldozat, a szeme előtt gyilkolták meg az anyját, a vétkes Zách Felicián idősebbik, Sebe nevű lányát. (Itt Rónaszegi a cselekmény érdekében manipulálja, pontosabban továbbgondolja a konkrét történelmi tényeket: az, hogy Sebe gyermekei szemtanúi voltak-e halálának, nem ismeretes, ráadásul a gyermekek nem maradtak az országban, hanem száműzetésben, Rodosz szigetén éltek tovább. De az elárulás ténye kétségtelen.) A regény során azonban Zsuzska hazugnak és manipulatívnak bizonyul, aki a saját fájdalmát és félelmét is politikai tőkévé kovácsolja, történetét egy idő után szerepként adja elő, hogy ezáltal másokat befolyásoljon. Bár valóban áldozat, elfogadhatatlanul tetszeleg saját áldozati szerepében. A másik emlékező karakter Lajos királyfi, ő szintén valódi áldozat, hiszen karddal törtek az életére, megölték nevelőjét, megsebesítették anyját. Lajos azonban nagy meggyőződéssel állítja, hogy nem emlékszik semmire, egykori félelmét és fájdalmát elérhetetlenné teszi a felejtés. Kartalfia Bálint egyedül marad egy, a közösség egészét érintő, ki nem beszélt történelmi traumával, ami benne, a kérdezőben élesebben él, mint azokban, akikkel megtörtént. A ki nem beszélt történelem lacunává válik,²⁵ amit a képzelet szörnyekkel tölt fel, és így megismerése egyre nehezebb.

²⁵ ALMÁSI, 2000.

Az olvasónak nincs Bálintnál nagyobb rálátása az öt évvel korábbi eseményekre, de Rónaszegi lehetőséget kínál, hogy egyszerre ismerje meg Bálint nézőpontját, és ismerje fel annak szubjektivitását, reflektáljon annak torzításaira. Bálint a Zsuzskát ért traumát és a Zsuzskát a jelenben fenyegető veszélyeket romantikus, majdhogynem szexuális töltettel ruházza fel, a szép és ártatlan leány hősiek megmentőjeként képzelet el magát, képeit és mondatait a lovagregények kliséi közül meríti. Amikor pedig Lajos királyfit faggatja az öt évvel ezelőtt történekről, először csak vezető kérdéseket tesz fel, majd ő maga kezd mesélni arról, ami Lajossal történt, amit Lajos akkor érzett. Lajos pedig biztatja, hogy meséljen csak tovább: hiszen ő maga úgysem tudja az igazat. Rónaszegi lehetővé teszi, hogy az olvasó felismerje: Bálint történelemképe, kérdésfeltevése nem választható le személyes érzelmeitől, sem Zsuzska, sem Lajos irányában. Tehát amikor a szemtanúk elvesztik hitelüket Bálint szemében, ezzel az egész narratíva, az egész kérdésfeltevés okafogyottá válik, marad helyette egy lázas, beteg, látomásos szorongás: „*olyan szörnyűséges az egész, mert nem tudok igazságot tenni!*”²⁶

A Rónaszegi-regény erős állítása, hogy bár valóban megtörtént a támadás, már csak egy gyermek túlérzékeny fantáziája tartja életben:²⁷ nem is az a valódi reveláció, hogy mindkét félnek igaza van, hanem az, hogy ez már senkit sem foglalkoztat. A regény felvezet egy konfrontációt Károly király és (a megtorlást hajdan ellenző) Kartal között, melyet az intrikus szereplők tovább szítanak. A konfrontáció végül elmarad, a regény csúcspontján a két felnőtt felnőtt módjára békét köt, a király fennhangon beismeri az erőszakot, és ezzel az erőszak fenyegetését biztonságosan a múltba zárja. A történelmi aktorok lezárták az epizódot, a két tehetetlen gyerek, Kartalfia és Lajos viszont még nem. A könyv borítója is azt a jelenetet emeli ki, melyben a gyerekek éppen kibékült szüleik szeme láttára összeverekednek, és így a potenciális tragédiát csetlő-botló komédiára váltják: a béke már megkötött, és aki még mindig kardoskodik egy múltbeli konfliktus miatt, az csak gyermek lehet.

Kartalfia Bálint története gyakorlati útmutatót kínál a gyermek olvasónak arra az esetre, ha a tudomására jutna egy „szörnyű, véres titok”,²⁸ ha azt találná hallani, hogy a hatalom jelenlegi birtokosai vért ontottak: kérdezzen nyugodtan, de álljon résen, hiszen az áldozatok olykor manipulatíván viselkednek. Végző soron bocsáson meg a hatalomnak, egyezzen ki azzal, mert ha a hatalmat gyakorlók egyszer valóban túlzásba is vitték a megtorlást, ma ők felelnek a biztonságért. Kartalfia Bálint legelső, traumatikus rádöbbenése a hatalom bűnös természetére, arra, hogy „*Őlt a király!*”, a Rónaszegi-regény 1977-es első kiadásának az ötvenhatodik oldalára került. „*Bizony, éppen az keltette akkor a rettegést, aki most a biztonságot hirdeti*” méliázik Bálint. „*Vajon megbűnhődött-e érte?*”²⁹

Rónaszegi Kartal-sorozata természetesen nem 1956-os tanmeseként híresül el, és Károly Róbert feloldozása nem egyszerű Kádár-apológia. A puha diktatúrában felnőtte érő és az elhallgatott erőszak történetével szembesülő gyermek tapasztalata nemcsak ötvenhatal kapcsolatban érvényes. Ez a kötet árnyaltan és láthatatlanul

²⁶ RÓNASZEGI, 1977. 268

²⁷ „*Én erről sokat gondolkoztam. Nagyon sokat. És százszor is elképzelttem, hogyan történt.*” Uo. 266.

²⁸ Uo. 113.

²⁹ Uo. 56.

illeszkedik abba a sorba, mely a lacunák megtalálásával és kitöltésével a múltírás és műltfeldolgozás lehetséges útjait vázolja: és így a múltbeli elhallgatások feldolgozásával szükségszerűen az olvasó generációjának elhallgatásaira is reflektál.

Rendszerváltás-relegitimáció

Az utolsó Kartal-regény, az 1989-ben megjelent *Kartal utolsó kalandja* témája egy rendszerváltás, azaz Károly Róbert 1342-es halála, és fiának, Nagy Lajosnak trónra lépése. Az előző három kötettel ellentétben a narrátor nem harmadik, hanem első személyben beszéli el a cselekményt, melynek középpontjában már nem egy gyermek vagy ifjú, hanem a felnőtt, megöregedett Kartal áll. Láttuk, hogy a harmadik kötet az értetlen gyermek múlttól való rettegését tárgyalja, a negyedik kötet viszont felnőttébb félelmeket, egy diktatúrában élő és az azt értő felnőtt félelmeit tematizálja. Egy-egy elejtett megjegyzés szintjén felbukkan az udvari (hatalomhoz közeli) élet kiszámíthatatlansága, kiszolgáltatottsága, a hatalom birtokosának állandó félelme a hátról szúrástól, az alattvaló félelme a hosszú börtönbüntetéstől, a kollektív megtorlástól, az éljenző tömegben álló ember émelygő elbizonytalanodása: „*ámbar van-e, aki szívből igazán éljenez?*”³⁰ És az egész cselekményt strukturálja a hullagyalázástól, az el-nem-temetettségtől való félelem.

Rónaszegi a király halálát tárgyalja és tárgyiasítja, vagyis a királyi test, majd királyi holttest pozicionálja az átmenetet, a váltást. A regényben az intrikusok az udvar nagyurai, de már nem az új király legitimitását támadják, hanem megkísérik meghosszabbítani az átmeneti időszakot, a király haldoklásának és temetésének folyamatát, azaz a hatalmi helyzet újratárgyalását lehetővé tevő köztes időt. Ezzel ők maguk teremtik meg a cselekvésre és intrikára alkalmas lacunát; a kompetens fiúörökös és a biztosított trónutódlás ellenére egy új interregnumot kreálnak. Nem kérdés, hogy lesz-e rendszerváltás, csak az, hogy mikor és hogyan. Hőseinknek ezt az átmeneti állapotot kell lezárnia, a nyilvános, krónikába jegyezhető történelem megtörténtté tételével. A jelen múlt idejűvé tételéért harcol Kartal utolsó kalandjában.

Kartal felelős lesz a nyilvános gyász stációiért. Ő teszi lehetővé, hogy a trónörökös tanúja lehessen apja halálának, majd tilalom és fegyveres fenyegetés ellenében saját kezével kongatja meg a lélekharangot, saját hangján hirdeti ki, hogy meghalt a király. Végül, mikor az intrikusok kicserélik a király holttestét (egy tetszhalott talján orvosdoktorra), ő rabolja el és cseréli vissza az igazi holttestet. Ismételten tabutörésre kényszerül, hogy kimondhassa, majd megmutathassa a halál valós megtörténtét. Bármilyen kalandos, bármilyen komikus is Kartal esete Károly Róbert tetemével, tagadhatatlan, hogy itt újratemetés történik. Nem konkrétan Nagy Imréről van szó, nem konkrétan Rajkról, de a történet egy rendszerváltó temetés különböző lehetséges koreográfiái közti intrikus vetélkedés körül forog; a következő rezsimit a méltó temetés keretében megvalósuló kollektív gyász legitimálja, és minden mozzanatot áthat a méltatlan temetéstől való félelem. Rónaszegi több teljes bekezdést idéz a Thuróczi-krónikából, hogy visszaadja Károly temetésének, valamint Lajos megkoronázásának teljes pompáját, s az idézetet az alábbi szavakkal

³⁰ RÓNASZEGI, 1989. 224.

zárja: „akkor halt meg végleg”,³¹ tehát egyedül a temetés jelent lezárást, csak az lehet a valódi halál. Jelzetten szándékolt, hogy Kartal, a kora 14. századi fiktív szereplő egy késő 15. századi krónikát idéz, hiszen mindez egy olyan szövegrészben tematizálódik, melyben Kartal azon vívódik, vajon a halála után őt magát miként fogja megítélni a történetírás. Rónaszegi narratív megoldása szerint: kaotikusan, zavarosan, kontextusát veszve.

A többszörös hullarablást tartalmazó történet végén a narrátor újfent elhatárolódik a „krónikák” történetírásától, hiszen „nem lesz krónikás, aki megírja”,³² ami most történt. Itt viszont már nem csak arról van szó, mint a koronák esetében, hogy a szereplők titoktartó, királycsináló hallgatása a cselekmény részét képezi, vagy mint a komikus cselekményszálak esetében, hogy az események nevetséges, illetve felségsértő jellege lehetetlenné tenné a leírást. Itt Kartal beismeri, hogy végső soron nem tudja, az ifjú királyt ki juttatta trónra, s milyen háttéralkukat kötött meg. Kartal a nem-értés által hullik ki saját narratívájából. A magyar népet két évtizeden át képviselő lovag egy hatalmi rendszerben tudott a hatalommal partnerként tárgyalni – a következő rendszerben mások tárgyalnak helyette.

Ezt a politikai változást egy dramaturgiai változás is illusztrálja. A korábbi regényekben Kartal az, aki felfedi az intrikusok tervét, aki minden cselre ellencselrel válaszol. Még ha nem is minden rejtélyre derül azonnal fény, a kötet legvégén Kartal és az olvasó mindent tisztán látnak. Az olvasó és Kartal együtt követik az eltűnő és felbukkanó szálakat, a cselekmény szempontjából kulcsfontosságú ellopott tárgyakat és álnéven utazó szökött személyeket. A negyedik kötetben viszont egy központi fontosságú lépés eltűnik Kartal szeme elől, és csak az olvasó ismerheti fel – az olvasó, akit Rónaszegi előző három kötete már megtanított a Rónaszegi által kreált intrikusok rejtett nyomainak felismerésére. Kartal terve az, hogy Lajos királyfit teljes páncélzatban, az arcát elrejtő rostéllyal csempészi be apja, Károly Róbert temetésére. Ez a terv kudarcot vall, de titokzatos módon Lajos végül mégis ott van anyja mellett az apja temetésén. Kartalnak nem tűnik fel a királyné kíséretében utazó, lefátyolozott udvarhölgy,³³ de az olvasó számára lehetséges a felismerés, hogy a fátyol mögött az ifjú király rejtőzködik. És ha felismeri, felismeri azt is, hogy bár a politikai háttéralkut ő sem látja át, már több tudással, sőt, több kompetenciával rendelkezik, mint a főszereplő. A régi királyt Kartal értette, de az újat már jobban érti az olvasó, aki korban is közelebb áll hozzá. A krimi-irodalom szókincsével élve, Kartal már nem a nyomok értelmezésére képes nyomozó, ezt a szerepet átvette az olvasó, Kartal csak a mások értelmezéseinek kiszolgáltattott mellékszereplő. A hőstől megtagadott és az olvasónak átnyújtott felismerés a stafétát adadása, egy másik generáció- és rendszerváltás. Meghalt a főhős, éljen az olvasó. Az a generáció, melyben az olvasó bízott és autoritásnak könyvelt el, megöregedett – de az, hogy ők nem képesek értelmezni az eljövendő világot, nem jelenti azt, hogy az olvasónak ne lenne rá esélye. Ez egy női ruhában bujkáló királyfi üzenete 1989-ben.

³¹ RÓNASZEGI, 1989. 256.

³² Uo.

³³ RÓNASZEGI, 1989. 199.

Összegzés

Rónaszegi a lacuna-foglalás és -feltöltés metodikájában Jókai tanítványa, írástechnikailag és műfajilag az irodalom szélén, de az emlékező közösség körein belül állnak regényei. Mind a négy Kartal regény cselekménye hamisítványok és hasonmások, szereptévesztések és álnevek körül forog – a tanulmányomban említett, a cselekmény középpontjában álló szubsztitúciókon kívül minden kötetben egy tucat másik kisebb csel és félreértés található. Ez Rónaszegi játéka a történelemmel: ahogy a valódi korona kicserélhető a hamisra, ahogy a valódi trónörökös össze téveszthető egy udvarhölgygel, ugyanúgy csúsztatható fikciós elem a történelmi tények közé. És ahogyan a regény cselekményében is csak bizonyos pillanatokban történhet meg a csere (szemtanúk nélkül az éjszaka homályában vagy fényes nappal a legnagyobb tömegben és kavardásban, amikor az egymásnak ellentmondó szemtanúk sokasága elfedi a valóságot): a fikció belopása a történelembe éppen így, csak a történetírás, de legalábbis a kollektív emlékezet üres vagy kétes határterületein, a történelem lacunáiban lehetséges.

Mivel ezek a Magyarország régmúltjában játszódó regények a történetírás lacunáinak kijelölésével és értelmezésével operálnak, és ezzel a hetvenes évek közösségi emlékezetét árnyalják, azt is megmutatják: ugyanígy a Kádár-rezsim közelmúltjában, illetve a mindenkori közelmúltban is vannak mind túlbeszélt, mind alulbeszélt eseménysorozatok, és ennek a felismerése értékes és alkalmazható lecke a kamasz olvasó számára.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALMÁSI

2000 ALMÁSI Tibor: Zách Felicián ítéletlevele. *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 191–197.

BELINSZKIJ

1950 BELINSZKIJ, V. G.: *Válogatott esztétikai tanulmányok*. Szerk.: SURÁNYI Magda. Budapest, Szikra, 1950.

GYARMATI

2011 GYARMATI György: A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.

GYÁNI

2004 GYÁNI Gábor: Történelem és regény, a történelmi regény. *Tiszatáj*, 58. (2004) 4. sz. 78–92.

HOBSBAWM

1983 HOBSBAWM, Eric: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

F. KOMÁROMI

- 1979 F. KOMÁROMI Gabriella: Ifjúsági regényeink valóságviszonya. *Irodalomtörténet*, 11. (61.) (1979) 2. sz. 324–341.

KÖVÉR

- 2004 KÖVÉR György: A társadalomtörténet 'refigurációja', avagy eltűnt főszereplők nyomában. In: *Uő: Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 65–99.

LUKÁCS

- 1946 LUKÁCS György: *A történelmi regény*. Budapest, Hungária, 1946.

REISZIG

- 1910 REISZIG Endre: Kartal, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye községei. In: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.* Szerk.: BOROVSKY Samu. Budapest, Országos Monografia Társaság, 1910. (*Magyarország vármegyéi és városai*, 17.) 82.

RÓNASZEGI

- 1973 RÓNASZEGI Miklós: *A rettenetes Kartal*. Budapest, Móra, 1973.
1976 RÓNASZEGI Miklós: *Kartal kalandos esküvője*. Budapest, Móra, 1976.
1977 RÓNASZEGI Miklós: *Kartal visszatér*. Budapest, Móra, 1977.
1989 RÓNASZEGI Miklós: *Kartal utolsó kalandja*. Budapest, Móra, 1989.

VARGA

- 1970 VARGA Domonkos: *Magyarország virágzása és romlása*. Budapest, Móra, 1970. (*Képes Történelem*, 3.)

WHITE

- 1996 WHITE, Hayden, A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás. Ford.: Novák György. In: *Testes Könyv I.* Szerk.: KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor S.K. – ODORICS Ferenc. Szeged, Ictus, 1996. 333–355.

Szilágyi Márton

Lehet-e egy irodalmi szöveg eszmetörténeti forrás?

(Édes Gergely verse és Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című könyve kapcsán)

Az irodalomtörténet és a történetírás igen széles területen érintkezhet egymással. Anélkül, hogy a számos lehetőség mindegyikével számot vetnék, csak utalnék arra, hogy mennyire nem magától értetődő mégsem ennek az érintkezésnek a tudatos kihasználása, vagy éppen egy erre épülő kutatási programnak a követése. Nem csupán a szakértelem vagy a megfelelő módszertani ismeretek meglétéről (vagy éppen hiányáról) van szó ez esetben, hanem egy mélyebb gyanakvásról is. S mivel magam a saját szakmámat, az irodalomtörténetet ismerem jobban, hadd mondjam azt, hogy ez a gyanú igazán erősen mintha éppen az irodalommal hivatásos formában foglalkozókban élne. Többször hallottam még nemrégiben is olyan véleményt jeles kollégáktól, hogy hát igen, vannak az irodalom vizsgálatának úgynevezett „külügyei”, amellyel persze lehet foglalkozni, csak nem nagyon érdemes. Fordítsuk le: azaz esetleg méltányolható, de az irodalom „szakszerű” vizsgálatától némileg távolálló jelenségnek minősülnek bizonyos, hangsúlyozottan interdiszciplináris (vagy éppen segéd tudományi jellegű) kutatási irányok. Ha pedig valaki így fogja fel az ilyen típusú vizsgálatokat, akkor – hiába történik meg kétségtelenül a befogadás aktusa, mégiscsak – valahol az igazi szakmai interpretáció határán (vagy éppen azon is kívül) jelöltetik ki a megközelítés helye. Ennek a vélekedésnek a makacs jelenléte azért is különös, mert hiszen jelenleg az irodalomtörténeti megközelítések nagyobbik része deklaráltan kultúrátudományi keretben történik (legalábbis a szándék szintjén). Onnan nézvést pedig nem lenne ok ironizálni az ilyen természetű, többszörös szakmai referenciákat mozgósító megközelítéseken.

Mit tagadjam, hozzám közel állnak az ilyen interdiszciplináris kirándulások. Talán azért, mert nekem eleve – képzettségemből és szakmai érdeklődésemből fakadóan is – igen vonzóak és komoly távlatot jelentenek a történeti és irodalomtörténeti megközelítésre is tekintettel lévő vizsgálatok. S talán azért is, mert számomra eleve kétségesnek tűnik az irodalmi elemzés elvi-módszertani határainak az egyértelmű kijelölése, márpedig e nélkül a magabiztosság nélkül aligha minősíthetők bizonyos módszeres „tisztnak”, illetve csupán „keverten” irodalminak, s nem

lehetséges a kettő egymás közötti hierarchiájának a kijelölése sem. A történetiség elvét követő vizsgálatok aligha tudnak más utat követni, mint az értelmezés interpretációs hozamának, relevanciájának a mérlegelését. Ebbe pedig beletartoznak az irodalminak (is) tekinthető szövegek többféle módszertannal való ütköztetései. Csak néhány példát említve az utóbbi években felbukkanó lehetőségek közül. Ilyen például az írói biográfiák mikrotörténeti keretben történő újragondolása,¹ az irodalmi intézményrendszer alakulásának és az írók kapcsolathálójának történeti források bevonásával történő vizsgálata,² az írói szerepértelmezéseknek az analízise,³ a gazdaságtörténet és az irodalom érintkezési pontjaira kíváncsi „új gazdasági kritika” felbukkanása a hazai szakirodalomban⁴ – de akár idesorolható az egyes epikus művek tematikus alapjainak a történeti forrásokkal való ütköztetése is, amelyet hosszú ideje végez a filológiai kiindulású irodalomtörténet, elsősorban textológiai célból.

Innen nézvést új lehetőséget jelenthet az irodalmi szövegeknek az eszmetörténeti folyamatokba való beillesztése, illetve az eszmetörténet kínálta keretek fölhasználása szépirodalmi művek értelmezésében. Természetesen ennek is lehetnek kevésbé termékeny és mechanikus változatai, ha az irodalmi művet csak eszmetörténeti illusztrációként fogjuk föl, vagy éppen tételes filozófiatörténeti levezetést kérünk rajta számon.⁵ Az „új eszmetörténet” (*intellectual history*) kifinomultabb, a szövegek retorikai vizsgálatára is érzékeny módszerei⁶ azonban más lehetőségeket is fölkinálhatnak. Akkor ugyanis már nem leszűkítő olvasatokhoz juthatunk, ha nem tekintünk el a szöveg poétikai megformálásának a dimenzióitól sem. Nyilván szövege válogatja, melyiknél lehet termékeny egy ilyen interpretáció; mindazonáltal abban az esetben, ha egy költő kifejezetten egy értekezésre, ráadásul egy politikai filozófiai okfejtésként is felfogható értekezésre reagál versben, alighanem adekvát megközelítésnek bizonyulhat egy ilyen eljárás. Nem feledve természetesen azt sem, hogy ez esetben magának a kiindulópontnak bizonyuló traktátusnak is erősebben mutatkozik meg a retorikai-poétikai megformáltsága.

Az alábbiakban egy ilyen esetre hoznék példát. Édes Gergely verse és a hozzá csatlakozó misszilis a Kolozsvárott őrzött Wesselényi-hagyatékban található.⁷ Mindkettő autográf, jól olvasható tisztázat.⁸ A kolozsvári Wesselényi-anyag általában is igen sok érdekességet tartogat még, s többek között az ifjabb báró Wesselényi Miklóshoz intézett misszilisek anyaga izgalmas kutatási objektumnak

¹ Erre lásd: SZILÁGYI, 2014.

² Ennek a vizsgálatára egy, immár három darabból álló könyvsorozat (illetve az alapjául szolgáló konferencia) ad példát: BIRÓ–BOKA (szerk.), 2014; BIRÓ–BOKA (szerk.), 2016; BIRÓ–BOKA (szerk.), 2018.

³ Ennek a szempontnak az integrálása egy írói pályakép keretébe: SZILÁGYI, 2013.

⁴ Erre lásd a *Helikon* című folyóirat 2011-es évfolyamának 4. számát, amely az „Új gazdasági kritika” címet viseli, s amelyet Hites Sándor szerkesztett.

⁵ Ennek elrettentő példáit Madách Imre *Az ember tragédiája* kapcsán született szakirodalomban lehet fellelni.

⁶ Vö. SCHEIBNER, 2009.

⁷ Arhivele Nationale direcția județeană Cluj. Fondul familial Wesselényi din Jibou. Fond nr. 250. Inv. nr. 1303. Nr. 136. A levéltári kutatásban nyújtott segítségéért T. Szabó Leventének, a dolgozat első változatának a végigolvasásáért és kommentálásáért pedig Míru Györgynek tartozom köszönettel.

⁸ A vers szövegét és Édes Gergely kísérőlevelét lásd: SZILÁGYI, 2018a.

túnik.⁹ Annak ellenére is, hogy a 19. század vége óta kutatók generációja nézte át és szemelgetett belőle saját szempontjai szerint. Édes Gergely küldeménye például mindezidáig elkerülte a kutatók figyelmét, pedig ez a hosszú vers nem csupán Édes – nagyrészt egyébként mindmáig feldolgozatlan – életműve¹⁰ szempontjából méltó a figyelemre, hanem mint Wesselényi értekező művének, a *Balítéletekről* címűnek a kiaknázatlan recepció forrása is.

A szöveg ugyan nem tekinthető teljesen ismeretlennek, de nem mondhatni, hogy komolyan fölkelte volna az utókor figyelmét: Abafi Lajos egy cikkében még 1882-ben közölt egy ilyen tematikájú s a jelenlegivel azonos című Édes Gergely-verset, ám ezen szöveg említésének a nyomát sem láttam eddig a Wesselényi-szakirodalomban. Az Abafitól publikált szöveg egyébként több helyütt jelentősen eltér a most közölttől.¹¹ Abafi ugyanis nyilvánvalóan más forrásból dolgozott; hogy honnan, arra csak következtetni lehet, mert a lelőhelyet nem adta meg. Mivel azonban Abafi Lajos rendre Édes Gergelynek a fiához intézett leveleiből idézett, s azt mondta, a verset is az Édes Albertnek elküldött változatból ismeri, az valószínűsíthető, hogy az irodalomtörténész ezt a családi levélváltást használta fel a tanulmányában.¹² Annál is inkább lehetséges ez, mert volt korábban olyan publikációja is Abafinak (az Édes Gergely és Vályi Klára közti verses levélváltást publikálta), amelyben konkrétan ki is mondta: ezt az „Édes Albert birtokában levő eredetiekből közli”.¹³ Joggal tételezhetjük hát fel, hogy Abafi a Wesselényi-vers esetében is az Édes Gergely fiának, Albertnek a tulajdonában őrzött hagyatékot használta fel. Sajnos, azt nem tudni, megvan-e még ez az anyag, vagy végleg elkallódott.

Abafi tanulmánya és szövegközlése azt bizonyítja, hogy a Wesselényi-anyagban található változatnál létezett egy korábbi szöveg is, amelyet a költő átirat, s ezt a végleges változatot küldte el aztán a bárónak. A két verzió igen érdekes eltéréseket tesz láthatóvá – ezek a vers értelmezésekor fontos szempontokat jelenthetnek.

Abafi a Wesselényi-poémáról azt állította Édesnek egy, a fiához intézett levele alapján, hogy azt Albertnek 1836. augusztus 16-án küldte meg az apja, a következő szavakkal:

„küldöm a Wesselényi Balítéletek című könyvére tett ítéletemet... De ezt csak válogatott és a dolgot jól értőkkel közöljed ha közlöd, mert valamint Széchenyi, úgy ő sem mindennek előtt kedves... Széchenyinek a mint írtam per varias vias megküldém és válaszát is vettem, de a még kedvesebb Wesselényinek nem küldtettem meg ezt... A különös és

⁹ A Wesselényi-anyagban való tájékozódáshoz fontos segédlet Venczel József munkája, amely az Erdélyi Múzeum-Egyesület Wesselényi-anyagának államosítása előtt készült el, s amely csak nagy késéssel, már jóval szerzőjének halála után jelent csak meg: VENCZEL, 2002. A Wesselényi-levelezés anyagának a felhasználásával készültek még a következő, újabb publikációim is: SZILÁGYI, 2018b; SZILÁGYI, 2019.

¹⁰ A kutatás és az életmű jelenlegi hozzáférhetőségének az állására lásd: KOVÁCS (szerk.), 1999. 96–165.

¹¹ ABAFI, 1882a. Maga a szövegközlés: uo. 195–198.

¹² Abafi egy külön cikket is publikált az apa és fiú közti levélváltásról néhány évvel később: ABAFI, 1884. Az 1887-ben elhunyt Édes Albert egyébként egy alkalommal maga is írt édesapja védelmében egy cikket: ÉDES, 1865. 594–595.

¹³ ABAFI, 1876. Az idézet: uo. 112.

*nagyra született érdemes embereknek az az állapotjuk: Mikor egy saeculi filius születik, tíz milliom bolond kész ellene harcolni. A baglyok a napfényt kerülik.*¹⁴

A vers keletkezéséről a kísérőlevél is elég sok mindent elárult, de bizonyos körülmények azért homályban maradtak. Abafi az Édes Albertnek írott levél alapján valószínűsítette a poéma megírásának időpontját: e szerint a vers nem frissen reagált a könyv megjelenésére (a könyv 1833-as impresszummal jelent meg, de Trócsányi Zsolt szerint csak 1834 nyarán jött ki a nyomdából),¹⁵ így megszületésébe már belejátszhatott a Wesselényi elleni per megindulása is. Az 1836. november 9-i kísérőlevél időpontjában már nemcsak az erdélyi per zajlott jó ideje, hanem a magyarországi felségsértési per is jelentősen előrehaladt, s ez széles körben ismert is volt. A levélben Édes visszautalt arra, hogy a szöveget már korábban el akarta juttatni a báróhoz, de hogy ez mennyivel korábban történt, az pontosan nem derül ki; Abafi cikke alapján azonban az valószínűsíthető, hogy ez a korábbi időpont is csak néhány hónap lehetett. Elgondolkoztató azonban, hogy a levél szerint Helmezy Mihályhoz akarta Édes eljuttatni a kéziratot. Helmezy nem egyszerűen csak a *Jelenkor* szerkesztője volt, s jól ismerte Wesselényit, hanem a *Balítéletekről* kéziratának készülésekor a könyv egyik első olvasójának és szerkesztőjének tekinthető;¹⁶ Édes Gergely tehát pontosan tudhatta (vagy legalábbis jól ráérezett arra), hogy ő lehetne a legjobb közvetítője a *Balítéletekről* ünneplő versnek. Az viszont, hogy a továbbításra megkért személy, akinek a nevét Édes nem árulta el, nem akart „eszköze” lenni egy ilyen kapcsolatfelvételnek, amellet szól, hogy már ez a kísérlet is a Wesselényi elleni politikai perek időszakában játszódhatott le.¹⁷ Édes másik utalása arra, hogy inkább nem akarja postán elküldeni a versét, mert a leveleket felbonthatják, egyértelmű célzás a levélcenzúrára, amely a Wesselényi elleni perek idején különleges jelentőséget kapott.

A hexameteres költemény formájának is tulajdonítható jelentés: Édes ezúttal nem disztichonokat írt, amely pedig gyakori megoldása volt (Jósika Miklós két könyvére például disztichonokban reagált), noha a disztichon mind a dicsőítő költeményhez, mind az episztolához alkalmas lett volna. Nem is ódában szólt Wesselényihez (Széchenyi *Hiteléről* alkaioszi ódát írt, egyébként ezt is 1834-ben).¹⁸ Itt Édes tisztán hexameteres sorokat alkalmazott, amely eleve a leginkább evokatív versforma, s az eposzíságot idézheti fel, ezáltal témájának jelentőségét hangsúlyozva – még akkor is, ha persze a 18. század végi prozódiai vita után az alkalmi költészetnek gyakori versformája lett.¹⁹ A vers terjedelménél fogva is súlyos vállalkozás (még ha Édes kiterjedt, hatalmas életműve nem nélkülözi is az aránytalanul hosszú alkotásokat). Feltűnő, hogy a mű termékenyen értelmezhető a korabeli politikai nyelvek felől²⁰ – s ez meglehetősen szokatlannak hathat Édes Gergely életműve

¹⁴ Abafi, 1882a. 198.

¹⁵ A könyv keletkezéséről: TRÓCSÁNYI, 1965. 122–154. A megjelenés ideje: uo. 151. Újabbban: DÁVID, 2013.

¹⁶ Két, a könyv készülése alatti, Wesselényihez intézett levelét idézi: DÁVID, 2013. 10–11.

¹⁷ A perekről, ezek lefolyásáról és időrendjéről: TRÓCSÁNYI, 1965. 317–425.

¹⁸ A verset és a hozzá csatlakozó kísérőlevelet lásd: CSILLAG-MÁTÉ, 1999.

¹⁹ Vö. OROSZ, 1980. 31.

²⁰ A politikai nyelvek magyarországi történeti anyagon való értelmezésére lásd a következő tanulmánykötetet: FAZAKAS–MIRU–VELKEY (szerk.), 2013.

kapcsán, amelyet általában csak a mesterkedő költészet jellegadó teljesítményeként szoktak interpretálni.²¹ Egyedül Abafi Lajos érzékeltte Édes Gergely költészetének egy másik vonulatát, amikor a költőt Wesselényi Miklós, Széchenyi István és Jósika Miklós követőjeként is emlegette.²² A *Balítéletekről* szóló vers mindazonáltal a kései Édes Gergely-költészet többhangúsága és egyáltalán nem egyértelmű besorolása mellett szóló érv: ez a szöveg nem értelmezhető a mesterkedő költészet keretében, eltér a rendi költészet szokásos formavilágától és tematikájától is, s noha egy arisztokrata személy tiszteletére született, nem is a 18. században gyakori verses dedikációk poétikáját követi. Mivel egy megjelent könyvet annak szellemi teljesítménye miatt méltatott (mintegy írotárs szolván egy írotárshoz), lényegében vált besorolhatatlanná és atipikussá: ennyiben is jól mutatja azt a folyamatot, amelynek során a 18. századból örökölt poétikai normák átértékelődtek, és új jelentéssel töltődtek föl a 19. század első felében.²³ Érdemes lenne Édes egész költészetének az értékelését is inkább ebből a tipizálhatatlanságból szemlélni, mintsem egyneműsítő és leegyszerűsítő kategóriákba beilleszteni (öntudatlanul és reflektálatlanul is az Édessel szemben ellenséges Kazinczy Ferenc egykori, recens olvasatának a sugallatát követve).

Wesselényi könyve hamis impresszummal jelent meg (valójában nem Bukarestben nyomtatták, hanem Lipcsében, de a hamis nyomdahely megjelölésével sikerült a kormányzati vizsgálatot félrevezetni).²⁴ A vers érvrendszere sokatmondó mint egykorú olvasat: érdemes nyomon követni, hogy mit talált dicsérendőnek Édes a könyvben. Bízvást kijelenthető, hogy Édes Gergely verse sajátos, de koherens olvasatát adja Wesselényi művének. Amit leginkább kiemelt belőle, az egyetlen markáns vonulat, a *Balítéletekről* jobbágságtörténeti fejtegetéseinek summázata, összefüggésben ennek a magyar alkotmányt érintő kérdéseivel.²⁵ Ez azonban egy alapvetően morális karakterű felfogás keretében került elő, amelyben az „erősek” és a „gyengék” állnak szemben egymással, s az előzőek mindent megtesznek, hogy az utóbbiakat az uralmuk alá hajtsák. Ez önmagában nem is meglepő egy református lelkész esetében. Édes Gergely ugyanakkor rezonálni látszik Wesselényi könyvének arra a fontos elemére, amely egyébként az 1832–36-os országgyűlés alatt a liberális reformellenzék érvkészletének is az egyik újszerű eleme lesz: a lényeges, struktúrát meghatározó, vitatott politikai kérdésekről ugyanis azt igyekeztek bebizonyítani, hogy azok nem voltak részei az ősi alkotmánynak, hanem csak későbbi, szervetlen fejlemények, s ilyenformán az ősi alkotmány sérelme nélkül eltörölhetők.²⁶ Édes mindezt persze nem egy történetileg megalapozott argumentáció keretében alkalmazza. Ez az értelmezés azonban nem áll messze Wesselényi könyvének szemléletétől, amely szintén nem feltétlenül és kikezdetlenül történeti érvelésre épül, hanem van egy erőteljesen erkölcsi megközelítésű iránya, s amely jóval tágasabb problémakört érint, mint a jobbágság

²¹ MEZEL, 1994. 302–304.

²² ABAFI, 1882a. 203. Vö. még a következő tanulmányával, amely mindmáig (!) a leghosszabb Édes-életrajz, sajnos: ABAFI, 1878.

²³ A folyamat egészének impozáns leírási kísérletét lásd: VADERNA, 2017.

²⁴ WESSELÉNYI, 1833. Vö. TRÓCSÁNYI, 1965. 151–152.

²⁵ Wesselényi könyvének erről a részéről bővebben: TRÓCSÁNYI, 1965. 126–128.

²⁶ Vö. VÖLGYESI, 2016. 159–182. Különösen: 169–171.

nyomorúságos helyzetének a bemutatása. Édes azonban ettől a sokszínűbb problémafelvetéstől eltekintett, s csupán ezt az egyetlen vonulatot exponálta. Ennek fontos eleme egy jellemző hiány: Édes semmiféle figyelmet nem szentelt a könyv a Dózsa-féle parasztháborút értékelő passzusainak, pedig az, amit Wesselényi megfogalmazott, új elem a parasztháború értékelésében. Azzal ugyanis, hogy az eseményt nem a káosz és a fenyegető anarchia jelének tekintette csupán,²⁷ általánosabb jelentőséget tulajdonított neki: „A’ Dózsa-had nem csak paraszt had volt, hanem átaljában az elnyomottaknak nyomóik ellen folytatott küzdelem.”²⁸ Szörényi László joggal hívta fel arra figyelmet, hogy Wesselényi a felkelést üdvtörténeti jelentőségűnek is minősítette: a Dózsa-féle parasztháborút Isten büntetésének tekintette, s az ennek nyomán létrejövő törvények az Isten ellen elkövetett nemzeti bűnök sorába tartoztak.²⁹ Mindennek nyoma sincs Édes Gergely versében, annak ellenére, hogy számára is komoly jelentősége volt Wesselényi azon okfejtésének, amely nem a magyar alkotmány komoly hibájaként nevezi meg a jobbsággyal való kegyetlen bánást. Ennek az állításnak a tételmondata a következő: „Erről is [ti. a parasztság helyzetéről – Sz. M.] azt állítom, elsőbben: hogy nem eredeti vonása alkotmányunknak. – másodszor, hogy nem tartozik velejéhez, ’s nem olyan a’ mi ha megváltoznék, az egész alkotmány’ változását vagy szétbomlását vonná maga után, sőt épen az alkotmány’ fenmaradásáért kell hogy változást szenvedjen.”³⁰ Ez, illetve ezen mondat tágabb szövegkörnyezete áll Édes versének azon passzusa mögött, amely Wesselényi dicséretének az egyik fontos eleme:

Im’ törvénytevőinket Veselényi kimenté
A’ vadság’ rútvádja alúl, mikor azt fedezé-föl
Hogy csak toldás a’ gonosz ott – ’s elejente nem úgy volt –
És az utóbbiakonn a’ vadság’ baljegye mellyből
Mégfertőztették később és helytelen okból
Mellyet akármikor-is szült a’ Sátáni kevélység.

Édes számára az elnyomás erkölcsi vétségét az súlyosbítja, hogy akik ezt elköveték, eközben veszni hagyják a nemzet legfőbb kincsét, a magyar nyelvet.

És ez-is ám azokonn történt hogy nemzetiségünk’
Szentséges kincsét – Nyelvünket – más idegenhez
Pártolvánn – gonoszúl mellőzték ’s vesztibe hagyták –
A’ vele porba nyomott köznéppel – földes urak lönn! –

A nyelv kérdésének ilyen abszolutizálása és jellé avatása persze nem egyedülálló megoldás a korszakban (ideértve a 18. század végét is),³¹ de Édesnek ebben a versében ez mindenképpen fontos gondolati előfeltevés – persze érdemes ehhez hozzátenni, már az eddigiekben is láttuk, s még a további mozzanatok esetében is

²⁷ A parasztháború általános, korabeli értékelésére lásd: SZILÁGYI, 2016.

²⁸ WESSELÉNYI, 1833. 200.

²⁹ SZÖRÉNYI, 2018, 5–28. Különösen: 10–12.

³⁰ WESSELÉNYI, 1833. 190.

³¹ Erről lásd a következő tanulmánykötet tanulmányait: BIRÓ (szerk.), 2005.

megfigyelhető, hogy a magyarnyelvűség kérdése alapvetően történetietlen érvelés keretében került elő Wesselényi dicséretére. S egyébként úgy, hogy ennek az eny nyire hangsúlyos szerepeltetése nem volt meghatározó része az alapul vett könyv érvrendszerének.

Édes Gergely verse felhasználta a *Balítéletekről* egyik meghatározó beszédmód-ját, a csinosodás politikai nyelvét – s ez talán nem is véletlen, hiszen a 18. századi indíttatású költő maga is részese volt a század végén ezen meghatározó szemléleti keret kialakulásának, annak a hitnek, hogy a kultúra felhalmozódott értékei révén megtisztulhat a morál. Ugyanakkor viszont a Wesselényinél megfigyelhető, s Miru Györgytől azonosított másik két politikai nyelv elemei is visszaköszönnek Édes olvasatában: a republikánus szemlélet (gondoljunk csak a hazaszeretet központi szerepére a versben), valamint a közösségnek szolgálás hasznossági, utilitárius elve.³² Vagyis Édes a Wesselényi-könyv szemléleti kereteit figyelembe véve alakította ki saját üdvözlő versének érvrendszerét, s ezáltal valóban értő olvasójává vált a *Balítéletekről* szövegének.

Édes verse igen hosszan reflektált arra is, hogy Wesselényi könyve beszélt a cenzúra kérdéséről is – megjegyzendő egyébként, hogy Wesselényinél ez távolról sem foglalt el olyan terjedelmet a gondolatmeneten belül, mint amekkorát Édes interpretációja alapján gondolhatnánk. Wesselényi a sajtószabadságot természetes állapotnak tekintette, s azt állította, ezzel a joggal eredendően élt is a nemzet, s nincsenek olyan törvények, amelyek a cenzúrát bevezették volna. Ez utóbbi érv már az 1790-es évek végi országgyűléseknek a sajtószabadságról folytatott vitáiban felbukkant, s Wesselényi itt csupán folytatott egy korábbi diskurzust.

„A’ sajtószabadság pedig valódi jusunk. Gondolatit, vélekedéseit valamint kimondani, ugy szintén leirni, ’s másokkal közleni is vele született jusa az embernek; ezen természetes igazában csak nyilvános törvény szoríthatja meg; ilyen megszorítás nélkül egész mértékben bír azzal. Nékiünk nincs törvényünk, melly a’ sajtó’ szabadságát korlátozná; ’s ilyen rendszabás polgári alkotmányunkal, mellynek a’ szabad szólás ’s nyilvánosság fővonása, nem is férhet egybe; – éltek is eleink ezen szabadsággal.”³³

Amit a költő erre a gondolatra építve kiemelendőnek vélt, az éppen a cenzúrának a hiánya a magyar törvényekben és a magyar történelem korábbi időszakában:

Ő azt-is mutogatja hogy a sajtói Szabadság
A’ könyv-vizsgálat’ mai terhes kárai nélkül
Megvala; nem vala hátt panasz olly gondvesztegetőkre
Kik veres ösztönnel ma keresztül szántnak azokbann.

Édes interpretációja, amely a sajtószabadság kérdését a Wesselényi-könyv centrális problémájaként mutatta be, markánsan átértelmezte a *Balítéletekről* kiolvasható szándékát. Ez aligha volt független a magyarországi politika 1830-as évekbeli alapkérdéseitől, hiszen az 1832–36-os országgyűlésen is igen élesen vetődött föl

³² Bővebben Wesselényi kapcsán: MIRU, 2016.

³³ WESSELÉNYI, 1833. 251–252.

a cenzúra kérdése,³⁴ s a diéta utáni politikai perek közül a Kossuth Lajos ellen indított azt bizonyította, hogy a kormányzat ebben a kérdésben nem hajlandó engedékenynek mutatkozni.³⁵

Ebben a keretben válik fontossá a magyar történelem egészének az értelmezése. A vers ugyanis Széchenyi és Wesselényi kapcsán két nagy király, Nagy Lajos és Mátyás korát emlegette mint a magyar nagyság szimbolikus időszakát.

Jaj mire nem született Szécsényink és Veselényink
Nagy Lajosunk vagy erős Mátyásunk jobb idejékben
A' mikor a' Magyarok' részéről teljes erőbenn
Szolgált, tört s rontott a' fegyver győzedelemmel? –

Édes történelemszemlélete itt is jelentősen eltérni látszik az alapul vett Wesselényi-kötetétől. Mert ugyan a báró is emlegette ezt a két uralkodót, mondván, hogy hagyományosan őket tekintik a magyar történelem legnagyobb alakjainak, ám óvott attól (egyébként némileg szintén történetietlen érvekkel), hogy eszménynek tekintsük őket: Lajos esetében a „*magyar nyelvnek a' latán mostohasága alá lett vetése*” miatt, Mátyás esetében meg azért, mert „*dicső idejét önkény homályosítja*”.³⁶ Édes számára azonban – miközben a Wesselényitől idézett példák megmaradnak – mindkét uralkodó a magyar nagyság és fegyveres dicsőség példaként került elő, s szerinte a nevükkel jelzett fénykor lehetett volna Széchenyi és Wesselényi méltó időszaka is. Ez a felfogás erősen emlékeztet arra a típusú műltszemléletre, amelyet az irodalomtörténet-írárs Berzsenyi költészete kapcsán írt le³⁷ – csak az ott szereplő spártai eszmények, amelyek Lajoshoz és Mátyáshoz kötődnek, egyébként bizonyos kulturális teljesítményekkel együtt, Édes jelen versében csupán alárendelt, s nem struktúraképző elemként bukkantak fel. Ugyanakkor viszont Wesselényinek a Lajos uralkodása kapcsán megfogalmazott kritikája Édes versében is helyet kapott, amikor a költő a magyarnyelvűség korábbi hiányáról beszél, s külön említi „Themisz”-t, tehát a jogot, azaz a törvények latinítását.

És titeket, ti Hazánk' védangyali! nemzeti törvény
'S nyelv! mi kötött-meg előbb 's némított ennyire? hogy nem
Tettetek eddig szót az egész nemzetnek ügyében
A' mikor annyi tagok méltatlan vett sebeikben
Hasztalanul nyögvénn óhajták a' kegyes orvost?
És te magyar Themisz! óh mire hogy holt nyelvnek örültél
Hogyha magyar népnek kívántál lenni vezére?
'S mért idegen hanggal gyötréd Árpád unokáit? –

Édes Gergely számára Széchenyi *Hitele* és a *Balítéletekről* egyazon folyamat részeit jelentette. A vers korábbi változata így fogalmazott:

³⁴ A kérdés tömör összefoglalását lásd a következő jegyzetben: KÖLCSEY 2000, 322.

³⁵ Vö. PAJKOSSY, 2007.

³⁶ WESSELÉNYI, 1833. 13.

³⁷ Berzsenyi *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című ódája kapcsán lásd bővebben: CSETRI, 1986.

S ezt vitatja nem ok nélkül Wesselényi! Ki szinte
 A miket a Hitel, és a Vázolatok s az Irány is
 Egymásból eredő renddel sürgettenek is, mind
 A Balelőitéletek útján úgy kimeríté
 Teljes mértékben, hogy semmi hiány ne maradjon.³⁸

A Wesselényinek elküldött változattól a műcímek konkrét megadása már hiányzik, csak a nevek felsorolása maradt meg – ám azt, hogy ezek a nevek voltaképpen mit is jelöltek, azt éppen a korábbi változattól érthetjük meg. A *Balítéletekről* és a *Hitel* összefüggése már a Wesselényi-könyv keletkezéstörténetében felbukkan. Wesselényi a mű írása közben értesült a *Hitel* megjelenéséről, s ez elkedvetlenítette: Trócsányi Zsolt idézi, hogy úgy fogalmazott, Széchenyi a *Hittel* „kedvelt magzatimat gyilkolta le”, azaz elvette a teret Wesselényi mondanivalójától.³⁹ Édes Gergely verse mint egy egykorú olvasat dokumentuma azonban azt mutatja, hogy lehetett a két könyvet egymás kiegészítőjeként és folytatásaként is felfogni. Édes számára mind Széchenyi, mind Wesselényi rajongással tisztelt személy volt, s ennek a költői életműben is nyoma lett. Abafi számba vette Édes Gergelynek a Széchenyit méltató verseit is: Édes Széchenyihez egy ódát írt, *A Hitel írójához* címmel.⁴⁰ Sőt, Édes a tőle megkonstruált összefüggést még egy névvel egészítette ki, hiszen Jósika Miklós két első könyvét is ebbe a sorba illesztette be. Ez akár a keletkezéstörténet oldaláról is jelentésszerű kapcsolat lehet. Jósika monográfiája, Dézsi Lajos úgy vélte, hogy Jósika könyvei írásakor ismerte Széchenyi már megjelent műveit, de nagyobb hatása ezeknek nem volt rá, bár összecsengések találhatók a könyvek között.⁴¹

Édes Gergely így foglalta össze a számára egyazon, fontos folyamatot jelölő történetet:

„Örvendj óh Magyarom te hogy egy Szécsényit ölelhetsz
 „A’ ki neked hiteled’ kívánta teremteni-vissza.
 „Örvendj még inkább Erdély hogy van kebeledbenn
 „Jósika Miklósod ‘s van nagy lelkű Veselényid
 „A’ kik az illendő jót és közhasznót ügyelvénn
 „Jobbúttát alsó ‘s felső rendünknek akarják.
 Örvendhetsz kedves testvér Haza most, mikor éltetsz
 Illy fiaikat, kiket a’ bölcsesség’ lelke vezérel
 Melly, az egész nemzet’ boldogságára derít fényt.

Láthatólag Édesnek fontos volt a *Balítéletekről* „erdélyiség”-nek a számontartása: a „testvér haza”-ként emlegetett Erdély⁴² irodalmi hagyományának az érzékeltetése Wesselényi és Jósika nevének említésével történt meg. A költemény születésé-

³⁸ ABAFI 1882a: 196.

³⁹ TRÓCSÁNYI, 1965. 123.

⁴⁰ Vö. ABAFI, 1882a. 198.

⁴¹ DÉZSI, 1916. 166. Jósika műveinek jellemzése egyébként uo. 162–166.

⁴² A szóhasználat történeti kontextusára lásd: VÖLGYESI, 2016.

nek pillanatában már túl vagyunk Jósika első, nagysikerű regényének, az *Abafinak* a megjelenésén is, de Édes számára – feltűnő módon – nem ez a regény jelenthette a leginkább Jósika jelentőségét. Az Abafi Lajostól közölt korábbi változatban ugyanis még kifejezetten benne van, hogy Jósika két korábbi könyvét tartotta említendőnek, az *Irányt* és a *Vázolatokat*.⁴³ Ez azért érdekes, mert mindkét könyv 1835-ben, Kolozsvárott jelent meg, s ezek szerint mindkettő viszonylag gyorsan eljuthatott a Dunántúlra, Édes Gergelyhez. A két könyv hatása kapcsán Dézsi Lajos arra hivatkozott, hogy a pápai főiskola könyvtárában megvan az *Iránynak* az a példánya, amelybe Édes Gergely disztichonokat írt Jósikáról⁴⁴ – Dézsi azonban nem látszik tudni arról, hogy ezeket a szövegeket Abafi Lajos közölte is, alighanem éppen ebből a forrásból.⁴⁵ Ez fontos szinkrón adat ahhoz a recepciós helyzethez, amelyet általánosságban s nem elsősorban filológiai alapon Hites Sándor írt le az *Abafi* 1836-os megjelenésének mint a magyar regénytörténet alapító dátumának a mitizálódása kapcsán – merthogy Édes verse azt bizonyítja, hogy Jósikának már a regényírói fellépése előtt is lehetett komoly híre, s nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is.⁴⁶ Az 1836-os korszakhatár tételezése és mitizálása tehát csak a regénytörténet keretében igaz, de Jósika megítélése szempontjából már kevésbé.⁴⁷ Ne feledjük: Jósikát ezért a két első könyvéért választotta levelező tagjai közé a Magyar Tudományos Akadémia 1835. szeptember 14-én.⁴⁸ S érdemes megjegyezni azt is, hogy Édes Gergely eleve komolyan figyelemmel kísérhette az erdélyi irodalmat, s ezt különösen az 1830-as évek kapcsán bizonyítja több, egymással is alighanem összefüggő adat. Szerencsés módon tudjuk az is, hogy Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útleírásának a megjelenése után levéllel fordult a szerzőhöz (ez a levél lappang vagy elveszett), de Bölöni Farkas erre küldött, 1836. június 20-i nyugtázó válaszát kiadta Abafi Lajos.⁴⁹ Azaz Édes Gergely nemcsak Wesselényi könyvét olvasta el figyelmesen és szinte azonnal, hanem ugyanígy reagált Jósika Miklós két első, Kolozsvárott kiadott könyvére, s még Bölöni Farkas Sándor útleírását is kézbe vette, s az élmény hatására levélben fordult a szerzőhöz. Ez nem akármilyen figyelemre vall egy ekkor már több, mint hetvenéves költőtől.

Tanulságos, hogy sem az Abafitól közölt korábbi változat, sem a Wesselényi-anyagban fennmaradt újabb verzió esetében nincs annak nyoma, hogy Édes közölni akarta volna a verset, vagy hogy ennek elősegítésére kérte volna Wesselényit. A szöveg viszont mégiscsak számíthatott valamiféle szűkebb körű ismertségre és olvasókra, csakhogy a kéziratosságnak nyilvánosság közegeiben. Hiszen Édes elküldte a kéziratot mind a fiának, mind pedig a vers címzettjének, Wesselényinek is, tehát fontos volt számára az, hogy legyenek értő olvasói. Ez a tény arra figyelmeztethet

⁴³ JÓSIKA, 1835a; JÓSIKA, 1835b.

⁴⁴ DÉZSI, 1916. 166.

⁴⁵ ABAFI, 1882. 202–203.

⁴⁶ Vö. HITES, 2007. 23–58.

⁴⁷ Az 1836-os év korszakhatárnak való tételezése még a Jósikára vonatkozó recepciótörténeti kutatásokat is meghatározza, így a korábbi két könyvre vonatkozó fogadattörténeti adatok még a témával foglalkozó monográfiából is kimaradtak: M. BODROGI, 2003.

⁴⁸ Vö. DÉZSI, 1916. 167. Ennek a két könyvnek van magyarországi recepciója is: [SZONTAGHI], 1836; [JÓSIKA], 1836. 81–95.

⁴⁹ ABAFI, 1882b. Bölöni Farkas levele: uo. 359.

bennünket, hogy a verset a korabeli politikai irodalom egykorú, sokáig kéziratban maradt reflexióinak a kontextusában is el lehet helyezni. Amíg ezt a sajátos közeget nem érzékeljük, hamis képeket alakíthatunk ki a harmincas évek nagy értekező prózai szövegeinek (Széchenyi és Wesselényi műveinek) a recens fogadtatásáról is. Széchenyi *Hiteléről* egy kortársi reflexiót – Gózonyi Dániel munkáját – az utóbbi időben Bátor Anna közölte,⁵⁰ s Szegedy-Maszák Mihály elemzett.⁵¹ Egy másik fontos, szintén anonim és kéziratban maradt vitairatot pedig Szabó Tibor Zsombor publikációjából ismerhetünk.⁵² S egyáltalán nem biztos, hogy egyéb adalékok nem bukkannak még föl: ez a *Balítéletekről* szóló vers is elég sokáig lappangott. Érdeemes hát ezeket is hozzászámítani az értekezések recepciójához, s fontos lenne alapos elemzésük is.

A fentebbi esettanulmány azt a célt is szolgálta, hogy megmutassa: miképpen lehet megszólaltatható egy szépirodalmi szöveg egy eszmetörténeti olvasat számára. A kérdés ugyanis részben filológiai jellegű, azaz nem tekinthet el az értelmező a szövegek keletkezésének és hagyományozódásának a kérdéseitől sem. Legalább ennyire fontos azonban annak körülménye is, hogy miképpen és mi célra használta az értekező prózai szöveget a vers írója, milyen részeket emelt ki belőle, illetve az ily módon exponált gondolati elemeket milyen retorikai szerkezetben vélte prezentálandónak.

S ennyiben Édes Gergely versének a vizsgálata akár általánosítható módszertani tanulságokat is hordozhat.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

Arhivele Nationale direcția județeană Cluj

Fondul familial Wesselényi din Jibou. Fond nr. 250. Inv. nr. 1303. Nr. 136.

Nyomtatott források és szakirodalom

ABAFI

- 1876 ABAFI Lajos: Édes Gergely és Vályi Klára költői leveleiből. *Figyelő*, I. kötet (1876) 110–112.
- 1878 ABAFI Lajos: Édes Gergely élete. *Figyelő*, V. kötet (1878) 101–116.
- 1882a ABAFI Lajos, Édes Gergely és Wesselényi Miklós. *Figyelő*, XIII. kötet (1882) 195–203.
- 1882b ABAFI Lajos: Édes Gergely levelezéséből. *Figyelő*, XIII. kötet (1882) 355–359.
- 1884 ABAFI Lajos: Édes Gergely és fia Albert. *Figyelő*, XVII. kötet (1884) 228–234; 276–288.

⁵⁰ [N. N.], 2014. Bátor Anna itt – noha adatai és fejtegetései egyértelműen Gózonyi szerzőségét bizonyítják – nem mondja ki határozottan a következtetését; Gózonyi szerzőségét minden kétséget kizáró módon így Velkey Ferenc mutatta ki egy, még befejezetlen és kiadatlan tanulmányában. Ezúton is köszönöm Velkey Ferencnek, hogy érveit megismerhettem.

⁵¹ SZEGEDY-MASZÁK, 2014.

⁵² A kommentár: SZABÓ, 2012. 11–26; 27–51.

BIRÓ–BOKA (SZERK.)

- 2014 BIRÓ Annamária – BOKA László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Nagyvárad–Budapest, Partium–reciti, 2014.
- 2016 BIRÓ Annamária – BOKA László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* – 2. Nagyvárad–Budapest. Partium–reciti, 2016.
- 2018 BIRÓ Annamária–BOKA László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* – 3. Nagyvárad–Budapest. Partium–reciti, 2018.

BÍRÓ

- 1994 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1994. 302–304.
- 2005 BÍRÓ Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005.

CSETRI

- 1986 CSETRI Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi, 1986

CSILLAG–MÁTÉ

- 1999 CSILLAG István – MÁTÉ István: Édes Gergely levélváltása gróf Széchenyi Istvánnal 1834-ben. In: *Édes Gergely emlékezete*. Szerk.: CSILLAG István. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1999. 105–118.

DÁVID

- 2013 DÁVID Gábor Csaba: „Célunk tökéletesedésünk”: A nemzetnevelő Wesselényi Miklós. Budapest, Argumentum, 2013. 9–23. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 172.)

DÉZSI

- 1916 DÉZSI Lajos: *Báró Jósika Miklós (1794–1865)*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1916.

ÉDES

- 1865 ÉDES Albert: Édes Gergely védelmére. *Vasárnapi Ujság*, 12. (1865. november 19.) 47. sz. 594–595.

FAZAKAS–MIRU–VELKEY (SZERK.)

- 2013 FAZAKAS Gergely Tamás – MIRU György – VELKEY Ferenc (szerk.): *„Politikai philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.

HITES

- 2007 HITES Sándor: *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, Universitas, 2007.

JÓSIKA

- 1835a JÓSIKA Miklós: *Irány*. Kolozsvártt, az Ev. Ref. Kollégium’ betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1835.

1835b JÓSIKA Miklós: *Vázolatok*. Kolozsvártt, Tilsch és fia tulajdona, 1835.

[JÓSIKA]

1836 [Jósika válasza Szontagh Gusztávnak]. *Nemzeti Társalkodó*, (1836) II. 81–95.

KOVÁCS (SZERK.)

1999 KOVÁCS Sándor Iván (szerk.): *Mesterkedők: Antológia Bessenyei Anna, Bessenyei Boldizsár, Csenkeszfai Poóts András, Édes Gergely, Gyöngyössi János, Kovács József, Lácza Szabó József, Mátyási József, Molnár Borbála, Varjas János és névtelenek műveiből*. Szerk., a bevezető filológiai esszéket és az utószót írta: KOVÁCS Sándor Iván, a magyarázatokat összeállította, a válogatásban közreműködött: KERNER Anna, sajtó alá rendezte: CSILLAG István. Budapest, Korona, 1999.

KÖLCSEY

2000 KÖLCSEY Ferenc: *Országgyűlési napló*. Sajtó alá rendezte: VÖLGYESI Orsolya. Budapest, Universitas, 2000. (*Kölcsey Ferenc Minden Munkái*)

M. BODROGI

2003 M. BODROGI Enikő: *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003. (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 241.)

MEZEI

1974 MEZEI Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Budapest, Akadémiai, 1974. (*Irodalomtörténeti Könyvtár*, 30.)

MIRU

2016 MIRU György: *A Balítéletekről és a politikai nyelvek*. In: *Natio est semper reformanda: Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk.: ANKA László – KOVÁCS Kálmán Árpád – LIGETI Dávid – MAKKAI Béla – SCHWARZWÖLDER Ádám. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem-L'Harmattan, 2016. 104–115. (*Károli Könyvek*)

N. N.

[2012] A Felhők. Röpirat, Széchenyi „Hitel” cz. műve ellen (forrásközlés). In: *„Nincs egy igaz barátom se!”: Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez*. Szerk.: VELKEY Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 27–51.

N. N.

[2014] Észrevétel, A' Hitelre melyet irt Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY. Sajtó alá rendezte, bevezette: BÁTORI Anna. In: *Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Szerk.: HITES Sándor. Budapest, reciti, 2014. 165–194. (*Hagyomány-frissítés*, 2.)

OROSZ

1980 OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Budapest, Akadémiai, 1980. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 97.)

PAJKOSSY

- 2007 PAJKOSSY Gábor: A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között. *Századok*, 141. (2007) 3. sz. 683–721.

SCHEIBNER

- 2009 SCHEIBNER Tamás: Három hagyomány az angol-amerikai eszmetörténetírásban. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle*. 55. (2009) 1–2. sz. 36–49.

SZABÓ

- 2012 SZABÓ Tibor Zsombor: „Én a Pipás Bajtársok szakállára merem mondani: E’ mellett maradjunk.” – A Hitel-recepció egy gyöngyszeme elé. In.: *„Nincs egy igaz barátom se!”: Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez*. Szerk.: VELKEY Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 11–26.

SZEGEDY-MASZÁK

- 2014 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Hogyan értelmez a korabeli olvasó? In: *Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Szerk.: HITES Sándor. Budapest, reciti, 2014. 29–37. (*Hagyományfrissítés*, 2.)

SZILÁGYI

- 2014 SZILÁGYI Márton: *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Budapest, Ráció, 2014. (*Ligatura*)
- 2016 SZILÁGYI Márton: A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában. In: *Uő., Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Budapest, Ráció, 2016. 215–224.
- 2018a SZILÁGYI Márton: Az irodalmi szöveg mint eszmetörténeti forrás (Édes Gergely kiadatlan verse Wesselényi Balítéletekről című könyvről). *Irodalomismeret*, (2018) 4. sz. 15–34.
- 2018b SZILÁGYI Márton: Adalék Kazinczy Fogságom naplója című művének utóéletéhez. *ItK*, 122. (2018) 4. sz. 508–514.
- 2019 SZILÁGYI Márton: Egy rangon aluli házasság története: Wesselényi Miklós házasságának egykorú megítélése. *Századok*, 153. (2019) 3. sz. 541–562.

SZILÁGYI

- 2013 SZILÁGYI Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Pozsony, Kalligram, 2013.

[SZONTAGH]

- 1836 [SZONTAGH Gusztáv] Szamosy: [Jósika Miklós első politikai iratairól, az Irány és a Vázolatok c. művekről]. *Kritikai Lapok*, VI. (1836) 3–17.

SZÖRÉNYI

- 2018 SZÖRÉNYI László: „Istentelen (?) rabszolgalázadás...”: Székfoglaló. In: *Uő., Toldi uram dereka: Arany Jánosról*. Budapest, Nap, 2018. 5–28.

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1965.

VADERNA

- 2017 VADERNA Gábor: *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedében*. Budapest, Universitas, 2017.

VENCZEL

- 2002 VENCZEL József: *Iffabb Wesselényi Miklós személyi levéltára*. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2002. (*Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára*, 2.).

VÖLGYESI

- 2016a VÖLGYESI Orsolya: *Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság: Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–36-os országgyűlésen*. In: *Uó., Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban: Tanulmányok*. Budapest, Ráció, 2016. 159–182.
- 2016b VÖLGYESI Orsolya: *Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években*. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk.: [HORKAY-] HÖRCHER Ferenc – LAJTAI Mátyás – MESTER Béla. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 178–191. (*Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből*, 2.)

WESSELÉNYI

- 1833 WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről írta B[áró] Wesselényi Miklós 1831-ben*. Nyomtatott Bukarestben, 1833.

Virág Csilla

Uralkodók és közemberek a kora újkori angol balladákban

A nép közé vegyülő, alattvalóival kilétét titkolva kapcsolatba lépő király mindenki számára ismert motívum, már egészen a gyermekkorban hallott meséktől fogva. Míg Magyarországon erről elsőként Mátyás király juthat eszünkbe, addig a kora újkori Angliában ebben a szerepben tűnt fel a molnárral találkozó mindenkori Henrik vagy a cserzővargával mulató Edward király. Egy rendkívül hosszú múltra visszatekintő történettípusról van tehát szó, mely szinte a teljes európai kultúrkör történetei közt megtalálható.¹ Tanulmányomban ilyen történetekkel, azaz az ún. *king-commoner*, vagyis király-közember balladákkal és versekkel foglalkozom. Az itt vizsgált szövegek a késő középkori és kora újkori angol irodalom termékei, történetüket tekintve pedig jellemzően egyazon sémára épülnek: a király udvara jelenléte nélkül találkozik egy, a társadalom alsóbb rétegéből származó alattvalójával, aki nem ismeri fel. Az alattvaló otthonába fogadja a királyt, hosszabb-rövidebb (de egy éjszakánál nem több) időt töltenek el együtt, melynek során jól szórakoznak. Az uralkodó a látogatás végén felfedi kilétét és bőséges jutalomban részesíti a büntetéstől féltő alattvalót. A történettípusnak számos változata létezik, amelyek az alapsémát különböző elemekkel, például próbatételekkel, lakomákkal, az alattvaló későbbi udvarba látogatásával egészítik ki.

Annak ellenére, hogy egy igen népszerű balladatípusról van szó,² a szakirodalom viszonylag kevés figyelmet szentelt önmagában álló vizsgálatának. Jellemzően a 16–17. századi álruhás király motívumát használó drámák kiegészítéseként kerülnek említésre. Az elmúlt években megjelent, kifejezetten a balladákkal foglalkozó tanulmányok jellemzően még csak a műfaj kereteinek felvázolására, az abba tartozó szövegeknek a meghatározására, azok esetleges összehasonlítására törekednek. Rochelle Smith irodalomtörténész számba veszi a hagyományba sorolható szövegeket, azoknak a társadalmi rétegek határait feszegető, megkérdőjelező jellegét, és fontos megállapításokat tesz a korábbi versek és a későbbi balladák különbségeiről,

¹ A történettípus népszerűségéről lásd: HUTJENS, 2009. 74.

² 1578 és 1690 között 14 király-közember ballada címével találkozunk a *Stationers' Register*ben. (SMITH, 2010. 303.)

a régi, véleménye szerint komikusabb, ugyanakkor társadalmi problémákra reflektáló szövegek idealizáló balladákba átfordulásáról, azonban ezen változások okára már nem tér ki.³ Mark Truesdale monográfiájában a szövegeket a karneváli elemek és az uralkodó általi megfigyelés mentén értelmezi. Truesdale azonban a szövegek feltételezett belső működésén kívül nem foglalkozik kellő mértékben azoknak kontextusba helyezésével, vagyis például annak vizsgálatával, hogy a már korábban említett, és általa is leírt változások, átalakulások milyen folyamatok lenyomatai lehetnek.⁴ Tanulmányomban ezt a szakirodalomban kevésbé tárgyalt szempontot előtérbe helyezve arra törekszem, hogy egyrészt bemutassam a király–közember hagyományt és annak változását, másrészt pedig válaszlehetőségekkel szolgáljak a változás miéértjére.

Elsőként azonban a vizsgált források körét szükséges tisztázni. A különböző szerzők esetenként más-más műveket sorolnak a király–közember hagyományba (van, aki prózában, vers és próza keveredésében írott szövegeket is ide vesz, más korai nyomtatott szövegeket nem), a szövegek központi csoportja kapcsán azonban viszonylagos egyetértésről beszélhetünk. Ennek megfelelően alapvetően kilenc szöveget szokás ide sorolni, melyek mindegyike királyt és közembert egy látogatás keretein belül szerepeltető verses szöveg. Ezek közül kettővel, a *Rauf Coilyear*rel és az *A Gest of Robin Hood*dal jelen tanulmány keretein belül nem foglalkozom. A *Rauf Coilyear* esetében ennek az az oka, hogy ez egy skót területről származó szöveg, és jelen tanulmányban Anglia területére kívánok koncentrálni. Az *A Gest of Robin Hood* pedig, bár említésre kerül király–közember szöveggént,⁵ nem illeszkedik maradéktalanul a műfaj tartalmi kritériumaihoz: a király Robin számos vendége közül utolsóként jelenik meg, és nem a közös időtöltés, hanem a konfliktusrendezés a találkozás célja. Így ezt a szöveget sem érinti a vizsgálat, ahogy olyan balladákat sem, melyek ugyan királyt és közembert szerepeltetnek, de nem a fel-nem-ismerés, közös időtöltés történetemára építenek (például *The Pore Man and the King*, amelyben a szellemes uralkodó elé járuló, szintén csavaros szavajárású alattvalót a király kimentti szorult pénzügyi helyzetéből). Ugyanígy kívül esnek a vizsgálat tárgyán a 17. század második feléből származó szövegek. Részben azért, mert a forradalom és polgárháború a (populáris) kultúrát is jelentős mértékben átforgalmazta, mely változások és átalakulások feltérképezése a területi határokat szétfeszítené; részben pedig azért, mert ezek a 17. század végi és 18. század eleji szövegek jellemzően a korábbi balladákétól eltérő sémával dolgoznak: a régmúlt Anglia egy királya helyett gyakran kortárs uralkodókat (például III. Vilmos) szerepeltetnek.⁶

Összegezve tehát az elmondottakat, tanulmányomban hét szöveg vizsgálatára teszek kísérletet, ezek közül négy késő középkori, három pedig kora újkori ballada.

³ SMITH, 2010.

⁴ TRUESDALE, 2018. Fontos még kiemelni kimondottan a balladák-versekkel foglalkozó tanulmányokként: HUTJENS, 2009. és WALSH, 1975., noha ez utóbbi leginkább csak a szövegekből kiragadott motívumokkal foglalkozik, és alapvető problémát vet fel címében az áruhás királyra való utalás, hiszen a szövegekben az esetek döntő többségében a király semmiféle álcát nem visel.

⁵ Például: TRUESDALE, 2018. 15, 167–169, 178.

⁶ A polgárháború (populáris) kultúrára gyakorolt intenzív hatásáról lásd például: Fox, 2000. 253–257.

A négy késő középkori vers a *John de Reeve*,⁷ a *King Edward and the Shepherd*,⁸ a *The King and the Barker*,⁹ és a *The King and the Hermit*.¹⁰ A 16. század végi, 17. század eleji balladák esetében ugyan három szöveggel számolhatunk, ez azonban valójában ennél lényegesen nagyobb fennmaradt példányszámot jelent. Ezek a szövegek a 16. században megjelenő, igazán népszerűvé a 17. század során váló *broadside ballad* formában jelentek meg. Az egyetlen fólióra nyomtatott, gyakran illusztrált szövegeket alig néhány pennyért árulták az utcai, házaló balladaárusok. A tömegesen nyomtatott termékek a társadalom szinte minden rétegéhez eljutottak, nem csak olcsóságuk és kiénekelve terjesztésük miatt, hanem azért is, mert a *broadside ballad*ek betűtípusát (*black letter*) tudták a legszélesebb körben elolvasni.¹¹ Népszerűségükhöz a rendkívül széles választék is hozzájárult: a kortárs eseményekre tett reflexióktól kezdve a szerelmes vagy épp hátborzongató történeteken át a népi vallásosság szövegeiig szinte minden szerepelt a kínálatban.¹² A tömeges példányszámok miatt nem meglepő, hogy az itt vizsgált három *broadside ballad*, a *King Alfred and the Shepherd*,¹³ a *King Edward and the Tanner of Tamworth*¹⁴ és a *King Henry and the Miller of Mansfield*¹⁵ is számos példányban maradt ránk (míg a késő középkori versek jellemzően egy-egy kéziratos példányban).

⁷ Az 1450 körül keletkezett 910 soros szöveg egy 17. század közepi kéziratban (British Library Add. MS 27879, Percy Folio) maradt fenn, kiadását lásd: *Ten Bourdes és Bishop Percy's Folio Manuscript*, 550–594.

⁸ Az 1400 és 1450 között keletkezett szöveg egy kéziratban (Cambridge University Library, MS Ff.5.48) maradt fenn, melyben a szöveg vége hiányzik. Jelenleg ismert formájában 1090 soros. Legfrissebb kiadását lásd: *Ten Bourdes*, további kiadásokért lásd: FURROW, 2013. *Introduction* (<https://bit.ly/2Euo2hX> – Utolsó letöltés: 2018. december 16.) A továbbiakban az idézetek ebből a kiadásból származnak.

⁹ Az 1468 körül keletkezett szöveg jelenleg erősen töredékes, 228 soros állapotában a Cambridge University Library Ee.4.35 kéziratban maradt fenn. Kiadását lásd: *Pieces of Ancient Popular Poetry*, 57–66.

¹⁰ Az 1500 körül keletkezett szöveg jelenlegi töredékes formájában 525 soros, a Bodleian Library, MS Ashmole 61 kéziratban maradt fenn. A legfrissebb kiadását lásd: *Ten Bourdes*, további kiadásait lásd: FURROW, 2013. *Introduction* (<https://bit.ly/2NvN6bC> – Utolsó letöltés: 2018. december 27.) A továbbiakban az idézetek ebből a kiadásból származnak.

¹¹ A különböző oktatási intézmények tanrendjében ugyanis az első évben a nyomtatványok olvasása szerepelt – ezt követte csak később az írás megtanulása. Így sok fiatal, akit szülei munkaképes korba érésékor kivettek az iskolából, noha írni nem is tanult meg, a nyomtatványokat el tudta olvasni. Erről részletesebben lásd például: FOX, 2017. 135–136; SZ. KRISTÓF, 2008. 213. Az olvasóközönség szélességéről lásd például: FOX, 2000. 41.

¹² A *broadside ballad*ekről részletesebben lásd: WATT, 1993. 1–15. és NEBEKER, 2007.

¹³ A címmel a *Stationers' Register*ben 1578-ban találkozunk először, ez tekinthető keletkezési dátumnak. (TRUESDALE, 2018. 221.) Összesen hat *broadside* példányban maradt fenn. A fennmaradt példányokat és a későbbi szövegkiadásokat lásd: TRUESDALE, 2018. 263–264. 31. lábjegyzet. A Truesdale által nem említett példányok: EBBA 20272, 20240, 32007. A továbbiakban az idézetek az EBBA 20272-ből származnak. (<https://bit.ly/2Xpq4HB> – Utolsó letöltés: 2018. december 27.)

¹⁴ Az 1600 körül keletkezett szöveg a *King and the Barker* adaptációja, későbbi változata. (TRUESDALE, 2018. 239.) Fennmaradt *broadside ballad* példányai: EBBA 30112, 31887, 20749, 31888. A továbbiakban az idézetek az EBBA 30112-ből származnak. (<https://bit.ly/2EcGqzD> – Utolsó letöltés: 2018. december 30.)

¹⁵ A cím 1624-ben szerepel először a *Stationer's Register*ben, ez tekinthető keletkezési dátumnak. (TRUESDALE, 2018. 205–206.) Összesen nyolc *broadside* példányban maradt fenn. Fennmaradt példányait és kiadásait lásd: TRUESDALE, 2018. 261–262. 16. lábjegyzet. Truesdale-nél nem említett példányok: EBBA 35495, 20252, 32229. A szöveg a *broadside ballad* formátum mellett egy 17. század közepi kéziratban is fennmaradt, ez a *John de Reeve*-et is tartalmazó Percy Folio (BL Add. MS 27879). Kiadását lásd: *Bishop Percy's Folio Manuscript*, 147–157. A továbbiakban az idézetek az EBBA 33170-ből származnak. (<https://bit.ly/2E9zml> – Utolsó letöltés: 2018. december 30.)

Keletkezési idejüket tekintve tehát láthatóan két nagyobb csoportra oszlanak a király–közember szövegek, egy 15. századi és egy 16. század végi–17. század eleji csoportra. Ez magától értetődően számos eltérést vagy változást eredményez a két csoport között. Az első és leginkább szembetűnő a terjedelembeli változás. A korai, kéziratos szövegek igen hosszúak, még töredékes formájukban is: a *John de Reeve* 910 sor, a *King Edward and the Shepherd* 1090 sor (töredékes), a *The King and the Barker* 228 sor (erősen töredékes), a *The King and the Hermit* pedig 525 sor (töredékes). Ehhez képest a *broadside ballad*ek lényegesen rövidebbek: a *King Alfred and the Shepherd* 256 sor, a *King Edward and the Tanner of Tamworth* 156 sor és a *King Henry and the Miller of Mansfield* 240 sor. A terjedelembeli változás oka viszonylag kézenfekvő: a *broadside ballad*ek egyoldalas kiadási formája nem tette lehetővé az ennél hosszabb történetvezetést. A terjedelembeli rövidülés mellett azonban más eltérésekkel is számolhatunk: bizonyos elemek hiányoznak a későbbi, *broadside* szövegekből, és az általános hangulatuk is eltér a késő középkori csoportétól. Míg a korai szövegek helyenként hangot adtak a közember nemesellenes véleményének, addig ez a kései balladákban teljesen eltűnik.¹⁶ A korai szövegek társadalmi realitását is érzékletesebbnek szokás nevezni: az idő viharosra fordul, a tűzifa kevés, a közember éhes és zaklatják a király katonái.¹⁷ A későbbi balladákban ezzel szemben már csak az idillel találkozunk, a közember nem néz gyanakodva az ismeretlenre, akibe az erdőben belebotlik, nem él panasszal sorsa felől. A szereplők sematikusabbá válnak: a közember nem faragatlan, pusztán egyszerű, a király pedig kevésbé hajlamos a hibákra, inkább prototipikus bölcs uralkodóként működik.¹⁸ Rendkívül fontos az a tény is, hogy a találkozás oka maga is megváltozni látszik: míg a korai szövegekben az uralkodó jellemzően elszakadt az udvarától, és szinte élet-halál kérdése, hogy alattvalójánál megszállhasson, addig a balladákban már szándékosan csavarog el az erdőben, hiszen a közember társaságát keresni köztudottan jó mulatság.¹⁹ Maga a találkozás így élet-halál kérdését eldöntő véletlen helyett átalakul egy kellemes délutáni időtöltéssé.²⁰ Már fel sem merül az elnyomás vagy elégedetlenség lehetősége, a szövegeket az általános jókedv és vidámság lengi be.²¹ A változás tényére, ha nem is szolgál magyarázattal, felfigyelt a szakirodalom. Mark Truesdale úgy véli, hogy a balladahagyomány rebellisből konzervatívává válik.²² Ezt a lehetséges okok figyelembevételével inkább arra módosítanám, hogy a balladák esetében egy konszolidáltabb szövegcsoporthal találkozunk, amelyben a hangulat nem drámai, a szövegek hangvétele nem (annyira) kritikus.

Elsőként azonban elengedhetetlen megjegyezni, hogy a késő középkori szövegek mind tartalmi (például a közember gúnyolása), mind pedig formai jellemzőik (több

¹⁶ TRUESDALE, 2018. 17–20. A *King Henry and the Miller of Mansfield* konkrét példáját lásd: TRUESDALE, 2018. 210.

¹⁷ SMITH, 2010. 304–306.

¹⁸ SMITH, 2010. 313.

¹⁹ „The which King Alfred liking well, / forsooke his stately Court: / And in disguise unknowne went forth, / to see that Joviall sport.” *King Alfred and the Shepherd*, 5–8. „In Summer time when leaves grew greene, / and birds sitting on every tree: / King Edward would a hunting ride, / some pastime for to see.” *King Edward and the Tanner of Tamworth*, 1–4. (A kiemelések tőlem, V. Cs.)

²⁰ A *King Alfred and the Shepherd* kapcsán erről lásd: HUTJENS, 2009. 87.

²¹ TRUESDALE, 2018. 215.

²² TRUESDALE, 2018. 221.

száz, akár ezer soros terjedelem, kis példányszámú, kéziratos terjedés) miatt inkább tekinthetők az elit fogyasztóközönség igényeit kielégítő termékeknek. Ezzel szemben a 16–17. századi balladák egy sokkal szélesebb közönséget céloznak meg (mely a korábbi szövegek elit közönségét is magában foglalhatta), a populáris, vagyis a társadalom egésze által fogyasztott kultúra részét képezik. Így felmerül a kérdés, hogy érdeemes-e tényleges változásokról beszélni a két szövegcsoporthoz, vagyis az egyikből alakult-e ki a másik, és egyáltalán működésükben összehasonlíthatóak-e.

Való igaz, hogy bizonyos történetpárok kétséget kizáróan kapcsolatot teremtenek a két csoport között, mert egyértelműen látható, hogy a korábbi hosszabb („elit”) vers bizonyos fokú leszármazottja a *broadside ballad*, hiszen a nevek, a cselekmény megegyeznek, még ha ez utóbbi bizonyos pontokon rövidül, egyszerűsödik is.²³ Minden bizonnyal ez is oka annak, hogy a szakirodalom is folytatólagosan, átalakulásként tekint a szövegekre, nem pedig két különálló hagyomány elemeiként. Ez azonban nem feltétlenül célravezető, hiszen, ha a motívumokban, a történet lényegében egyezést is mutatnak, mégis nagyrészt másmilyen befogadóközegben, és más-más korszakban működő szövegcsoporthoz van szó. Így véleményem szerint változások, átalakulás helyett (mely folytatólagosságot, így azonos közeget és közönséget feltételezne) eltérésekről beszélhetünk a két csoport között, és persze hasonlóságokról, melyek a mindkettőben jelenlévő történetstéma, azonos motívumok formájában bukkannak fel.

Ebben az esetben pedig nem a változás okára, hanem az eltérések, és még inkább a hasonlóságok okára kereshetünk választ. Az ugyanis tény, hogy maga a motívum mindkét csoportban jelen van: az alsóbb réteggel kellemes kimenetelű időtöltésbe bocsátkozó uralkodó, a figurák saját társadalmi kontextusukból kiragadott jellege és a hatalmi pozíciók megkérdőjelezése, a határátlépés mind a késő középkori verseknek, mind a balladának fő jellemzője.

Míndez összeköthető a korszakban az olvasás, irodalomfogyasztás terén végbemenő változásokkal. A 16. századi Angliában a különféle témájú olvasmányok, ahogy a *cheap print*, az olcsó nyomtatványok piaca elkezdte tömegesen termelni őket, ahogy a társadalomban egyre nőtt a nyomtatványokat olvasni tudók száma,²⁴ és ahogy a nyomtatott szövegek az árusítás vagy a felolvasás során visszaáramlottak a szóbeli kultúrába, úgy azok egyre szélesebb tömegek számára váltak elérhetővé. A(z irodalmi) szövegek beléptek a szinte az egész társadalmat elérő populáris piacra, ezzel a korábbiaknál lényegesen nagyobb méretű közönségre téve szert, mely közönség összetétele, és így igényei is szükségszerűen változatosabbak voltak, mint korábban. Ez szükségszerűen hordozta magával azt is, hogy a szövegeknek a szélesebb közönség sokrétűbb igényeihez kellett igazodniuk annak érdekében, hogy eladható termékei lehessenek az olcsó nyomtatványok piacának. Mivel a *cheap print* a társadalom alsóbb rétegei felé is utat nyitott, a *broadside* szövegekben nem találkozunk olyan epizódokkal, amelyekben a király udvarával és nemeseivel újraegyesítve jóízűen nevet a közember egyszerűségén, kigúnyolja alattvalóját. Az ilyen epizódok értelemszerűen csökkenthették volna a szövegek pozitív fogadtatá-

²³ Vö. például: *The King and the Barker* és a *King Edward and the Tanner of Tamworth*.

²⁴ Az alfabetizáció szintjéről, a nyomtatványokat olvasni képes lakosság arányáról lásd fentebb, 11. lábjegyzet.

sát, és így az eladhatóságukat is az alsóbb társadalmi rétegek körében. A terjedelem rövidsége, valamint az, hogy a cselekmény kevésbé összetett, mint a késő középkori szövegek esetében, magyarázható azzal, hogy a *broadside* szövegeknek már azok is beleestek a közönségébe, akik hosszabb, bonyolultabb szerkezetű és cselekményű szövegek befogadására nem lettek volna képesek. Így elengedhetetlen volt az is, hogy a szövegek rövidek legyenek, a cselekmény könnyebben érthető és követhető. A szövegek leegyszerűsítése a társadalmi kritikát megfogalmazó, elgondolkodtató részleteket is jellemzően elhagyja, ezzel kikerülve olyan részleteket, melyek esetlegesen az egyes rétegek kritikájára sarkalhatták volna a befogadót.²⁵

A késő középkori és a kora újkori szövegcsoporthoz tehát az eltérések alapjául az a tény szolgál, hogy utóbbiak a populáris piacra optimalizált termékek. Ennek köszönhetően nem találkozunk bennük olyan elemekkel, terjedelemmel és bonyolult történetvezetéssel, melyekkel a késő középkorban igen, és melyek, bár az elit közönségnek minden bizonnyal a kedvére tennének, az alsóbb rétegeknek kevésbé. Ezen különbségek miatt valóban két eltérő módon működő szövegcsoporthoz beszélhetünk, mely az összehasonlításukat nem feltétlenül tenné indokolttá. Fontos azonban kiemelni az eltérések mellett a hasonlóságot is, mely részben a történettípus populáris piacon való felbukkanására is magyarázattal szolgálhat. A cselekmény lényege, a határátlépés és a hatalommegkérdőjelezés motívuma ugyanis mindkét csoportban jelen van, a populáris piacra optimalizálás mellett is megmarad. Úgy tűnik tehát, hogy ez egy minden közönség által kedvelt téma és motívum, mely éppen ezért, népszerűsége miatt szivároghatott le a késő középkori elitkultúrából a kora újkori populáris kultúrába. Két eltérő műfaj osztozik tehát a motívumon, mely így láthatóan több közönségtípus számára értelmezhető volt (noha nem feltétlenül azonos módon és azonos okokból). Így könnyen feltételezhetjük, hogy a motívum maga működhetett hasonlóképpen a két szövegcsoporthoz, hisz a szövegek cselekménye mindkettőben a határátlépésre, a hatalomátengedésre, a társadalmi rend (ideiglenes) felforgatására épít. Így a továbbiakban ennek a mindkét szövegcsoporthoz osztozott motívumnak a működése mentén fogom a szövegek működését vizsgálni, a késő középkori, kora újkori (populáris) kultúra egy másik manifesztációjával, a közösségi ünnepekkel összehasonlítva.

A király–közember szövegek mindig egy tipikus uralkodói névvel ellátott angol királyt szerepeltetnek, de lényegi különbséggel, egyedi karaktervonásokkal ezek a figurák nem rendelkeznek. Bármelyik Edward király szerepelhet Edward királyként, mindegyiket ugyanazon joviális, népével jóindulatú, jókedélyű királyként mutatják be a szövegek. Emellett a szövegek történetisége is hasonlóan sematikus: noha a szövegek hangsúlyosan Anglia múltjában játszódnak, annak csak valamely megfoghatatlan, általános pontján.²⁶ Mégis ezzel az általánosított múlttal sokkal könnyebb azonosulnia befogadónak, mint az Edward-kor krónikákban olvasható reprezentációjával, hiszen itt hétköznapi emberek (molnár, varga), hétköznapi

²⁵ A populáris piac termékeinek sokféle célközönségéről lásd: CHARTIER, 2000. Más szövegek, így például a Robin Hood-balladák, verses regények populárisrá válásáról, populáris piacra optimalizálásáról lásd: WATT, 1993. 257; WIGGINS, 2012. 125–126, 138; SPUFFORD, 1981. 227. A Guy of Warwick-történetek kapcsán: 232–233. A Robin Hood szövegek közönségváltásával, közönségük kiszélesedésével többen foglalkoztak már, rövid áttekintését lásd: SPUFFORD, 1981. 231.

²⁶ SPUFFORD, 1981. 224.

érzések (öröm, harag) jelennek meg, és a király is elérhető közelségben tűnik fel.²⁷ A megidézett közös múlt és a nép egészét szimbolikusan képviselő király szerepeltetésén keresztül pedig a szövegek egy átfogó közösségérzetet képesek kialakítani a bármely rétegből származó befogadók között.²⁸

Mindemellett a szövegek láthatóan a társadalom rétegei közti határátlépésekkel, rituális elemekkel tarkított sémára épülnek. Véleményem szerint számos olyan motívum megtalálható bennük, melyek kifejezetten emlékeztethetik a befogadót a különböző kora újkori közösségi ünnepek egyes motívumaira. Mivel a szövegek esetében is számolhatunk az ünnepekéhez hasonló közösségi befogadással,²⁹ jogosan merülhet fel a kérdés, hogy nyújthattak-e a közösségi ünnepekéhez hasonló élményt, működésükben lehetett-e valamiféle hasonlóság. A továbbiakban tehát az ünnepek és a szövegek működése közt feltételezett kapcsolat, hasonlóság mentén kívánok a szövegekkel foglalkozni, kiemelve azokat a motívumokat, melyek hasonlóságot teremtenek a közösségi ünnepek és a király–közember szövegek működése között. Ezt követően a közösségi ünnepek a korszakban lezajlott változásai mentén igyekszem a király–közember szövegek változásaira is magyarázattal szolgálni.

A közösségi ünnepek és a szövegek

Közösségi ünnepek alatt a tanulmányban mindazokat az ünnepeket értem, melyeken az adott város, település minden vagy legtöbb tagja közösen vett részt. Ezek lehetnek egyházi ünnepek (például karácsony), évszakokhoz (májusünnap) vagy valamilyen helyi eseményhez kötődők (helyi védőszent, történelmi hős ünnepe) stb. Elengedhetetlen hangsúlyozni, hogy ezeket az ünnepeket nem kezelhetjük egyformán, hiszen különböző indíttatásból, eltérő jelentésekkel megrendezett eseményekről van szó.³⁰ Így én magam sem azt kívánom sugallni, hogy azonosként tekinthetünk akár az ünnepekre, akár a kiemelt motívumokra. A szakirodalom mégis bizonyos általános jellemzőket, megállapításokat elfogad az ünnepek és motívumok kapcsán, magam is ezekkel kívánok dolgozni.

Így a továbbiakban, mivel nem egyes ünnepesemények vizsgálatára törekszem, leginkább az általánosan elfogadott jellemzőikre támaszkodva hasonlítom működésüket a szövegekben megjelenő motívumokhoz. A közösségi ünnepek közül is érdemes kiemelni az általános rend felforgatására építő ünnepeket, hiszen a szövegekben is épp ezt a felforgatást, hatalmi pozíciók (ideiglenes) átrendeződését látjuk. Emellett természetesen nem felforgató jellegű ünnepekkel is mutatnak párhuzamokat a szövegek, ám a vizsgálat alapját nem ezek képezik.

²⁷ WOOLF, 1991. 183.

²⁸ SHRANK, 2017. 30.

²⁹ Gyakran például a kocsmában fogyasztották közösen, a kocsmá egész közönsége ismerte a szövegeket. Erről lásd például: FOX, 2000. 26–27.

³⁰ Egyazon ünnep különböző megvalósulásai sem kezelhetők maradéktalanul egyenlőként, hiszen a londoni májusünnap és a vidéki faluban megrendezett májusünnap egészen biztosan nem működhetett ugyanúgy – csak hogy az egyik legegységesebb különbségen, a két esemény méretein alapuló eltérést említsük. Épp ezek alapján minden esemény egyedi vizsgálatát szorgalmazza: HUMPHREY, 2001. 35–41.

Az általános rend felforgatásával működő közösségi ünnepek vizsgálatában többféle értelmezési lehetőség is kínálkozik. Fontos kiemelni a Victor Turner által leírt *communitas*-jelenséget, amely szerint az átmeneti rituális, ünnepi állapot keretein belül a résztvevők a liminalitás állapotában az általános rendszerből kiszakítva egy szintre kerülnek.³¹ Így az ünnepek során is a résztvevők a megszokott társadalmi rendből kiszakítva, az ünnep ideje alatt, annak keretein belül egy szintre, a résztvevők szintjére kerülnek; a szövegekben pedig szintén ezt látjuk, ahogyan a vendégeskedés és vendéglátás időtartamára a közember és a király, saját közegükből kimozdítva egy szintre kerülnek. A történész Charles Phythian-Adams munkássága nyomán kialakult nézőpont képviselői szerint a közösségi ünnepek megerősítik a már kialakult társadalmi rendet, annak újrajátszásán, bemutatásán keresztül. Egy ettől eltérő értelmezés szerint a közösségi ünnepek az ellenállás eszközeiként működtek, melyek bemutatták és megerősítették a közösségen belüli különbségeket.³² A két említett álláspontot egyesíti az az elképzelés, mely szerint az ünnepeknek stabilizáló és a meglévő rendszert megerősítő funkciója volt, mely az időszakos felboruláson és rendetlenségen (*misrule*) keresztül működhetett.³³ Vagyis az ünnep a saját keretein belül felforgatta a normális társadalmi rendet, ezzel lehetőséget adva az alsóbb rétegeknek a feszültség levezetésére, az ünnep végén pedig a normális társadalmi rend állt vissza, mely így, a feszültségek levezetésével, az ideiglenes felborítással lett megerősítve. Ez a „biztonsági szelep” modell, mely Bahtyin nyomán gyakran kerül elő a karneválértelmezések kapcsán, és így bármiféle a társadalmi rend felforgatására építő, karneváli jellegű ünnep kapcsán.³⁴ Ennek értelmében egy bizonyos napon a szabályok áthághatóvá válnak, mely hozzájárul a társadalomban felgyülemlett feszültségek levezetéséhez, legyen ez akár egyének, akár nagyobb csoportok közötti feszültség. A király–közember balladák esetében is értelmezhetjük a felforgatást a karneválemélet mentén, illetve egy biztonsági szelepként, így a továbbiakban e fogalmak mentén foglalkozom mind az ünnepekkel, mind pedig a szövegekkel.³⁵

Nem szabad elfeledkezni azonban arról sem, ahogy ezt fentebb említettem, hogy a szövegek olyan közösségi ünnepi elemekkel is párhuzamokat mutatnak, melyek nem kifejezetten a megszokott rend feje tetejére állítására törekszenek (például helyi történelmi események ünnepei). Helyette inkább az ünnep keretein belül egy szintre helyezik a részt vevő személyeket, a közösség minden tagját. Így a felforgatás keretei teremtette feszültséglevezetés helyett az összetartozást, a közösséget a közös szokások, megosztott kultúra előtérbe helyezésével erősítik. Mindezeket figyelembe véve a közösségi ünnepeket tekinthetjük a közösséget összetartó eseményeknek, melyek során lehetőség nyílt egyrészt a közösség (és az egyének) feszültségeinek levezetésére, a különböző társadalmi rétegek összetartozása pedig bizonyos motívumokon keresztül megerősítettet.³⁶ Így rendkívül fontos szerephez jutottak az ingatag társadalmi egyensúly folyamatos fenntartásában, ahogy azt William Piers püspök kifejezte 1633-ban a templombúcsúk kapcsán, melyek

³¹ Részletesebben kifejtve lásd: TURNER, 2002. 152.

³² Például: BILLINGTON, 1991. vagy LINDENBAUM, 1996.

³³ HUTTON, 2005. 75.

³⁴ BAHTYIN, 1982. és HUMPHREY, 2001. 11–21.

³⁵ A szövegek bahtyini karneválemélet mentén történő értelmezéséért lásd például: TRUESDALE, 2018.

³⁶ Ezen a véleményen van például: WRIGHTSON, 1990. 41–42; UNDERDOWN, 1987. 44; STOKES, 2001. 247.

véleménye szerint civilizáltabbá tették az embereket és általánosságban növelték a baráti szeretetet minden résztvevő között.³⁷

Közösségi ünnepek a kora újkori Angliában

Mind a vizsgált szövegek, mind a közösségi ünnepek radikális változáson mentek át a 16–17. század folyamán, noha a változás természete egészen másfajta volt. A reformáció irányzatai, a rekatolizáció és az uralkodó(i attitűdö)k váltakozásának köszönhetően a vizsgált időszakban a korlátozás és bátorítás váltakozó hullámai között találjuk ezeket az ünnepeket, mely tendencia hosszú távon (a 17. század végére és a 18. századra) a visszaszorulásukat eredményezte.³⁸ VIII. Henrik uralkodása során a reformációt követően kezdődött meg jellemzően a vallásos ünnepek visszaszorítása, például a helyi templomalapítószentek ünnepeinek egyetlen napra, október első vasárnapjára történő összevonásával.³⁹ VI. Edward protestáns uralma alatt a vallásos ünnepek mellett az évszakokhoz, helyi történelemhez stb. kapcsolódó ünnepek is erős támadás alá kerültek, és csak I. Mária uralkodása alatt, a katolicizmus visszaállításával nyerték vissza régi szerepüket.⁴⁰ I. Erzsébet uralkodása során viszonylagos nyugalomról lehet beszélni, a visszaszorítási törekvések közel sem voltak olyan hevesek, mint Edward idejében. A templombúcsúk az 1560-as években újból virágkorukat élték, és Úrnapján is újra előkerültek a színdarabok, még ha a körmenetek nem is.⁴¹ Mégis Erzsébet uralkodása alatt észrevehető az ünnepek folyamatos hanyatlása, melynek okát részben a protestáns lakosság hozzáállásában kereshetjük.⁴² I. Jakab Erzsébethez hasonlóan viszonyult az egyházi és világi ünnepekhez, de valamivel erősebb *sabbatarian* felhanggal – noha az igazán erős puritán követeléseknek, vagyis a szórakozások mindenkorai visszaszorításának nem engedett.⁴³ Így nem maguk a szórakozási formák, hanem azoknak egy

³⁷ „[...] for the civilizing of the people, for their lawful recreations, for composing differences by meeting of friends, for increase of love and amity as being feasts of charity, for relief of the poor, the richer sort keeping then open house, and for many other reasons.” Idézte: HINDLE, 1995. 158. A dátumot és a (pontosabb) teljes szöveget lásd: *Calendar of State Papers*, 275–6. Az ünnepek szerepéről lásd továbbá: WRIGHTSON, 1990. 41–42; HINDLE, 1995. 157–158.

³⁸ HUTTON, 1994. *Reformation of Manners* (111–152.) és *The Battle for Merry England* (153–199.) című fejezetek.

³⁹ UNDERDOWN, 1987. 47. és HUTTON, 1994. 74.

⁴⁰ HUTTON, 1996. 300–301. és HUTTON, 1994. 95.

⁴¹ HUTTON, 1994. 113–4. és HUTTON, 1996. 367–8.

⁴² HUTTON, 1994. 142–4.

⁴³ A *sabbatarianism* egy puritán mozgalom, amely Angliában a 16. század második felétől kezdve nyert teret magának. Egyik legfontosabb pontja az Úr napjának, a vasárnapnak a tisztelete. Ezt a napot egészében az istentiszteletnek kellett szentelni, ennek megfelelően bármiféle szórakozás véteknek minősült. Mivel számos ünnep, szórakozási forma katolikus alapokra (például szentek ünneplése) volt visszavezethető, vagy erkölcstelen tevékenységekkel járt (például részegeskedés a kocsmában) – ezek hétköznapi gyakorlása is véteknek minősült, a vasárnapi pedig még inkább. A vasárnap tisztelete miatt nem tévesztendő össze a hetednap szombatistákkal vagy a szombatosokkal. Mivel az ünnepek gyakran estek vasárnapra, és a vasárnap a kikapcsolódásra leginkább alkalmas napként működött, a vasárnapi multságok korlátozására való törekvések nagy társadalmi feszültségek alapjául szolgáltak.

bizonyos időpontra, vasárnapra helyezése került korlátozás alá (bár lévén, hogy a vasárnap volt a szórakozásra alkalmas szabadnap, ez súlyosan vissza is vetette a kikapcsolódási lehetőségeket). Uralkodása során az ünnepek kapcsán folyamatos egyensúlyozás figyelhető meg az egyre erősebben protestáns-puritán (és így az ünnepek korlátozását sürgető) parlamenttel.⁴⁴ I. Károly trónra lépésekor jóváhagyta azt az apja és előtte Erzsébet által is megvétőzött törvénytervezetet, mely igen súlyosan érintette az egyházi és világi ünnepeket, és a puritán követeléseknek megfelelően még jobban lecsökkentette az azok gyakorlására engedélyezett időpontokat. Később azonban engedményeket is tett, kifejezetten például a vasárnapi templombúcsúkat engedélyezésével. Károly uralma alatt is a parlamenttel és társadalmi igényekkel való folyamatos egyezkedés figyelhető meg az ünnepek kapcsán, bár talán kevésbé sikeresen, mint Jakab uralkodása alatt, mivel az ehhez köthető feszültségek csak egyre nőttek.⁴⁵ Ennek eredményeként az ünnepek folyamatosan visszaszorultak, és az azokat teljesen elvető helyi puritánok és a megengedőbb csoportok ütközőpontjaivá váltak. Az 1640-es évek, a polgárháború kitörése az ünnepek elleni radikális fellépést, azoknak korábban nem látott mértékű visszaszorulását eredményezte.⁴⁶

Az ünnepek és a vizsgált szövegek összehasonlítását több tényező is indokolta teszi. Egyrészt, ahogy azt látni fogjuk, számos kapcsolódási pontjuk van, melyek az ünnepek működését ismerő befogadónak könnyen feltűnhetnek. Másrészt pedig hasonló időszakban estek át jelentős változásokon, így összehasonlításuk már csak azért is kézenfekvő, mert az egy időben lezajló változásoknak feltételezhetően lehet közös gyökerük, lévén ugyanannak a komplex, sokféle elem közt kapcsolatot teremtő rendszernek, a populáris kultúrának a részei.

A közös motívumok

Az első, talán legegyszerűbb ilyen hasonlóságot mutató elem a különböző társadalmi rétegek együtt szórakozása. Ez a szövegekben lényegében a történet alapját jelenti, a király és a közember együtt töltik idejüket, egy vendégség, mulatság keretein belül. Noha a közember a szöveg világán belül nincs tudatában annak, hogy a felső réteggel mulat együtt, a befogadók számára ez folyamatosan előtérbe van helyezve. Ehhez társul a szükségszerű hatalomátengedés: a király (jó vendégként) alárendeli magát házigazdájára, a közember utasításainak. Az ünnepeken az együtt szórakozásnak szimbolikus és tényleges megvalósulásával is találkozunk. Szimbolikusan valósul meg, mikor az adott ünnepen a részt vevő közösség tagjai közül királyt, esetleg királynét és királyi udvart választanak, akik aztán vezetik az ünnepséget. Ennek egyik leggyakoribb megvalósulása a májusünnepek

⁴⁴ Ennek lépései például az 1618-as *Book of Sports* kiadása, vagy a *sabbatarian* törvénytervezet megvétőzése 1621-ben. A Jakab uralkodása alatt az ünnepek kérdéskörét övező vitákról és változásokról részletesebben lásd: HUTTON, 1994. 154–183.

⁴⁵ A Károly uralkodása alatt az ünnepek kérdéskörét övező vitákról és változásokról részletesebben lásd: HUTTON, 1994. 185–199.

⁴⁶ Az ünnepek polgárháború alatti sorsára itt részletesebben a vizsgálat időbeli korlátai miatt nem térek ki, kifejtve lásd: HUTTON, 1994. 200–226.

nyárkirálya és udvara, akik jelmezben vették fel az uralkodó szerepét.⁴⁷ Ezek a hamis királyok (*mock kings*) nemcsak a májusünnepeken bukkanhattak fel, hanem számos ünnepen, akár húsvétkor vagy különböző alkalmakból rendezett körmeneteken is.⁴⁸ Ezeken a hamis király vezette multságokon az egész helyi közösség, annak minden társadalmi rétege részt vett, tehát tényleges együtt mulatásról is beszélhetünk, mégis ezekben az esetekben talán az uralkodó szimbolikus jelenléte a legfontosabb.⁴⁹ A király figura személyében egy társadalmi megegyezésen alapuló, időszakos hatalomátengedést látunk.⁵⁰ Ez a különböző helyi társadalmi rétegeket ültette egy közös ünnepi keretbe, mozgatta őket közösségként. A „király és udvara” narratívának köszönhetően pedig a legfelső társadalmi réteg is szimbolikusan beemelődött az ünnepségbe, és így a közösségbe.⁵¹ Ez pedig segített elképzelhetőbbé, kézzel foghatóbbá, megközelíthetőbbé tenni a király (és az udvar) képét.⁵²

Ennél kézzelfoghatóbban is megvalósulhatott a társadalmi rétegek együtt mulatása, és az annak során történő hatalomátengedés. Ennek egyik legtipikusabb formája a például – bár nem kizárólagosan – karácsonykor előtérbe kerülő *Lord of Misrule* (Rendtelenség Úr) figurákban keresendő.⁵³ A karácsonyi ünnepségsorozat alatt az alsóbb rétegek egyik képviselőjének átengedett hatalmi pozíció már a 12. századtól jelen lévő, Franciaországból származó hagyomány. Egyházi kontextusban Bolondok, Szamarak vagy Szubdiakónusok Lakomájaként (*Feast of Fools, Asses, Sub-deacons*) működött.⁵⁴ Világi kontextusban pedig a háztartás alsóbb rétegeiből választott *Lord of Misrule* feladata volt az ünnepségsorozat levezénylése, mely során tényleges urának is utasításokat adhatott, és a háztartás felett átvette a hatalmat.⁵⁵ Míg *Lord of Misrule* szerepét az uralkodói udvarban így is egy nemes töltötte be, addig a vidéki *gentry* háztartásokban már kifejezetten az alsó réteg tagjai, a szolgák közül került ki.⁵⁶ Az említett ünnepeken lezajló hatalomátengedés hasonló funkciót tölt be, mint a balladákban az, hogy a közember kerül (tudta nélkül) hatalmi pozícióba. A király teljesíti utasításait, az együtt (szórakozással) töltött este során a közember a tényleges úr. A szövegek közönsége pedig folyamatosan tudatában van, hogy a király együtt mulat a közemberrel, hiszen számukra nincs elrejtve az uralkodó kiléte. Így nem közvetlenül a szövegbeli közemberben lép működésbe

⁴⁷ HUTTON, 1996. 296–299.

⁴⁸ HUTTON, 1996. 249. és ASHLEY, 2001. 10. Természetesen ez nem csak angol területen volt elterjedt szokás. Franciaországban megvalósuló királyválasztással, szerepcserével dolgozó ünnepek (*reynage*), azok politikai jelentéshálózatának kifejtése: LE ROY LADURIE, 2000. különös tekintettel 228–247., noha itt egy sokkal feszültebb szituációra látunk példát.

⁴⁹ HUTTON, 1994. 30.

⁵⁰ STOKES, 2001. 242–3.

⁵¹ Ugyanez megfigyelhető walesi területeken is, lásd például: SUGGETT, 1996. 100–101.

⁵² JACOBS, 2006. 138.

⁵³ A terminológia rövid tisztázást igényel: *Lord of Misrule*-ok felbukkannak egyéb ünnepekkor is, például a májusünnepeken nem feltétlenül nyárkirálynak nevezik az ünnepséget vezető személyt, hanem akár *Lord of Misrule*-nak is. A karácsonyi *Lord of Misrule* annyiban különleges, hogy kifejezetten a háztartáson belüli hatalomátengedéshez kapcsolható.

⁵⁴ HUTTON, 1996. 129–130

⁵⁵ A *Lord of Misrule* működéséről lásd például: HUTTON, 1994. 10. és PHYTHIAN-ADAMS, 1990. 249–250.

⁵⁶ HUTTON, 1996. 138.

az ünnepekéhez hasonló biztonsági szelep funkció, hiszen ő nem tudatosan éli meg a tényleges hatalomátengedést, hanem a szöveg közönségében, mely ennél a történettípusnál épp olyan programszerűen várja a hatalomátengedést, mint az ünnepek esetében. A király kilétének folyamatos hangsúlyozása a szöveg részéről lehetővé teszi, hogy a közönség a közember szerepébe belehelyezkedve elfeledkezzen arról, hogy a szövegbeli közember ennek a tudásnak nincs birtokában. A mindenkori királlyal megésett személyes történetek pedig épp úgy megfoghatóbbá teszik, közelebb hozzák az uralkodót (és rajta keresztül kollektíven a felsőbb társadalmi rétegeket), mint a hamis királyt szerepeltető ünnepek.

A második fontos kapcsolódási pont a közös lakoma. Ez a hét vizsgált szövegből ötben lezajlik, a másik kettőben pedig beszéd szintjén utalnak rá.⁵⁷ A szövegek sajátos motívuma a kettős lakoma (*double feast*), mely során a királyt vendégül látó közember elsőként egy nagyon szegényes vacsorát tálal fel. Ezt a király kifogásolja, és felveti, hogy nem lehetne-e finomabb vacsorát fogyasztani. Erre a közember – miután titoktartásra eskette a királyt – a főúri udvarokat is megszegényítően gazdag lakomát tálal fel, melynek vadhúsa jellemzően a király erdejéből származik. Ezt a kettős lakomát a szakirodalomban már korábban is egy feje tetejére állított (a közember a vendéglátó, a lakoma irányítója; az ételek bősége még a királyi udvarra is szegényt hozna), a figurák közötti társadalmi különbségeket, rangbeli határokat elmosó elemként értelmezték.⁵⁸ Emellett a lakoma arra is rámutat, hogy az alsó és felső társadalmi réteg ízlésében nincsen tényleges, természetszerűen adott különbség: mindketten az ízletes hattyúsültre vágyanak, a közembernek nem kedvence a tavalyi sós szalonna csak azért, mert közember.⁵⁹ Ezzel szintén lebontják a szövegek a különböző társadalmi rétegek között feltételezett határokat, közelebb hozzák egymáshoz a királyt és a közembert, rámutatnak arra, hogy lényegi különbség nincs köztük.⁶⁰

Ezek azonban a szövegek mélyén meghúzódó értelmezési lehetőségek, melyeknél egyértelműbb, konkrétabb kapcsolódási pontot is kiemelhetünk. Ez a kapcsolódás igen kézenfekvő, hiszen a különböző társadalmi rétegek együtt lakomázásáról van szó. A különböző ünnepek során elköltött közösségi étkezés egy igen fontos és gyakori eleme volt a helyi közösségi életnek. Kifejezetten ilyenek voltak a templombúcsúk (*church ales*), melyek a templomkertben kerültek megrendezésre, és melyek bevételét valamilyen karitatív célra fordították. Ezeket a multságokon az egész helyi társadalom, tehát a felső rétegek, így a *gentry* is részt vettek, sőt, gyakran finanszírozták is ezeket.⁶¹ Amellett, hogy ezek az alkalmak a helyi szegénygondozásban, a templom karbantartásában stb. fontos szerepet játszottak, az együtt mulatás keretein belül a helyi közösség tagjait is közelebb hozták egy-

⁵⁷ A *King and the Barker*ben, illetve annak későbbi változatában, a *King Edward and the Tanner of Tamworth*ben csak szót ejtenek arról, hogy együtt egyenek, erre végül nem kerül sor.

⁵⁸ Lásd például: TRUESDALE, 2018. 111–114., a *John de Reeve* kettős lakoma jelenete kapcsán, ahol alaposan elemezve mutatja be, hogy miként kerül a király és John egy szintre a vacsora során.

⁵⁹ A társadalmi alapon eltérő étkezési vágyakról, adott rétegeknek megfelelő, egészséges ételekről alkotott elképzelésekről, korabeli orvosi véleményekről részletesebben lásd: MONTANARI, 1996. 100–111.

⁶⁰ SMITH, 2010. 308–309.

⁶¹ HUTTON, 1996. 295–297. és SUGGETT, 1996. 85–86.

máshoz. A májusi templomkertben tartott vacsora általánosságban a lakók közt békét és szeretetet teremtő jellegét dicséri Goodrich rendbiztos (constable) is (a mulatságon történt erőszakos atrocitás részletezése előtt).⁶² Hasonló együtt étkezések, a felső rétegek nyújtotta megvendéglések a templombúcsúk mellett egyéb ünnepeken is előfordultak, így például Szent Iván éjszakáján a máglyagyújtások mellett.⁶³ John Stow *Survey of London*-jában dicséri a nyárközép időszakában tartott hasonló lakomákat, ahol a gazdagabb lakosok vendégelték meg az egész közösséget, és amelyek kibékítették a korábbi ellentéteket, az esküdt ellenségeket szerető barátokká tették.⁶⁴ Ezek minden bizonnyal túlzó bemutatások, és nem kell feltétlenül azt gondolnunk, hogy valóban az ellenségek barátokká váltak volna egyetlen ilyen ünnep hatására. A dicsérő leírások nagy száma miatt azonban feltételeznünk kell, hogy valamiféle pozitív hatást igenis gyakorolniuk kellett a közösség életére ezeknek a közös lakomáknak. A király-közember szövegekben pedig pontosan ilyen együtt étkezéssel találkozunk, mely a szövegbeli közemberben ugyan nem tudatosul, a befogadókban viszont annál inkább. Így a szövegek ezekre az ünnepi étkezésekre emlékeztetve felidézhetik azoknak közösségformáló hangulatát.

A szövegekben a lakomákhoz szorosan kapcsolódik a következő vizsgálandó motívum, az alkoholfogyasztáson alapuló játék. Ez ugyan csak két szövegben jelenik meg, mégis említést érdemel.⁶⁵ A vacsora során a bor fogyasztásához érkezve a közember felveti, hogy játsszanak egy játékot. Ennek lényege mindig az, hogy az egyik fél egy kifejezést mond, a *King and the Hermit*-ben ez a „Fusty bandias”, a *King Edward and the Shepherd*-ben pedig a „passilodion”, ekkor iszik a kupából.⁶⁶ A másik félnek erre a megfelelő kifejezéssel kell válaszolnia (*King and the Hermit*: „Stryke pantner”, *King Edward and the Shepherd*: „berafrynde”), ekkor átveszi a kupát és kiissza azt. Itt is ki kell emelni egyrészt azt a lehetséges értelmezést, hogy ekkor kerül igazán kulturálisan közel egymáshoz a király és a közember, hiszen az uralkodó beletanul alattvalója szokásaiba.⁶⁷ Emellett pedig maga a játék sok hasonlóságot mutat a karácsonyi *wassailing* szokásával, mely lényegét tekintve szintén egy

⁶² „[...] to bee merrye in most neighbourly and friendly sorte accordinge to the antient custome of the saide towne and Countrey those holy daies tyme out of mynde used with mirth musique and dansing without entent of hurt to anye personn but to make peace and love betweene all neighbours.” (Kiemelés tőlem, V. Cs.) REED *Herefordshire, Worcestershire*, 74. De hasonló véleményért lásd még Piers püspök kijelentését fentebb.

⁶³ HUTTON, 1996. 371–373.

⁶⁴ „In the Moneths of Iune, and Iuly, on the Vigiles of festiuall dayes, and on the same festiuall dayes in the Euenings after the Sunne setting, there were usually made Bonefiers in the streetes, euery man bestowing wood or labour towards them: the wealthier sort also before their doores neare to the said Bonefiers, would set out Tables on the Vigiles, furnished with sweete breade, and good drinke, and on the Festiuall dayes with meates and drinks plentifully, whereunto they would inuite their neighbours and passengers also to sit, and bee merrie with them in great familiaritie, praying God for his benefites bestowed on them. These were called Bonefiers aswell of good amitie amongst neighbours that, being before at controuersie, were there by the labour of others, reconciled, and made of bitter enemies, louing friendes, as also for the vertue that a great fire hath to purge the infection of the ayre.” *Survey of London*, I. 101.

⁶⁵ *The King and the Hermit*, 334–381. sor. és *King Edward and the Shepherd*, 313–370. sor.

⁶⁶ Mind ezek, mind a válaszként mondandó szavak értelmetlenek. A feltételezhető visszafejtésükért, értelmezésükért lásd: *The King and the Hermit*, lábjegyzet a 341-es sorhoz és *King Edward and the Shepherd*, lábjegyzet a 317-es és 320-as sorhoz.

⁶⁷ SMITH, 2010. 310.

italfogyasztáson alapuló játék. A 14. század óta megfigyelhető szokás során egy nagyméretű kupában szolgáltak fel italt, és a csoport vezetőjének azt kellett mondania, hogy „wassail” (óangol „egészségedre”), melyre társai „drinkhail”-lel (szintén óangol „egészségedre”) feleltek. Ekkor a vezető ivott a kupából, majd továbbadta, és így folytatódott a játék. Ez a szokás a 17. században már házról házra járással egészült ki, a *wassailinget* végző csoport tagjai minden háznál ittak a kupából, és alkalmanként (pénz)jutalomban részesültek.⁶⁸ A szövegekben megjelenő, értelmetlennek tűnő szavakkal működő játékok kifejezett hasonlóságot mutatnak ezzel, és így könnyen felidézhetők nem csak magát a *wassailinget*, hanem a karácsonyi ünnepeken keresztül hozzá kapcsolódó ünnepi hangulatot, közösségérzetet.

Az eddigi kapcsolódási pontok tárgyalása során a karácsonyi és a májusi–nyári ünnepi időszak került főként elő. Ezért is nem olyan meglepő, hogy a szövegek a maguk időbeli pozicionálásával is kapcsolódni látszanak a közösségi ünnepekhez. Itt természetesen nem az évszám szerinti elhelyezésről van szó, hisz, ahogy arról fentebb már szó esett, az meglehetősen homályos. Helyette az év adott szakaszára pozicionálásról, ez a szakasz pedig kifejezetten a májusi–nyári (ünnepi) időszak. A hét szövegből három nevezi meg, hogy az év során mikor játszódnak az események, és ezek mindegyike erre az időszakra utal. A *King Edward and the Shepherd* egy májusi reggelre teszi a király kilovaglását az udvarból, a *King Edward and the Tanner of Tamworth*, illetve a *King Henry and the Miller of Mansfield* pedig egy nyári napra.⁶⁹ A nagyméretű közösségi ünnepek tartására, legyenek akár egyháziak akár világiak, a májusi–nyári időszak kifejezetten alkalmas volt, hiszen a meleg lehetővé tette, hogy a szabadban, nagy, nyitott helyeken minél több ember részvételével ünnepelhessenek.⁷⁰ Számos kifejezetten közösségi ünnep esik így erre az időszakra, és nem tűnik túlzónak a feltételezés, hogy magának az időszaknak az említése a befogadói tudatban kapcsolatot létesíthetett az ünnepek és a szövegek között. Ahogy korábban már említettük, a májusi–nyári játékok fontos figurája volt a hamis király, így az ismeretlenül vendégeskedő király és az ideiglenesen úr pozíciójába kerülő közember történetéhez kifejezetten illett ez az időpont.

A fentiek alapján elmondható, hogy a szövegek számos olyan elemet tartalmaznak, melyek működésükben a közösségi ünnepek bizonyos pontjaira emlékeztetnek. A számos kapcsolódási pont miatt könnyen feltételezhetjük, hogy a szövegek megidézhetők az ünnepi hangulatot. Így maguk is azt a közösségérzetet közvetíthették, melyet az ünnepek is, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a szövegek egyik elsődleges fogyasztási módja jellemzően közösségi volt (kocsmában, összejövetelen stb.).⁷¹ Arra azonban tekintettel kell lennünk, hogy a szövegek hallgatása-olvasása minden bizonnyal nem jelenthetett például egy májusünnepen való részvételhez hasonlóan

⁶⁸ HUTTON, 1996. 31–32. és HUTTON, 1994. 13.

⁶⁹ „Oure kyng went hym in a tyde / To play hym be a ryver side / In a mornyng of May.” *King Edward and the Shepherd*, 13–15.; „In Summer time when leaves grew greene, / and birds sitting on every tree: / King Edward would a hunting ride, / some pastime for to see.” *King Edward and the Tanner of Tamworth*, 1–4; „All a long summer’s day rode the king pleasantly / With all his princes and nobles each one” *King Henry and the Miller of Mansfield*, 7–8. (A kiemelések tőlem, V. Cs.)

⁷⁰ HUTTON, 1996. 294.

⁷¹ A különböző közös eseményeken, jellemzően kocsmában történő fogyasztásról lásd például: FOX, 2000. 26–27. 41; WAIT, 1993. 1–26.

intenzív élményt, így a szövegek esetében valamivel kevésbé erőteljes hatással kell számolni. A feltételezés azonban kézenfekvőnek tűnik, hogy a király–közember szövegek, ha nem is akkora jelentőséggel, de hasonlóképpen részt vettek a (helyi) társadalom közösség-szervezésében, mint a közösségi ünnepek.

Az átalakulás

A közösségi ünnepekkel való felvázolt kapcsolat egy új nézőpontot is meg enged nyitni annak értelmezésében, hogy miért lehetett a motívum és a téma a populáris kultúra piacán is, a *broadside balladek* formájában népszerű. Amennyiben a szövegeknek a fent felsorolt tényezők miatt tulajdoníthatunk egy bizonyos mértékű közösségépítő, az ünnepekére hasonlító szerepet, úgy nagy számban történő terjesztésük a nevezett ünnepek visszaszorulásának idején egyfajta helyettesítő szerepre utalhat. Az ünnepek számának csökkenésével csökkent a lehetőség a közösségi feszültség levezetésére, az egyének közösséggé szervezésére szolgáló lehetőségek száma is csökkent. A hasonló hatással rendelkező szövegek azonban bizonyos mértékig betölthették ezt az ünnepek hagyta űrt, kifejezetten a minél szélesebb közönség változatos igényeinek kielégítésére optimalizált, populáris formájukban.

A korábbiakban láttuk azt is, hogy a király–közember balladák azonban éppen az ünnepekhez hasonló módon működtek: a legfelső és a legalsó társadalmi réteget a közös mulatás kereteibe helyezték, a közösségi szórakozásban fontos szerepet betöltő lakomákat, alkoholfogyasztáson alapuló játékokat idézték meg. A szövegek magukat a közösségi szórakozás tipikus idejére pozicionálták. Ezek a motívumokon keresztül könnyen kölcsönözheték maguknak a közösségi ünnepek hatásmechanizmusát, és rendelkezhetek az ünnepekhez hasonlóan a közösséget formáló, egyesítő képességgel.

Emellett a 16–17. század során a balladák átalakultak egy populárisabb, ténylegesen tömegek által fogyasztható (és fogyasztani vágyott) formába. A terjedelmük rövidebb lett, a cselekményvezetés egyszerűbb, a karakter- és problémaábrázolás sematikusabb. Így alkalmassá váltak egy gyakorlatilag ugyanakkora közönség igényeinek lefedésére, mint maguk az ünnepek, és ez a közönség a társadalom egészét jelentette. Az ünnepekéhez hasonló működésmód és a tömegek fogyasztására való optimalizálás találkozása pedig könnyen szolgálhatott azzal az eredménnyel, hogy a balladák alkalmassá váltak a visszaszoruló ünnepek hagyta űr (részleges) betöltésére. A közösségi fogyasztás során így egy az ünnepekéhez hasonló élményt nyújthattak, de az ünnepektől teljesen eltérő, így ugyanazon okokért nem is támadható formában.⁷²

Ennek köszönhetően a társadalmi kommunikáció fontos eszközeiként működhettek, csakúgy, mint a közösségi ünnepek. Közelebb hozhatták egymáshoz a társadalmi rétegeket, csökkentheték a különbségérzetet, erősíthették az összetartozást. Ehhez minél szélesebb rétegek igényeit kielégítő módon kellett működniük a szövegeknek, és épp az ehhez való igazodást látjuk a késő középkori versek és a kora újkori balladák különbségein keresztül. Így amellett, hogy a szövegekben

⁷² A közösen történő fogyasztásról a korábbiak mellett lásd például: SCHWEGLER, 1980. 438.

korábban már megfigyelt változásokat sorra vesszük, azoknak egy lehetséges okára is rábukkanhatunk: a felvevőpiac és a felvevőpiaci igények, vagyis a társadalmi igények megváltozása részben motiválhatta a szövegek változását is.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Nyomtatott források

Bishop Percy's Folio Manuscript

1868 *Bishop Percy's Folio Manuscript. Vol. 2.* Eds.: FURNIVALL, Frederick J. – HALES, John W. London, N. Trübner & Co., 1868.

Calendar of State Papers

1863 *Calendar of State Papers, Domestic Series, Charles I. 1633–1634.* Ed.: BRUCE, John. London, Longman–Green, 1863.

EBBA

é. n. *Early English Broadside Ballad Archive (EBBA).* Eds.: FUMERTON, Patricia – STAHLER, Carl – PALMER-BROWNE, Megan. Santa Barbara, University of California. (<https://bit.ly/2NCYeCL> – Utolsó letöltés: 2019. február 25.)

King Alfred and the Shepherd

1635? *The Shepheard and the King, and of Gillian the Shepheards Wife, with [Her] Churlish answers: being full of mirth and merry pastime.* EBBA 20272 (<https://bit.ly/2Xpq4HB> – Utolsó letöltés: 2019. március 24.)

The King and the Barker

1791 *The King and the Barker.* In: *Pieces of Ancient Popular Poetry: From Authentic Manuscripts and Old Printed Copies.* Ed.: RITSON, Joseph. London, C. Clarke, 1791. 57–66.

The King and the Hermit

2013 *The King and the Hermit.* In: *Ten Bourdes.* Ed.: FURROW, Melissa M. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 2013. (<https://bit.ly/2Fwdbol> – Utolsó letöltés: 2019. március 24.)

King Edward and the Shepherd

2013 *King Edward and the Shepherd.* In: *Ten Bourdes.* Ed.: FURROW, Melissa M. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 2013. (<https://bit.ly/2OoWXA6> – Utolsó letöltés: 2019. március 24.)

King Edward and the Tanner of Tamworth

é. n. *A Pleasant new Ballad betweene King Edward the fourth, and a Tanner of Tamworth, as hee rode upon a time with his Nobles on Hunting, towards Drayton Basset.* EBBA 30112 (<https://bit.ly/2EcGqdZ> – Utolsó letöltés: 2019. március 24.)

King Henry and the Miller of Mansfield

é. n. *A Pleasant Ballad of King Henry II. And the Miller of Mansfield, Shewing how he was Entertain'd and Lodg'd at the Miller's House.* EBBA 33170 (<https://bit.ly/2E9zml> – Utolsó letöltés: 2019. március 24.)

Pieces of Ancient Popular Poetry

1791 *Pieces of Ancient Popular Poetry: From Authentic Manuscripts and Old Printed Copies.* Ed.: RITSON, Joseph. London, C. Clarke, 1791.

REED Herefordshire, Worcestershire

1990 *Records of Early English Drama. Herefordshire, Worcestershire.* Ed.: KLAUSNER, David N. Toronto, University of Toronto Press, 1990. (*Records of Early English Drama*, 9.)

Survey of London

[1603] STOW, John: *A Survey of London. Reprinted From the Text of 1603.* Ed.: KINGSFORD, C. L. Oxford, s. n., 1908.
(<http://www.british-history.ac.uk/no-series/survey-of-london-stow/1603> – Utolsó letöltés: 2018. december 20.)

Ten Bourdes

2013 *Ten Bourdes.* Ed.: FURROW, Melissa M. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 2013. (<https://bit.ly/2U7o3xK> – Utolsó letöltés: 2018. december 16.)

Szakirodalom

ASHLEY

2001 ASHLEY, Kathleen: Introduction: The Moving Subjects of Processional Performance. In: *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance.* Eds.: ASHLEY, Kathleen – HÜSKEN, Wim. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 2001. 7–34.

BAHTYIN

1982 BAHTYIN, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Ford.: KÖNCZÖL Csaba. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982.

BILLINGTON

1991 BILLINGTON, Sandra: *Mock Kings in Medieval Society and Renaissance Drama.* Oxford, Clarendon Press, 1991.

CHARTIER

2000 CHARTIER, Roger: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk.: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 305–320.

Fox

2000 FOX, Adam: *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700.* Oxford, Clarendon Press, 2000.

2017 FOX, Adam: Words, Words, Words: Education, Literacy and Print. In: *A Social History of England, 1500–1750*. Ed.: WRIGHTSON, Keith. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 129–151.

FURROW

2013 *Ten Bourdes*. Ed.: FURROW, Melissa M. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 2013. (<https://bit.ly/2U7o3xK> – Utolsó letöltés: 2018. december 16.)

HINDLE

1995 HINDLE, Steve: Custom, Festival and Protest in Early Modern England: The Little Budworth Wakes, St Peter's Day, 1596. *Rural History*, 6. (1995) 2. sz. 155–178.

HUMPHREY

2001 HUMPHREY, Chris: *The Politics of Carnival. Festive Misrule in Medieval England*. Manchester, Manchester University Press, 2001.

HUTJENS

2009 HUTJENS, Linda: The Disguised King in Early English Ballads. In: *Literature and Popular Culture in Early Modern England*. Eds: DIMMOCK, Matthew – HADFIELD, Andrew. Farnham, Ashgate, 2009. 75–90.

HUTTON

1994 HUTTON, Ronald: *The Rise and Fall of Merry England: The Ritual Year, 1400–1700*. Oxford, Oxford University Press, 1994.

1996 HUTTON, Ronald: *The Stations of the Sun. A History of the Ritual Year in Britain*. Oxford, Oxford University Press, 1996.

2005 HUTTON, Ronald: Seasonal Festivity in Late Medieval England: Some Further Reflections. *The English Historical Review*, 120. (2005) 485. sz. 66–79.

JACOBS

2006 JACOBS, Marc: King for a Day. Games of Inversion, Representation, and Appropriation in Ancient Regime Europe. In: *Mystifying the Monarch*. Eds.: DEPLOIGE, Jeroen – DENECKERE, Gita. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006. 117–138.

LE ROY LADURIE

2000 LE ROY LADURIE, Emmanuel: 1580: a romans-i Antoine Guérin ceremóniamester. Ford.: SAJÓ Tamás. In: *Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kör, 2000. 217–247.

LINDENBAUM

1996 LINDENBAUM, Sheila: Rituals of Exclusion: Feasts and Plays of the English Religious Fraternities. In: *Festive Drama*. Ed.: TWYXCROSS, Meg. Cambridge, D. S. Brewer, 1996. 54–65.

MONTANARI

1996 MONTANARI, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Ford.: KÖVENDY Katalin. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1996. (*Európa születése sorozat*)

NEBEKER

- 2007 NEBEKER, Eric: The Heyday of the Broadside Ballad. In: *Early English Broadside Ballad Archive (EBBA)*. Eds.: FUMERTON, Patricia – STAHLER, Carl – PALMER-BROWNE, Megan. Santa Barbara, University of California. (<https://bit.ly/2U2VfX7> 2019. – Utolsó letöltés: 2019. február 25.)

PHYTHIAN-ADAMS

- 1990 PHYTHIAN-ADAMS, Charles: Ceremony and the citizen: The communal year at Coventry 1450–1550. In: *The English Medieval Town. A Reader in English Urban History, 1200–1540*. Eds.: HOLT, Richard – ROSSER, Gervase. London, Longman, 1990. 238–264.

SCHWEGLER

- 1980 SCHWEGLER, Robert A.: Oral Tradition and Print: Domestic Performance in Renaissance England. *The Journal of American Folklore*, 93. (1980) 370. sz. 435–441.

SHRANK

- 2017 SHRANK, Cathy: Crafting the Nation. In: *A Social History of England, 1500–1750*. Ed.: WRIGHTSON, Keith. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 19–38.

SMITH

- 2010 SMITH, Rochelle: King–Commoner Encounters in the Popular Ballad, Elizabethan Drama, and Shakespeare. *Studies in English Literature, 1500–1900*, 50. (2010) 2. sz. 301–335.

SPUFFORD

- 1981 SPUFFORD, Margaret: *Small Books and Pleasant Histories. Popular Fiction and its Readership in Seventeenth Century England*. London, Methuen, 1981.

STOKES

- 2001 STOKES, James D.: Processional Entertainments in Villages and Towns. In: *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Eds.: ASHLEY, Kathleen – HÜSKEN, Wim. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 2001. 239–257.

SUGGETT

- 1996 SUGGETT, Richard: Festivals and Social Structure in Early Modern Wales. *Past & Present*, 152. (1996) 79–112.

Sz. KRISTÓF

- 2008 Sz. KRISTÓF Ildikó: Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). In: *Történeti forrás, néprajzi olvasat: gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Szerk.: BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka. Budapest, L'Harmattan, 2008. 209–225.

TRUESDALE

- 2018 TRUESDALE, Mark: *The King and Commoner Tradition: Carnavalesque Politics in Medieval and Early Modern Literature*. New York, Routledge, 2018. (*Outlaws in Literature, History, and Culture*, 4.) eBook.

TURNER

- 2002 TURNER, Victor Witter: *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Ford.: OROSZ István. Budapest, Osiris, 2002.

UNDERDOWN

- 1987 UNDERDOWN, David: *Revel, Riot, and Rebellion. Popular Politics and Culture in England, 1603–1660*. Oxford, Oxford University Press, 1987.

WALSH

- 1975 WALSH, Elizabeth: The King in Disguise. *Folklore*, 86. (1975) 1. sz. 3–24.

WATT

- 1993 WATT, Tessa: *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

WIGGINS

- 2012 WIGGINS, Alison: Romance in the Age of Print. In: *The Romance of the Middle Ages*. Eds.: PERKINS, Nicholas – WIGGINS, Alison. Oxford, Bodleian Library, 2012. 121–151.

WRIGHTSON

- 1990 WRIGHTSON, Keith: *English Society 1580–1680*. London, Routledge, 1990.

Tömöry Miklós

Jakov Ignjatović „társadalmi regényei” és a magyar–szerb irodalmi kánonképzés

Jakov Ignjatović (1822–1889) magyarországi szerb író, tucatnyi regény és novella szerzőjét, publicistát igen későn, halála előtt egy évvel, 1888-ban érte a megtiszteltetés, hogy a belgrádi Szerb Tudományos Akadémia tagjává választotta. A magyar irodalmi életben is számon tartott íróról azonban a hatvanas évek vége óta magyarbarátnak („magyarórnak”) bélyegzett politikai nézetei miatt az Újvidék-központú magyarországi szerb kulturális nyilvánosságban gyakorlatilag nem vettek tudomást. Az író igazi újrafelfedezésére csak a századfordulón, a befolyásos belgrádi irodalomtörténész, Jovan Skerlić tanulmánya nyomán került sor.¹ Ezzel szemben a magyar nyelvű olvasók már 1868-ban olvashatták a *Fővárosi Lapok* hasábjain fordításban megjelent egyik regényét (*Harminc év Milán Narangyity életéből*²); a magyar közírók, publicisták politikai szempontból érthető módon Ignjatovićot a magyarországi nemzetiségi irodalom egyik legkiválóbb művelőjeként mutatták be.

Jelen tanulmány célja annak a mozzanatnak a bemutatása, mely által Ignjatović az irodalmi kánon része lett. Itt elsősorban Skerlić már említett, átfogó tanulmányát, annak kontextusát vizsgáljuk. Az Ignjatović-féle, általa társadalmi regénynek nevezett műfaj szakított a szerb prózairodalom addig bevett témáival; a közép-kori történelemhez és vallási kultuszokhoz köthető témák, a távoli Ószerbia és Koszovó helyett gyermek- és ifjúkorának, valamint további életútjának helyszíneit, Szentendre, Vác, Pest, Kecskemét és Eszék polgárságát, kereskedőit, iparosait mutatta be. A témaválasztás elismerése a szerb önreprezentáció új paradigmájaként is értelmezhető, mely a korai szocialisták (például Svetozar Marković) hatására a hétköznapi emberek életét helyezte a középpontba. Ignjatović művei recepciójának vizsgálata a szerb és magyar nyilvánosságban, a kontextusok összevetése alkalmat nyújt az irodalmi, illetve kulturális kánonképzés jelenségének kritikai vizsgálatára, mely folyamat során kulturális és oktatási intézmények, illetve nagy tekintéllyel

¹ SKERLIĆ, 1904.

² IGNJATOVIĆ, 1868. A *Fővárosi Lapok* nem közli a fordító nevét, Póth István szerint Petheő Dénes ültette át a művet magyarra. Lásd: PÓTH, 1991. 251.

rendelkező személyiségek egyes (élet-)műveket értékesnek, autentikusnak és a közösségre nézve reprezentatívnak ismernek el.

A kánonképzés(ek) kontextusai

Jakov Ignjatović napjainkban a magyarországi szerb nemzeti kisebbség emblematikus alakja, a nevét viseli a „a szerb–magyar irodalmi és művészeti kapcsolatok ápolását szolgáló” budapesti Jakov Ignjatović Alapítvány, mely a magyarországi kortárs szerb szépirodalom kiadójaként is működik.³ Emlékezete szorosan kötődik szűkebb pátriájához, Szentendréhez, melynek főutcáján kétnyelvű emléktábla méltatja a város híres fiát. A tábla felállítása a második világháború után rövid ideig működő Magyar–Jugoszláv Baráti Társasághoz és annak vezető személyiségéhez, Csuka Zoltánhoz kötődik. Csuka a huszadik század második felében nagy szerepet játszott Ignjatović magyarországi megismertetésében regényeinek (*Respektus Vásza*,⁴ *Örök vőlegény*⁵) és válogatott emlékiratainak (*Szerb rapszódia*) fordítójaként, valamint az egyetlen magyar nyelvű, az íróról szóló monográfia (*A szentendrei rebellis*)⁶ szerzőjeként. Emellett számos magyar és magyarországi történész és irodalomtörténész foglalkozott műveivel, a teljesség igénye nélkül fontos itt megemlítenünk Milosevits Pétert,⁷ Póth Istvánt,⁸ Bori Imrét,⁹ valamint az Ignjatović regényeinek társadalomképét vizsgáló disszertációját az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megvédő Pusztai Ilonát.¹⁰

E rövid tanulmány nem Ignjatović életére vagy műveinek elemzésére, az imént felsorolt művektől eltérően nem is elsősorban a szerb–magyar kapcsolatok bemutatására koncentrál, hanem arra az aktusra, melynek révén az író a reprezentatív össz-szerb nemzeti kultúra részévé válhatott. E jelenség leírásához használjuk fel a kánonképzés fogalmát, mely eredeti, teológiai kontextusától eltávolodva vált a kritikai irodalomtudomány, illetve általában a művelődéstörténet által használt elméleti eszközzé. Peter Burke historiográfiai áttekintésében a művelődéstörténet klasszikus irányzatához, a „nagy hagyományok” bemutatásával foglalkozó *Kulturgeschichte*-hez köti a hermeneutikai módszert, mely a szövegeket és egyéb műalkotásokat a textuális hagyományokhoz (így a Bibliához) hasonlóan olvasza és értelmezi.¹¹ Aleida és Jan Assmann a kánon fogalmát szintén a társadalom nagy hagyományaihoz kötött, írásban vagy szóban továbbadott szövegeinek összességéként definiálja. A szerzőpáros három intézményt emel ki, melyek a kánon megőrzésére, értelmezésére és továbbadására hivatottak. A cenzúra választja el egymástól a kánonhoz tartozó és apokrif textusokat; a szövegrendezés (*Textpflege*)

³ A budapesti Szerb Intézet honlapja. (<http://www.srpskiinstitut.hu> – Utolsó letöltés: 2018. január 9.)

⁴ IGNJATOVIĆ, 1952.

⁵ IGNJATOVIĆ, 1972.

⁶ IGNJATOVIĆ, 1973.

⁷ MILOSEVITS, 2000.

⁸ PÓTH, 1991.

⁹ BORI, 1979.

¹⁰ PUSZTAI, 1996.

¹¹ BURKE, 2004. 8–10.

ügyel annak autenticitására, míg az értelemgondozás (*Sinnpflege*) feladata a szövegkorpusz állandó kontextusba helyezése.¹² Az Assmann-házaspár általános érvényű kánondefinícióját árnyalja, és a kánonképzés folyamatát a 19. századi Magyarország kontextusában elemzi Szajbély Mihály átfogó monográfiája.¹³ Szajbély művében a magyar nemzeti narratíva és a szépirodalmi kánon összefüggéseit vizsgálja a világosi fegyverletétel mint korszakhatár problematikájából kiindulva. A szerző Niklas Luhmann szociológus elméletét alkalmazza a 19. századi magyar társadalom leírására, melyben radikálisan megváltozott a magyarok (és a magyarországi nem magyar népek) identitása, a felvilágosodás begyűrűző hatására a nemzet fogalma mint a társadalom érvényes önleírása jelent meg. A nemzet történetiségén, elbeszélhetőségén keresztül vált átélhetővé, ezért volt kulcsfontosságú egy nemzeti narratíva megteremtése, mely egyszerre fogható fel egy folyamatosan változó, formálódó médiumként, illetve a társadalom alrendszerre ható normatív elvárásként.¹⁴ A társadalmi alrendszer fogalmát szintén Luhmann definiálja olyan egységként, mely a társadalom egyéb ilyen entitásaitól elkülönül, attól függetlenül működik. Ilyen önálló logika szerint alrendszerként különül el a jogtól, politikától, tudománytól, gazdaságtól, technikától és erkölctől a művészet (illetve az irodalom) alrendszere, mely a szép/csúf ellentétpár mentén hoz létre alkotásokat és reflektál azokra.¹⁵ Ezek a tevékenységek azonban nem tekinthetők elszigeteltnek a társadalom önképétől, illetve az azokhoz kapcsolódó elvárásoktól. Itt jelenik meg a nemzeti kánon, azon szövegek összessége (szövegekánon), melyek egyszerre teszik átélhetővé a nemzetet és reprezentálják annak értékeit, sajátosságait más nemzetek képviselői számára. A művészet, pontosabban az irodalom önreflexiója, az irodalomkritika és az irodalomtörténet művelői a 19. században e folyamat aktív résztvevői. Ők határozzák meg a már említett szövegekánon (vö. az assmanni *Textpflege* fogalmával), melyhez értelmezési kánonot rendelnek (*Sinnpflege*).¹⁶ E szerep autoritatív személyiségek (például Gyulai Pál) fellépésével, illetve a szakma nyilvánosságának, intézményrendszerének (folyóiratok, irodalmi társaságok) megteremtésével jött létre.

Mielőtt rátérnénk Ignjatović recepciójának ismertetésére, a szerb művelődéstörténettel kapcsolatban két tételt kell lefektetnünk. Az első az újkori szerb és a magyar irodalom, illetve kultúra kapcsolatára vonatkozik, melyek vizsgálatakor számtalan érintkezési ponttal, párhuzamos jelenséggel, egymásra hatással, kettős identitással találkozhatunk (például Tököly Száva és Vitkovics Mihály esetében). Ez nem meglepő, hiszen a reformkor végéig Pest-Buda számított a szerb művelődés, könyvkiadás és irodalom legfőbb központjának. Itt nyomtatták a szerb nyelven megjelenő könyvek és hírlapirodalom túlnyomó többségét, itt alakult meg magyar mintára 1826-ban az első szerb irodalmi társaság, a Szerb Matica, valamint a pesti egyetem számított a szerb elitképzés legfontosabb helyszínének. Pest kitüntetett szerepe a dél-magyarországi kulturális központ (Újvidék) felemelkedésével, valamint a Szerb Fejedelemség, majd Királyság függetlenedésével és modernizációjával

¹² ASSMANN–ASSMANN, 1987. 7–11.

¹³ SZAJBÉLY, 2005.

¹⁴ SZAJBÉLY, 2005. 63.

¹⁵ SZAJBÉLY, 2005. 46.

¹⁶ SZAJBÉLY, 2005. 11.

a század második felében elhalványodott. Ebből következik a szerb irodalommal kapcsolatos második tétel, mely épp a kulturális központok sokaságát hangsúlyozza: a városok (és az ott székelő művészeti, oktatási, tudományos vagy egyházi intézmények) időben változó erővel, de egyaránt hatottak a szerb nemzeti narratívára. Az így felrajzolható szerb kultúra egyszerre hálózatos és töredezett, hiszen nagyon különböző társadalmi, politikai, intézményi környezetben alkottak a legfontosabb szereplői. Míg a nyelvújító-irodalmár Vuk Karadžić Bécsben és Petar Petrović Njegoš költő, püspök és fejedelem a montenegrói Cetinjében tevékenykedett, ugyanakkor az irodalmi központok nagy hatással voltak egymásra, a Habsburg Birodalomból gyakori volt a mai szóhasználatnál „agyelszívásként” leírható, ám a szerb történelmi narratívában igen pozitívan szemlélt jelenség, az értelmiség átköltözése a déli, szerbalkta területekre, illetve a Szerb Fejedelemségbe.¹⁷

Magyarón politikus és/vagy író: az életmű értelmezései

Jakov Ignjatović a szerb dominanciájú és identitású Szentendrén, vallási és kereskedelmi központban született 1822-ben. Szülei korán elhunytak, ezért gyámja, a befolyásos budai Sima Ignjatović iskoláztatta latin és magyar tannyelvű iskolákban (a váci piaristáknál, az esztergomi bencéseknél, a budai piaristáknál, végül a pesti lutheránus gimnáziumban). A pest-budai szerb kulturális életbe nagyon korán, már tizenhárom éves korában bekapcsolódott érdeklődésének, tehetségének és gyámja – a híres tabáni Aranyszarvas fogadó tulajdonosa – jó kapcsolatainak köszönhetően. Sima Ignjatović otthonában drákói neveltetést kapott, aki elől elszökött, beállt huszárnak, majd a kecskeméti jogi akadémián szerzett jogi diplomát 1847-ben. Első irodalmi zsengéinek megjelentetése után a pesti Teodor Pavlović lapjainál kezdett dolgozni, kapcsolatban volt a pesti szerb irodalmi élet képviselőivel, de követte a magyar nemzeti mozgalom eseményeit is. Ezután már nem tért vissza Szentendrére hosszabb időre, mégis az északi szerb diaszpóra közeget örökíti meg számos később írt regényében.¹⁸

Ignjatović 1848 májusában, a Szerb Vajdaság kikiáltásakor lépett a szerb politikai élet színpadára. Májusban Pomáz falu küldöttjeként utazott a karlócai szerb népgyűlésre, ahol azonban a szerb–magyar konfliktus kiéleződésekor a magyar kormány mellett foglalt állást, a magyar kormány megbízottként Újvidékre utazó Csernovics Péter titkára volt. Emiatt Karlócán, a délvidéki felkelés központjában őrizetbe vették és a pátriárka börtönébe vetették.¹⁹ Ignjatović következő éveiről viszonylag keveset tudunk; néhány évet Belgrádban töltött, majd valószínűleg visszatért Szentendrére, bár egyes kortárs írások arról számoltak be, hogy a Habsburg megtorlás éveit Párizsban, sőt, Algírban vészelte át. Az 1850-es évek elején meglepetésszerűen tért vissza Pestre, ahol 1854-ben átvette a legjelentősebb

¹⁷ E mobilitásra példa Sima Milutinović Sarajlija költő átutazása Budán, aki épp azért indult Montenegróba, hogy a fent említett Njegoš nevelője legyen. A tizenhároméves Ignjatovićra meghatározó hatással volt a Milutinovićcsal való megismerkedése, amiről emlékirataiban is beszámol. (IGNJATOVIĆ, 1973. 9.)

¹⁸ SKERLIĆ, 1904. 6–9.

¹⁹ SKERLIĆ, 1904. 24–25.

szerb irodalmi folyóirat, a *Serbskij letopis* szerkesztését. A lap vezetéséről két évvel később mondott le tiltakozásként, mert nem választották meg a periodikát kiadó Matica társaság titkárának.²⁰ A következő – az 1850-es évek végétől az 1870-es évek elejéig tartó – időszak tekinthető Ignjatović irodalmi és politikai pályája csúcának. Ezekben az években sorra jelentek meg regényei, sőt, műveinek gyűjteményes kiadása is útjára indult, már életében megkezdődött tehát az életmű kanonizálása. A pesti irodalmi élet jelentős személyiségeként ő fedezte fel és támogatta az új szerb romantikus költőgeneráció fiatal tehetségeit (Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić). Emellett az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején újra a politika színpadára lépett a Svetozar Miletić körül szerveződő szabadelvű kör tagjaként. Politikai nézeteit itt elsősorban osztrákkellenessége és magyarbarátsága határozta meg. Célja a magyar és a szerb nemzeti mozgalom közötti minél szorosabb együttműködés kialakítása volt. 1861-ben az Országgyűlés képviselői közé választották, a parlament keretei közt működő, nemzetiségi viszonyokat vizsgáló bizottmány elnöke lett.²¹

A hatvanas évek közepén kezdődött az a folyamat, melynek során fokozatosan a politikai, majd irodalmi élet perifériájára szorult. Habár a szerb–magyar politikai megegyezés lehetőségei legkésőbb 1867-ben szertefoszlottak, ő továbbra is makacsul tartotta magát magyarbarát, azaz *magyarórnak*²² kikiáltott nézetei mellett; a szerb nemzeti mozgalom fősodrával ellentétben elfogadta a kiegyezést, és elutasította a magyarországi szerb területi autonómia (a Szerb Vajdaság) kiharcolására irányuló törekvéseket. 1863-ban Kelet-Szlavóniába, az Eszék melletti Dálya faluba költözött, ahol a szerb ortodox pátriárka jogászaként dolgozott. 1879-ben Újvidéken megalapította a magyarbarát, klerikális–konzervatív *Nedeljni list (Heti Újság)* lapot. Emellett néhány lapban publikált, de egyértelműen elvesztette azt a központi, tekintélyes szerepet, melyet a szerb irodalomban korábban töltött be, műveit nem értékelte az Újvidék-központú irodalmi nyilvánosság, egy regényét elutasította a patinás és kánonképző erejű *Matica srpska* irodalmi társaság.²³ Időskorában a mellőzöttségére és művei elutasítására panaszkodott, bár – mint a bevezetőben láthattuk – halála előtt még a belgrádi tudós társaság, az akkor leg-erősebb politikai–kulturális centrum sorai közé fogadta.

Felmerül a kérdés, hogy Ignjatović megjelent, megjelenhetett-e a magyar irodalmi kánon részeként. Bori Imre erre a kérdésre reflektál *Jakov Ignjatović-problémák* című cikkében, felvetve a „nemzeti” és a „nemzetiségi” író fogalmát.²⁴ Kérdés ugyanakkor, hogy mennyire tekinthető a bármilyen tágan is értelmezett magyar irodalom részének egy olyan író, aki nem írt magyarul, és a 19. század végéig csak néhány töredéke jelent meg ezen a nyelven. Felfedezettjét, a később tőle és a magyarbarát politikától később eltávolodó Jovan Jovanović Zmajt megtaláljuk a Kisfaludy Társaság tagjai közt, míg Ignjatovićot nem. Ugyanakkor számos magyar nyelvű, mértékadó sajtótermék beszámolt Ignjatović tevékenységéről, így

²⁰ SKERLIĆ, 1904. 35.

²¹ PÓTH, 1991. 251.

²² Itt fontos megjegyeznünk, hogy a magyarón pejoratív jelző a szerb kontextusban, az annak címkézett személy magyarbarátságára utal, ellentétben például a szlovák kontextussal, ahol a magyarón az anyanyelvét vesztett szlovák szinonimája.

²³ SKERLIĆ, 1904. 3.

²⁴ BORI, 1979. 516.

a szerb nyilvánosságban például szinte teljesen elsikkadt ötvenéves írói jubileumáról.²⁵ A magyar sajtó, többnyire a szerb irodalom kitűnő művelőjeként mutatta őt be, azonban – mint arra cikkében Póth István is rámutatott – a méltatások sokkal inkább „mérésékelt” politikájának, „magyarónságának”, az ezzel kapcsolatos publicisztikai tevékenységnek, semmint az írói munkásságának szóltak.²⁶ Ignjatović műveinek szélesebb körű magyarországi megismertetésére csak a huszadik század második felében került sor.

Jovan Skerlić és Ignjatović „társadalmi regénye”

A szerb nyilvánosságban mellőzött Ignjatović újrafelfedezése a huszadik század elején immár egy új irodalmi központ kánonképző törekvéséhez kapcsolódott. 1903-ban lázadó tisztek meggyilkolták Obrenović Sándor szerb királyt belgrádi palotájában, a helyére lépő Karađorđević Péter visszaállította a liberális alkotmányt. A merénylet nyomán nagyon megromlottak az addig szorosnak mondható, az Osztrák–Magyar Monarchiával fenntartott külpolitikai kapcsolatok, az elhidegülés a kultúra terén is megmutatkozott. A hatalomra jutott új, radikális párti Nikola Pašić által vezetett kormány alatt kulturális fellendülés vette kezdetét, a kormányzat törekedett Szerbia befolyásának kiterjesztésére politikai, katonai, és kulturális eszközökkel is. Ezekben az években jelent meg (újra) hangsúlyosan Szerbiában és a környező délszláv lakosságú területeken, így Dél-Magyarországon, Horvátországban, de még Bulgáriában is a délszláv egység megteremtésének gondolata. A jugoszlavizmus kapcsán felmerült a nemzeti narratívák egységesítésének igénye, mely újra és újra felmutatja e politikai közösség értékeit, annak történetéhez, jövőjéhez viszonyítva reflektál egyes társadalmi jelenségekre, helyszínekre, művészeti alkotásokra. A szerb, illetve jugoszláv irodalmi kánon megalkotását, illetve megújítását elsősorban Jovan Skerlić irodalomkritikushoz és történészhez, a belgrádi Grande École (Velika škola) franciatanárához köthetjük, aki 1904-től tíz évvel később bekövetkezett haláláig munkásságával gyakorlatilag máig lefektette a szerb irodalomról való kritikai gondolkodás alapjait. A müncheni, lausanne-i és párizsi egyetemek hallgatója a kilencvenes években még romantikus baloldali nézeteket vallott, míg a századfordulón, későbbi korszakában egyfajta demokratikus nacionalizmus volt jellemző rá. Célja a jugoszláv egység eszmei és gyakorlati megteremtése volt – természetesen a Karađorđević-dinasztia Szerbiájának, egyfajta Délszláv Piemontnak dominanciájával. A délszláv irodalmak interpretálásakor addig szokatlan módon nagy figyelmet fordított a szerb diaszpóra társadalmi és kulturális helyzetére. Az általa elméletben és gyakorlatban is propagált jugoszláv egység előképeként az 1860-as évekbeli romantikus költőket és írókat, illetve az általuk alapított Egyesült Szerb Ifjúság ernyőszervezetet (Újvidék–Belgrád, 1866–1871) méltatta mint a dekadens nagyvárosi (német vagy magyar) közegben, a friss szerb (szláv) erő megnyilvánulását. E mozgalmat Skerlić olyan fontosnak tartotta, hogy ezeket az éveket

²⁵ PÓTH, 1991. 253.

²⁶ PÓTH, 1991.

egyfajta értelmiségi és mozgalmi generációváltásként definiálta.²⁷ Az új nemzedék (Zmaj, Kostić, Ruvarac stb.) hatását kiemelve ezeket az éveket a fiatalság koraként (*omladinsko doba*) határozta meg egy későbbi monográfiájában.²⁸

A tiszta szerb és délszláv kultúra, az alkotó és romlatlan fiatalság kultusza felől érdemes közelítenünk Skerlić Ignjatovićról és életművéről szóló, 1904-ben a Szerb Királyi Akadémia gondozásában megjelent, több mint kétszáz oldalas tanulmányához. E mű több irányból járja körül Ignjatović életét és művészetét. Skerlić a kritikai irodalomtörténet képviselőjeként ítéletet mond az író politikai nézetei, morális nézőpontja, stílusa, műveinek nyelvezete, felépítése fölött. Ezt az ítéletet hízelgőnek aligha nevezhetjük; Ignjatović romlott, politikailag vállalhatatlan, önző szerző, művei amorálisak, a magáról mintázott figurák álszentek.²⁹ Amikor azonban Skerlić ítéletet mond Ignjatović felett, igyekszik megmagyarázni az író cselekvésének, jellemének és művészetének mozgatórugóit. Ezeket az okokat Ignjatović szűkebb pátriájának viszonyaival magyarázza. Nem mulasztja el az önéletrajz és saját kutatásai nyomán felrajzolni a Szentendre környéki szerbség különleges, szigetszerű helyzetét, magyar és német kulturális hatásait, melyek döntően hatottak Ignjatovićra. Az író kettős identitásának érzékeltetésére használja a *domoljub* és *rodoljub* fogalompárt. Ignjatović *rodoljub*, mert rajongásig szereti saját népét (*rod*: fajta, nép), ugyanakkor *domoljub*, mert kötődik az egységes és feloszthatatlannak gondolt magyar hazához (*domovina*).³⁰ Ignjatović a szerb közélet változásai közepette is hű maradt ezen önazonosságához.³¹

Ahogy a luhmanni rendszerelmélet szerint elválnak a kultúrától a társadalom egyéb alrendszerei, Skerlić úgy „hántja le” egy-egy alfejezetben az Ignjatović-életműhöz kapcsolódó jelentéseket. Kifogásolja az író erkölceit, lustaságát, kicsapongó életmódját és Tisza Kálmán fizetett ügynökének, egy romlott embernek nevezi, aki többször is elárulta nemzete ügyét.³² Stílusát esetlegesnek, kapkodónak tartja, továbbá kijelenti, hogy a szerb irodalomban talán Ignjatović tudott a legkevésbé szerbül („írastudatlan”). Elítéli az idegen, német és magyar kifejezések használatát, míg saját művészi nyelvét Ignjatović *poliglotskinak*, jó értelemben „többynnyelvűnek” nevezi.³³ Skerlić, ugyan egyáltalán nem bánik kesztyűs kézzel Ignjatovićcsal, de megközelítésében arra törekszik, hogy megtisztítsa az író életművét annak vitatott politikai vonatkozásaitól és végül felmutassa és értelmezze a legfőbb értéket, Ignjatović „öszönös” realizmusát, avagy naturalizmusát és annak legjellemzőbb megjelenési formáját, a társadalmi regényt. Skerlić négy ilyen regényt emel ki. Legjobbnak a szentendrei kereskedővilág erkölcsi és anyagi hanyatlását a durva és szorgalmas apa és léha gavallér fiú kapcsolatán keresztül bemutató *Örök vőlegényt*

²⁷ MILOJKOVIC-DJURIC, 1988. 688.

²⁸ SKERLIĆ, 1906.

²⁹ SKERLIĆ, 1904. 47.

³⁰ A *domovina* kifejezés a német *Heimat* fogalomnak feleltethető meg, míg a kortárs szerb kontextusban az *otadžbina* a *Vaterland* értelmében használatos, és a valós vagy idealizált szerb államalakulatra – Szerbiára, ritkábban Montenegróra, egyes esetekben az 1848-ban kikiáltott Szerb Vajdaságra – utal.

³¹ SKERLIĆ, 1904. 6–7. és BOŠKOV, 1971. 40.

³² SKERLIĆ, 1904. 54.

³³ SKERLIĆ, 1904. 205.

tartja. Szintén Szentendréhez kötődik az önéletrajzi elemekben leggazdagabb *Respektus Vásza*, mely egy Szentendréről elszármazó, a magyar szabadságharchoz csatlakozó huszárcapitányról szól.³⁴ Az említett két regény a szentendrei kereskedő nagypolgárság válságával foglalkozik, míg két elbeszélés, a *Novi i stari majstori* (Régi és új mesterek), illetve a *Čudan svet* (Furcsa világ) a dél-magyarországi illetve szlavóniai iparos réteg válságát dolgozza fel.³⁵ Ignjatović – ahogy ezt Skerlić is felismeri – egyfajta romantikus, konzervatív, moralizáló antikapitalizmussal viszonyul azokhoz a gazdasági változásokhoz, melyek egybeesnek és részben összefüggenek az általa megelevenített társadalmi miliő felbomlásával. A modern társadalommal és piacgazdasággal kapcsolatos ellenérzés kapcsán figyelt fel Ignjatović művésztéte Svetozar Marković szerb korai szocialista, kritikus. Skerlić Marković művéből kiindulva elemzi a társadalmi regényt és helyezi azt új kontextusba.³⁶

Skerlić esszéjében radikálisan elveti Ignjatović politikai és esztétikai nézeteit, nagyon sok szempontból bírálja az író, azonban műveinek egy csoportját piedesztálra emeli. Ez a lehető legnagyobb kontrasztban áll az irodalmi kultuszok alig pár évtizeddel korábbi gyakorlatával, amikor a jeles írók és költők (így a hatvanas években Tököly Száva vagy a tragikus hirtelenséggel elhunyt Kosta Ruvarac) a nemzet általános eszményképeként, morális etalonjaként jelentek meg, sőt a kultusz a szerzők apoteózisában, megdicsőülésében érte el csúcspontját. Az irodalomkritika a századfordulón immár az íróval kapcsolatos más szempontokat elvetve emelt be szövegeket a nemzeti narratívába. Skerlić Ignjatovićot ösztönös realistának nevezi, műveit az író életének kontextusától függetlenül maga helyezi el a nemzeti és világirodalomban. Irodalmi autoritásként kijelenti, hogy minden hibája és „bűne” ellenére Ignjatović autentikusan mutatta be a hanyatló szerb világot, melyet pár évvel később az irodalmárok új generációja volt hivatva megváltoztatni.³⁷

„Megörökítette a magyarországi szerbek történelmének néhány pillanatát és a szerb társadalom néhány sajtóságos típusát. Monoton és melankolikus ábrázolója a népi erő fogyásának, a köznép perzselően nehéz életének, az erősebbekkel és új körülményekkel való fájdalmas harc feladásának, aki tanulmányozni kívánja a jövőben népünk történelmét e kritikus napokban, fel kell lapozza [Ignjatović] regényeit, mely kulturális dokumentumok hasznosabbak, mint számtalan politikatörténet.”³⁸

Respektus Vásza: 1848 mint korszakhatár

Skerlić Ignjatović-recepciójának talán legneuralgikusabb pontja az író műveiben megjelenő 1848-as témák, motívumok értékelése. A forradalmi események jelentős szerepet kapnak az először 1875-ben, a belgrádi *Otadžbina* folyóirat hasábjain folytatásokban megjelenő *Respektus Vásza* (*Vasa Rešpekt*) regény cselekményében. Az elbeszélés egy szentendrei polgárcsalád több ágának sorsát dolgozza

³⁴ IGNJATOVIĆ, 1913.

³⁵ SKERLIĆ, 1904. 177.

³⁶ SKERLIĆ, 1904. 2.

³⁷ SKERLIĆ, 1904. 211.

³⁸ SKERLIĆ, 1904. 212–213.

fel a 19. század első felében, az egyes történetek ugyanakkor csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz. A regény leghangsúlyosabb, címadó hőse Respektus Vászsa, akit apja Pestre küld jogot tanulni. Respektus azonban vad és szertelen, képtelen beilleszkedni a neki szánt polgári életbe. Elkapja a szerencsejáték-szenvedély, majd mézsároslegénynek, utóbb huszárnak áll. Kétszer is szolgál a Habsburg Birodalom többnemzetiségű hadseregében, majd meggyőződésből beáll a magyar honvédseregbe és végigharcolja a szabadságharcot – a magyarokkal egy oldalon, ám hangsúlyozottan nem a szerbek ellen. Identitását, politikai nézeteit elsősorban a szerb nemzeti mitológia – Koszovó, Márkó királyfi, Dusán cár birodalma – formálja. A Szerb Vajdaság megteremtése helyett vágya egy közös, törökellenes háború megvívása és egy nagy szerb birodalom megteremtése. 1848-ban úgy tűnik, hogy esély mutatkozik álmai megvalósítására, azonban a szabadságharc leverése az ő személyes bukását is jelenti.³⁹

A művet az Ignjatović-monográfia megjelenése után kilenc évvel, Skerlić gondozásában adta ki a belgrádi Szerb Irodalmi Társulat (Srpska književna zadruža), mely egyesület reprezentatív szépirodalmi sorozata annak 1892-es alapítása óta a szerb nemzeti irodalom egyik legfontosabb kánonképző intézményének számít.⁴⁰ Skerlić a *Textpflege* mellett magára vállalta a *Sinnpflege* feladatát is; a mű előszavában mutatta be a mű értékeit és mutatott rá annak nyelvi és stílusbeli hiányosságaira. E bevezetőben Skerlić igazságtalanságként írja le Ignjatović művészetének partvonalra szorítását, ezért a szerző két korábban, sikerrel újra kiadott regénye után e művet is meg kívánja menteni a feledéstől.⁴¹ A kritikus az írást a szerző érett elbeszéléseként, pikareszk- és kalandregényként definiálja.⁴² Az elbeszélés szálai közül elsősorban a főhős Vászának szentel nagyobb figyelmet, míg az Ognján család többi, lecsúszó ágának leírását Ignjatović kevésbé sikerült realista elbeszélései közé sorolja. Skerlić a főhőst a századforduló meghatározó szerb földrajztudósától és antropológusától, Jovan Cvijićtól kölcsönzött kategóriával írja le; Vászsa a „*dinári szerb erőszakos típusának*” feleltethető meg, jellemző rá a „*balkáni ősök atavizmusa, akik évszázadokig véreztek, és akiknek a puska és a kés volt bírójuk*”.⁴³ A főhős vad, hősiességre vágyó, a polgári életbe beilleszkedni képtelen természete miatt egy rossz korba született szerb középkori hősként jelenik meg. Vászsa a hatalmas ősi *otadžbinát* (hazát) kívánja helyreállítani, ugyanakkor a forradalmi években létrejövő Szerb Vajdaságért nem harcol.

Skerlić az Ignjatovićnak szentelt monográfiájában éles szavakkal ítéli el az író 1848-as szerepvállalását.

³⁹ A regény szereplőire a Csuka Zoltán-féle fordítás fonetikus alakjaival hivatkozunk. (IGNJATOVIĆ, 1948.)

⁴⁰ Nem ez volt a Szerb Irodalmi Társulat által megjelentetett első, 1848-as tematikájú regény. Már a második, 1893-as folyamban megjelent ugyanis Bogoboj Atanacković eredetileg 1851-ben kiadott *Két bálvány* (*Dva idola*) című romantikus regénye, melynek ifjú főszereplője idealizált hazája, a Szerb Vajdaság és kedvese iránt érzett szerelme közt őrlődik. (ATANACKOVIĆ, 1893.)

⁴¹ Skerlić Ignjatović művészetét a „jugoszláv” irodalom egy jeles személyiségének, Ksaver Šandor Gjalski horvát író véleményére hivatkozva méltatja. (SKERLIĆ, 1913, III–IV.)

⁴² SKERLIĆ, 1913. V.

⁴³ SKERLIĆ, 1913. VI.

„1848-ban, amikor a teljes szerb nép vérét ontja, hogy biztosítsa emberi és polgári jogait, ő a saját népe ellenségének oldalára áll, és míg lángokban állnak szerb falvak, nyugodtan sétál és érdekes ismeretségeket köt a belgrádi utcákon.”⁴⁴

Ignjatović tehát a forradalmi években és azóta képviselt nézetei és egyéb gyengeségei miatt méltatlanná vált erkölcsi tanulságok megfogalmazására, ugyanakkor hősenek megértéséhez mégis az író élettörténetén, társadalmi hátterén keresztül vezet az út. Skerlić a regény hőseiben felismeri az író és családtagjait, de kiemeli az északi szerb diaszpóra, Szentendre, Pest-Buda, valamint a birodalmi hadsereg sajátos közegét is. Ez a miliő azonban a századfordulóra már eltűnt, az egykor dicső Szentendrére és a reformkor Pest-Budájára való visszatérés nem lehetséges. Vásza a börtönben, tuberkulózisban hal meg, míg kapzsi, a realitásokkal szembenézni képtelen nagynénje Buda 1849-es ostromakor veszti életét. 1849 után megváltoztak a társadalmi viszonyok, politikai, társadalmi és művészeti paradigmák. Ignjatović idegen kifejezésektől hemzsegő „*poliglotski*” szerb nyelvét a Vuk-féle irodalmi nyelv-változat volt hivatott felváltani, a budai kulturális központ átadta helyét Újvidéknek, értelmiségiek új generációja pedig a szerb kultúra megújítására törekedett. Skerlić szerint tehát az 1848-as év nemcsak az író szempontjából volt sorsfordító, hanem gyökeresen megváltoztatta a diaszpóra-szerbség életét, a szerb–magyar kapcsolatokat is. Ignjatovićot Skerlić e régi, eltűnt világ hű krónikásaként látja és ekként emeli be a szerb irodalmi kánonba.

Összegzés

Az esettanulmány a talán legismertebb magyarországi szerb író recepciójának példáján keresztül rámutat a szerb kulturális alrendszer hálózatos természetére, az intézményi és tartalmi összefonódásokra, valamint szemlélteti az azon belüli súlypontváltásokat. Jakov Ignjatović művészetének századfordulós kanonizálása egy-szersmind az abban a formájában eltűnőben lévő magyarországi szórványszerbség megörökítésére és értékelésére tett kísérletként is értelmezhető. Az 1848–1849-es forradalmi évek az író életében és az általa megformált – többnyire önéletrajzi ihletésű – szereplők számára is fordulópontnak számítottak, melyek ugyanakkor magukkal hozták az általuk vallott társadalmi normák pusztulását. Jovan Skerlić jónéhány értékítélete, kulturális és ideológiai koncepciója ugyan ma már elavultnak hathat, ugyanakkor a kritikus Ignjatović műveinek kanonizálásával máig ható módon kijelölte az író helyét a kulturális kánonban.

⁴⁴ SKERLIĆ, 1904. 52.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASSMANN–ASSMANN

- 1987 ASSMANN, Aleida – ASSMANN, Jan: *Kanon und Zensur: Archäologie der literarischen Kommunikation II*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1987.

ATANACKOVIĆ

- 1893 ATANACKOVIĆ, Bogoboj: *Два удола*. Beograd, Srpska književna zadruga, 1893.

BORI

- 1979 BORI Imre: Jakov Ignjatović-problémák. In: *Helikon*, 25. (1979) 4. sz. 516–519.

BOŠKOV

- 1971 BOŠKOV, Živojin: Јаков Игњатовић и Мађари. *Летопис Матице српске*, 19. (1971) 1. sz. 40–66.

BURKE

- 2004 BURKE, Peter: Problems of Cultural History. In: *Uó: What is Cultural History?* Cambridge, Polity Press, 2004. 20–31.

CSUKA

- 1969 CSUKA Zoltán: *A szentendrei rebellis*. Budapest, Gondolat, 1969.

IGJATOVIĆ

- 1868 IGJATOVIĆ, Jakov: *Harminc év Milán Narangyity életéből*. *Fővárosi Lapok*, 115. (1868. május 17.) [1.] 115–148. (1868. június 28.) [2.] 589–590.
- 1913 IGJATOVIĆ, Jakov: *Васа Реупнект. С преговором др. Јована Скерлића*. Beograd, Srpska književna zadruga, 1913.
- 1948 IGJATOVIĆ, Jakov: *Respektus Vásza*. Ford.: CSUKA Zoltán. Budapest, Magyar–Jugoszláv Társaság, 1948.
- 1972 IGJATOVIĆ, Jakov: *Örök vőlegény*. Ford.: CSUKA Zoltán. Újvidék, Forum, 1972.
- 1973 IGJATOVIĆ, Jakov: *Szerb rapszódia. Visszaemlékezések*. Ford.: CSUKA Zoltán. Budapest, Európa, 1973.

MILOJKOVIC-DJURIC

- 1988 MILOJKOVIC-DJURIC, Jelena: The Roles of Jovan Skerlic, Steven Mokranjac, and Paja Jovanovic in Serbian Cultural History, 1900–1914. *Slavic Review*, 47. (1988) 4. sz. 687–701.

MILOSEVITS

- 2000 MILOSEVITS Péter: Aspekti autobiografije u Milanu Narandžiću Jakova Ignjatovića. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45. (2000) 1–4. sz. 69–73.
- 2002 MILOSEVITS Péter: Skerličeva koncepcija istorija srpske književnosti. *Studia Slavica Hungarica*, 47. (2002) 3–4. sz. 323–326.

PÓTH

- 1991 PÓTH István: A korabeli magyar sajtó Jakov Ignjatović, 1822–1889 szerb íróról. In: *Nemzetközi Szlavisztikai Napok 4.* Szerk.: GADÁNYI Károly Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanítóképző Főiskola, 1991. 251–253.

PUSZTAI

- 1996 PUSZTAI Ilona: *A magyarországi szerb polgárság Jakov Ignjatović regényeiben. Kandidátusi értekezés.* Budapest, ELTE BTK, 1996.

SZAJBÉLY

- 2005 SZAJBÉLY Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Debrecen, Universitas Kiadó, 2005.

Skerlić

- 1904 SKERLIĆ, Jovan: *Jakov Ignjatoviћ – književna studija.* Beograd, Srpska kraljevska akademija, 1904.
- 1906 SKERLIĆ, Jovan: *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба.* Beograd, Srpska kraljevska akademija, 1906.
- 1913 SKERLIĆ, Jovan: Предговор. In: Ignjatović, Jakov: *Vasa Rešnekт.* Beograd, Srpska književna zadruga, 1913. I–XIII.

Bankó Erzsébet

Rekonstruált családtörténetek

Az interkulturális genealógia távlatai Natascha Wodin két regényének példáján

2017-ben 72,499 könyv jelent meg első kiadásban Németországban.¹ Ezek között kitüntetett helyet elfoglalni, egy szélesebb olvasóközönség tettségét elnyerni még úgy is figyelemreméltó, hogy a statisztikai adat a szakkönyvektől a mesekönyveken át egészen a fordításokig felöleli a könyv formájában publikált írásművek összességét. Az egyre zsugorodó olvasóközönség értékítéletét és a média által biztosított háttértámogatást két irodalmi díj, a Frankfurti Könyvvásárhoz kapcsolódó Német Könyvdíj és a Lipcsei Könyvvásár Díja döntően befolyásolja. Az elmúlt évek nevezéseit és díjazásait megvizsgálva, a széles szakbibliográfia fellapozása nélkül is tetten érhető, hogy a „generációs koncepciónak konjunktúrája van”,² az elmúlt években özönvízszerűen elárasztották a könyvpiacot a család- és nemzedéki regények. Ez a nézőpont magában hordozza a múlt, a jelen és a jövő dialógusát, a folytonosság elengedhetetlen része az ismeretek, emlékek továbbörökítése a következő generációra, avagy az előző nemzedékekre irányuló tényfeltáró munka. Ezen a ponton találkozik az irodalom és a történelem, az átadás lényegi momentuma a textusba szövéés, illetve egy tágabb kontextusba helyezés.

Matteo Galli és Simone Costagli meghatározásával élve elkülöníthetők a családregények – amelyekben a cselekmény egy családon belül, szinkron játszódik –, a generációs, azaz a több generációt kronológiában felvonultató regényektől.³ Ez az Aleida Assmann által emlékezetirodalomnak posztulált műfaj kihívást jelent az irodalomtudománynak, mivel „összemosódnak benne az élet és irodalom, faktualitás és fikcionalitás közötti éles határvonalak. A kis, privát történetekben tükröződik a nagy történelem, [...] egy történet pedig több ezer másik ki nem mondott történetet képvisel.”⁴

¹ Az adatok a Német Könyvterjesztők Egyesületének (Börsenverein des Deutschen Buchhandels) honlapjáról származnak. (<https://www.boersenverein.de/de/portal/Buchproduktion/1227836> – Utolsó letöltés: 2019. június 14.)

² WEIGEL, 2005. 7.

³ Vö. COSTAGLI–GALLI, 2010. 8–9. A terminusok használatában azonban nincs konszenzus, a családregény fogalmát gyakran a generációs regény szinonimájaként is alkalmazza a szakirodalom.

⁴ ASSMANN, 2011. 83.

A család mint a társadalom legkisebb természetes közösségi formája történelmi távlatába absztrahálva mikrotörténelmi forrásanyaggá válik. Továbbá az irodalom esztétikai igényei által támasztott elvárások burkot biztosítanak a szerző számára, amely fedhetetlenné teszi a „valóságigénnyel” fellépő történészekkel szemben.⁵ Az irodalom és a történelem kölcsönhatását vizsgálva a kortárs irodalomból kiindulva mindenekelőtt felmerül a kérdés, miért kerül egy adott kor történelme előtérbe, s miként transzformálódik az elbeszélés módja akár néhány évtized leforgása alatt is.

A 20. század második felétől a német generációs regények fejlődéstörténetének két fő állomását lehet megkülönböztetni. Először a '68-as diákradicalizmushoz kapcsolódva lendült fel a műfaj, az elbeszélésekben a szülők, elsősorban az apák nemzetiszocializmushoz való viszonyával és elhallgatott vétkeivel foglalkozó, erősen moralizáló írások születtek. Ezzel szemben a rendszerváltást követően a 90-es évek végén vagy az ezredforduló után íródott művek szélesebb kontextusban vizsgálják az egyén és a történelem viszonyát. Ezek, vagyis a harmadik generáció írásai, már nem saját emlékeiből kiindulva építik fel elbeszéléseiket, hiszen az írók a háború után születtek, így arról személyes emlékekkel nem rendelkeznek, hanem a mediálisan átörökített kollektív és családi emlékezetből rekonstruálják a múltat.⁶ A rekonstrukciós munka implikálja az elbeszélő megbízhatóságának megkérdőjelezését, a felhasznált forrásanyag valamint a regényekben felvázolt korrajz és a kulturális emlékezetben rögzült történelmi panoráma összeegyeztethetőségét. Ugyanakkor éppen itt érhető tetten a műfaj népszerűsége is: hibrid formaként a fikció és a tényirodalom között helyezkedik el, és sokszor az (ön)életrajzi írás műfajához közelít. Az egyéni identitáskereséstől vezérelve így a kollektív emlékezet élesítéséhez és újraértelmezéséhez járulhat hozzá.⁷

A generációs regények második hullámát feltűnően nagy számban képviselik női szerzők, és főként az elmúlt években jellemzően transzkulturális színezetű írásokról beszélhetünk. Natascha Wodin *Sie kam aus Mariupol*, vagyis *Mariupolból jött*, magyarul egyelőre nem elérhető regénye⁸ kiemelkedik az első világháborútól napjainkig ívelő családtörténelmi irodalomból. Bár második generációs íróról van szó, közvetlen családi kapcsolatok hiányában mégis felszabadul a családi megfélemlés és

⁵ A két diszciplína között meghúzódó határvonal érzékenységre legutóbb Robert Menasse *Die Hauptstadt* című regénye körül kirobbant vita hívta fel a figyelmet. Menasse több hamis idézetet tulajdonított Walter Hallsteinnak, ráadásul azt állította, Hallstein 1958-as beiktatási beszédét Auschwitzban mondta. Ez két – a szerző bevallása szerint – figyelmetlenségből elkövetett hiba volt, amelyek Menasse szerint egy fikcionális műben az írói szabadság köntöskében megállják helyüket. Az irodalmárok ellenben nem is a regényben megfogalmazott tézisek helytelenségére mutatnak rá, hanem Menasse a szövegen kívüli világban végrehajtott történelemhamisító törekvéseire. A regény ilyen tekintetben a társadalmi tudatmódosítás kiindulópontja és eszköze, és mint olyan, ismét felszította az arisztotelészi kérdést a történész és az irodalmár felelősségéről.

⁶ Lásd: EIGLER, 2005.

⁷ Lásd: ERLI, 2003. 66–67.

⁸ A hivatalos magyar fordítás hiányában saját fordításomban közlöm a regényből és az idegen nyelvű szakirodalomból vett idézeteket, a megjelölt oldalszámok a német kiadásra, a német nyelvű eredeti forrásra utalnak.

érzelmi azonosulás terhe alól,⁹ s a megbízhatatlan családi emlékek helyett a múlt vizualizált, archivált vagy narratív megjelenítési formáiból építkeznek. Wodin 1945-ben született ukrán és orosz szülők gyermekeként egy Nürnberg melletti munkatáborban. Édesanyja a háború borzalmaitól idegileg megroppanva 1956 októberében öngyilkosságot követett el. Prózájának állandóan visszatérő eleme az anya tragikus halála és annak háttérben meghúzódó trauma, valamint a rossz viszony az édesapjával. Az 1989-ben megjelent *Einmal lebt ich (Egyszer éltem)*, majd 1997-es *Die Ehe (Házasság)* című regényeiben már előrevetíti gyermekkorának megpróbáltatásait, sok motívum majdnem szó szerinti közlésben visszatér későbbi regényeiben és elbeszéléseiben, anélkül, hogy művei összefüggésben állnának egymással. Az énelbeszélések és az életrajzi adatok átfedései azt a hatást keltik, hogy a tényleges szerző és a fiktív elbeszélő személye megegyezik, és ez alapján műveinek többsége önéletrajzi írásnak tekinthető. Az író már korábbi munkáiban feleleveníti a kelet-európai munkatáborok mindennapjait, egyéni és családi történetét, 2017-ben megjelent írását azonban a történelem segédtudományainak felhasználásával egészében édesanyja múltjának rekonstruálására fordítja. A regény újszerűsége abban áll, hogy az elbeszélés fonalát a 20. század eleji Ukrajnából az 50-es évek Németországába vezeti, s azon kevesek közé tartozik, akik a második világháborúban Németország területén nem zsidókkal, hanem főként kelet-európaiakkal működtetett kényszermunkatáborokról számol be.¹⁰ Ezzel elhatárolódik a holokausztirodalomtól és a német bűnösséget taglaló generációs regényektől, és az emlékezetkultúra még kiaknázatlan területei felé nyit. Az anyaregényre 2018-ban válaszként *Irgendwo in diesem Dunkel (Valahol ebben a sötétben)* címmel megjelent az aparegény, amely az anya halála utáni életet és az apa múltját emeli az elbeszélés központjába. A következőkben a két mű segítségével a privát és a nyilvános történelem tereit, a testiségen keresztül bemutatott trauma és a társadalmi idegenség textualizálásának lehetőségeit vizsgálva arra keresem a választ, hogy miként funkcionálhat egy generációs regény hibrid műfajként a történeti és az irodalmi munkák határán.

Genealógia és családtörténet: az anyaregény

A *Sie kam aus Mariupol* négy szerkezeti egysége a történelem megközelítésének négy állomása: az első a családfakutatás, a második a kutatás eredményeként feltárt napló átirata, a harmadik rész történeti források segítségével próbálja rekonstruálni az édesanya privát történetét, a zárófejezet pedig egyes szám első személyű visszaemlékezés. John Borneman az antropológiából kiindulva közelíti meg a narráció és a genealógia kapcsolatát. Szerinte a narráció nem a tényeknek való ellentmondás, nem szükségszerűen torzítja azok reprezentációját, hanem elengedhetetlen eszköze

⁹ Ez a szemlélet Friederike Eiglertől származik, aki szerint a II. világháború és a náci múlt feldolgozása generációs regények formájában általában a családi helyzetek diszfunkcionalitásában gyökerezik. A halott vagy hiányzó generáció következtében hiányzik a kommunikatív emlékezet, mely megfelelési kényszerként részben teherként nehezedne az elbeszélésre. (Vö. EIGLER, 2005. 22.). Wodin elbeszélőjének nem kell a kommunikatív emlékezethez igazodnia, mivel ez a cselekmény indulásánál teljes mértékben hiányzik.

¹⁰ Ilyen például Vitalij Sjomín *Zum Unterschied ein Zeichen* című munkája.

a történeti tudatra ébredésnek, vagyis „saját történetiségünk” felismerésének.¹¹ Borneman elkülöníti a rekonstruált, azaz a jelenből a múltba irányuló reprezentációt, ahol a „vég írja a kezdetet és formálja a közepet”,¹² a múltból jelenbe vezető konstrukciótól, és arra következtetésre jut, hogy a genealógia mindig szükségszerűen a jelenből tekint a múltra még akkor is, ha úgy tűnhet, a múltból halad a jelen felé. Gadamerre hivatkozva bevonja az ego jelentésalkotó szerepét: szerinte a jelentés artikulálódásának előfeltétele a történeti tudatra ébredés, amelynek hajtómotorja a megismerés vágyállapota. Natascha Wodin regényeire vonatkoztatva a genealógiai kutatást megalapozó momentum annak felismerése, hogy az addig ellenségesként megismert orosz gyökerei, valamint a II. világháború történelmi eseményeiről alkotott és a közvéleményben formálódott kép a rendszerváltást követően paradigmaváltáson estek át. A német újraegyesítést követő történelmi szemléletváltás, a Másik megismerésére tett erőfeszítések és a 2015-ben eszkalálódó migrációs válság együttesen vezettek oda, hogy az író saját családi múltjából kiindulva egy elnyomásban és elfeledettségben élő népcsoport szócsövévé válhatott. Regényeivel így nem egy már meglévő kollektív emlékezetbe kapcsolódik bele, hanem egy kollektív hallgatás által képződött csendet tör meg.

A rendszerváltással és a szovjet uralom végével hazánkban is elterjedtté és népszerű tudománnyá vált a családfakutatás.¹³ A kutatási eredmények politikai terhétől felszabadulva egyre több amatőr történész indult ősei nyomkeresésére, sokszor a hiú ábrándtól vezérelve, hogy a kutatómunka nemesi származást fog bizonyítani.¹⁴ A szabadon használható archívumok, levéltárak, kutatóközpontok és az interneten elérhető lehetőségek, valamint az 1950-es évektől megindult mormon digitalizációs program a diszciplína robbanásszerű elterjedéséhez vezettek, ugyanakkor a szakma hivatásos képviselői még mindig hagyományos módszerekkel dolgoznak, és a szakirodalomból hiányzik a korszerű megközelítés.¹⁵ Pandula Attila a genealógia jelenlegi helyzetéről írt elemzésében kifogásolja, hogy sokszor hiányzik az adatmennyiség mögött a korrajz, a társadalom bemutatása, a családot meghatározó környezetbe helyezés. Hozzá hasonlóan egyre több történész állítja, hogy az átfogó családfakutatásnak nemcsak az egyén, hanem a társadalom egészére nézve információértékűvé kell válnia, így válhat csak a történelem valódi segéd tudományává.¹⁶

Ebből kiindulva Natascha Wodin *Sie kam aus Mariupol* című regénye sok tekintetben megfelel a modern történettudomány által támasztott elvárásoknak. A regény első fejezete a történelem többi segéd tudományával: a forrástannal, onomasztikával és a történeti földrajz bevonásával mutatja be a második fejezettől elbeszélt

¹¹ Vö. BORNEMAN, 1999. 200

¹² BORNEMAN, 1999. 199.

¹³ Vö. KÁLLAY, 1986.

¹⁴ Vö. SZIJÁRTÓ, 2013. 3–6.

¹⁵ Vö. PANDULA, 2006.

¹⁶ PANDULA, 2006. 208. vagy Szijártó M. István, aki Anne Patterson Roddával ellentétben nem a mikrotörténelem egyediségét, hanem az egyéniből levonható „nagy történelemre” vonatkozó konzekvenciákat, egy kisebb közösség válaszreakcióját keresi a genealógiában. Hasonlóképpen Kállay István is, aki amellet ével, hogy az eredetkutatás csak közösségi, társadalmi kölcsönhatások láncolataként válik genealógiává, ennek hiányában csak családtörténet. (Vö. SZIJÁRTÓ, 2013; KÁLLAY, 1986.)

családtörténet keletkezéstörténetét. A családfakutatás kiindulópontja egy tárgyi forrás (egy Madonna-szobor), két személyi jellegű irat (egy házassági anyakönyvi kivonat 1943-ból és egy 1944-es munkakönyv) és három családi fotó, melyek narratív beágyazottság nélkül, illusztrációként állnak az egyes fejezetek elején. A történeti időn kívül helyezkedő elbeszélő a képi forrás értelmezésével, valamint személyes emlékeit felidézve próbál összefüggést teremteni a tárgyi örökségek között. A rekonstrukciós munka szüntelenül önnön korlátaiba botlik. Az elbeszélői én nyíltan vállalja, hogy emlékei hiányosak, meghazudtolhatják önmagukat, s rávilágít a megélt és ábrázolt történelem közötti eltérésekre, vállalva helyenként fiktív mivoltukat: „*Csak egy fikcionális biográfia megírásával próbálkozhattam, mely a történelemre támaszkodott, az ismert tényekre és helyszínekre, a korra, amelyben anyám élt.*”¹⁷ Internetes keresőportálok és egy hobbitörténész segítségével – akinek autoritását kezdetben megkérdőjelezi és a „*digitális dzsungel obskúrus virágaként*”¹⁸ aposztrofálja – az elbeszélő eljut még élő unokatestvéréhez és távolabbi rokonaihoz. A megismerés különböző szinteket jár át, a személyes tértől (emlékek, fényképek), a kulturális (tárgyi emlék) és jogi tereken (munkakönyv, házassági anyakönyvi kivonat) keresztül egészen a virtuális térig, az „*orosz internetig*”, amely a világháló nyilvános tereinek titkos szobájaként jelenik meg. A források elemzésénél kölcsönösen hat egymásra a destrukció és a konstrukció hatásmechanizmusa. Miközben a családja folyamatosan új ágakkal bővül, jelentést kapnak a fényképek, illetve az azok hátuljára jegyzetelt kommentárok dokumentumértékükön túlmutató információhordozók lesznek, tényértékük azonban meghazudtolódik, amikor kiderül, hogy az egyik családi birtokban lévő fénykép és egy Oroszországban fennmaradt másolata különböznek. Az Ukrajnából átmenekített képről egy politikailag meghurcolt unokanővért a forradalmat követően cenzúráztak.¹⁹ Így a valóság indexeként csődöt mond, s a regény vezérfonalát alkotó emlékfoszlányok metaforájává válik: ahogy a kép a valóság töredéke, ugyanúgy a biztosnak vélt gyermekkori emlékek is csak egy részét tudják leképezni a valóságnak.

A családi szálak kibontakoztatásával bővül a vizsgálat tárgya, a felidézett szereplők történeti és földrajzi kontextusba helyeződve a kor- és helytörténeti panoráma aktív szereplőivé válnak. A történelemkutatás révén nemcsak a kollektív múlt, hanem egy egyéni narratíva is rekonstruálódik, és az elbeszélő először érzi azt, hogy „*nem az emberiség történelmén kívül helyezkedik el, hanem részese annak.*”²⁰

A szemtanúk megszólaltatása

A regény első része az édesanya nővérenek levéltárból előkerült kihallgatási jegyzőkönyvből vett idézetekkel és azok értelmezésével zárul, második része naplójának átiratával veszi kezdetét. A napló nagy része memoár formájában, utólagosan

¹⁷ WODIN, 2017. 23.

¹⁸ WODIN, 2017. 41.

¹⁹ A fénykép itt a történelem hatásmechanizmusának szemléltető eszköze lesz. A fénykép egyrészt ábrázol, másrészt hitelesít, de a hitelesítés különböző hatalmi érdekek folytán torzul, csak egy szelektált forrása a privát emlékeknek. Vö. TURAI, 2008. 161–162.

²⁰ WODIN, 2017. [54].

került feljegyzésre, másik része pedig az állandóan változó hatalmi terror égíse alatt számos átiraton esett át. A genealógiai vizsgálatok terén a napló a legszubbjektívebb forrás,²¹ s a képekkel ellentétben csak narratív utalás formájában jelenik meg a regényben. Tényértéke megkérdőjelezendő, azonban narratív eszközként szolgál a két dokumentarista rész epikus átvezetése, mely egyben reflektál a társadalmi struktúrában rejlő diszkrepanciára is: a diktatúra által megszabott közösségi szabályrendszerek bemutatásával kronológiai kapocsként betekintést nyújt a 20. század eleji Ukrajna történelmébe és a diskurzusok századvégi felbomlásába. Az 1911–1991 közötti időszakot felölelő memoár olyan történelmi eseményekre világít rá, mint az 1932–33-as éhínség, a Holodomor, amelynek kapcsán a jelen idejű elbeszélő párhuzamot von a 2014-ben kirobbant kelet-ukrajnai háborúval. A levéltári források alapján rekonstruálható kihallgatási jegyzőkönyvvel a történelmi megközelítés egy másik szólama szólal meg:

„Elítéléséig Lidia fél évet töltött a mariupoli, odesszai és donyecki börtönökben, az idő felét pincefogságban. A kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyek közel 300 oldalt tettek ki, Konstantin szerint csak nevetséges színjátékok. A gyanúsítottak vallomásait sokszor meghamisították, manipulálták, fenyegetésekkel vagy erőszakkal zsarolták ki. [...] A női vádlottakat nem ritkán megerőszakolták, megkínózták vallatóik, vagy az úgynevezett vallatószalagra kerültek, ahol a kóros alvásmegvonás miatt hamarosan már azt sem tudták, mit mondtak. [...] A valóság senkit sem érdekelt.”²²

Az általánosságokon alapuló megfigyelések az élő szemtanúk hiányában nem lennének személyes beszámolókkal alátámaszthatóak, ha nem kerülne elő és jutna el véletlenül útján az elbeszélőhöz a napló, amely retrospektív, nem a közvetlenül megélt történelem, hanem egy 60 évvel későbbi visszaemlékezés. Nem a történelmet elszenvedett alany feljegyzéseiből vett idézetek jelennek meg, hanem az elbeszélő mint közvetítő tolmácsolja a levéltárban talált kihallgatási jegyzőkönyvvel összevetve. A kettős átirat ellensúlyozásaként, a történelmi „hitelesség” demonstrálásaként a regényen kívüli valóság referenciaszemélyei jelennek meg. Az anyai nagybáty egy ismert operaénekes, Trockij az egyik osztálytárs, Slawa Bronstejn nagybátyja. Wodin ebben a fejezetben mossa össze a leginkább a fiktként és valóságként értelmezett múltat, a regény műfajának szabadságával élve világít rá a politikai érdekektől vezetett értelmezési lehetőségekre.

Az anya testvéreinek, Lidia memoárjának befűzésével a 30-as évek Ukrajnája egy fiatal nő szemszögéből tárulkozik ki, a szociológiai háttérből építkezve az egykori társadalmi elit vagyoni- és rangvesztésének következményei mutatkoznak meg. A történelmi idősík rekurrens motívuma a női test szenvedésének szemléltetése, a korpusz a hatalmi erőviszonyok demonstrációs eszközeként jelenik meg. A Foucault-i gondolkodást követve – a genealógia történelemtudományi megközelítését eszmetörténelmi dimenziókba emelve – az eredet ott kezdődik, ahol

²¹ A hivatalos genealógiai kutatásnak 9 fő forrása van: szájhagyomány, írott források, nyomtatott források, epigráfiai emlékek, funerals emlékek, tárgyi emlékek, történelmi ikonográfiai emlékek, emberi maradványok, hangfelvételek. Vö. PANDULA, 2006. 209.

²² WODIN, 2017. 116.

a történelem találkozik a testtel és nyomot hagy rajta.²³ Wodinnál a generációkon át visszatérő testi szenvedés különböző formái biztosítják a jogfolytonosságot a nemzedékek női tagjai között, az ok-okozati összefüggések megteremtésének előfeltétele a történelmi keret felvázolása. A nagymama, Matilda Iosifowna, Jewgenia édesanyja egyetlen éjszaka alatt megöszül, amikor a házán keresztülvonuló szovjet katonák megerőszakolják, egyik lánya a szovjet, másik a német munkatábor, unokája Natascha a családon belüli erőszak áldozata lesz. Lidia meghurcoltatása egy óvatlanul megőrzött szamizdatirattal veszi kezdetét, miközben a memoár műfaja keveredik a kommentárral; visszatérő elbeszélői stratégia a véletlen szerepének objektivizálása.

„Az NKVD szolgálati kocsiával viszik haza. Csak most, a rövid hazavezető úton jut eszébe egy otthoni fiókban elfekvő terhelő anyag, Bella cigarettapapírra firkált manifestációja, amelyben a pártot munkásellenes bűnszövetségnek aposztrofálja és egy új forradalomra szólít fel a terrorista államkapitalizmus ellen. Emellett több levél Bellától, amelyben egészen nyíltan arra buzdítja Lidiát, hogy a mariupoli üzemekben irodalmi körök létrehozásával teremtsen kapcsolatot és agitálja a munkásokat. Még az Odesszából érkező figyelmeztető távirat sem emlékeztette Lidiát erre a pusztító bizonyítékra. Nem érti, hogy lehetett ennyire óvatlan.”²⁴

Wodin a meghurcoltatás okainak ábrázolásától kezdve a testi megaláztatáson keresztül mutatja meg az egyén küzdelmét, melynek pozitív végkimenetelét már az első fejezet családfakutatása előrevetíti. A napló „nem számol be a kihallgatásokról”,²⁵ egyetlen momentumát örökíti meg, amikor Slawa Bronstejn, egykori osztálytársa a kihallgatáson megerőszakolja. A szubjektum materiális kiteljesedésén uralmat gyakorló politikai erők elleni egyetlen fegyver a nyelv lesz, egy vallomásnak álcázott írással Lidia terhelő vallomást tesz Bronstejnről, és így bosszulja meg a testi megaláztatást. Az ukrainai szál a Gulag ábrázolásában csúcsosodik ki. A Gulagra érkező nő egy fiatal férfi segítségével beltéri, szellemi munkához jut, tanítóként vésszeli át a száműzetést. A szívesség következtében vonzalom, majd szerelem alakul ki a két fogoly között, ami a házasságig vezet.

Anne Applebaum a Gulagról írt monográfiájában a női–férfi kapcsolatok kialakulását más szemszögből tünteti fel. A női rabok kevesebben voltak, ezért nem egyszer több férfi is versengett értük, s ez a szerelem a lovagi szerelemtől igen sokszor távol állt. Gyakori volt a nők megerőszakolása, kézről-kézre adása, és sok nő egy további fejadagért cserébe prostitúcióra adta magát. Kivételt képeztek azok a nők, akik a lágeren belül megházasodtak, hiszen a házasság védelmet biztosított a többi fogoly önkényeskedésével szemben, ezért nem ritkán költettek szerelemtől mentes érdekházasságok.²⁶ A regényben ezzel szemben egy romantizált, kölcsönös vonzalmon alapuló kapcsolat jelenik meg, ehhez hasonlóan a nevelőtáborokban élő fiúk tanítása is sikertörténetté alakul. A testi erőszakhoz folyamodó kamaszfiúk

²³ FOUCAULT, 1998. 80.

²⁴ WODIN, 2017. 221.

²⁵ WODIN, 2017. 223.

²⁶ Vö. APPLEBAUM, 2005. 567–583.

ellen a nyelv, a mesemondás lesz a kiút; Lidia Seherezádé módjára érdemeli ki magának a fiúk figyelmét napról napra. Wodin és Applebaum is megemlíti a kártyajátékot, az anonimitást²⁷ és lágerpropagandát, amelyek Applebaum szerint dehumanizálták a fiatalokat, akik így előbb vagy utóbb mind bűnözőkké váltak.²⁸ Wodinnál is megjelenik a testi erőszak, de a munkatábor emberségesebb és érzelmesebb megközelítéséről van szó. A fiúk összefognak, amikor a másik barakkból valaki eljuttatja a tanárnő életét, és fájdalommal veszik tudomásul, amikor Lidia elhagyja őket. Bár részben az Applebaum által felsorolt elemek és az emberölés is megjelennek Wodinnál, összességében mégis egy összetartóbb közösségként ábrázolja a javítótábort.

Az elbeszélő nem reflektál explicit módon arra, hogy az emlékképek pozitív jellege a hagyatékából előkerült napló töredékességéből fakadnak, és az elbeszélői én utólagos hiánypótlásai vagy a politikai megfélemlítés következményeként kerültek már eredetileg is ilyen formában a naplóba. Wodin az ukrán történelmi szál ábrázolásánál összességében sem a kegyetlenségek eltúlzásával, sem a trauma vagy az érzelmek fokozásával nem operál, ugyanakkor nem fél attól, hogy „perspektivikus”²⁹ legyen. Oroszországban és Ukrajnában az elmúlt években kezdődött meg a lágerélmények és a szovjet elnyomás személyes feldolgozása és irodalmi témává emelése. A már szabadságban felnőtt írók merik először feltárni az addig elnyomott emlékeket, leginkább családragények formájában.³⁰ Wodin az ukrán szál megszólaltatásával ennek a kollektív emlékezetnek a megkonstruálásához járul hozzá.

Minden elbeszélt történet mögött százazrek élete rejlik

A személyes memoárral megalapozott történelmi összefüggések felvázolása után a harmadik fejezet fordított technikával, az egyetemes történelemből kiindulva rekonstruálja az egyén történetét.

„Órákon keresztül nézegetem az átmeneti táborokban készült képeket abban a reményben, hogy valahol felfedezem rajtuk 24 éves anyám arcát. Fiatal nők, lányok, fejkendőben, karton bőrdöngővel és batyukkal, némelyikük még majdhogynem gyerek, rongyokba öltöztetve. Mindegyikük rémült, nem értik, hova hozták őket szülővárosaikból és -falvaikból. Csak számokként létező névtelen emberek végeláthatatlan tömege. Mindegyikük anyám.”³¹

²⁷ A táborban mindenkit Iwanownak hívnak, csak a számok alapján lehet megkülönböztetni a lakókat. Aki mégis elárulja a nevét, az súlyos büntetésre számíthat. Vö. WODIN, 2017. 230.

²⁸ Vö. APPLEBAUM, 2005. 607.

²⁹ FOUCAULT, 1998. 86. Foucault Nietzschére támaszkodva elítéli azt a történelemszemléletet, amely nem mer perspektivikus lenni. A szemlélő mindig valamilyen pozícióból néz, ami egy természetes szelekcióhoz vezet, ami Foucault szerint nem hátrány, hanem éppen ellenkezőleg a történelem előnyére válik. Emellett érvel Borneman is, amikor azt írja, hogy a genealógia mindig a jelenből indul. (BORNEMAN, 1999. 199.)

³⁰ Vö. HOCHWEIS, 2019.

³¹ WODIN, 2017. 260.

Az anya korai halála következtében nem lehetséges a közvetlen szemtanú megszólaltatása, ezért a történeti forrásokból, egy kollektív történelemből formálódik a személyes emlékezet. Ezzel a módszerrel Wodin személyiséggel ruházza fel, arcot ad a névtelen tömegnek. Bár az elbeszélés az anyáról szól, nemcsak az anya története, hanem nők százezreinek története, akik azonos sorsot éltek meg. A Német Birodalom területén 1942 márciusától kezdődően az addig főként lengyel kényszer munkások és szovjet hadifoglyok mellé megkezdődött a Szovjetunió civil lakosságának kezdetben propagandaszerű beszerzése, majd kényszerdeportálása.³² Két és fél év leforgása alatt becslések szerint 2,8 millió embert fogtak munkára a német iparban, bányászatban vagy a földművelésben.³³ A szovjet munkaerő dolgoztatása ideológiai összeférhetlenséget jelentett, ezért a munkások különösen kegyetlen bánásmódban részesültek, a társadalom körében pedig rasszista felbujtással próbálták megakadályozni a német lakosság keveredését a szláv népekkel.³⁴ Bár a náci uralom alatt újabb becslések szerint Európa-szerte közel 42,500 munka-, fogoly- és koncentrációtábor működött,³⁵ és részben magánemberek is kérelmezhetek munkaerőt a háztartás körüli munkák elvégzésére, a kutatók még mindig nagyon korlátozott mennyiségű adattal rendelkeznek, a táborok számának megítélése ingadozó. Wodin is az általam már parafrázelt Ulrich Herbert munkásságára, illetve a *Zeit*-ben megjelent újságcikk számszerű adataira hivatkozva támasztja alá állításait, s Franz Fühmann német író frontélményeivel, valamint Heinrich Himmler és Joseph Goebbels beszédeiből vett részletekkel fokozza az érzelmi feszültséget. A világháború után a már nem kívánatos szláv munkásokat vagy kényszerdeportálták, amely a Szovjetunióba hazatérve egyenlő volt a Gulaggal, vagy DP³⁶ táborokba helyezték. Nem véletlen tehát, hogy a túlélők sokáig hallgattak élményeikről, a trauma elmondhatatlanságát fokozta az új nyelv ismeretének hiánya és az anyanyelven történő elmondás repressziója. A kilencvenes években megkezdődött az áldozatok kárpótlása, de

³² A szláv munkaerő bevetése komoly ideológiai összeférhetlenséget jelentett, a frontra küldött német férfiak hiányában azonban csak két alternatíva állt rendelkezésre. Az egyik a nők munkába állítása, ahogyan az I. világháborúban történt, a másik pedig a hadifoglyok és a legyőzött civil lakosság munkába állítása volt. Mindkét lehetőség ellenállásba ütközött a birodalom vezetőinél, előbbi a nő- és szociálpolitikai elvekkel ütközött, utóbbi az árja fajmérettel nem volt összeegyeztethető. Végül az idegen munka bevetése mellett döntött a pártvezetőség, de a főként a Szovjetunió területéről érkezett munkaerőt igen kegyetlen bánásmódban részesítették. Lásd: HERBERT, 1993.

³³ 1944-ben összesen 7,8 milliónyi idegen munkaerő dolgozott a Német Birodalomban: 5,7 millió hadifogoly és 2 millió civil. (HERBERT, 2015. 115.) Hartyányi Jarosláva 2,8 millió *Ostarbeiter*-ből 2,3 milliót nevez meg ukránként (HARTYÁNYI, 2004. 247). 1943-ban az átlagos munkás egy 18 éves kijeji diáklány volt. (HERBERT, 1993. 361)

³⁴ Lásd: HERBERT, 2015.

³⁵ A *New York Times*-ban közzétett adatok heves vitákat váltottak ki. A Holocaust Memorial Museum tanulmányára hivatkozó cikk tág értelmezésben kezeli a táborok fogalmát, belesorolva azokat a helyeket is, ahol népirtás céljából eutanáziát vagy abortuszt követtek el. Vö.: LICHTBLAU, 2013. március 1. és N. N., 2013. március 2.

³⁶ *Displaced person*.

csak az ezredforduló után indult meg a téma tudományos feldolgozása, a szemtanúk, áldozatok megszólaltatása.³⁷

A német körülmények felvázolásával jut el a regény az anya alakjának történeti diskurzusba helyezéséhez, ami az ukrán történelmi szálhoz hasonlóan a test reprezentációján keresztül történik, implicit történelmi párhuzamot vonva az ukrán Gulag és a német munkatáborok között. A hatalmi hierarchia erőviszonyain felül a Németországba került foglyok a nemzetiségükből fakadó másságnarratíva áldozatául is estek:

„Német férfiaknak szigorúan tilos szláv nőkkel nemi aktust folytatni, mégis a lágerelet napirendjén vannak a megerőszakolások. [...] talán a munkásnők optikai különbsége nem is játszik akkora szerepet, mindenki egy test, egyetlen, mindig elérhető nemi szerv. Egy német férfi, akit rajtakaptak, csekély büntetéssel, vagy büntetlenül megússza, a megerőszakolt nőnek viszont a halálbüntetéssel vagy koncentrációs táborral kell számolnia.”³⁸

A magyar irodalomban Polcz Alaine Asszony *a fronton* című munkája törte meg a hallgatást a szovjet katonák által a magyar nők ellen elkövetett nemi erőszakról. Séllei Nóra a mű elemzésekor különbséget tesz a női test materialitása és diszkurzivitása között, de emellett érvel, hogy az egyik nem választható el a másiktól. Nem lehet csak a test uralmáról, áldozatiságáról beszélni, mert abban kódolva megjelenik a kultúra, egy diszkurzív tartalom, amelynek megsértése a test megsértésében artikulálódik.³⁹ Valami hasonló figyelhető meg Wodin regényében is. A rabszolga és úr, lágervezetőség és foglyok társadalmi kasztrendszerén túlmenően az erőszakban megjelenik a nemzeti, rasszista birtoklásvágy. Az elbeszélő az idézetben megjelenő erőszakoskodásokon felül beszámol a női és férfi rabok találkozási nehézségeiről, mégis elzárkózik az anya testének megsértésének gondolatától, és csak utalásszerűen említi, hogy szókeségével kitűnik a sötét hajú családból, önnön eredetét nyíltan nem kérdőjelezi meg.

A testvérek életének bemutatásával két párhuzamos életmodell bontakozik ki. Jewgenia, az anya története lehetőséget ad a németek által megszállt Ukrajna felelevenítésére. A kollektivizálás, az éhínség és az állandó szovjet terror után az ukránok közül sokan felszabadítóként tekintettek a bevonuló náci csapatokra. Egy másfajta politika reményében újraindult a mezőgazdaság, fellendült a társadalmi élet, de a nácik rövid időn belül megmutatták, hogy a terror nem szűnt meg, csak

³⁷ Lesa Melnyczuk *Silent Memories, Traumatic Lives. Ukrainian Refugees in Western Australia* címen megjelent munkájában a DP lágerekből Nyugat-Ausztráliába menekült ukrán emigránsok útjáról ír. Annak ellenére, hogy a könyv 2003 és 2012 között íródott, és a megszólaltatott szemtanúkat több ezer kilométer választotta el Ukrajnától, az áldozatok körében a Holodomor és a DP lágerekben átélt traumák tabutémáknak számítottak. A DP lágerekről még inkább esett szó privát beszélgetések formájában, a Holodomort azonban Ukrajna kikiáltása előtt kollektív hallgatás övezte. Ahogyan Melnyczuk is hangsúlyozza, munkája nem egyedülálló, viszont jól példázza az ukrán haza elidegenedését a politikai terror permanens, nem szűnő állapota alatt. Melnyczuk Natascha Wodinhoz hasonlóan ukrán szülők gyermeke, akiknek Wodin szüleivel ellentétben sikerült Európát elhagyva új életet felépíteni. Vö. MELNYCZUK, 2012.

³⁸ WODIN, 2017. 276.

³⁹ SÉLLEI, 2016. 74.

új formát öltött.⁴⁰ Jewgenia a megszállás alatt a náciknak dolgozott a munkaszolgálati irodában, s valószínűleg önként hagyta el az országot néhány héttel a szovjet hatalomátvétel előtt, annak tudatában, hogy az eddigi ellenforradalmi családi háttere és a német „deportációs gépezetnek” végzett munkája után a „büntetőtábor lett volna a legkisebb fenyegetés. A visszatérő szovjet csapatok kezébe kerülve valószínűleg helyben agyonlőtték volna.”⁴¹

Az Ukrajnában maradt Lidia a nyelv segítségével át tudja formálni az őt körülvevő társadalmi közeget úgy, hogy abban otthonosan tudjon mozogni, Jewgeniának a DP-lágerből kikerülve „nincs már senkije, akivel beszélni tudna”.⁴² Az idegenség a teljes elnémuláshoz, depresszióhoz, öngyilkossághoz vezet. A világháború végén becslések szerint 10,5–11,7 millió hazájából elhurcolt kényszermunkás (ekkortól már ún. *displaced person*) helyzetének megoldása várt a szövetségesekre.⁴³ A munkatáborokban csak csekély fizetést kaptak, ebből önerőből hazamenni nem tudtak volna, a német nyelvet pedig kevesen beszélték. Az eredeti elgondolás szerint gyűjtőpontokon helyezték volna el őket, ahonnan megindult volna visszahonosításuk, a felszabadítást követően azonban káosz tört ki, több százezer ember bolyongott céltalanul, éhesen, nincstelenül – mindennapos volt a gyilkosság, fosztogatás, bűnözés. Ennek megfékezésére szögesdróttal körülvett újabb táborokba, a DP táborokba tömörítették őket. A hazatelepítés a szovjet foglyok körében heves ellenállásba ütközött, sokan a transzport előtt inkább öngyilkosságot követtek el, nehogy a sztálini terror áldozataivá váljanak. Enyhülés csak 1946-ban, a hidegháborús helyzet beálltával következett be, s még így is 1,7 millió DP maradt Nyugat-Németország területén. Nekik a nemzetközi program keretében az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába és Nyugat-Európába felajánlott áttelepítések jelentettek egy újabb lehetőséget.⁴⁴ Wodin regényében egy gyerek személyes emlékein keresztül jelenik meg a DP-tábor, az amerikai emigráció lehetősége és a német lakosság DP-kkel szemben tanúsított ellenszenvé. A helyenként értetlen, bizonytalan, történelmileg nem alátámasztható szubjektív emlékeket a gyermeki nézőpont legitimálja.

A 2017-es sikert követően a felolvasásokon kapott olvasói visszajelzések reakciójaként 2018-ban *Irgendwo in diesem Dunkel* címen megjelent az aparegény.⁴⁵ Az elbeszélői én célkitűzése az anyaregényhez hasonlóan az apai gyökerek felkutatása, ebben a második regényben azonban a történelmi eszközkészlet kevésbé kimunkált, a kollektív történelmi szálak helyett az apa és az elbeszélői én viszonya kerülnek középpontba. Valójában nem az anyaregény maskulin kiegészítése, hanem annak folytatása. A 2016-ban kiadott regény három generációra visszamező ábrázolása után az új regény megérkezik az elbeszélői én jelenébe, a negyedik generációhoz. Egy történelmi kontinuitásba lépve az újabb női nemzedék szenvedéstörténetéről számol be, ahol a kollektív történelem marginális szerepet játszik, és csak áttételesen befolyásolja az individuumot. A leírás egy énelbeszélő szemszö-

⁴⁰ HARTYÁNYI, 2004. 246.

⁴¹ WODIN, 2017. 254.

⁴² WODIN, 2017. 332.

⁴³ Vö. JACOBMEYER, 1993. 368.

⁴⁴ A történelmi áttekintéshez lásd Wolfgang Jacobmeyer munkáját. (JACOBMEYER, 1993.)

⁴⁵ MEYER, 2018.

géből a második generációs bevándorlók szociokulturális konfliktusaira fókuszál Nyugat-Németországban.

A német migrációs és interkulturális irodalom a 20. század '50-es, '60-as éveiben gyökerezik, elsősorban a Törökországból, Dél- és Kelet-Európából betelepült vendégmunkások és hozzátartozók irodalmát jelentette. A Carmine Chiellino által kiadott átfogó monográfia megemlíti az oroszországi németeket, és megkülönbözteti a bevándorlás négy hullámát, a második hullámot így jellemzi: „*akik hazájukat a II. világháború idején, vagy közvetlenül utána hagyták el, egyesek önként, meggyőződve, hogy világnézeteik összeegyeztethetetlenek a szovjethatalommal, mások a német deportálás következményeként kényszermunkásként érkeztek. Ők a háború után nem tértek vissza hazájukba, mert féltek a repressziótól.*”⁴⁶ Ez a generáció elsősorban orosz nyelven írt, mert németül sokszor életük végéig sem tanultak meg, de a monográfia figyelmen kívül hagyja a második generációt, akik a vendégmunkások gyermekeihez hasonlóan Németországban születtek és szocializálódtak. Ennek oka a német társadalomban elfoglalt státuszukra és reputációjukra vezethető vissza.

A vendégmunkások a társadalom produktív rétegét képezték, a háború után felozlatott munkatáborok lakóinak elhelyezése, szociális támogatása viszont nem kevés anyagi terhet jelentettek a német államnak, s a Nyugat-Németországba került orosz és ukrán DP-knek a hidegháborús helyzet sem kedvezett.

*„Minden reggel a Tartarosz kapuján [lépek be], amelyet huszonhárom gyerek népesít be, akik hozzám hasonlóan a háború végén születtek és már az első anyatejjel magukba szívták az oroszok gyűlöletét [...] A tanítónő, germán szókeség acélkék szemekkel [...] az oroszok rémtetteiről, gyilkolási vágyáról és bestialitásáról szóló elbeszéléseivel valósággal buzdítja az osztálytársaimat, hogy szétszedjenek.”*⁴⁷

A társadalmi kirekesztés eszköze a verbális erőszak, és az otthoni, privát térben is az idegenség érzése dominál, fenyítésként az apa fizikai erőszakot alkalmaz és szexuális vágyainak objektumává teszi lányát, bár incesztus nem történik. Az apa viselkedése újabb gyanújele annak, hogy ő nem a biológiai apa, a gyermek az anyán a munkatáborban elkövetett szexuális erőszak eredménye. Így az elbeszélői én az apa nézőpontjából az ellenséget testesíti meg, a megváltozott hatalomviszony az apából tettest formál, a lány testi materialitása a korábban megalázó német táborparancsnokok diszkurzivitása lesz. A közösségi lét minden szférájából kirekesztett főhős egyetlen kiútja a kriminalitásba vezet, beteljesítve azt a német lakosságban kialakult sztereotip képet, hogy az egykori DP-k „*lusta népség*”, „*bűnös csöcselék*”, „*szociális söpredék*”.⁴⁸ Az aparegény a '70-es évek Németországán keresztül reflektál a jelenkori Németország szociális problémáira és a társadalmi kirekesztés, az idegenyűlölet veszélyeire. Antropológiai értelemben a jelenből rekonstruálja a múltat, célja egyszerre az önmegértés és az etnográfiai vizsgálgódás.⁴⁹ A személyes emlékezetből ábrázolt múlthoz érkezve a makrotörténelmi kontextus háttérbe szorul, az

⁴⁶ TICHOMIROVA, 2007. 166.

⁴⁷ WODIN, 2017. 333.

⁴⁸ JACOBMEYER, 1993. 373.

⁴⁹ Vö. BORNEMAN, 1999. 200.

egyén társas kapcsolatainak rekonstruálásával mikrotörténelmi szemszögből tárul fel a politika névtelen, kisemberekre gyakorolt hatása.

Konklúzió

Nem véletlen, hogy a generációs regények virágkorában élünk. A múlt felelevenítésének szubjektív eszköze a családfakutatás, a regény pedig kézenfekvő eszköz arra, hogy a privát történelem a makrotörténelem viszonyában irodalmi kontextusba kerüljön. Egyre több a transzkulturális vagy transznacionális írás, ami egy tágabb földrajzi dimenzió megnyitását felül nemzeti és ideológiai paradigmák feszegetését eredményezi. Németországban beérett a 20. században megalapozott migránsirodalom, a második és harmadik generációs írók kortársaikhoz hasonlóan a bevándorlás saját tapasztalatának hiányában nyitottak az emlékeztírodalom felé. Mivel ezek az írók már Németországban születtek és nevelkedtek, a társadalmi másság nem az idegenségben, hanem egy transzkulturális állapotban nyilvánul meg, új diskurzusokat nyitva.

Miután az elmúlt évtizedek virágzása után a holokauszt, a II. világháború áldozat-tettes irodalma kimerülni látszik, az inter- és transzkulturális irodalommal az országhatáron túlmenően világtörténelmi kontextusok nyílnak. A történelmi hitelesség megalapozásaként nem egy regény reflektál az írás kezdeteire, okára és a kutatás módszereire, dokumentarista vagy ál-dokumentarista narratívákat létrehozva. Wodin regényéhez hasonlóan Katja Petrovszkaja 2014-ben megjelent *Talán Eszter (Vielleicht Esther)* című regénye is diszciplínák keveredése, műfajilag „roppant nehezen besorolható”.⁵⁰ Petrovszkaja ukrán származású, németül író író, szintén a családi hagyaték és a levéltári dokumentumok segítségével rekonstruálja családfája kihalt ágainak Európát átívelő történetét.

Fontos hangsúlyozni, hogy a múlttal való foglalkozás ezekben a regényekben sosem öncélú, hanem mindig az egyéni élettörténetek példáján szeretné megmutatni a történelem változásait. Natascha Wodin regénye 2017 márciusában került rövid időre a média figyelmének középpontjába, amikor elnyerte a Lipcsei Könyvvásár Díját. A recenziók zömében a témaválasztást méltatják, a regény esztétikai és poétikai értéke háttérbe szorul. Köszönőbeszédében az író reményét fejezi ki, „*hogy a díj hozzájárul majd könyve szélesebb körű elterjedéséhez, hogy sokan tudomást szerezzenek a Német Birodalom kényszermunkatáboraiba deportált emberek millióiról, akik közül sokan már sosem találták meg a helyüket*”.⁵¹

A zsűri döntését társadalmi kontextusban értelmezve, a migrációs áramlások korában az író beszéde az Európa-szerte növekvő antiszemitizmusnak és rasszizmusnak kíván tükröt mutatni. Az első regény végén és az aparegényben Wodin leplezetlenül számol be a gyermekkorában megélt kirekesztésről, a nyugat-német iskolai oktatás szláv diszkriminációjáról, s mind a mai napig érezhető társadalmi megkülönböztettségéről. Így például a kiadó kérésére nevét Natalja Nikolajevna

⁵⁰ BOD, 2015.

⁵¹ BURKHARDT, 2017.

Wdowináról *Natascha Wodinn*ra kellett változtatnia, hogy a német olvasóközönség könnyebben be tudja fogadni.⁵²

Azonban – s itt visszatérnék a kezdetben megfogalmazott kérdéshez – a regény túllép a szépirodalom keretein és a történeti, s főként a mikrotörténeti megközelítés irányába mutat. A regény mellékleteként megjelent irodalomjegyzék és a cselekménybe ágyazott írott forrásanyag tanúsítják, hogy a szerző alapos kutatást végzett, ugyanakkor megmarad a regény keretein belül, elmosva a fikció és a faktualitás határait, s nem győzi hangsúlyozni a megélt történelmi emlékek megbízhatatlanságát. A tényfeltáró és elbeszélő perspektívák váltogatásával „*Natascha Wodinnak sikerülhet az, ami a történészeknek látszólag nem sikerül: a kényszermunkások és hadifoglyok történelmét egy széleskörű nyíltság tudatában rögzíteni*”.⁵³ Éppen ezért, ha történeti forrásanyagként nem is használható, a történelem újrárásának, pluralizálásának és alulról való megközelítésének eszközeként mindenképpen új távlatokat nyithat a generációs irodalom bevonása az emlékezetdiskurzusokba.

Felhasznált irodalom és rövidítések

APPLEBAUM

2005 APPLEBAUM, Anne: *A Gulag története*, I. Ford.: TOMORI Gábor. Budapest, Európa, 2005.

ASSMANN

2011 ASSMANN, Aleida: Die Vergangenheit begehbar machen. Vom Umgang mit Fakten und Fiktionen in der Erinnerungsliteratur. *Die Politische Meinung*, 56. (2011) 7. sz. 77–85.

BOD

2015 BOD Péter: Katya Petrovszkaja: Talán Eszter. In: *Vigília*, 80. (2015) 8. sz. 638–639.

BORNEMAN

1999 BORNEMAN, John: Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség. Ford: SÁRI László. In: *A kultúra narratívái*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 1999. 197–216. (*Narratívák*, 3.)

BURKHARDT

2017 BURKHARDT, Susanne: „*Wollte nichts mehr von meinen Eltern wissen.*” *Preis der Leipziger Buchmesse für Natascha Wodin*.
(https://www.deutschlandfunkkultur.de/preis-der-leipziger-buchmesse-fuer-natascha-wodin-wollte.1013.de.html?dram:article_id=382096
– Utolsó letöltés: 2017. március 23.)

COSTAGLI-GALLI

2010 COSTAGLI, Simone – GALLI, Matteo (Hrsg.): *Deutsche Familienromane: Literarische Genealogien und internationaler Kontext*. Paderborn, Wilhelm Fink, 2010.

---

⁵² DROMMERT, 1984.

⁵³ HUFEN, 2017.

DROMMERT

- 1984 DROMMERT, Rene: *Die gläserne Stadt*. (<https://www.zeit.de/1984/40/die-glaeserne-stadt> – Utolsó letöltés: 2019. május 25.)

EIGLER

- 2005 EIGLER, Friederike: Writing in the New Germany: Cultural Memory and Family Narratives. *German Politics & Society*, 23. (2005) 3 sz. 16–41.

ERLL

- 2003 ERLL, Astrid: *Gedächtnisromane: Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren*. Trier, WVT, 2003.

FOUCAULT

- 1998 FOUCAULT, Michel: Nietzsche, a genealógia és a történelem. In: Michel FOUCAULT: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Vál. és ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Pallas, 1998. 75–91.

HARTYÁNYI

- 2004 HARTYÁNYI Jarosláva: *Az elrejtett igazság. Cikk, tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület, 2004.

HERBERT

- 1993 HERBERT, Ulrich: 'Ausländer-Einsatz' in der deutschen Kriegswirtschaft, 1939–1945. In: *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg.: J. BADE, Klaus. München, C. H. Beck, 1993. 354–366.
- 2015 HERBERT, Ulrich: *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer Digital, 2015.

HOCHWEIS

- 2019 HOCHWEIS, Olga: *Das Schweigen der Großeltern brechen. Erinnerungsbücher aus Russland und Ukraine*. (https://www.deutschlandfunkkultur.de/erinnerungsbuecher-aus-russland-und-ukraine-das-schweigen.1270.de.html?dram:article_id=447481 – Utolsó letöltés: 2019. április 30.)

HUFEN

- 2017 Hufen, Uli: *Was kann ein Mensch ertragen? Roman „Sie kam aus Mariupol“* (https://www.deutschlandfunk.de/roman-sie-kam-aus-mariupol-was-kann-ein-mensch-ertragen.700.de.html?dram:article_id=379905 – Utolsó letöltés: 2017. február 26.)

JACOBMEYER

- 1993 JACOBMEYER, Wolfgang: Ortlos am Ende des Grauens: 'Displaced Persons' in der Nachkriegszeit. In: *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg.: J. BADE, Klaus. München, C. H. Beck, 1993. 367–373.

KÁLLAY

- 1986 KÁLLAY István: *Genealógia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: KÁLLAY István. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1986.

LICHTBLAU

- 2013 LICHTBLAU, Eric: *The Holocaust Just Got More Shocking*
(https://www.nytimes.com/2013/03/03/sunday-review/the-holocaust-just-got-more-shocking.html?hp&_r=0 – Utolsó letöltés: 2013. március 1.)

MELNYCZUK

- 2012 MELNYCZUK, Lesa: *Silent Memories, Traumatic Lives. Ukrainian Refugees in Western Australia*. Welshpool, Western Australian Museum, 2012.

MEYER

- 2018 MEYER, Frank: „*Der Mensch gibt das weiter, was er erlebt hat.*“ *Natascha Wodin über ihr Vater-Buch*.
(https://www.deutschlandfunkkultur.de/natascha-wodin-ueber-ihr-vater-buch-der-mensch-gibt-das.1270.de.html?dram:article_id=426912 – Utolsó letöltés: 2018. augusztus 31.)

N.N.

- 2013 N.N.: *Mehr als 40.000 Nazi-Zwangslager in Europa. Holocaust-Studie*.
(<https://www.zeit.de/wissen/geschichte/2013-03/holocaust-studie-ghetto> – Utolsó letöltés: 2013. március 2.)

Titelproduktion in Deutschland

- 2019 *Buchproduktion*.
(<https://www.boersenverein.de/de/portal/Buchproduktion/1227836> – Utolsó letöltés: 2019. május 26.)

PANDULA

- 2006 PANDULA Attila: A genealógia ma. A genealógia magyarországi múltjából. *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, (2006) 17. sz. 203–214.

SÉLLEI

- 2016 SÉLLEI Nóra: A női test, mint áldozat. Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. In: *Az áldozat reprezentációi*. Szerk.: BALOGH László Levente – VALASTYÁN Tamás. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016. 71–108.

SZIJÁRTÓ

- 2013 Szijártó M. István: *Anne Patterson Rodda: Genealógia és mikrotörténelem*. In: *Klió: Történelemtudományi Szemlész Folyóirat*, 22. (2013) 2. sz. 3–6.
2014 SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, 2014. (*Mikrotörténelem*, 7.)

TICHOMIROVA

- 2007 TICHOMIROVA, Elena: Literatur der russischen Emigrant/innen. In: *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*. Hrsg.: CHIELLINO, Carmine. Stuttgart, Metzler, 2007. 166–176.

TURAI

- 2008 TURAI Hedvig: Házi múzeum. Katarina Šević és László Gergely installációja. In: *Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*. Szerk.: BÁN Zsófia – TURAI Hedvig. Budapest, Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége, 2008. 158–170.

WEIGEL

- 2005 WEIGEL, Sigrid: Einführung. In: *Generation. Zur Genealogie des Konzepts – Konzepte von Genealogie*. Hrsg.: WEIGEL, Sigrid et al. München, Wilhelm Fink, 2005.

WODIN

- 2017 WODIN, Natascha: *Sie kam aus Mariupol*. 5. Aufl., Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2017.
- 2018 WODIN, Natascha: *Irgendwo in diesem Dunkel*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2018.

Vrabély Márk

Frater F. műveltsége

Mária-csodák a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódexben*

A 15–16. századi magyar nyelvű kódexek anyagában két kézirat, az 1526 és 1541 között keletkezett *Kazinczy-kódex* és az 1530 és 1532 között keletkezett *Tihanyi kódex* is ugyanazon kéz írásában maradt ránk.¹ A scriptor a *Tihanyi kódex* 29. lapján nevezi meg magát: „Aki írta, Ave Mariát kér. ff.” – a rövidítés feloldásával jutunk el a tanulmány címében szereplő személyhez, frater F.-hez. Valószínű, hogy mindkét kódex a ferences szerzetes magánkönyve volt, amelyekből a rábizott (óbudai?) klarissza apácák lelki gondozását végezte.² Ezen rövid megjegyzésen kívül semmilyen információval nem rendelkezünk a rejtélyes fráterről, ennek megfelelően személyének azonosítása is lehetetlen. Kovács Zsuzsa ugyan gyanítja, hogy az álnév Lippai Ferenc provinciálist rejti, de indoklása nem meggyőző.³ A kérdés végleges eldöntése nélkül is vizsgálható azonban frater F. kapcsolata az általa lejegyzett szövegekkel, valamint bizonyos mértékben rekonstruálható munkamódszere.

Lázs Sándor frater F.-et elsődlegesen kompilátornak tartja, és csak részben fordítónak, érvelése azonban egy tévedésen alapszik: véleménye szerint a Jeronimus sekrestyéről szóló exemplum előtt olvasható prédikáció szövege nem azonos az *Érsekújvári kódex*ével.⁴ Az egyezés azonban szinte szó szerinti (ld. a 2. elemzett szöveget), így nem zárható ki, hogy a két kódex teljes egészében a szerzetes fordításának eredménye. A kéziratok legnagyobb részben prédikációkat és legendákat tartalmaznak – a kettő közül a *Kazinczy-kódex* vegyesebb, a *Tihanyi kódex*be a Szűz Mária tiszteletére szerzett szövegek mellé csak Szent Eugénia élete került be. Mivel Mária alakja fontos szerepet tölt be a *Kazinczy-kódex*ben is, ezért kézenfekvőnek tűnik a kódexekben található Mária-csodák vizsgálata. A *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex*-ben összesen 17 csodában (2+15) szerepel Szűz Mária, ezek mindegyike fordítás, és

¹ Kiadásai: KOVÁCS, 2003; KOVÁCS, 2007.

² LÁZS, 2016. 48, 110.

³ KOVÁCS, 2007. 22–29. Lippai Ferenc két levele is megtalálható a Diplomatikai Levéltárban (23837 és 38469). A levelek kurzívja természetesen távol áll a kódexek könyvírásától, az azonban első ránézésre is megállapítható, hogy frater F. jellegzetesnek tartott betűit (például a G maiusculát) a levelek nem tartalmazzák.

⁴ LÁZS, 2016. 110.

mindegyik esetében Temesvári Pelbárt *Stellarium*át adja meg a szakirodalom latin forrásként.

A *Stellarium*ot vélhetően 1483 körül fejezte be Pelbárt, és 1498-ban jelent meg először nyomtatásban az elzászi Hagenauban. A Mária-sermókat tartalmazó kötet 1521-ig 20 kiadást élt meg, de népszerűsége a középkori magyar nyelvű kódexek fordításában is könnyen tetten érhető. A *Stellarium* szerkezete a Jelenések könyvének 12. fejezetén alapszik: 12 könyve a Szűz Mária koronájában található 12 csillagot szimbolizálja. Pelbárt az utolsó könyv utolsó részében (lib. 12. pars 3.) egy Szűz Máriáról szóló csodákat tartalmazó katalógust állít össze, fejezetekre (*capitulum*) bontva azt, minden fejezetben több csodát hozva egy tételmondathoz. A csodák nagy része Johannes Gobi *Scala coeli* című exemplumkatalógusából származik,⁵ kisebb részük Vincentius Bellocensis *Speculum historialéjából* (néhány csoda forrása eltér ezektől vagy nem ismert). Pelbárt a rész elején olvasható prólógusban arra buzdítja prédikátortársait, hogy az itt található csodákat használják fel, és illesszék be tetszésük szerint bármely a könyvben olvasható prédikációba.⁶

A továbbiakban a 17 csoda elemzésére vállalkozom, mindegyik esetében három fontosabb kérdést figyelembe véve: 1) milyen kontextusba illeszkednek a történetek, azonos-e latin forrásuk a szöveggörnyezetükkel; 2) változtat-e frater F. a csodákon a latin forrás szövegéhez képest; 3) a magyar csodák milyen latin szöveggyománnyba illeszkednek és hogyan viszonyulnak latin nyelvű párhuzamaikhoz? Ezek mellett fontos azt is tisztázni, hogy a magyar fordítók – Pelbárt intésének tudatában – hogyan használják fel a *Stellarium* csodagyűjteményét.⁷

A Kazinczy- és a Tihanyi kódex Mária-csodái

1. *Kazinczy-kódex* 25–27: Példa a Mária zsolozsmáját mindennap megmondó magyar királyfiról (RMEx 0050)

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 10. pars 1. art. 2.; ST lib. 10. pars 5. art 1. cap 2–3.⁸

Az exemplum forrása: ST lib. 12. pars 3. cap. 6. mir. 4.⁹

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: stiláris különbségeket mutató exemplum.

Katalógus: H233; P964; T5148.

⁵ Vö. KATONA, 1900.

⁶ „*Tertia pars est de utilitate multiplici, quam consequuntur homines per seruitium devotum exhibitam Mariae. Et in hac parte adducuntur plurima per totum miracula sub certis distinctionibus capitulorum, quatenus deservire possint haec miracula per totius huius voluminis partibus et sermonibus, ut habeat praedicator, quod vult miraculum accipere et, ubi vult, applicare.*” ST lib. 12.

⁷ A rövidítések feloldása a tanulmány végén található. A latin és népnyelvű párhuzamok, valamint a katalógusok esetében általában a hivatkozott mű egészében elfoglalt helyükre utalok (csodák száma, katalógusszám, prédikáció helye stb.). Ezzel ellentétben a szekunder szakirodalmi tételek esetében az oldalszámot adom meg.

⁸ SZILÁDY, 1880. 62.

⁹ H233.

Latin párhuzam: AN 465.; Gobi 657.; Ps-Caes III. 50.; SpExemp VIII. 68.; OS 6. circa med.; Zamora 53.

Népnyelvű párhuzam: Recull 406.

Az exemplum a Mária halálának ünnepére (Nagyboldogasszony) írt prédikációhoz kapcsolódik. A prédikáció fő állítása, hogy Szűz Mária halála (a közönséges emberekével szemben) mentes volt mindenféle szomorúságtól. Frater F. a második szomorúság (keserűség) kifejtéséig (1–9.) a *Stellarium* tizedik könyvének első részét követi és rövidíti (lib. 10. pars 1. art. 2.), a harmadik szomorúságnál (félelem) azonban áttér az ötödik részre (lib. 10. pars 5. art 1. cap 2–3.), és Mária halálának és mennybevételének történetét exemplum funkcióban illeszti be a beszédbe (9–24.). Ezt követi az itt elemzett példa, amely mintegy függelékként kapcsolódik a prédikációhoz: nem alkot vele szoros egységet, de nem is válik el tőle, általánosan bizonyítja Mária szentségét. Ugyanerre a napra a *Tihanyi kódex*ben is olvasható egy beszéd (337–398.), amely azonban ezt az exemplumot nem tartalmazza. A két szöveg összefüggését lásd a 17. elemzett szövegnél.

A csoda a szeplőtelen fogantatás ünnepének eredetéhez kapcsolódik, latin forrásával és párhuzamaival Seláf Levente foglalkozott, aki röviden kitért a szeplőtelen fogantatás kultuszának kialakulására is.¹⁰ A magyar változat forrása a *Stellarium* csodagyűjteményének hatodik fejezete, vagyis frater F. figyelembe vette Pelbárt utasítását, és egy prédikációba (pontosabban annak végére) illesztette a katalógus egyik csodáját.¹¹ A latin a *Scala coelire* és Szent Anzelme, pontosabban a neki tulajdonított *Sermo de conceptione*ra hivatkozik,¹² és eredetileg azt bizonyítja, hogy Mária megtiszteli a szolgálóit. Ugyan Pelbárt szorosan követi Gobi szövegét, de megemlíti, hogy a csoda Károly (valószínűleg Nagy Károly) francia király idejében történt, amelyet a magyar kódex fordítója is átvesz.

A magyar fordításban és a latin eredetiben is a magyar király testvére szerepel, aki betegsége idején Máriához folyamodik, örök szüzességet ígér neki, ha meggyógyítja. Nemsokára a király halála miatt a főurak hazaviszik és menyasszonyt választanak neki. Ezután történik a csoda: amikor a *Quam pulchra es amica mea* kezdetű antifónát éneklí, Mária megjelenik neki szemrehányást téve, ő pedig előbb remete, majd aquileiai pátriárka lesz. A fordítás szokásos módon elhagyja a *Scala coelire* való hivatkozást, viszont Szent Anzelmet mint auktoritást megtartja, bár a mű címét („*Epistola ad coanglicos episcopos*”) nem érzi fontosnak megemlíteni az anyanyelvű közönség számára. Ezen kívül két nagyobbak mondható változtatást eszközöl: egyrészt az ífjút nemcsak Károly idejébe, hanem a francia király udvarába helyezi el; másrészt ugyanő Mária zsolozsmájának gyakori mondása mellett a vigíliákon is mindig vízzel bójtöl.

¹⁰ SELÁF, 2008.

¹¹ Nagyon hasonló felhasználási mód figyelhető meg a *Horvát-kódex* szintén Nagyboldogasszony ünnepére írott prédikációjában (142–240.). A prédikáció szövegének forrása részben azonos a *Kazinczy-kódex* beszédének elejével (ST lib. 10. pars 1. art. 1–3.), amelyhez a fordító három egymást követő csodát illeszt Pelbárt gyűjteményének hatodik fejezetéből. Az exemplumbokor itt sem alkot szoros egységet a prédikációval, de nincs is egyértelműen elválasztva attól. Lásd még: HAADER-PAPP, 1994.

¹² PL 159, 319–324.

A Seláf által nem említett latin párhuzamok közül Gil de Zamora közelebb áll az eddig ismertetett történetváltozatokhoz, megjelenik benne a betegség, a magyar király halála, valamint az énekelt antifóna is. Ezzel szemben Laskai Osvát *Biga salutis*-ában a *Speculum exemplorum* szövegét követi, amelyben az ifjú nem betegszik meg (így Mária nem is gyógyítja meg), és nincsen szó öröklésről, a királyfi egyszerűen szülei tanácsára kíván megházasodni.

2. *Kazinczy-kódex* 62–70: Példa Jeronimus sekrestyésről, akit egy Borbála nevű apáca képében megcsal az ördög (RMEx 0052a)

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 6. pars 1. art. 2.¹³

Az exemplum forrása: ST lib. 6. pars 2. art. 2.¹⁴

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: feltehetően nem a megjelölt forrás alapján készült exemplum.

Katalógus: H101; P433.

A kontextus magyar párhuzama: *Érsekújvári kódex* 520a–525a; *Teleki-kódex* 325–361.

Az exemplum magyar párhuzama: *Érsekújvári kódex* 521b–525a (RMEx 0052b).

Latin párhuzam: DialMirac VII. 35.; DiscipMirac 21.; JacquesVitry 282.; SpExemp IX. 120.

Jeromos (Jeronimus) és Borbála sekrestyés exempluma a *Kazinczy-* és az *Érsekújvári kódex*-ben is olvasható. A történet mindkét kódexben ugyanaz: Jeromos ciszterci sekrestyésnek megjelenik egy éjjel a szomszédos kolostorban élő Borbála sekrestyés alakjában az ördög, mivel Jeromos Szűz Mária lába alá festette egy képen. Ráveszi, hogy szökjön el vele a sekrestyében található kelyhekkel és keresztekkel. Az ördög elárulja Jeromost, akit szerzetestársai tömlőbe vetnek, de Szűz Mária kimentí, és az ördögöt kalodába zárja. A két szövegváltozat között szinte szó szerinti az egyezés, mindössze minimális eltérések figyelhetők meg (szövegtagolás, megszólítások).

A két példa kontextusa is azonos, mindkettő egy Szűz Mária nevének betűiről szóló prédikáció végén olvasható, amelyben a MÁRIA név öt betűjét öt drágakőnek felelteti meg a szerző, a kövek tulajdonságai pedig Mária tulajdonságait példázzák.¹⁵ A két prédikáció nagyon közel áll egymáshoz, Timár Kálmán szerint az *Érsekújvári kódex* scriptora, Sövényházi Márta a *Kazinczy-kódex*-ből másolta az említett szövegrészt.¹⁶ Ugyanez a prédikáció megvan a *Teleki-kódex*-ben is más feldolgozásban: az öt drágakő megegyezik, de a kifejtés sokkal bőbeszédűbb, újabb részleteket és idézeteket fűz a gondolatmenetbe. A vizsgált exemplumot a *Teleki-kódex* nem tartalmazza.

A prédikáció forrásaként Pelbárt *Stellarium*-át adja meg a szakirodalom. Pelbárt latinja valóban közel áll a magyar szövegekhez, a főbb pontokon megegyeznek, és akár azonos hivatkozásokra is rá lehet mutatni (*Kazinczy-kódex* 60, „az bölcs egy

¹³ HORVÁTH, 1891. 224–225; PUSCH, 1910. 50; SZILÁDY, 1880. 60.

¹⁴ H101.

¹⁵ A szöveg műfaja sokkal inkább elmélkedés, de a címük (*Kazinczy-kódex* 59, „Kezdetik az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről egy kisedd prédikáció; kisedd, de igen szép”) miatt prédikációként hivatkozom rájuk. PUSCH, 1910. 50. elmélkedésként tárgyalja őket.

¹⁶ TIMÁR, 1927. 215.

könyvének negyvennegyedik részében” ~ ST lib. 6. pars 1. art. 2., „Ecclesiastici XLVIII.”). A latin valamivel bővebb, több auktorra hivatkozik, de ezek elhagyása vagy redukálása általánosnak mondható a magyar kódexekben, így egyáltalán nem kizárt, hogy a forrás valóban a *Stellarium* volt. Ezt az elképzelést gyengíti az exemplum. Ennek a szövegnek egy változata is megtalálható ugyanazon könyv eggyel későbbi részében a prédikációskötetben (lib. 6. pars 2. art. 2. in fine), és hasonló tételt is bizonyít (*articulus* végén: mely hasznos Szűz Máriát szolgálni és őt segítségül hívni), azonban maga a történet jóval egyszerűbb. Borbála például teljesen hiányzik, az ördög egyszerűen egy szép nő alakjában jelenik meg, pedig a magyar változat hosszas sorokon keresztül részletezi a két szereplő kapcsolatát; a latinban Jeromost egy oszlophoz kötik, a magyarban tömlöcbe vetik – a két szöveg között rengeteg eltérés mutatkozik, ám a narráció különbözősége is első ránézésre feltűnik.

Pelbárt Johannes Herolt *Promptuarium exemplorum*ára hivatkozik („refert *Discipulus in Promptuario suo exemplo XXI.*”), ahol valóban megtaláljuk a példát, de ez a változat is Pelbártéhoz áll nagyon közel. Holik párhuzamként a *Speculum exemplorum*ra és Jacques de Vitry (Jacobus de Vitriaco) *Sermones vulgares* néven elhíresült művére utal. Vitry exempluma áll a legtávolabb a magyar változattól, azonban a *Speculum exemplorum* verziója mutatja a legszorosabb egyezést a magyar kódexek szövegével: említi a másik kolostorban élő női szereplőt (bár sem őt, sem Jeromost nem nevezi meg), az ördög kétszer jelenik meg és az elfogás, valamint börtönbe vetés is hasonló módon történik. Hivatkozása szerint a példa egy *Mariale* elnevezésű könyvben található meg („legitur in quodam exemplorum beatae Virginis, qui vocatur *Mariale*”). A *Mariale* cím rengeteg mindent jelölhet, az bizonyos, hogy a leggyakrabban hivatkozott *Mariale magnum*ban nem szerepel a csoda.¹⁷ Wilson az elnevezés mögött az úgynevezett *Ur-Marialét* sejtí, amely a *Mariale magnum* és a Rouen-ben található *Mariale* közös forrása lenne, de létezésére csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk.¹⁸ A *Dialogus miraculorum* változata csak nagyon távoli párhuzama a magyar exemplumnak.

A nevek elmaradása miatt nem valószínű, hogy az ismeretlen fordító a *Speculum exemplorum*ot használta volna, inkább egy olyan példát kell keresnünk, amely ugyan ezen szöveghagyományba illeszkedik, de megnevezi Jeromost és (valószínűleg) Borbálát is. Az sincs kizárva, hogy a forrásként szolgáló exemplumnak a szövegekörnyezete is megegyezik a magyar kódexekével, és az *Érsekújvári*, valamint a *Tihanyi kódex* prédikációjának sem a *Stellarium* a forrása. Pelbárt maga említi, hogy a prédikáció alapötletét Leonardus de Utino prédikációskötetéből vette.¹⁹ Megtalálható még ugyanez a téma a *Corona B. M. V.* egyik fejezetében²⁰ és Bernardinus de Busti ferences obszerváns szerzetes *Marialéjában* is.²¹ A párhuzamok közül azonban továbbra is Pelbárt latinja áll a legközelebb a magyar kódexek szövegéhez. Amennyiben a prédikáció forrása valóban a *Stellarium* idézett helye, egy olyan szerkesztési módot figyelhetünk meg, amelyben frater F. a fenti példá-

¹⁷ Legfontosabb, általam is használt kézírata: Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin 3177. Vö. BARRÉ, 1966.

¹⁸ WILSON, 1946. 43–44.

¹⁹ UTINO, 1487. Sermo de Nativitate gloriosae Virginis Mariae, f. clxxxvii.

²⁰ *Corona B. M. V.*, 1485. Cap. 2.

²¹ BUSTI, 1493. Pars 3. sermo 1. B–D.

hoz hasonlóan egy prédikáció végére illeszt egy bizonyító erejű történetet, de azt egy másik forrásból veszi át. A kérdés végleges eldöntéséig az exemplum legközelebbi ismert párhuzama a *Speculum exemplorum* változata.

3. *Tihanyi kódex* 81–82: Példa Ildefonsus érsekről, akinek Mária papi ruhát hoz a paradicsomból (RMEx 0122)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.²²

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. circa med.²³

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H74; P117.

Latin párhuzam: CatSanct lib. I. cap. 76.; GarlandStella 38.; Gobi 635.; Gobi 658.; HM 1.; Ps-Caes III. 15.; ST lib. 1. pars 4. art. 3. cap. 2.; VincBelSpHist VIII. 120.; Zamora 1. pars 1.; Zamora 1. pars 2.

Népnyelvű párhuzam: AngloNorman II. 1.; Berceo 1.; Coinci 76–106.

A *Tihanyi kódex* harmadik szövegegysége egy Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepére írt prédikáció, amelyet három részre oszt frater F. Az első (60–79.) rész Mária áteredő bűn nélküli fogantatását tárgyalja öt kérdés és válasz formájában, a második (79–81.) „a megtartóztatás alkalmasságát”, vagyis azt, hogy ille-e, hogy Mária mentes legyen az áteredő büntől, a harmadik (81–87.) pedig egy hatos exemplumbokor, amelyben a példák mind a szeplőtelen fogantatás tételét bizonyítják. Mindegyik rész forrása a *Stellarium* negyedik könyve, az elsőt a könyv második részéből (lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.), a másodikat és a harmadikat az elsőből (lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2. és lib. 4. pars 1. art. 3.) fordítja frater F. – a prédikáció tehát az ő kompilációjának eredménye.

Mindegyik példa a *Stellarium*ból van fordítva. Ezt egyértelművé teszi egyrészt az, hogy a teljes prédikáció Pelbárt művén alapszik, másrészt az exemplumok egymásutánisága. A *Stellarium*ban ugyanazon *articulus*ban az összes exemplum megtalálható a *Tihanyi kódex*hez hasonló sorrendben, bár a magyar fordító szelektál a példák közül, nem mindegyiket fordítja le. A *Stellarium* ezen *articulusa* 12 tanúságot ad Mária szeplőtelen fogantatásának bizonyítására, az exemplumbokor első két exempluma a tizedik („*testimonium legis doctoricae, sive autenticae*”), az utolsó négy a tizenkettedik tanúsághoz („*testimonium revelationis mirifica*”) kapcsolódik. A fent elemzett példákhoz képest eltérés, hogy az exemplumok nemcsak a prédikáció végére vannak illesztve, hanem együttesen alkotják a beszéd harmadik, utolsó részét, vagyis egyértelműen szerves részei annak. Az exemplumbokornak ismerjük még egy magyar nyelvű variánsát a régi magyar exemplumanyagból: az *Érdy-kódex*ben olvasható öt, szintén a *Stellarium*ból fordított exemplum közül három áll rokonságban a *Tihanyi kódex*szel. Az exemplumok szövege nem hasonlít, bizonyosan egymástól független fordítások.

²² SZILÁDY, 1880. 61.

²³ H74.

Ildefonsus toledói érsek –, aki Pelbártnál és a magyar kódexben Ildelfonsus toulouse-i érsekként szerepel – története már a legkorábbi, 11. századi Szűz Máriához kapcsolódó csodagyűjteményeknek is részét képezte, ennek megfelelően számtalan változatban él. A legenda első változata a korábban Ildefonsus egyik utódjának, Cixilának tulajdonított *Vita Ildefonsiban* szerepel.²⁴ Ebben Ildefonsus bevezeti Krisztus születésének oktávját, ezért Mária egy trónon ülve megjelenik, és egy ruhát ajándékoz neki, amely széket egyik utódja sem merete használni, Sisbert kivételével, akit kiközösítettek. Evelyn Faye Wilson szerint a variánsok négy csoportra oszthatók. Az elsőben (az ún. HM-csoport első csodájában) Ildefonsus könyvet is ír Máriáról, amelyet ő látomásban megköszön neki, valamint Mária meg is tiltja, hogy a széket vagy a ruhát bárki használja. Sisbert helyett az ismeretlen Siagriust szerepelteti, aki rögtön szörnyethal. A második Rodericus Cerratensis 13. századi domonkos Ildefonsus-legendájából származik,²⁵ amely a *Vita Ildefonsi* és a HM egyesítése. Gil de Zamora – aki az első variánst is elmondja – kihagyja a könyvvel megjelenő Mária jelenetét, a ruha leírásában Rodericust követi, de mind Sisbert, mind Siagrius történetét ismeri, illetve a ruha Toledóból Oviedóba történő *translatiójáról* is szól. A negyedik variáns, a *Scala coeli* exempluma egyenesen a *Vita Ildefonsi* alapján készült, nem érintette a HM változata.²⁶

A *Stellarium* és a *Tihanyi kódex* változatában a ruha és a könyv motívuma is szerepel, utóbbiban az exemplum szerint Ildefonsus Mária szeplőtelen fogantatását bizonyította.²⁷ Ehhez hasonlóan Mária azt parancsolja Ildefonsusnak, hogy a fogantatásának ünnepét ülje meg. A szeplőtelen fogantatás tanának megjelenése miatt Pelbárt és a magyar kódex változatát egy, a többivel csak tartalmi párhuzamban álló (és azoknál jóval egyszerűbb) variánsnak tekinthetjük. Frater F. egyedül annyit told be a magyar fordításba, hogy Mária nemcsak a kezében tartja a könyvet, hanem fel is olvassa azt. A *Stellarium* egy másik pontján is (lib. 1. pars 4. art. 3. cap. 2.) olvasható a toledói érsek csodája, de ott Pelbárt Johannes Gobi exemplumgyűjteményét követi.

4. *Tihanyi kódex* 82–83: Példa Alexander de Halesről, akit betegség gyötör, mivel Máriát eredeti bűnben fogantnak tanítja (RMEx 0123)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.²⁸

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. circa med.²⁹

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H39.

Latin párhuzam: LegAur, cap. 189.

²⁴ PL 96, 46–48.

²⁵ PL 96, 47–50.

²⁶ WILSON, 1946. 190–191.

²⁷ A könyv Ildefonsus *De virginitate perpetua beatae Mariae* című munkája. Vö. PL 96, 54–110.

²⁸ SZILÁDY, 1880. 61.

²⁹ H39.

Az exemplumbokor második tagja Alexander de Hales középkori teológusról szól, aki hirtelen megbetegszik, amikor azt tanítja, hogy Mária áteredő bűnben fogantatott, és addig nem is gyógyul meg, amíg meg nem ígéri Máriának, hogy belép a ferences rendbe. Gyógyulása után könyvet szerez a szeplőtelen fogantatásról. Az exemplum a *Stellariumban* is megszakítás nélkül követi Ildefonsus történetét. A magyar változat elhagyja azon könyv megnevezését, amelynek tanait Alexander visszavonta gyógyulása érdekében („in III. *sententiarum*”).³⁰ Frater F. egyéni műveltségére utal két betoldása is: egyrészt tudja azt, hogy Alexander Párizsban tanított az egyetemen, másrészt azt, hogy már idős korában lépett be a ferencesek közé – ezt a Máriának tett fogadásával magyarázza, és a *Stellariumban* nem szerepel. A *Legenda aureában* olvasható változatban Alexander de Hales *Mariale* című írása harmadik könyvének utolsó fejezetében saját maga meséli el betegségének és gyógyulásának történetét, amelyben nincsen szó Máriának tett fogadalomról.

5. *Tihanyi kódex* 83: Példa egy Henricus nevű domonkosról, aki holtan esik össze, amikor Máriát bűnben fogantnak prédikálja (RMEx 0124a)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1-4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.³¹

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. in fine.³²

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H73.

Az exemplum magyar párhuzama: *Érdy-kódex* 164b (RMEx 0124b).

Latin párhuzam: LegAur, cap. 189.; OS 6. circa med.

Az exemplumbokor harmadik exemplumában egy Henricus nevű domonkos szerzetes a szeplőtelen fogantatás ünnepén tartott prédikációján Máriát áteredő bűnben fogantnak tanítja, ezért leesik, megnémul, majd meghal. Ez az első a példák közül, amely a *Stellariumban* már a tizenkettedik tanúsághoz kapcsolódik. A magyar fordításban Pál helyett tévesen szerepel Henricus, ami annak köszönhető, hogy a történet eredetileg Henricus de Hassia nevéhez kötődik („*Henricus de Hassia in suo tractatulo de Maria refert*”). Frater F. emellett a *Stellariumban* szereplő 1370-es évszámot is elhagyja. A Laskai Osvátnál szereplő példa valamivel részletgazdagabb, megemlíti azt is, hogy Pál Krakkóban prédikált. A *Legenda aurea* variánsa mindkettőnél alaposabban ki van dolgozva („*Ydoni*” városában történik, Odonius de Champagne előtt egy bécsi születésű domonkos áll stb.), csak a történet fő irányvonala egyezik. Ez az első az exemplumok közül, amelynek párhuzama megtalálható az *Érdy-kódexben*. A Karthauzi Névtelen elhagyja a forrásmegjelölést, nem említi a megnémulás motívumát, viszont a nevet helyesen adja vissza.³³

³⁰ A megnevezés Petrus Lombardus *Sententiarum libri quattuor* című művének harmadik könyvéhez írt kommentárjára utal.

³¹ SZILÁDY, 1880. 61.

³² H73.

³³ BARTÓK, 2015. 146-147.

6. *Tihanyi kódex* 83–84: Példa egy ferencesről, akinek Mária képe hátat fordít, és a fráter megvakul, amikor Mária szeplőtelen fogantatása ellen prédikál (RMEx 0125a)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.³⁴

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. in fine.³⁵

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H112.

Az exemplum magyar párhuzama: *Érdy-kódex* 165a (RMEx 0125b).

Latin párhuzam: BromySumPraed O VI. (Ordo clericalis) art. II. § 20.; OS 6. circa med.

A negyedik exemplum a következő történetet írja le: egy ferences fráter Toulouse-ban Mária szeplőtelen fogantatása ellen prédikál; amikor misét akar mondani, az oltáron lévő Mária-kép hátat fordít neki, ő pedig megvakul. Amint fogadást tesz, hogy visszavonja mondását, visszanyeri a látását is. Az exemplum a *Stellarium*ban is rögtön az előző példa után olvasható. Frater F. kihagyja, hogy a csoda Mária fogantatásának ünnepén esett meg a ferencesek templomában; a Szent Mihály-kápolna helyett pedig egyszerűen oltárt ír. Az azóta is elfordulva álló szobor történetét „*mint mondják azok, akik látták*” szavakkal hitelesíti, valamint a szerzetes hamis tétéleit a teljes nép előtt vonja vissza. Laskai Osvátnál az oltár megegyezik a magyar kódex változatával, de egyéb eltérések miatt (Aquitania szerepel nála; idézi a vak szerzetes szavait stb.) a fordító biztosan nem a *Biga salutis*ből dolgozott. Holik utal Johannes Bromyard *Summa praedicatorum*ának egy helyére, de az ott olvasható történet nem áll kapcsolatban az eddig vizsgáltakkal. Ezen exemplum párhuzama is olvasható az *Érdy-kódex*ben, de a Karthauzi Névtelen változata nem veszi át, hogy márványkőből készült a szobor, és hogy a kápolnában áll.³⁶

7. *Tihanyi kódex* 84–85: Példa egy domonkosról, akinek egy ördögös oldja fel kételeyeit Mária szeplőtelen fogantatásával kapcsolatban (RMEx 0126a)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.³⁷

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. in fine.³⁸

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H102.

Az exemplum magyar párhuzama: *Érdy-kódex* 165a (RMEx 0126b).

Latin párhuzam: OS 6. in fine.

³⁴ SZILÁDY, 1880. 61.

³⁵ H112.

³⁶ BARTÓK, 2015. 149–150.

³⁷ SZILÁDY, 1880. 61.

³⁸ H102.

A *Stellarium* következő példája (Szent Domonkos az eretnekek ellen prédikál) a *Tihanyi kódex*ben nem szerepel, frater F. egyből az aragóniai domonkos történetére ugrik,³⁹ akinek egy ördögös (ti. egy ördög által megszállt ember) oszlatja el a kételeyeit Mária szeplőtelen fogantatásával kapcsolatban. A latin változathoz képest az egyedüli eltérés, hogy a szerzetes a kérdést prédikálás közben teszi fel. Osvát változata nagyon közel áll Pelbártéhoz, egyedül az utolsó mozzanat hiányzik belőle, miszerint a domonkos a továbbiakban megülte Mária ünnepét. Az *Érdy-kódex* párhuzamában a domonkos szerzetes nemcsak kételkedett Szűz Mária szeplőtelen fogantatásában, de az ünnepét sem akarta soha megülni; ezenkívül a Karthauzi Névtelen elhagyja a helymeghatározást is.⁴⁰

8. *Tihanyi kódex* 85–87: Példa a halálakor Ave Mariát mondó papról, akinek lelkét három nap után megmenti a pokolból Szűz Mária (RMEx 0127)

Exemplumbokor: 6 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 4. pars 2. art. 1. cap. 1–4, 7.; ST lib. 4. pars 1. art. 2. cap. 2.⁴¹

Az exemplum forrása: ST lib. 4. pars 1. art. 3. in fine.⁴²

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: a forrással lazább kapcsolatban álló exemplum.

Katalógus: H95; P201; P832; T5139.

Latin párhuzam: CornellMar 8.; DiscipTemp 164. G.; GarlandStella 36.; Gobi 678.; GritschQ alph. 14. P.; LegAur cap. 115. no. 3.; LegAur, cap. 119. no. 7.; LibExemp 52.; PH 35. L.; HM 2.; Ps-Caes III. 16.; Ripoll 9.; ST lib. 10. pars. 4. art. 3.; ST lib. 12. pars. 3. cap. 7. mir. 2.; ST lib. 12. pars. 3. cap. 10. mir. 1.; Vendôme 42.; Zamora 5.; Zamora 41.

Néprnyelvű párhuzam: AngloNorman II. 2.; Berceo 2.; Coinci 460–474.; EILibExemp 267 (198).; Klapper 170.

A paráználkodó kanonok története zárja az exemplumbokrot, ezt a hosszabb exemplumot az *Érdy-kódex* nem veszi át Pelbárttól. Egy kanonok mindennap megmondja Mária zsolozsmáját; egy éjszaka paráználkodás után hajón kell átkelnie egy folyón. A folyó közepén, amikor éppen Mária zsolozsmáját mondja, az ördögök elragadják és a pokolra viszik. Három nap múlva Szűz Mária megjelenik a pokolban, az ördögökkel perelve megmenti a bűnös lelkét, testét kihúzza a partra, és feléleszti a kanonokot. A kanonok megígéri, hogy megtartja magát a bűntől, és a szeplőtelen fogantatás ünnepét minden évben megüli december 6-án. A magyar fordítás nem hozza Pelbárt teljes hivatkozását („*refert Anselmus libro miraculorum capitulo XLVII. et in epistola qua supra, scilicet Ad coanglicanos episcopos*”), de Szent Anzelmó nevét hitelesítés céljából meghagyja. Frater F. szintén nem említi, hogy a csoda Franciaországban történt; hogy az ördögök az Ave Maria közepén súlylyeszti el a hajót; hogy Mária szétválasztja a vizet, és úgy találja meg a kanonok

³⁹ Érdemes megjegyezni, hogy ugyanezt a példát a Karthauzi Névtelen is kihagyja az *Érdy-kódex*ben.

⁴⁰ BARTÓK, 2015. 150–151.

⁴¹ SZILÁDY, 1880. 61.

⁴² H95.

testét; valamint Mária egy megszólalását is a felére csökkenti. A magyar exemplum végén frater F. megszólítja közönségét, de az ilyenfajta lezáró formulák általában nem fordítások, hanem a magyar nyelvű prédikációs gyakorlatot tükrözik.

A vízbe fulladt sekrestyés csodája már Mária csodáinak HM rövidítéssel emlegett (Szent Hildefonz csodájával kezdődő és Szent Murieléval végződő) 11. századi gyűjteményében is szerepel, ahová talán Gualterus Compendiensis *De miraculis beatae Virginis Mariae* című munkájából került.⁴³ A legtöbb latin változat, többek között a *Legenda aurea*, a Pseudo-Caesarius, Gil de Zamora ötödik csodája, Herolt *Sermones de tempore et sanctis* prédikációskötete, Johannes Gritsch *Quadragesimaléja* és a *Stellarium* egyik exempluma (lib. 12. pars 3. cap. 7. mir. 2.) is ehhez a szöveg-hagyományhoz kapcsolódik. A magyar exemplum azonban nem: az említett latin szövegekben egy Ave Mariát mindennap megmondó sekrestyés hajóját süllyeszti el az ördögök, és Mária egyből megmenti őt angyalok és Isten segítségével. A *Stellarium* megfelelő szöveghelyének (lib. 4. pars 1. art. 3. in fine) eredeti forrása a 13–14. századtól Szent Anzelmnak tulajdonított *Sermo de conceptione*,⁴⁴ erre maga Pelbárt is utal („in epistola [...] *Ad coanglicanos episcopos*”). Az angol püspökökhöz írt körlevél a szeplőtelen fogantatás ünnepének bevezetése mellett érvel, ehhez kapcsolódva írja le az ünnep eredetének három eltérő történetét: Helsinét, az angol követét; a magyar királyfiét (ez szerepel a *Kazinczy-kódex*ben is; ld. az 1. elemzett szöveget); és a francia kanonokét. A pseudo-anzelmi szövegváltozatot követi Gil de Zamora 41. csodája és az Arxiu General de la Corona d’Aragó Ripoll 193-as kézírata is – az egyetlen eltérés, hogy a Szajna latin nevét (*Sequana*) Pelbárt eltorzítja („*Senaca*”). A történet népszerűségét mutatja, hogy a *Stellarium* az eddig említettekén kívül még egy változatot tartalmaz, amelyben egy klerikus a hídról esik a folyóba (lib. 12. pars 3. cap. 10. mir. 1.; vö. még *Scala coeli* és *Promptuarium exemplorum*).

9. *Tihanyi kódex* 107–108: Példa a szent életű apácáról, akinek Mária megmutatja szépségét

Exemplumbokor: 3 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 1.; ST lib. 1. pars 2. art. 3. cap. 8.; ST lib. 5. pars 3. art. 1–2.⁴⁵

Az exemplum forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 2. cap. 3.⁴⁶

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: frater F. műveltségének egyéni színezetére utaló exemplum.

Katalógus: H26; P1239.

Latin párhuzam: DiscipMirac 78.

A *Tihanyi kódex* következő prédikációja Szűz Mária születésének ünnepére (Kisboldogasszony) készült, és három részből áll, amelyek forrása a *Stellarium*. Az első (87–97.; Mária lelkének méltósága) és a második rész (97–113.; Mária testének

⁴³ PL 173, 1379–1386, 1384–1386.

⁴⁴ PL 159, 321–322.

⁴⁵ SZILÁDY, 1880. 61.

⁴⁶ H26.

szépsége) a *Stellarium*ban is egymást követik, a harmadik rész (113–117.; Mária születésének módja) azonban Pelbárt művének ugyanazon könyvből, de másik szöveghelyéről származik (lib. 5. pars 1. art. 3. cap. 11–12.). A magyar szöveg szinte végig pontosan követi a forrást, csak akkor hoz be egy másik részletet (*Tihanyi kódex* 95–97. ~ ST lib. 1. pars 2. art. 3. cap. 8.), amikor Pelbárt utal rá, hogy Mária lelki és testi szépségének összehasonlításáról már korábban szólt. A 112–113. lapokon olvasható fejtegetésnek (három módon boldogok a szentek a mennyországban) a forrása ismeretlen. A második rész végén, még az ismeretlen forrású betét előtt egy hármas exemplumbokor bizonyítja Mária testi szépségét. A kontextus és a három példa egymás mellett szerepeltetése miatt minden kétséget kizáróan ezeknek is a *Stellarium* a forrása. A distinkció végére illesztett exemplumbokor itt a latin forrás pontos fordításának következménye.

Az elmondottaknak megfelelően az első exemplum forrása is biztos. A latin példa igen egyszerű: egy domonkos szerzetes arra kéri Máriát, hogy mutassa meg neki a szépségét; Mária megjelenik neki, a szerzetes pedig azt mondja, hogy soha nem látott nála szebb dolgot. Frater F. ezt jelentősen átalakítja: a szerzetest egy apácával helyettesíti, valamint egy hosszú bevezetést és lezárást illeszt hozzá, amelyben az apáca szent életét részletezi, és kifejti, hogy a rossz (kétséges, rágalmazó, álnok) nővérek nem Máriát, hanem a pokol asszonyát, Proserpinát látják meg. Egyértelmű a tanító szándék, az átdolgozás oka az, hogy a szöveg apácáknak készült felolvasásra. Frater F. leplezetlenül meg is feddi hallgatóságát: „Ezért olvastatik amaz egy apácáról, ki nem vala kétséges, sem rágalmazó, sem álnok, mint némelyek közületek, kik bizony az mennyei menyegzőből, mind amaz balgatag szüzek, kikről Urunk szól, Szent Máté evangélista írja, kirekesztetnek.” A „közületek” megjegyzést a kódex egy későbbi olvasója (talán Pozsonyban) nehezményezte, ezért sötét tintával áthúzta.

A rövid exemplum azért érdekes, mivel itt találkozunk először egyértelműen azzal a jelenséggel, hogy a fordító a hallgatóság igényeit figyelembe véve jelentős szerkesztéseket hajt végre a szövegen. Herolt változata, amelyre Pelbárt is hivatkozik, ugyan sokkal bőbeszédűbb (megszólalás, más fráterek szerepeltetése), de a főszereplője szintén egy szerzetes, egészen pontosan egy kolostor perjele – a fordító tehát nem vehette innen az átalakítás gondolatát. Ez a fajta szabad fordítási gyakorlat nem megszokott magyar kódexanyagban, és jól mutatja frater F. szöveg-szerkesztési képességeit.

10. *Tihanyi kódex* 108–111: Példa a szerzetesről, aki mindkét szemét odaadja Mária szépségéért

Exemplumbokor: 3 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 1.; ST lib. 1. pars 2. art. 3. cap. 8.; ST lib. 5. pars 3. art. 1–2.⁴⁷

Az exemplum forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 2. cap. 3.⁴⁸

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: stiláris különbségeket mutató exemplum.

Katalógus: H160; P619; T4365.

⁴⁷ SZILÁDY, 1880. 61.

⁴⁸ H160.

Latin párhuzam: BromySumPraed M. III. (Maria) art. I. § 4. mir. 1.; DiscipMirac 79.; SpExemp VIII. 69.

Népnyelvű párhuzam: Festial 54.

Az exemplumbokor második exemplumának forrása szintén a *Stellarium*. Egy szerzetes szeretné meglátni Mária szépségét, egy angyal jelenik meg neki, akitől megtudja, hogy láthatja Máriát, de utána egyből megvakul. A szerzetes úgy dönt, hogy csak a fél szemét nyitja ki, de egyből megbánja tettét; második alkalommal már kész mindkét szemét feláldozni, de ehelyett a Szűz a másik szeme világát is visszaadja. Frater F. ezúttal sem veszi át a hivatkozást (Herolt), valamint elhagy néhány apró részletet is: Párizs a helyszín; a szerzetes sajnálja, hogy vakon nem tud majd írni és kenyeret szerezni stb. Ezeket leszámítva a fordítás pontos. Pelbárt maga is utal rá, hogy a példát a *Promptuarium exemplorum*ból vette át, amelynek szövegét szorosán, szinte szóról szóra követi. Egy másik szöveghagyományt követ a *Summa praedicantium* és a *Speculum exemplorum* (utóbbi használta fel Bromyard munkáját), de ezek is mindössze szóhasználatukban térnek el Herolt és Pelbárt variánsától, a főbb mozzanatok mind megegyeznek.

11. *Tihanyi kódex* 111–112: Példa egy ifjúról, akinek Mária megmutatja szépségét, és mikor távozni akar tőle, az ifjú szíve meghasad

Exemplumbokor: 3 exemplum.

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 1.; ST lib. 1. pars 2. art. 3. cap. 8.; ST lib. 5. pars 3. art. 1–2.⁴⁹

Az exemplum forrása: ST lib. 5. pars 3. art. 2. cap. 3.⁵⁰

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: stiláris különbségeket mutató exemplum.

Katalógus: H190; P1416.

Latin párhuzam: DiscipExemp C. 4.; DiscipMirac 80.; SpExemp IX. 74.; TP 21. R.

A harmadik és utolsó exemplum szintén Mária szépségét bizonyítja: egy ifjú könyörög Máriának, hogy mutassa meg neki a szépségét; Mária megjelenik neki, de amikor eltávozik tőle, az ifjú szíve meghasad, lelkét pedig a mennyországba viszik az angyalok. Frater F. ismét elhagyja a forrás megjelölését (ismét Herolt), illetve azt, hogy az ifjú minden reggel és este egy *Ave Mariát* mondott testét és lelkét Máriának ajánlva; viszont hosszabban fejti ki a halálát. Az „*anima devota*” kifejezést a közönséget szem előtt tartva „*Istenben szerelmes hűgaim*”-nak fordítja – az ilyenfajta változtatások megszokottak a magyar kódexekben.⁵¹

A *Stellarium* utalása alapján ezen exemplum eredeti forrása is Johannes Herolt, az exemplumbokor tagjai a *Promptuarium exemplorum*ban is ugyanezen rendben követik egymás (78., 79. és 80.). A két szöveg között jelentős eltérés nem figyelhető meg. Pelbárt a *Pomerium de tempore* részében közöl egy tartalmilag párhuzamos szöveget, amelyben egy 14 éves szűz arra kéri Máriát, hogy Krisztust mutassa

⁴⁹ SZILÁDY, 1880. 61.

⁵⁰ H190.

⁵¹ TARNAL, 1984. 260–261.

meg neki; amikor kezébe veszi a kisedet Jézust, a nagy szeretet miatt meghasad a szíve. A példát Johannes Heroltól (C. 4.) és Nicolaus de Blony *Sermones de tempore et de sanctis* című kötetéből veszi át („*Exemplum narratur in Viridario et etiam in Promptuario Discipuli*”). Pelbárt a *Viridarius* szövegét úgy dolgozza át, hogy meghagyja a Discipulus szerkezetére jellemző motívumot, Mária szépségét is.⁵² A *Speculum exemplorum* változtatás nélkül követi Heroltot.

12. *Tihanyi kódex* 137–138: Példa egy bűnösről, akit Szűz Mária képe bátorít a bűnbánatra

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 2. p. 3. art. 1–2.⁵³

Az exemplum forrása: ST lib. 2. p. 3. art. 2. cap. 3. in fine.⁵⁴

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: stiláris különbségeket mutató exemplum.

Katalógus: H182.

A kontextus magyar párhuzama: *Cornides-kódex* 311–324.

A Mária születésének ünnepére írt prédikációt követi a *Tihanyi kódex*ben a Vizitáció ünnepére (Sarlós Boldogasszony) írt prédikáció. A beszéd első két része a *Magnificat* köré szerveződik: az első (118–125.) a dicséret méltóságos voltáról, a második (125–164.) a dicséret dicsőséges voltáról szól. Ezek a *Stellarium* második könyvének egymást követő *articulusaiból* vannak fordítva. A harmadik rész (164–170.) szintén a második könyvből származik, de annak egy korábbi helyéről (lib. 2. pars 1. art. 3. második fele). A második rész második állítása szerint a *Magnificat* dicsőséges Máriának, ezután a *canticum* szövegének részleteivel mutatja be a 12 dicsőséget, amelyek a Mária koronájában lévő 12 csillagot szimbolizálják. A harmadik csillag („*quia respexit humilitatem*”) Isten szeretete: Isten mindenki másnál jobban szereti Máriát. Az ezt bizonyító jegyek közül a harmadik és utolsó a megnyerés, amely szerint Isten semmit nem tagadhat meg az anyjától. Ehhez kapcsolódik a példa a latin és a magyar szövegben is. A magyar fordítás pontosan követi a latin prédikáció szerkezetét, ennek megfelelően a szöveggörnyezettel azonos a *Tihanyi kódex* exemplumának forrása is.

Egy Máriához ájtatos bűnös egyszer bemegy a templomba, és Mária képe előtt a segítségét kéri. A kép megszólal, és arra buzdítja, hogy bizzon benne, mivel Krisztus semmit nem tagadhat meg a saját anyjától. A férfi a csoda hatására a továbbiakban bűn nélkül szolgálja Máriát. Frater F. a megtért ember bűnösségére helyezi a hangsúlyt, a Pelbártnál is megjelenő motívumot többször is megemlíti (háromszor, míg Pelbárt csak egyszer). Az exemplumot lezáró imára buzdítást részben átfogalmazza, többek között a „*fidelis anima*” megszólítást a „*Szűz Máriának követői, kik őtet az tisztaságban követitek, nem színnel, hanem téteménnyel*” kifejezéssel adja vissza. Az exemplumnak nem ismert latin párhuzama (a „*ferunt historiae*” forrásmegjelölés sem segít eligazodni), a csodakatalógusok sem említik a történetet. Azonosíthatóságát nehezíti sematikus szerkezete is.

⁵² HOLIK, 1919.

⁵³ SZILÁDY, 1880. 61.

⁵⁴ H182.

13. *Tihanyi kódex* 149–150: Példa a három tüzes lándzsáról

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 2. p. 3. art. 1–2.⁵⁵

Az exemplum forrása: ST lib. 2. p. 3. art. 2. cap. 7.⁵⁶

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: frater F. műveltségének egyéni színezetére utaló exemplum.

Katalógus: H147; P139; T1735.

A kontextus magyar párhuzama: *Cornides-kódex* 311–324.

Az exemplum magyar párhuzama: *Bod-kódex* 4 (RMEx 0172c); *Domonkos-kódex* 177–180; *Érdy-kódex* 449b–450a (RMEx 0172f); *Lobkowicz-kódex* 272–273; *Teleki-kódex* 325–328.

Latin párhuzam: AN 279.; AntChron pars III. tit. 23. cap. 3.; CatSanct lib. VIII. cap. 22.; DiscipMirac 8.; DiscipSanct 30.; LegAur cap. 113.; SpHuman cap. 37.; ST lib. 11. pars 2. cap. 2.; VitaeFratrum pars I. cap. 1. § 4.

Népnyelvű párhuzam: Recull 237.; Specchio 16.

Szintén az előbb kifejtett prédikáció második részében található a *Tihanyi kódex* 150. lapján olvasható exemplum. A *Magnificat* „*Et misericordia eius a progenie in progenies timentibus eum*” sora illusztrálja Szűz Mária koronájának hetedik csillagát, az irgalmasságot. Mária irgalmasságát három jegy is bizonyítja, a második szerint a világ már régen elveszett volna Mária nélkül – ehhez kapcsolódik jelen exemplum. A három tüzes lándzsa a magyar kódexek egyik legkedveltebb példája, hat különböző kódexben is szerepel (*Bod-kódex*, *Domonkos-kódex*, *Érdy-kódex*, *Lobkowicz-kódex*, *Teleki-kódex* és *Tihanyi kódex*). Szabó Zsuzsanna egy tanulmányában részletesen tárgyalja a történet latin és népnyelvű előfordulásait, amelyek az eltérő célokkal összhangban más és más eseményeket és mozzanatokot helyeznek a középpontba.⁵⁷ Két motívum viszont mindegyik variánsban megtalálható: Jézus Krisztus három lándzsával el akarja pusztítani a világot, ezt Mária akadályozza meg, általában az újonnan megalakult koldulórendek vezetőinek (Szent Domonkos vagy Szent Ferenc, esetleg mindkettő) bemutatásával.

A hat magyar változat közül csak kettőnek ismerjük pontos forrását, ez a *Tihanyi kódex* esetében – ahogy azt már korábban jeleztük – a *Stellarium*.⁵⁸ A *Teleki-kódex* exemplumának a szövegkörnyezete talán Pelbárt szövegéből lett fordítva (bár ez is erősen kérdéses), de maga a példa biztosan nem; a *Tihanyi kódex* exempluma a többi kódex szövegével sem mutat szorosabb kapcsolatot. A latin változat egy Fulgentius-idézet és a forrásmegjelölés („*legitur in Vita sancti Dominici*”) után mindössze egyetlen mondattal utal a példára, néhány sorban összefoglalja azt, egyik rendalapítót sem említi. Fulgentius nevét és az idézetet frater F. is átveszi (a hivatkozott mű címét, a *Mythologiaet* már nem), Szent Domonkos legendájára pedig úgy utal, hogy a csodát Domonkos látomásába helyezi. Ennél is érdekesebb, hogy

⁵⁵ SZILÁDY, 1880. 61.

⁵⁶ H147.

⁵⁷ SZABÓ, 2003.

⁵⁸ A *Domonkos-kódex* exemplumát pedig Antoninus Florentinus firenzei érsek *Chronicon* elnevezésű világtörténetéből fordították. Vö. KATONA, 1903. főleg 194.

a három lándzsa említésére szinte automatikusan felsorolja azt a három bűnt (paráznaság, fősvénység, kevélység), amelyek büntetése a világot elpusztító három lándzsa, és amelyek állandó szereplői a csodának. Mind Domonkos víziója, mind a három fő bűn említése biztossá teszi, hogy frater F. ismerte a példa jobban kifejezett variánsát is, amelyben szerepeltek ezek a motívumok. Ezt a másik variánst – amellett, hogy a történet közismert volt – akár Pelbárt *Stellarium*ának 11. könyvében is olvashatta, ebben ugyanis mindkét új mozzanat megtalálható.

14. *Tihanyi kódex* 183–187: Példa az égi miséről, amelyen Mária kegyelméből részt vesz egy szegény asszony

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 3. pars 1. art. 1. [171–179, a prédikáció első része]; 179–183 ismeretlen.⁵⁹

Az exemplum forrása: ST lib. 3. pars 1. art. 3. cap. 3.⁶⁰

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: feltehetően nem a megjelölt forrás alapján készült exemplum.

Katalógus: H167; P1273; T3218.

Az exemplum magyar párhuzama: *Nagyszombati kódex* 386–388.

Latin párhuzam: DialMirac VII. 20.; LegAur cap. 37. no. 1.; Ps-Caes III. 28.; SpExemp VI. 60.; Zamora 63.

Népnyelvű párhuzam: Miélot f. 6v–7.

A Mária megtisztulásának ünnepére (Gyertyaszentelő Boldogasszony) írott prédikációt frater F. a megszokott módon, három részben tárgyalja. Az első rész (171–179.) azon kérdésre keresi a választ, hogy szükséges volt-e Mária megtisztulása, a második (179–187.) az ünnepi processziót részletezi, a harmadik pedig (187–196.) Jézus bemutatását a jeruzsálemi templomban. A második rész szerint négy okból járnak körmenetet *Purificatio* ünnepén, a negyedik a tanulság: ahogy a gyertyában három dolog található (mécs, viasz, láng), azonképpen bennünk is három dolognak kell meglenni, hogyha Isten előtt tisztának akarunk látszani (igaz hit, jó cselekedet, egyenes igyekezet). Ehhez kapcsolódik a példa: Istenre nézve tett minden jót az az asszony, akiről az exemplum szól. A kódex modern kiadása egyedül Szilády Áron Temesvári Pelbártról írt monográfiájára támaszkodva ismerteti a latin forrásokat.⁶¹ E szerint a 171–179., a 183–187. és a 189–196. lapok forrása a *Stellarium* lenne. Az első rész valóban a harmadik könyv alapján készült (lib. 3. pars 1. art. 1.), ahogyan a 189–196. lapok tartalma is (lib. 3. pars 1. art. 3. cap. 2–3.). Az előbbi pontosabban követi a latint, az utóbbi egyrészt rövidít, nagyobb részeket kihagy (például Mária hatodik és kilencedik örömét), másrészt a *capitulum* közepén kezdi el fordítani a szöveget. A harmadik rész elejének (187–188.) forrása ismeretlen, a szakirodalom ezt a hiányt mai napig nem pótolta.

A példa párhuzama olvasható a *Nagyszombati kódex*ben, ahol a fordító ténylegesen a *Stellarium*ból dolgozott (lib. 3. pars 1. art. 3. cap. 3.), és ugyanezt a szöveghelyet említi Szilády ebben az esetben is. A *Tihanyi kódex* exemplumának forrása

⁵⁹ SZILÁDY, 1880. 61.

⁶⁰ H167.

⁶¹ KOVÁCS, 2007; SZILÁDY, 1880.

azonban biztosan nem a *Stellarium*, és ennek megfelelően távol áll a *Nagyszombati kódex* variánsától is. A *Tihanyi kódex* változata egyrészt sokkal bővebb: hosszasan sorolja a misén megjelent személyeket (Keresztelő Szent János, Szent Péter, apostolok stb.), a pap maga Jézus Krisztus. Másrészt az alapszituáció is eltér: azért nem tud Mária szolgálóleánya részt venni az ünnepi misén, mert a káplánja ezen a napon valamilyen okból távol marad, és nem tart misét a háza melletti kápolnában. A történetvezetés is teljesen eltérő a két kódex esetében. A második rész példa előtti fejtegetését, amely a körmenet négy okát részletezi (179–182.), Szilády nem említi, mivel nincsen párhuzama a *Stellarium*-ban – ennek megfelelően a modern kiadás bevezetője sem foglalkozik vele. Ezen részlet forrását Timár Kálmán a *Catalogus sanctorum*-ban véli felfedezni.⁶² A latin jól egyezik a magyarral, de az égi mise történetét itt sem találjuk meg. Az exemplum variánsainak vizsgálata vezet el a *Legenda aurea*-hoz, amely a teljes második rész forrása, ebből fordította frater F. a bevezetést és a példát is.⁶³ Az a tény, hogy egyetlen prédikáció elkészítéséhez két forrást is felhasznált, és jó érzékkel ötvözte őket, magabiztos fordítóra és kompilátorra vall.

A történet szerint egy Máriához ájtatos asszony káplánja távolléte miatt nem tud Gyertyaszentelő ünnepén misére menni, de Mária látomásban egy égi misét mutat neki, amelyre sorban érkeznek meg előbb a különböző szentek, majd Jézus. Amikor az *offertorium* idején az asszony nem akarja a gyertyáját az oltárhoz vinni, egy angyal megpróbálja tőle elvenni, de a gyertya eltörik, fele a nő kezében marad. Felébredve kezében találja a csonkot, amely utána sok beteget gyógyít meg. A magyar változat kihagyja azt a lehetőséget, hogy az asszony esetleg elajándékozta a ruháját, ezért nem tud misét hallgatni, viszont más helyeken, főleg a szereplők felsorolásánál bőbeszédűbb a latin szövegnél. Csak frater F. említi a két ifjút, akik szönyeget hoznak, a véneket (pátriárkák, próféták) nála Keresztelő Szent János vezeti teveször ruhában, a püspököket, apostolokat, mártírokat és hitvallókat pedig Szent Péter. Szintén különbség, hogy a misét Szent Péter és a többi szentek kezdik el. A változtatások nem előzmény nélküliek: az 1514–1519 közötti *Cornides-kódex* Mindenszentek ünnepére írt prédikációjában Szent Péter templomának *custosa* látja, ahogy a szentek hálát adnak Istennek. A szentek felsorolása nagyon hasonló ahhoz, amelyet a *Tihanyi kódex*-ben olvashatunk: megjelenik Keresztelő Szent János, Szent Péter, valamint a pátriárkák, a próféták, az apostolok, a mártírok és a hitvallók is, és sorrendjük is azonos.⁶⁴ A beszéd forrása a *Legenda aurea* 157. fejezete. Lehetséges, hogy frater F. ismerte ezt a történetet, és innen merítette az ötletet az átíráshoz, de az is elképzelhető, hogy a szentek ilyenfajta enumerációja egy általános, a szóbeliségben élő hagyományhoz kapcsolódik – mindkét lehetőség a műveltségét szemlélteti.⁶⁵

A latin szövegváltozatok közül a *Speculum exemplorum* és a Caesarius de Heisterbach *Dialogus miraculorum*a szerint a csoda Franciaországban történt egy lebénuult asszonnal. A többi variánst az alapján lehet csoportosítani, hogy mit adnak meg a misétől való távolmaradás indokaként. A *Legenda Aurea*-ban és Gil de Zamora

⁶² TIMÁR, 1925. 246.

⁶³ Horváth Cyrill nem említi ezt a részletet a *Legenda aurea* és a magyar kódexek párhuzamos szövegeinek vizsgálatánál, tudomásom szerint más sem foglalkozott vele. Vö. HORVÁTH, 1911.

⁶⁴ Vö. *Cornides-kódex* 202–203. Kiadása: BOGNÁR–LEVÁRDY, 1967.

⁶⁵ Az nem valószínű, hogy a *Cornides-kódex* szövegét ismerte volna.

csodagyűjteményében az asszony a háza mellett épít egy templomot, amelyben a saját papja mondana misét, de vagy elhúzódik valamilyen ügye (*negotium*), ezért nem tud eljönni, vagy – ahogyan máshol olvassuk („*ut alibi legitur*”) – az asszonynak nincsen ruhája, ugyanis mindet elajándékozta. A Pseudo-Caesarius az előbbi, Pelbárt az utóbbi mozzanatot tartja meg.

15. *Tihanyi kódex* 331–333: Példa a Mária nevének betűi szerint imádkozó barátról, akinek arcából halála után öt rózsza nő ki

Az exemplum forrása: ST lib. 6. pars 2. art 3.⁶⁶

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: frater F. műveltségének egyéni színezetére utaló exemplum.

Katalógus: H87; P578; P598; T437 (távoli párhuzam).

Az exemplum magyar párhuzama: *Horvát-kódex* 236–240.

Latin párhuzam: BonUniv lib. 2. cap. 29. § 15.; Gobi 654.; SpExemp IX. 119.; VincBelSpHist VIII. 116. a medio.; Vendôme 34.

Népnyelvű párhuzam: Coinci 359–362.

A csoda kontextusfüggetlenül szerepel a *Tihanyi kódex*ben, vagyis nincsen semmilyen befogadószövegbe ágyazva, önmagában áll Szent Eugénia legendája után. Forrása a *Stellarium* hatodik könyve, de az exemplum utalása megtalálható az utolsó könyv csodagyűjteményének hatodik fejezetében is, ahol azt a tételt bizonyítja, miszerint Szűz Mária tiszteli a szeretőjét („*beata Maria suos dilectos honorat*”). Az exemplum párhuzama megvan a *Horvát-kódex*ben, amely szintén Pelbárt munkája alapján készült; a példa a Mária halálára írt prédikációt függelékyszerűen követő hármasság exemplumbokor része. Az exemplumbokor tagjai a *Stellarium*ban is egymást követik (lib. 12. pars 3. cap. 6. mir. 1., mir. 2. és az exemplumutalás). A közös forrás ellenére a *Tihanyi* és a *Horvát-kódex* szövege nem állnak kapcsolatban, egymástól független fordítások. A *Stellarium* csodáinak újabb felhasználási módjára mutat rá, hogy frater F. mindenféle kontextus nélkül, egy rövid bevezetővel („*Úrnak nevében irattatik egy szép példa az édes Szűz Máriáról.*”) közli a szöveget.

A *Horvát-kódex*re jellemző, hogy a szokásosnál pontosabban (szinte szóról szóra) követi a latin eredetét, nincs ez máshogy ezen példa esetében sem. A történet szerint egy szerzetes egy Jeruzsálemből jött érsektől megtanulja, hogyan kell Mária nevének betűi szerint imádkozni (minden betűre egy azon betűvel kezdődő zsolnárt mond; *Corona B. M. V.*), amelyet mindennap megmond. Halála után egy rózsza nő ki a szájából, kettő a két szeméből és kettő a két füléből; a szájából kinőtt rózsán Mária neve van megírva. A *Tihanyi kódex* változata azonban ennél összetettebb, a Mária tisztelétére mondandó imádság bonyolultabb. Egyrészt minden zsolnárt öt *Ave Maria* követ egy versiculussal („*Post partum, Virgo, inviolata permansisti, Dei Genitrix, intercede pro nobis*”) és egy oratóiával („*Concede nos famulos tuos, quaesumus, Domine Deus*”), másrészt az egész egy *Ave Sanctissima* zárja le. A csoda ettől eltekintve hasonló, a szerzetes neve is majdnem azonos (*Horvát-kódex*, „Iostos” ~ *Tihanyi kódex*, „Iostio” ~ ST, „Iostio”), az egyedüli különbség, hogy az összes rózsán (nem csak a szerzetes szájából kijövön) Mária neve olvasható. Frater F. a „*conventu[s]*

⁶⁶ SZILÁDY, 1880. 62; H87.

sancti Bertini” kifejezést is jól fordítja, amely a Saint-Omerben lévő Szent Bertinről elnevezett bencés apátságra utal – a *Horvát-kódex* scriptora ezt banalizálja („*Szent Bernáldnak konventjében*”).

Pelbárt – ahogy erre saját maga utal is – a példát a *Speculum historiale*-ből vette át, annak szövegét (a fejezet második felét) pontosan követi. Ugyanehhez a szöveganyagományhoz kapcsolódik a *Scala coeli* is, amely azonban lerövidíti az exemplumot, csak a legfontosabb motívumokat tartja meg, a szerzetest sem nevezi meg. Egy másik változatban a szerzetest Iosbertusnak vagy Iarvertusnak hívják, a történet helyszíne „Dolo” monostora, a rózsákon a zsoltárok első sorai szerepelnek, és a csoda hírére megérkező püspök a virágokat kihúzza a testből: a szájából kinőtt rózsza megtartja szépségét, a többi elszárad. A többek között a *Bonum universale de apibus*-ban, a *Speculum exemplorumban* és a vendôme-i kéziratban olvasható variáns az imádságnak a *Tihanyi kódex* által is kifejtett módját írja le (*versiculus* és *oratio*), egyedül a lezáró *Ave Sanctissimát* nem említi. Frater F. úgy tűnik, hogy kompilál a példa fordításakor: alapvetően a *Stellarium* szövege alapján dolgozik, de a *Coronának* a hosszabb, Pelbártnál nem, de más gyűjteményekben szereplő változatát használja fel. Az is elképzelhető, hogy csak a *Stellariumot* használta, viszont jól ismerte az imádságot, és saját tudása alapján kiegészítette azt.

16. *Tihanyi kódex* 333–336: Példa az ájtatos nemesről, akinek az ördög két alkalommal sem tud ártani, mivel mindennap elmondja az *O intemerata* kezdetű imádságot Az exemplum forrása: ST lib. 12. pars 3. cap. 8. mir. 1.⁶⁷

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: frater F. műveltségének egyéni színezetére utaló exemplum.

Katalógus: H70; P666.

Latin párhuzam: Gobi 663.; VincBelSpHist VIII. 101.; Vendôme 25.

Né nyelvű párhuzam: Coinci 522–532.

Szintén kontextusfüggetlenül szerepel a *Tihanyi kódex*-ben, az előző exemplumot követi, de nem alkotnak exemplumbokrot, mivel nem ugyanazt a tételt bizonyítják (bár mindkettő egy imádság használatához kapcsolódik). Az *O intemerata* kezdetű imádság a kódex egy későbbi részében megtalálható latinul (398–400.), Frater F. az ima kezdetén jelzi is a kapcsolatot: „Következik az oráció, kinek hasznát és az Szűz Máriának előtte kellemetes voltát idefel egy példában megírom.” Azt ígéri, hogy magyarrá is lefordítja („Következik immár ez imádságoknak magyarsága.”), de ezzel vagy nem készült el, vagy nem maradt ránk. A csodában egy nemesember mindennap megmondja ezen imádságot, ezért az ördög meharagszik rá, és szolga képében szolgálatra jelentkezik nála; a nemes az ispotályban fekvő betegek és szegények mellé rendeli. Az ördög kétszer is meg akarja ölni, de halászás közben egy kötél megtartja a hajójukat, vadászat közben pedig egy posztó felfogja az urára kilőtt nyilat. Végül a nemeshez vendégségbe jövő püspök Isten segítségével leleplezi az ördögöt.

A forrás jelen esetben is a *Stellarium*. A magyar és a latin szöveg között csak minimális eltérések figyelhetők meg: elmarad a hivatkozás (*Scala coeli* és *Mariale*

⁶⁷ SZILÁDY, 1880. 62; H70.

magnum); János evangélista említése (ti. hogy az ő tiszteletére is szolgál az imádság); és a rész, ahol az ördög megismétli a két módot, ahogyan meg akarta ölni urát – ez utóbbi kifejezetten jó döntés a redundancia elkerülése végett. Frater F. betoldása, hogy a nemes halálos bűnben élt, amellyel valószínűleg az ima hasznát akarta még jobban kiemelni, hiszen így az a bűnösök megmentésére is alkalmas lesz. Műveltségét bizonyítja, hogy hosszabb részletet idéz az *O intemeratából* („*O intemerata et inaeternum benedicta, singularis et incomparabilis Dei Genitrix Virgo Maria etc.*”), de ezen ismerete nem meglepő, hiszen később az egésztextet bemásolja a kódexbe.

Pelbárt jelzi, hogy Johannes Gobi gyűjteményéből dolgozott, amelynek szövege szinte teljesen azonos a *Stellarium*éval. Utal a *Mariale magnum*ra is, de ezt egyrészt biztosan nem használta, csak a *Scala coeli* exemplumból másolta át a címet, másrészt ma ismert kéziratai nem tartalmazzák a csodát.⁶⁸ A *Speculum historiale* másik szöveghagyományhoz kötődik, de a történet nem tér el jelentősen – a Vendôme is ezt a szöveget követi, de egy középső nagyobb részletet egyszerűen kihagy.

17. *Tihanyi kódex* 368–369: Példa Páduai Szent Antalról és Szent Jeromosról, aki nem mondja biztosra Mária test szerinti mennybevételét

Az exemplum kontextusának forrása: ST lib. 10. pars 1. art. 2–3.⁶⁹

Az exemplum forrása: ST lib. 10. pars 1. art. 3. in fine.⁷⁰

Az exemplum típusa a forráshoz való viszonya alapján: frater F. műveltségének egyéni színezetére utaló exemplum.

Katalógus: H110.

A kontextus magyar párhuzama: *Érdy-kódex* 478–493; *Horvát-kódex* 125–233; *Kazinczy-kódex* 1–25; *Teleki-kódex* 174–190.

Az exemplum magyar párhuzama: *Horvát-kódex* 192–195.

Latin párhuzam: OS 73. circa med.; PA 9. G.

A *Tihanyi kódex* utolsó, Szűz Mária testfelvételének napjára (Nagyboldogasszony) írt prédikációja ismét három részre oszlik, mind a három forrása a *Stellarium* tizedik könyve. Az első (337–354.; Mária tisztessége halála idején) és a második rész (354–370.; Mária testben és lélekben is a mennyországba vétetett) Pelbárt művében is egymást követő *articulusok* fordításai (lib. 10. pars 1. art. 2–3.). Az utolsó rész (371–398.) Mária halálát és a mennybe jutásakor történt eseményeket írja le, úgy, hogy a *Stellarium* két részletét a magyar szövegben szinte észrevehetetlen módon egyesíti (*Tihanyi kódex* 371–385. ~ ST lib. 10. pars 5. art. 1. cap. 2–3.; *Tihanyi kódex* 385–398. ~ ST lib. 10. pars 5. art. 3.). A prédikáció párhuzama olvasható a *Kazinczy-kódex*ben is, ahol részben azonosak a források (*Kazinczy-kódex* 1–9. és 9–24. ~ *Tihanyi kódex* 337–354. és 371–385.). A *Tihanyi kódex* szövege bővebb, pontosabban követi a latint, nem hagy ki nagyobb részteket, és az egész az *articulust* végig lefordítja – a *Kazinczy-kódex* ugyanis Mária harmadik malasztjára (félelem nélkül halt meg) hozza példaként a Szűz asszumpciójának történetét.

⁶⁸ Ld. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin 3177. Vö. BARRÉ, 1966.

⁶⁹ SZILÁDY, 1880. 62.

⁷⁰ H110.

A prédikáció második része 12 pontban bizonyítja, hogy Mária testben és lélekben is a mennybe ment, amely pontok a Mária koronájában lévő 12 csillagnak felelnek meg. Ezen általános tételhez kapcsolódik az exemplum, amely a kontextussal együtt bizonyosan a *Stellarium*ból került a kódexbe. A *Horvát-kódex* szintén a *Stellarium* tizedik könyvének fordításakor (125–233.) hozza a példát (192–195.), és átveszi az előtte szereplő Szent Erzsébethez kapcsolódó látomást is,⁷¹ amelyet azonban frater F. elhagy.⁷² A *Horvát-kódex* követi pontosabban a latin szöveget: Szent Antal megharagszik Szent Jeromosra, amiért az nem mondta biztosra Mária test szerinti asszumpcióját, ezért nem akar Szent Jeromos ünnepén *matutinumra* menni. Később megjelenik neki Mária és Jeromos is, és biztosítják az igazáról. Frater F. egyetlen nagyobb változtatást eszközöl. A csoda elején Pelbárt (és nyomán a *Horvát-kódex* is) hosszan idézi Jeromos szavait, amelyekben megkérdőjelezi Mária test szerinti felvételét.⁷³ Ezt a *Tihanyi kódex* teljes egészében kihagyja, ezáltal a történet sokkal gördülékenyebbé válik, viszont az értelem a legkisebb mértékben sem sérül.

Holik katalógusa megadja az exemplum párhuzamait: szerepel egyrészt Pelbárt *Pomerium*ának *de sanctis* kötetében, azon belül az egyházi év tavaszi feléhez tartozó prédikációkat magában foglaló részben, másrészt Laskai Osvát *Biga salutis*ának szentekről szóló prédikációkat tartalmazó részében, a Mária mennybevételéről szóló prédikációban. Laskai Osvátnál a bevezetés rövidebb, elmarad az idézet, de a főbb motívumok mind megtalálhatók benne, és a történetvezetés sem tér el nagyban. Ezzel szemben a *Pomerium* csodája – amely ott elsődlegesen Pádúai Szent Antalhoz kapcsolódik, nem Máriához – már a látomással kezdődik. Érdekes, hogy – annak ellenére, hogy mindkét obszerváns ferences szerzőnk felhasználta – sem a Poncelet-, sem a Tubach-féle katalógus nem ismeri a példát.

Konklúziók

A Frater F. által összeállított, és a tanulmányban vizsgált prédikációk jellemzően három részből állnak, amelyek mindegyike a *Stellarium* azonos könyvéből, de gyakran eltérő részből van fordítva (például 3. csoda). Ezen kompilációs technikától csak a legkritikább esetben tér el: egyszer Pelbárt utalását követve az ötödik könyvből visszaugrik az elsőre (9. csoda), egyszer pedig a harmadik könyv két részlete közé (a prédikáció második részeként) a *Legenda aurea*ból illeszt egy rövid elmélkedést és egy példát (14. csoda).⁷⁴ A *Legenda aurea* ilyen célú használata nem idegen frater F.-tól: a *Tihanyi kódex* szent szeretetről szóló beszédében (1–29.) exemplumként szerepel Szent Elek élete (19–29.), de a *Kazinczy-kódex*ben sem

⁷¹ Eredetileg Schönaui Szent Erzsébet, de a *Stellarium*ban és a *Horvát-kódex*ben Árpád-házi Szent Erzsébet az exemplum szereplője. Vö. TIMÁR, 1926. 176–177.

⁷² *Horvát-kódex* 191–192. Vö. HAADER-PAPP, 1994.

⁷³ Az idézet az *Epistola beati Hieronymi ad Paulam et Eustochium de assumptione Mariae virginis* címen ismert műből származik, amelyet a középkorban Szent Jeromos írásának tartottak, de valódi szerzője Paschasius Radbertus. Modern kiadása: MATTER-RIPBERGER, 1985.

⁷⁴ Illetve a *Tihanyi kódex* Szűz Mária halálára írt prédikációjában a harmadik rész két szövegrészlet egyesítésének eredménye.

különül el Szent Orsolya legendája (155–166.) a szent tisztaságról szóló prédikációtól (139–166.). Kezdetlegesennek tűnhet, hogy a legtöbb esetben egy prédikáció elkészítéséhez csak a *Stellarium* egy könyvének különböző szöveghelyeit használja fel, de ez főleg a *Stellarium* könyveinek tematikus jellegéből adódik. Frater F. a kompilálás során minden esetben magabiztosan nyúl latin forrásaihoz, jó érzékkel fűzi össze azokat, a szövegek jól átlátható és logikus egységet alkotnak. A szerző prédikációszerkesztési gyakorlata mindenképpen alaposabb vizsgálatra érdemes, de ez nem lehet jelen tanulmány feladata.

A csodák a legegyszerűbb esetben csak azért kerülnek lefordításra, mert a kontextusukat is lefordítja frater F. – vagyis a szöveggörnyezetükkel együtt kerülnek be a kódexek szövegei közé, és nem bírnak nagyobb jelentőséggel (9; 10; 11; 12; 13; 14;⁷⁵ 17. csoda). A csodák azonban önmagukban is felhasználásra kerültek. A *Tihanyi kódex*ben két csoda is kontextusfüggetlenül szerepel, vagyis nincsenek befogadószövegbe ágyazva (15; 16. csoda). Ez a módszer egyáltalán nem szokatlan a magyar nyelvű kódexek korpuszában, az exemplum funkcióban álló történetek jelentős része áll önmagában a kódexek egyéb szövegei között. Frater F. függelék-szerűen kapcsol egy-egy csodát a *Kazinczy-kódex* Mária mennybeviteléről, illetve betűiről szóló prédikációihoz (1; 2.⁷⁶ csoda) – ehhez hasonló szerkesztési módot például a *Horvát-kódex*ben is megfigyelhetünk. Érdemes megfigyelni, hogy a kontextusfüggetlenül és függelék-ként szereplő exemplumokat frater F. – amennyiben a *Stellarium* a forrás – mindig az utolsó könyv utolsó részének katalógusában található csodák közül választja ki. A csodák felhasználásának legkifinomultabb módját a *Tihanyi kódex* Szűz Mária szeplőtelen fogantatására írt prédikációja hozza: a harmadik rész csak példákat tartalmaz, amelyek az első két részhez kapcsolódva, illetve azokat kiegészítve szerves részét képezik a beszédnek (3; 4; 5; 6; 7; 8. csoda).

Frater F. a csodák fordításakor elhagyja a források megjelölését, viszont az auktoritással rendelkező személyek neveit megtartja. Kétszer említi Szent Anzelmet (1; 8. csoda), egyszer pedig Fulgentiust (13. csoda) – utóbbi valójában nem az exemplum forrására vonatkozik, hanem az ahhoz kapcsolódó tételmondat szerzőjére. Ezt leszámítva a legtöbb esetben pontosan fordít (például 3.), viszont néhány kihagyásban, bővítésben és változtatásban frater F. egyéni műveltségének nyomaira bukkanhatunk. A redundancia kerülése és a gördülékenyebb történetmondás érdekében kétszer is kihagy a fordításából olyan részleteket, amelyek nem feltétlenül szükségesek a megértés szempontjából (16; 17. csoda). Tárgyi tudását és iskolázottságát több helyen is bizonyítja: tudja, hogy Alexander de Hales Párizsban tanított és idős korában lépett be a ferences rendbe (4. csoda); automatikusan kiegészíti a három lándzsa példáját a három fő bűnnel (13. csoda); a *Corona* imádságának kifejtésekor pedig a latinnál bonyolultabb változatot idéz (15. csoda). Az égi miséről szóló csodában új szereplőket illeszt a történetbe: a véneket Keresztelő Szent János, a püspököket, apostolokat, mártírokat és konfesszorokat pedig Szent Péter vezeti – talán két forrást dolgoz össze, talán egy szóbeliségben élő hagyományt követ (14. csoda). A legnagyobb átalakítást a szent életű apáca példáján teszi, amikor

⁷⁵ Ebben az esetben a *Legenda aurea* a forrás.

⁷⁶ Az exemplumot nem a *Stellarium*ból veszi, hanem egy, a *Speculum exemplorum*éhoz hasonló szöveget tartalmazó munkából, így ismét több forrást használ fel egyetlen prédikáció elkészítéséhez.

azt a közönsége igényeit figyelembe véve alakítja át: a latinban szereplő szerzetest apácával helyettesíti, emellett a bevezetésben és a lezárásban kifejti, hogy a kétséges, rágalmozó és álnok nővérek nem látják meg Szűz Máriát (9. csoda).

Frater F. – amennyiben elfogadjuk, hogy a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* is teljes egészében az ő munkája – több forrást is felhasznál a Mária-csodák fordításához (*Stellarium, Legenda aurea, Speculum exemplorum?*), azokat kreatív módon illeszti be a kódexek és a prédikációk szerkezetébe, és saját műveltsége és közönsége igényei alapján bátran nyúl bele a csodák narratív szerkezetébe is. A Karthauzi Névtelenhez hasonló kompozíciós tudatosságot talán nem feltételezhetünk a két kódex alapján, de frater F. szerző–kompilátorként egyértelműen kiemelkedik a kéziratok névtelen másolói közül.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

AN

2015 *Arnoldi Leodinensis Alphabetum narrationum*. Ed.: BRILLI, Elisa. Turnhout, Brepols, 2015.

AngloNorman

1922 KJELLMAN, Hilding: *La deuxième collection anglo-normande des miracles de la Vierge et son original latin*. Paris–Uppsala, Champion–Akademiska Bokhandeln, 1922.

AntChron

1484 Antoninus Florentinus: *Chronicon*. I–III. Nürnberg, Anton Koberger, 1484.

Berceo

1997 Gonzalo de Berceo: *Milagros de Nuestra Señora*. Ed.: BAÑOS, Fernando. Barcelona, Crítica, 1997.

BOGNÁR–LEVÁRDY

1967 *Cornides-kódex: Hasonmás és kritikai szövegkiadás*. Kiad.: BOGNÁR András – LEVÁRDY Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

BonUniv

1627 Thomas Cantipratanus: *Bonum universale de apibus*. Douai, Baltazarus Bellerus, 1627.

BromySumPraed

1485 Johannes de Bromyard: *Summa praedicatorum*. Nürnberg, Anton Koberger, 1485.

BUSTI

1493 Bernardinus de Busti: *Mariale*. Milano, Leonardus Pachel, 1493.

CatSanct

1493 Petrus de Natalibus: *Catalogus sanctorum et gestorum eorum*. Vicenza, Henricus de Sancto Ursio, Zenus (Rigo di ca Zeno), 1493.

COINCY

[1972] Gautier de Coincy: *Les miracles de la Sainte-Vierge*. Ed.: POQUET, M. l'Abbé. Genève, Slatkine Reprints, 1972.

CornellMar

(1911) CRANE, T. F.: „Miracles of the Virgin”. *Romanic Review*, 2. (1911) 3. sz. 235–279.

Corona B. M. V.

1485 [Daniel Agricola?]: *Corona beatae Mariae Virginis*. [Strassburg, Az 1483-as Vitas Patrum nyomdásza, c. 1485].

DialMirac

1481 Caesarius de Heisterbach: *Dialogus miraculorum*. Köln, id. Johann Koelhoff, 1481.

DiscipExemp

1480 Johannes Herolt: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*. III. *Promptuarium exemplorum*. Nürnberg, Anton Koberger, 1480.

DiscipMirac

1480 Johannes Herolt: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*. IV. *Promptuarium de miraculis beatae Mariae Virginis*. Nürnberg, Anton Koberger, 1480.

DiscipSanct

1480 Johannes Herolt: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*. II. *Sermones de sanctis*. Nürnberg, Anton Koberger, 1480.

DiscipTemp

1480 Johannes Herolt: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*. I. *Sermones de tempore*. Nürnberg, Anton Koberger, 1480.

EILibExemp

(2009–2013) GUTIÉRREZ Martínez, M^a del Mar: „Edición del Libro de los ejemplos por A.B.C.” Memorabilia. *Boletín de literatura sapiencial*, 12. (2009–2010) 1–212; 13. (2011) 1–216; 15. (2013) 1–201.

Festial

- 1905 *Mirk's Festial: A Collection of Homilies, by Johannes Mirkus (John Mirk)*. Eds.: ERBE, Theodor. London, Published for the Early English Text Society, by Kegan Paul, Trench, Tübner & Co., Ltd., 1905.

GarlandStella

- 1946 *The Stella Maris of John of Garland: Edited, together with a Study of Certain Collections of Mary Legends Made in Northern France in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Ed.: WILSON, Evelyn Faye. Cambridge, MA, Wellesley College–The Mediaeval Academy of America, 1946.

Gobi

- 1991 *La Scala coeli de Jean Gobi*. Éd.: POLO DE BEAULIEU, Marie-Anne. Paris, Édition du Centre national de la recherche scientifique, 1991.

GritschQ

- 1479 Johannes Gritsch [Conradus Gritsch]: *Quadragesimale*. [Nürnberg], Anton Koberger, 1479.

HAADER-PAPP

- 1994 *Horoát-kódex 1522: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad.: HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994.

HM

- 1925 *Liber de miraculis sanctae Dei genitricis Mariae. Published at Vienna, in 1731 by Bernard Pez, O. S. B.* Ed.: CRANE, Thomas Frederick. Ithaca–London, Cornell University–Humphrey Milford–Oxford University Press, 1925.

JacquesVitry

- 1890 *The Exempla or Illustrative Stories from the Sermones vulgares of Jacques de Vitry*. Ed.: CRANE, Thomas Frederick. London, Published for the Folk-lore Society by David Nutt, 1890.

KLAPPER

- 1914 *Erzählungen des Mittelalters in deutscher Übersetzung und lateinischem Urtext*. Hg.: KLAPPER, Joseph. Breslau, Verlag von M. & H. Marcus, 1914.

KOVÁCS

- 2003 *Kazinczy-kódex 1526–1541: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad.: KOVÁCS Zsuzsa. Budapest, Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003.
- 2007 *Tihanyi kódex 1530–1532: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad.: KOVÁCS Zsuzsa. Budapest, Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007.

LibExemp

1908 *Liber exemplorum ad usum praedicantium saeculo XIII compositus a quodam fratre minore anglico de provincia Hiberniae*. Ed.: LITTLE, A. G. Aberdoniae, Typis Academicis, 1908.

LegAur

[1999] Iacopo da Varezze: *Legenda aurea in CD-ROM: Testo latino dell'edizione critica*. A cura di MAGGIONI, Giovanni Paolo – RICCI, Luigi. Firenze, SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 1999.

MATTER–RIPBERGER

1985 *Paschasii Radberti De partu Virginis. De assumptione Sanctae Mariae Virginis*. Eds.: MATTER, Edith Ann – RIPBERGER, Albertus. Turnhout, Brepols, 1985.

Miélot

1885 Jean MIÉLOT: *Miracles de Nostre Dame*. Ed.: WARNER, George F. Westminster, Nichols and Sons, 1885.

OS

1497 Osvaldus de Laskó: *Sermones de sanctis perutiles Biga salutis intitulati*. Hagenau, Johannes Rynmann (ny. Heinrich Gran), 1497.

PA

1499 Pelbartus de Temesvár: *Sermones Pomerii de sanctis. II. Pars aestivalis*. Hagenau, Johannes Rynmann (ny. Heinrich Gran), 1499.

PH

1499 Pelbartus de Temesvár: *Sermones Pomerii de sanctis. I. Pars hiemalis*. Hagenau, Johannes Rynmann (ny. Heinrich Gran), 1499.

PL

1841–1855 *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Ed.: MIGNE, Jacques-Paul. 217 vols. Paris, Jacques-Paul Migne, 1841–1855.

Ps-Caes

1901 *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach*. Hg.: MEISTER, Aloys. Rom, In Commission der Herder'schen Verlagshandlung zu Freiburg im Breisgau und der Buchhandlung Spithöver zu Rom, 1901.

Recull

1881 *Recull de eximplis e miracles, gestes e faules e altres ligendes ordenades per A-B-C, tretes de un manuscrit en pergami del començament del segle XV, ara per primera volta estampades*. [Ed.: AGUILÓ I FUSTER, Marià]. [Barcelona, Llibreria d'Àlvar Verdaguer, 1881].

Ripoll

- 1956 BAAUT, Cebrià: Un recull de miracles de Santa Maria, procedent de Ripoll, i les Cantigues d'Alfons el Savi. In: *Maria-Ecclesia Regina et Mirabilis*. Eds.: LLOPART, Estanislao M. – GIRBAU, Basilio M. – BARAUT, Cebrià. Monserrate, Abadía de Monserrate, 1956. 127–175.

SpExemp

- 1487 [Johannes Busch]: *Speculum exemplorum*. Strassburg, [1483-as Jordanus de Quedlinburg nyomdász (Georg Husner)], 1487.

Specchio

- (1913–1914) MONTEVERDI, A.: Gli esempi dello “Specchio di vera penitenza”. *Giornale storico della letteratura italiana*, 61. (1913) 266–344; 63. (1914) 240–290.

SpHuman

- 1473 *Speculum humanae salvationis cum speculo S. Mariae Virginis*. [Augsburg, Günther Zainer, 1473].

ST

- 1498 Pelbartus de Temesvár: *Stellarium coronae beatae Mariae Virginis*. Hagenau, Johannes Rynmann (ny. Heinrich Gran), 1498.

UTINO

- 1487 Leonardus de Utino: *Sermones aurei de sanctis*. Nürnberg, Anton Koberger, 1478.

Vendôme

- 1887 ISNARD, H.: Recueil des miracles de la Vierge du XIIIe siècle. *Bulletin de la Société archéologique, scientifique et littéraire du Vendômois*, 26. (1887) 23–63, 104–149, 182–227, 282–322.

VincBelSpHist

- 1483 Vincentius Bellovacensis: *Speculum historiale*. Nürnberg, Anton Koberger, 1483.

VitaeFratrurum

- 1896 Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum necnon Cronica ordinis ab anno MCIII usque ad MCCLIV*. Ed.: REICHERT, Benedictus Maria. Lovanii, Typis E. Charpentier & J. Schoonjans, 1896.

Zamora

- 1885 FITA, Fidel: Cincuenta leyendas por Gil de Zamora combinadas con las cantigas de Alfonso el Sabio. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 7. (1885) 54–144.
- 1888 FITA, Fidel: „Treinta Leyendas por Gil de Zamora”. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13. (1888) 187–225.

Szakirodalom**BARRÉ**

1966 BARRÉ, P. Henri: L'énigme du Mariale magnum. *Ephemerides mariologicae*, 16. (1966) 265–288.

BARTÓK

2015 BARTÓK Zsófia Ágnes: *Az Érdy-kódex exemplumai*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2015.

HOLIK

1919 HOLIK Flóris: „Mária vakító szépsége”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 29–31. (1919) 172–173.

H.

1920 HOLIK, Floriano: *Index miraculorum Marianorum: Indici A. Ponceleti in Anal. Boll. T. XXI. vulgato superaddendus*. Budapest, Typis Consortii Stephanaei, 1920.

HORVÁTH

1891 HORVÁTH Cyrill: Pelbárt és codexeink. Második és utolsó közlemény. *Budapesti Szemle*, 66. (1891) 172. sz. 21–43.

1911 HORVÁTH Cyrill: *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*. Budapest, Kazal József, 1911.

KATONA

1900 KATONA Lajos: Temesvári Pelbárt Stellariuma és a »Scala coelli«. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10. (1900) 158–164.

1903 KATONA Lajos: Az Ehrenfeld és Domonkos codex forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 13. (1903) 59–78, 188–195.

LÁZS

2016 LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó, 2016.

RMEx

2014– *Régi Magyar Exemplumadatbázis: Database of Old Hungarian Exempla*. Szerk.: BARTÓK Zsófia Ágnes. Budapest, ELTE BTK, 2014–. (<https://tinyurl.com/y3nhv98m> – Utolsó letöltés: 2019. 06. 08.)

SELÁF

2008 SELÁF Levente: Egy exemplum változatai: A magyar király mint Mária jegyese és aquileai pátriárka. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112. (2008) 582–598.

PUSCH

1910 PUSCH Ödön: *Vallásos elmélekedések kódexeinkben*. Kolozsvár, Stief Jenő és Társa, 1910.

P.

- 2016 PONCELET, Albert: *Miraculorum B. V. Mariae quae saec. VI–XV latine conscripta sunt Index postae perficiendus. Analecta Bollandiana*, 21. (1902) 241–360.

SZABÓ

- 2003 SZABÓ Zsuzsa: A sokarcú exemplum: Néhány megfontolás kódexeink exemplumainak készülő katalógusához. In: *Plaustrum seculi I: Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*. Szerk.: BÁRCZI Ildikó. Budapest, Eötvös Kiadó, 2003. 119–140.

SZILÁDY

- 1880 SZILÁDY Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest, Franklin Társulat, 1880.

TARNAI

- 1984 TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

TIMÁR

- 1925 TIMÁR Kálmán: Kódexeink legendái és a *Catalogus Sanctorum*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 35. (1925) 241–248.
- 1926 TIMÁR Kálmán: Adalékok kódexeink forrásaihoz (Második közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 36. (1926) 169–184.
- 1927 TIMÁR Kálmán: Magyar kódex-családok (Második közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 37. (1927) 210–224.

T.

- 1981 TUBACH, Frederic C.: *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 1981.

Nagy Ágoston

Kreskay Imre inszurrekciós költészete és az egyházi értelmiség szereplehetőségei a háborús mozgósításban

A tanulmány a francia háborúkhöz (1792–1815) kapcsolódó magyarországi propaganda egyik különösen fontos médiumának, a rendi költészet nagy hagyományába sorolt inszurrekciós poézisnek a működésével, lokális-regionális összefüggéseivel foglalkozik. Ennek érdekében az egyházi, pálos szerzetesi háttérű dunántúli versszerző, Kreskay Imre (1748–1811 k.) 1809-es nemesi felkelés alkalmából írt munkáit biografikus, társadalmi, politikai és kulturális kontextusai-
kba visszahelyezve, mikroszinten teszem részletes vizsgálat tárgyává.

Ugyan a nemesi felkelések irodalmáról az 1809-es inszurrekció százéves évfordulója alkalmából már Császár Elemér összefoglaló tanulmányt készített,¹ ám ezt követően e sajátos korpusz – néhány „adalékot” és egy-két kanonikus szerző (mint Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel)² korábbi inszurrekciókra vonatkozó munkásságát leszámítva – bő egy évszázadra kikerült az irodalomtörténet érdeklődési köréből. A korabeli verses anyag modern, textológiai szempontú feldolgozását Porkoláb Tibor végezte el a közelmúltban,³ továbbá megjelent az időszak köz-költészeti termésének korszerű szövegkiadása is.⁴ A korpuszba tartozó versekről és szerzőikről csak a legkritikább esetben készült esettanulmány, Csetri Lajos úttörő Berzsenyi-tanulmányait leszámítva kivételnek számít az 1797-es nemesi felkelés során különösen aktív Virág Benedek egyik felkelőkhöz írott latin ódájának (*Ode ad Hungaros*) elemzése.⁵

Az inszurrekciós költemények a rendi reprezentatív nyilvánosság társadalmi gyakorlatainak részeként, az időszakban négy alkalommal fegyverbe szólított

¹ CSÁSZÁR, 1909.

² Ezek közül ki kell emelnünk Csetri Lajos bravúros elemzéseit Berzsenyinek az 1797-es és az 1805-ös inszurrekcióhoz kapcsolódóan írt ódáiról, melyek csak jóval azután jelentek meg, hogy elveszítették aktualitásukat: CSETRI, 1986. 118–132.

³ PORKOLÁB, 2014. A továbbiakban az inszurrekciós költészet ismertetésében alapvetően Porkoláb Tibor tanulmányára hagyatkozom.

⁴ Közköltészet 3/A: 102–160, 418–494.

⁵ PORKOLÁB, 2013.

(1797, 1800, 1805, 1809) nemesi felkelés (*insurrectio, exercitus*) mint sajátosan magyar – sőt a kor *bene possessionatus* elitje által nemesi-nemzeti „hadseregként” felfogott – honvédelmi intézmény komplex szertartásrendjébe illeszkedtek. E versek, hasonlóan egyéb alkalmi propagandaműfajokhoz (világi szónoklatok, prédikációk) a rendi reprezentatív nyilvánosságot konstituáló társadalmi gyakorlatok lényeges elemét képezték. Az inszurrekciós költészet kulturális közegét a korabeli nemesi kultúra jelentette, működtetői a vármegyét szolgáló literátus nemesek közül,⁶ illetve a körülöttük élő tanult rétegekből (honoráciorok, egyháziak) kerültek ki.⁷ A verseket szerzőik magyar, latin vagy német nyelven, aprónyomatványok formájában, illetve hírlapokban közzétek. Hasonlóan a felkeléssel kapcsolatos propaganda más termékeihez, e munkák a populáris közköltészeti műfajokat (insurgens dalok, marsok stb.) leszámítva, mindenekelőtt a felkelésekben személyesen érintett sajátos célcsoport, a literátus – azaz a valamennyi középiskolai poétikai, mitológiai, illetve klasszikus és hazai történeti műveltséggel rendelkező – nemesség, illetve a jogilag a nemesi társadalom perifériáján élő, nem-úrbéres rétegek műveltebbjeinek meggyőzésére irányultak.

E jellegzetes formanyelvet és toposzkincset használó versek jelentős része szűkebb alkalomhoz, egy-egy vármegye katonai alakulatainak kiállítását, működését és demobilizációját keretező rítusokhoz kötődött, s fontos részét képezte a vármegyei elitek reprezentációja, melyre a tartalmi elemek mellett általában már a szövegek peritextusai is utaltak. Előfordult, hogy ezeket a *generalis congregatió*kon és egyéb reprezentatív alkalmakkor osztották ki a megjelentek között,⁸ s minden bizonnyal a megye felkelői kezébe is jutottak belőlük példányok. Más részük egy magasabb kollektívumot, a nemesi nemzet egészét szólította meg. A nemesi felkelések időszaka, gyakran a nemesi nemzet krízisének diagnózisával összekapcsolódva, tulajdonképpen az egyik utolsó nagy pillanatát jelentette annak a nemzetiesített nemesi ideológiának, mely a magyar nemesség hagyományosként, ősiként felfogott férfias katonai erényeit a politikai közösség kollektív identitástudatának megerősítése érdekében tömegesen reprezentálta.⁹ Ez az arisztokratikus, a rendi társadalom más csoportjai felé zárt, befelé ugyanakkor az *una eademque libertas* közjogi fikcióját és a számos dimenzióban tagolt nemesség (illetve az annak szélén élő, a szabadság bizonyos fokával rendelkező rétegek) összetartozás-tudatát erősítő nézetrendszer, mely alapvetően a *natio hungarica* képzetét működtető történeti-politikai mítoszokból és a klasszikus római patriotizmus nyelvén konstruálódott meg. Az ideológia számos elemében maga is modernizálódott, ami a propagandadiskurzusban,

⁶ Ennek a „kisbirtokosi literátusi életformának” a klasszikus századforduló időszakában jellegzetes képviselője a neolatin rendi irodalmi kultúra iránt elkötelezett, ugyanakkor magyarul is verselő, adományos nemesi családból származó, a századelőn Arad megye szolgálatában álló Percsényi Nagy László. (Auto)biográfiájához, munkásságához és költői szerepfelfogásához részletesen lásd: TÓTH, 2007., különösen: 15–33.

⁷ VADERNA, 2013. 471–472.

⁸ Ruszek József a megyéjükbe visszatérő veszprémi inszurgenseket laudáló költeményét például az 1810-es év első rendes közgyűlésén osztotta szét a megjelentek között. Lásd: HKT, 1810. I. félév, 39. sz., május 16. 312–313.

⁹ VADERNA, 2015. 755–756.

s különösen a költészetben egyfelől a politikai aktualitásoktól eloldódó általánososodás,¹⁰ másfelől a nemesi nemzettudaton belül a magyar nyelv előtérbe kerülésének tendenciájában ragadható meg. A versek egy részében – illeszkedve a költészet átalakulásának hosszabb folyamatába – már a klasszikus századforduló újító költészeti hagyományainak, a bárdköltészetnek és a neoklasszicizmusnak a hatása is felfedezhető.¹¹ Ez ekkoriban még nem járt együtt a jórészt neolatin poétikai mintákat követő népszerű alkalmi műfajok visszaszorulásával,¹² inkább arról volt szó, hogy a különféle versek más-más funkciót tölthettek be a felkelés (de)mobilizációját szolgáló propaganda összetett rendszerében.

A felkelések propagandájában, mind a szélesebb literátus nyilvánosságot, mind a regionális, megyei és helyi szintet tekintve kiemelkedő szerepet játszottak az egyházi (vagy egyházi hátterű, képzettségű, iskolázottságú) írástudók. Az egyháziak, különösen a plébániai alsópapság (plébános, káplán) mindenekelőtt a szószékről vették ki a részüket a háborús propagandából, elsősorban közimádságokon, háborús prédikációkon, az információknak (hadüzenet, toborzás, fegyverszünet, béke stb.) a zömmel illiterátus köznép felé történő közvetítésén keresztül. Csakúgy, mint az Osztrák Császárságban,¹³ a kormányzat Magyarországon is számos alkalommal folyamodott az egyházirányításon és a vármegyéken keresztül az alsópapsághoz mint a helyi közösségekre közvetlen behatást gyakorló véleményformáló rétegekhez.¹⁴ Az egyháziak által művelt propaganda kiemelt terepét jelentették a klasszikus honpolgári erényeket és a keresztény etikát összeegyeztető „keresztény patriotizmus” argumentációs rendszerében fogant prédikációk. Ezek egy magasabb szintű kollektívum javára tekintettel, a királyhoz és hazához (illetve a nemzethez, vagy valamely önkormányzattal rendelkező közösséghez) való hűségre, az alattvalók rendileg és professzionálisan differenciált (hon)polgári kötelességeire hívták fel a gyülekezet tagjainak vagy a fegyveres szolgálatban érintettek egy adott csoportjának a figyelmét.¹⁵ Ezeket aprónyomatványok formájában vagy prédikációgyűjteményekbe szerkesztve gyakorolta ki is adták, így bekerülhettek a lokalitáson túli szélesebb nyomtatott információáramlásba is.¹⁶

Legalább ennyire lényeges azonban azt megemlítenünk, hogy a háború propagandáját szolgáló nem speciálisan egyházi-vallásos műfajok, közte az inszurrekciókhoz kötődő költészet előállítói között is nagyszámú egyházi

¹⁰ PORKOLÁB, 2014. 196.

¹¹ E két hagyományról összefoglaló jelleggel lásd: VADERNA, 2013. 496–501.

¹² Ezekhez részletesen lásd: TÓTH, 1998; TÓTH, 2000. és TÓTH, 2006.

¹³ Az 1808. június 9-én kibocsátott rendelettel felállított *Landwehr* mozgósításának kezdettől fogva kiemelt eszközét jelentette a katolikus egyház kiterjedt intézményrendszere: a kormányzat körleveleken keresztül határozta meg a lelkipásztorok mint helyi véleményvezérek alattvalók meggyőzésével kapcsolatos feladatait. (ZEHETBAUER, 2017. 130–140.)

¹⁴ Az alsópapság körülhatárolásával kapcsolatban Bárh Dániel megengedő definícióját követem: „a lokális társadalomra és kultúrára közvetlen behatást gyakorló egyházi réteg”. (BÁRTH, 2013. 10–11.)

¹⁵ Az ilyen típusú prédikációk általában a nemesi felkelő csapatok, illetve a városi polgárőrségek zászlószentelői és szemléi kapcsán hangzottak el, a háborúk szertartásrendjébe (hadüzenet, béke, jelentősebb csaták stb.) illeszkedve azonban elhangozhattak általánosabb formában, a hívek, mint alattvalók kötelességeivel kapcsolatban is.

¹⁶ A korszak prédikációk aktuális politikai-történeti vonatkozásaihoz, összefoglaló jelleggel lásd: LUKÁCSI, 2013. 208–217.

pályán tevékenykedő, illetve egyházi iskolázottságú értelmiségit találhatunk. Összehasonlításképpen például a túlnyomórészt lutheránus Poroszországban kiemelkedően magas arányban képviseltette magát az egyházi értelmiség a háborús propagandában. A Napóleon ellen vívott „felszabadító háborúk” (1813–15) nyomtatott „napi érdekű irodalmának” (*Tagesliteratur*) előállítóit vizsgáló Karen Hagemann arra a következtetésre jutott, hogy a teljes 347 fős mintában szereplő személyek 44,4%-a, az írók és költők, illetve a kiadók több mint 30%-a teológiai végzettséggel rendelkezett. A kereső foglalkozást (*Erwerbsberuf*) tekintve is élen jártak a papok és lelkészek (*Geistlicher*), akik összességében 29,1%-ot tettek ki, az írók és költők között 15,8%-kal (itt 23%-kal a magasabb és középső hivatalnokság járt az élen, őket követték 18%-kal a középiskolai tanárok), a kiadók között pedig 12%-kal képviseltették magukat. Az eltérést a külön sorolt „prédikátor” (*Prediger*) kategóriája okozza, amely jelentősen megnövelte az egyházi arányát a teljes mintán belül.¹⁷ A magyarországi propagandairódalom, közte az inszurrekciós verskorpusz előállítóinak a fentiekhez hasonlóan részletes, rendi állásra, felekezetre, képzettségre és foglalkozásra tekintettel lévő társadalomtörténeti vizsgálata egyelőre hiányzik. Mindazonáltal a korszak nyomtatott, szigorú értelemben vett inszurrekciós költeményeinek a Porkoláb Tibor által összeállított közel teljes katalógusát áttekintve több egyházi képzettségű (ideértve az egykori szerzeteseket is), illetve egyházi szolgálatban álló értelmiségit találhatunk a szerzők között.¹⁸ A francia háborúkhöz kapcsolódó nyomtatott szövegtörzset egészére nézve, a porosz esethez hasonlóan, természetesen jóval magasabb ez a szám, ha az egyéb műfajokat, köztük a prédikációkat is bele vesszük. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy 1848-ig az egyháziak adták az értelmiség, legnagyobb, ugyanakkor létszámuk növekedését tekintve stagnáló hányadát.¹⁹

A jelenség társadalomtörténeti hátterét az alsópapság által birtokolt klasszikus iskolás műveltség (közte a verstani és retorikai ismeretek), illetve e réteg megyei nemesi társadalomban és kultúrában betöltött pozíciója, aktualizálható szereplehetőségei adják. Ugyanakkor a helyi státusok és rendek igényeit, reprezentatív társadalmi gyakorlatait kiszolgáló alkalmi költészet művelése (akár a főurak, a főpapság és a *bene possessionati* társadalmi-politikai elit, akár egy-egy egyházi testület vagy megyei nemesi kollektívum reprezentációját szolgálva), csakúgy mint a verseken keresztül a nemzetiesülő regionális és országos irodalmi- és tudományos nyilvánosságban való jelenlétre törekvés, összekapcsolódhatott az egyházi iskoláztatás, illetve karrierút jelentette társadalmi mobilitás lehetőségeinek kihasználásával is. Nyilvánvaló azonban, hogy hivatásuk mindennapi gyakorlása és a háborús időszakokban teljesítendő speciális papi kötelességek ellátása mellett a tanulmányaik során megszerzett poétikai-retorikai tudást és verselési rutint összességben csak kevesek aktualizálták, a közösség felé beteljesítve, illetve

¹⁷ HAGEMANN, 2002. 161–175.

¹⁸ A szerzők között volt, aki csak egyetlen inszurrekciót verselt meg (akár többször is), s volt, aki többet, mint az első felkelések alkalmával különösen aktív egykori pálos Virág Benedek. Olyan szerzőt azonban nem találtunk, aki a korszak mind a négy felkelése alkalmából költeménnyel jelentkezett volna.

¹⁹ SASFI, 2013. 66–67.

önreprezentációikba építve akár az alkalmi költő, akár a „tudós hazafi” értelmiségi szereplehetőségeit.²⁰ Vaderna Gábor gondolatébresztő megállapítását követve azok, akik verset (vagy egyéb, nem szorosán papi-lelkészi hivatásuk gyakorlásához kapcsolódó szöveget) írtak, s esetleg nyomdába adtak, az (egyházi) értelmiségen belül – az olasz mikrotörténet-írás kifejezését továbbgondolva – a „kivételesen normális” (vagy „normális kivételes”) esetét jelentették. A nyilvános irodalmi pályára lépő kevesek kivételességüket – olyan társadalmi víziót reprezentálva, melynek szerves részét jelentette a költészet – többnyire normálisnak látták és láttatták.²¹ E kivételes normalitás – visszakanyarodva e terminus *microstoriá*ból ismerős eredeti jelentéséhez – azonban szűkebb értelemben is kiaknázható. A verset író egyháziak esetében is igaz az, hogy az alkalmi költemények – köztük az inszurrekciós versek – keletkezési körülményeit, különösen a személyes motivációkat illetően, csak elvétve rendelkezünk bővebb információkkal. Adódik tehát a lehetőség, hogy a jelenséget egy-egy gazdag forrásadottsággal bíró különleges eseten keresztül közelítsük meg.²²

Bár a korszak 1809-es negyedik felkelése is általános (*generalis*) és személyes (*personalis*), azaz az egész országterületre (illetve némi csúszással, speciális formában Erdélyre is) és elvben minden nemesi családra kiterjedő mozgósítást jelentett,²³ ám, ahogyan Gálos Rezső találóan fogalmazott, alapvetően „*a Dunántúl harca volt*”. Ugyanakkor 1809-ben már – legalábbis a szerzői lírát illetően – a „*legtehetségesebb dunántúliakat nem buzdította dalra az insurrectio*”.²⁴ A korábbi tapasztalatok is elsősorban a nyugati országrész (a nyugat-dunántúli megyék és Pozsony) fenyegetettségét mutatták, és az ország különböző részeiből összeseregülő nemesi csapatokat is a Dunántúlon koncentrálták. 1797-ben a felkelő csapatokat a szombathelyi gyakorlótáborba vonták össze, majd az alsó-ausztriai Lichtenwörthbe helyezték, bevetésükre azonban már nem került sor. 1800-ban a felkelés főhadiszállása Sopronban kapott helyet, és a csapatokat Alsó-Ausztria felé, a Lajta mellé csoportosították, ahol az uralkodó szemlét tartott fölöttük, majd a felkelt nemesiség 1801-ben a Fischamend melletti gyakorlótáborba vonult.²⁵ Az 1805-ös hadjárat során a nádor, Napóleon előrenyomulásának hírére, kénytelen volt a dunántúli kerületekben és a dunáninneniek egy részében felfüggeszteni a szervezést. Ekkor fordult elő először, hogy Pozsonyt megszállva francia csapatok léptek az ország területére.²⁶ 1809-ben pedig több nyugat-dunántúli vármegyét is elevenen érintettek

²⁰ Az utóbbihoz lásd: DEBRECZENI, 2009. 55–61; 67–71.

²¹ VADERNA, 2017. 321. Itt szükséges megjegyezni, hogy dolgozatomban jelentős mértékben támaszkodik Vaderna Gábor 19. század elejének alkalmi költészetét számos esettanulmányon keresztül feldolgozó monográfiájára, s különösen a 18. századi nagy költészeti hagyományok továbbélésével és átalakulásával kapcsolatban tett megállapításaira. Ehelyütt szeretném megköszönni a tanulmány kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit is. A verselő egyházi értelmiséghez legújabbban lásd: VADERNA, 2018.

²² Az Edoardo Grendi által alkotott terminus definíciójához lásd: SZIJÁRTÓ, 2014. 53–56.

²³ Ehhez lásd: CSETRI, 2004.

²⁴ GÁLOS, 1927. 30–31.

²⁵ Az 1797. évi és 1800–01-es nemesi felkelésekről lásd: GÖMÖRY, 1888.

²⁶ GYALÓKAY, 1925.

a harcok és a francia megszállás ódiuai.²⁷ Az inszurrekciós versszerzők motivációinak tekintetében tehát egy további, nem elhanyagolható tényezőt jelenthetett az, hogy mennyire közel feküdt az adott vármegye a potenciális vagy tényleges hadszínterekhez, ahol háborús időszakokban éltek, s hivatásukat gyakorolták, s a fenyegetettség érzése mennyiben formálta tapasztalataikat.

Az 1809-es nemesi felkelés mozgósítását szolgáló félhivatalos és nem-hivatalos verses propaganda²⁸ működésének vizsgálatára különösen alkalmas terepet biztosítanak azok az inszurrekciós versek, melyek a dunántúli vármegyék egyházi, illetve egyházi iskolázottságú értelmiségéhez tartozó szerzők tolla alól kerültek ki. Tanulmányom főhősének, a háború idején Pápán élő, udvari papként és nevelőként szolgáló idős volt pálos Kreskay Imrének az 1809-es buzdító verse a Győr megyei Tét község plébánosa, Pázmándi Horvát Endre, más néven András (1778–1839) és a karrierje kezdetén álló, frissen világi pályára lépett egykori szombathelyi kispap, Horváth József Elek (1784 k.–1835) inszurrekciós költeményeivel egy sajátos és kivételes szövegegyüttest alkot. Azzal, hogy Kreskay munkásságának társadalomtörténeti szempontú elemzését követően, a konkrét művek közötti kapcsolat feltárása mellett az utóbbi két szerző versírási gyakorlatát, társadalmi és rendi helyzetét, lehetséges motivációit a pálos költő alakja mellé állítjuk, az összehasonlítás értékes eszközére teszünk szert.

E verseket összekötötte szerzőik egyházi háttere és földrajzi közelsége, hiszen az egymással határos Veszprém, Győr és Vas vármegyékben működtek. Bár származásukból adódóan rendi állásuk különbözött (Kreskay armalista nemes, Pázmándi Horvát nem nemes szőlőtermesztők gyermeke, míg Horváth Józsefről nincs megbízható információnk, de valószínűsíthető nemesi származása), de a helyi társadalomban elfoglalt státusuk és szereplehetőségeik hasonlóságokat is mutattak. Mindnyájan rendelkeztek felsőfokú katolikus egyházi iskolázottsággal, mindennapi kenyerüket szellemi munkájukkal keresték, s karrierútjuk valamely szakaszában maguk is részeseivé váltak az országos, illetve regionális elit irodalmi és tudományos diskurzusának. Ha nem is közvetlenül, de mindhárman egy szélesebb regionális értelmiségi hálózat tagjaiként is kapcsolódtak egymáshoz. Az 1809-es felkelés alkalmából írt verseik a nemesi felkelés mozgósításához kötődő ugyanazon tágabb diskurzus- és szertartásrend részét képezték: a nemesség mozgósításának korai szakaszában, a háború kitörését megelőzően vagy annak első hónapjaiban íródtak. Mindegyik vers a tágabb nemesi-nemzeti politikai közösséget szólította meg, mind tartalmában, mind peritextusaiban elszakadva a megyéhez és a konkrét alkalmisághoz szorosabban kötődő rendi költészeti hagyománytól. A versek és szerzőik között ezeknél azonban jóval szorosabb összefüggéseket is találhatunk.

Az első impulzust Kreskay Imre versének megjelenése jelentette: az ekkor már jó ideje udvari káplánként szolgáló egykori pálos szerzetes, az inszurrekciók

²⁷ Ugyan a háború által közvetlenül érintett dunántúli és dunáninneri (Pozsony) megyék terheiről nem készült átfogó tanulmány, de a szabad királyi városokról igen. Lásd: KRISCH, 2009.

²⁸ Az időszak propagandáját a hazai és a német szakirodalom megállapításait követve három nagyobb csoportba osztom: hivatalos (*offiziell, amtlich*), félhivatalos (*offiziös, halbamtlich*), nem-hivatalos, spontán (*inoffiziell*). Az alább ismertetendő munkák mind az utolsó csoportba tartoznak.

veterán poétája 1809 kora tavaszán az elsők között írta meg és adta nyomdába a felkelő nemességhez intézett buzdító versét. Valószínűleg magától a szerzőtől kapta meg a verset Pázmándi Horvát Endre, aki ekkoriban már lokális-regionális szinten ismertebb alkalmi költőnek számított. Pázmándi Horvát olyannyira felháborodott Kreskay munkáján, mely többek között a francia császár lefejezésére szólított fel, hogy nyomban maga is buzdító költeményt írt, majd nyomtattatott ki a közeli Győrben. Tőle függetlenül levelezőtársa, a háború alatt az ország politikai-kulturális központjában, Pest-Budán, Ürményi Józsefnél nevelősködő Horvát István is indulatosan reagált Kreskay költeményére, a téti plébánoséhoz igen hasonló kritikát fogalmazva meg. Pázmándi Horvát sebtében írt verse, korrigálatlan hibái ellenére és szerzője szándékától függetlenül az 1809-es háború egyik legnépszerűbb és legmagasabb példányszámban terjedő alkalmi nyomtatványa lett. Hatását jól mutatja, hogy erre felelve adta közre saját buzdító költeményét a vasi felkelők között hadba vonuló Horváth József Elek is, akinek ugyan növénydeképp korábban a püspökség életéhez kötődő ceremóniák kapcsán már jelentek meg kisebb alkalmi költeményei, szélesebb körben azonban még nem volt ismert poéta.

Az alapvetően az általánosság magas fokán mozgó, a nemesi-rendi reprezentációt szolgáló, formai és funkcionális szempontból heterogén, ugyanakkor meglehetősen kötött, tartalmi elemeit illetően a kor laudációs toposzkészletét variáló inszurrekciós költészet korpusza könnyen monoton hatást kelthet az olvasóban,²⁹ csakúgy, mint az alkalmi költészet egyéb, hasonlóan kiterjedt szövegcsoportjai. E versek előállításának és társadalmi használatának folyamatát illetően – megfelelő forrásadottságok esetén – lehetséges ugyanakkor egy másik, a mikrotörténethez közel álló szemléleti keret alkalmazása is, mely e korpuszt nem kvantifikálható sajátosságai, összességében meglehetősen sematikus képet mutató műfaji és tartalmi jellemzői alapján elemzi. Egy ilyen megközelítés, bár kétségkívül támaszkodik a makroszintű vizsgálatok eredményeire is, de a verseket egyfelől szerzőik mint cselekvő egyének motivációira, interperszonális viszonyaira, rendi-közjogi és társadalmi helyzetük által lehetővé tett életstratégiáira, kiaknázható értelmiségi szereplehetőségeire, másfelől létrehozásuk és használatuk lokális-regionális kontextusaira tekintettel teszi vizsgálat tárgyává.

Jelen esettanulmány célja alapvetően nem az, hogy biográfiai vagy helytörténeti adalékokkal szolgáljon az utolsó inszurrekció irodalomtörténetéhez, bár talán ebből a szempontból sem lesz teljesen érdektelen. Egy jól dokumentált, „kivételesen normális” egyedi eset intenzív vizsgálatában kettős szándék vezérelt.³⁰ Egyfelől, hogy rámutassak az első ránézésre gyakorta meglehetősen sablonosnak tűnő költemények előállítására mögött rejlő egyéni helyzetek és motivációk összetettségére és sokféleségére. Másfelől az előbbivel összhangban az, hogy a felkelés költészetét jellemző műfaji és tartalmi sajátosságokon túl is feltárjak valamit a verses propaganda létrehozásának társadalmi, kulturális és politikai keretfeltételeiből, különös tekintettel a dunántúli katolikus egyházi (háttérű) értelmiség által a mozgósításban betölthető szereplehetőségekre.

²⁹ PORKOLÁB, 2014. 205.

³⁰ A mikrotörténelem „engedékeny” definíciójához lásd: SZIJÁRTÓ, 2014. 16–18.

Ennek érdekében a következőkben Kreskay Imre gazdag és meglehetősen jól adatolt munkásságából indulok ki. Kreskay mint (alkalmi) inszurrekciós versszerző önrételemzése és több évtizedes poétikai gyakorlata mentén érzékletesen bemutatható mind az „alkalmi költő” értelmiségi szereplehetőségével való reflexív azonosulás folyamata, mind az egyházi (háttérű) intelligencia működésének – közte a költészet előállításának – lokális-regionális társadalmi feltételrendszere. Az irodalomtörténet számára leginkább csak episztolái révén ismert Kreskay társadalmi helyzetének és motivációinak bemutatásához azonban nélkülözhetetlen egy rövid életrajzi áttekintés, amit az is indokol, hogy legutoljára több, mint száz éve készült hasonló. Ezt követően térek rá az ominózus 1809-es inszurrekciós vers tágabb, biografikus szempontokat is érvényesítő eszmetörténeti kontextusainak tárgyalására. Egyrészt egy lényeges irodalomtörténeti vonatkozásokkal is rendelkező poétikatörténeti problémával foglalkozom: Kreskay fiatalabb korában maga is állást foglalt a *respublica litterarián* belül az anyanyelvű poézissel kapcsolatos normarendszer kialakításáról zajló vitákban, sőt, egyfajta programot is adott, melynek aktualizálását saját költészeti praxisa (köztük néhány háborús, inszurrekciós vers) is jelzi. Másrészt, annak a számos, a katolikus hitvédelemre jellemző elemet is magába építő, forradalomellenes, a királyhoz és a dinasztiahoz lojális, egyúttal a nemesség előjogait védelmező politikai vízióknak a formálódását veszem közelebbről szemügyre, amely Kreskay politikai és háborús verseiben az 1795 és 1809 közötti másfél évtizedben nyomon követhető. Ezután a kortársak közül többek által botrányosnak tartott 1809-es inszurrekciós vers keletkezésére térek rá. Ez tartalmi és formai sajátosságait tekintve, bár a korszak erősen klaszszicizáló inszurrekciós költészetének légkörében nem számított éppen tipikus darabnak, ám Kreskay életművében, politikai gondolkodásában betöltött helye nagyon is logikus. A következő két nagyobb egységben a vers fogadtatását mutatom be: Horvát István kritikáját, majd Pázmándi Horvát Endre költeményét, amelyre Horváth József Elek versben felelt, tekintettel keletkezési körülményeik biografikus, illetve lokális és regionális társadalmi-kulturális kontextusaikra. Végül az utolsó fejezetben e három költemény és szerzőik kapcsán igyekszem néhány állítást megfogalmazni a korszak inszurrekciós költészetének és az ezt működtető értelmiségi csoportoknak a rendi reprezentatív nyilvánosságban és a nemesség katonai mozgósítását szolgáló társadalmi gyakorlatokban játszott szerepével kapcsolatban.

Kreskay Imre családja és karrierútja

Kreskay Tamás Imre 1748. november 5-én született Székesfehérvárott, halálának idejét Pápay Sámuel közlése alapján 1811. június 17-ére tehetjük.³¹ Lausmann

³¹ Kreskay Imre halálozásának dátumát tekintve máig nem jutott dülőre a szakirodalom, 1809-es, 1810-es és 1811-es évekkel egyaránt találkozhatunk. Tetszetős, de minden valószínűség szerint téves Nádasdy Lajos megállapítása, amire már Hudi József felhívta a figyelmet: HUDI, 2014. 438. 8. l. Nádasdy a pápai rk. plébánia halotti anyakönyvében található, 1809. augusztus 6-ára bejegyzett 26 éves Kreskay Imrét azonosította a pálás költővel, arra alapozva, hogy az anyakönyv vezetője felcserélte a két számot. A bejegyzés a következő: „*Emericus Kreskay, Coelebs, Locumtenens*

Gyula szerint a család eredetileg Turóc megye nemesi közé tartozott „nagyrákói” előnévvel, tagjai a 18. század elején vándoroltak át a Dunántúlra, Fejér és Veszprém megyékbe.³² A Fejéren letelepült Kreskayak már 1720. október 4-én egy Turóctól nyert bizonyoságlevéllel igyekeztek igazolni a nagyrákói Kreskay családból való származásukat, amit azonban a megye nem fogadott el.³³ Schneider Miklós a megyei iratanyag alapján Fejér megye nemesi között külön tesz említést a Kreskay és a nagyrákói Kreskay családokról. Kreskay János megyei esküdt nemességét, akinek apját Lászlónak hívták és Palotán lakott, eszerint már 1744 májusában igazolta bizonyoságlevéllel a közgyűlés. A két család minden bizonynyal egy.³⁴ Valószínű, hogy Imre apja, a kétes nemességgel rendelkező, de nemes módjára élő Kreskay János számára végül a nemesség megerősítése helyett egyszerűbbnek bizonyult új armálist szerezni.³⁵ A családfő mint Fejér megye esküdt ülnöke (*juratus assessor*) és *ignobilis* 1755. november 24-én kapott címert és nemességet Mária Teréziától maga és Kovács Anna Máriától született gyermekei számára (József, Tamás, Ferenc, Gáspár, Katalin), melyet a megye 1756 júniusi közgyűlésén hirdettek ki.³⁶ Ugyanakkor már az armális kiállítását és a nemesség kihirdetését megelőzően Kreskay Jánost az 1754–55-ös nemesi összeírásban mint székesfehérvári armalistát jegyezték fel.³⁷

A família helyi megbecsültségét, férfitagjainak a kései rendiség társadalmában elfoglalt státusát jól mutatják a családfő által viselt megyei, s még inkább városi tisztiségek. Kreskay János már 1738-ban megyei esküdt volt, 1755-ben a fehérvári

---

Insurrectionalis Redemoris Comitatus Albensis per Latrones trajectus. Annos 26. Cum adstantiis.” (NÁDASDY, 1976. 859.) Ez a Kreskay Imre, bár igen valószínű, hogy a Fejérbe települt Kreskay családból származott, nem volt azonos a költővel, helye a családfán bizonytalan. 1809-ben (a nemesi felkelés mozgósításának előkészítése során) Bodajkról összeírtak egy Kreskay Imre nevű 24 éves birtokos nemeset. Lásd: SCHNEIDER, 1934a. 41. Ő főhadnagyként a 10. sz. Fejér megyei gyalogososztályban fel is kelt, majd augusztus 4-én Ugodon (ami Pápa környékén fekszik), egy dezertőr által vezetett rablóbandával vívott harcban halálos lövést kapott. Utóda Borsitzky György alhadnagy lett. A Kisfaludy-féle nádori inszurrekciós jelentés a következőképpen fogalmazott: „An diesem Tage geschah es, dass der Oberlieut: Emerich Kreskay der Infanterie Division Stuhlweissenburg Nro 10. in Ugod, als er eine Räuberbande aufheben wollte, von derselben todgeschossen wurde. [Er war ein braver, kühner Officier, und wurde von allen bedauert. Sein Dienstefter hat ihn dem Tode zugeführt. Er blieb aber nicht ungerochen; denn seine Leute haben einen von den Räubern doch erhascht, welcher dann Standrechtsmässig verhoert, verurtheilt, und gehenkt wurde. Es war ein Deserteur, und das Haupt einiger Räuber.]” KISFALUDY, 1931. 208; R. KISS, 1911. 341. FVMT II: 561. Az esetről megemlékezett a nádor 1809-es naplója is: JNI III: 617. A Veszprém megyei ügyekben otthonosan mozgó Pápay Sámuel szerint Kreskay Imre Tamás Pápán hunyt el 1811. június 17-én. Lásd: Pápay Sámuel Kazinczy Ferencnek, Pápa, 1811. szeptember 18. (KazLev IX: 85.) Könnyen lehet, hogy az 1809. augusztusában, 26 éves korában elesett bodajki inszurgens nemes, Kreskay Imre is a családhoz tartozott, feltehetőleg az egykori pálos szerzetes egyik unokaöccse lehetett, a genealógiában elfoglalt helyének megállapítása azonban további kutatásokat igényelne.

³² LAUSCHMANN, 1905. 764.

³³ MNZS 1905: 361.

³⁴ SCHNEIDER, 1935. 124. Eszerint a megyei *Nobilitaria* iratok között megtalálható a turóci és fejéri bizonyoságlevél és a tanúkihallgatási jegyzőkönyv.

³⁵ MCS VI: 465.

³⁶ A címert lásd: MNL OL R 64, 1_0766; az adományozást: MNL OL A 57, Libri regii, 44. köt., 1.; MNL OL A 35, Conceptus Expeditionum, 1756, N°. 6. SCHNEIDER, 1935. 124.

³⁷ SCHNEIDER, 1937. 24; SCHNEIDER, 1934a: 17.

csizmadia céh céhbiztosa, 1752 és 1762 között városi belső tanácsos, végül a város bírójaként (1763–1770) 1764–65-ben Székesfehérvár diétai követe lett.³⁸ A családfő presztízsét az is jelzi, hogy Tamás keresztszülei, Korher Ferenc városbíró és Hiemer Franciska,³⁹ hozzá hasonlóan befolyásos városlakó armalista családokból származtak.⁴⁰ Kreskay János feleségéről nincs sok információnk, azonban fia anyjához írt deák versének jegyzetéből tudjuk, hogy maga is beszélt latinul, ami arra utal, hogy művelt, olvasó asszony lehetett.⁴¹

Az egykori pálos költő fiverei a vármegyei adminisztrációban futottak be hivatali karriert. Vizsgált időszakunkban Fejér megye tisztviselői névsorában Kreskay Ferenc mint főügyész, Kreskay Gáspár mint esküdt, aktuárius, alszolgabíró és számvevő szerepel (utoljára 1806-ban).⁴² Ferenc részére, aki Egerben kívánt jogi tanulmányokat folytatni, 1768-ban a megye nemesi bizonyáglevelet állított ki.⁴³ A jogakadémia elvégzését követően megyei főügyészként dolgozott, de korrupció gyanúja miatt 1785-ben tiszti perbe fogták és elmozdították pozíciójából.⁴⁴ További sorsa ismeretlen. A család megyei presztízsének emelkedését jelzi, hogy Gáspár 1790-ben a fejéri nemesi koronaőrző bandérium névsorában mint a megye alszolgabírójára, alhadnagyi rangban szerepelt.⁴⁵ A Kreskay-famíliából egyébként ő futotta be a legkomolyabb hivatali karriert, Rácalmáson telepedett le, feleségétől, Gonda Annától két fia született, Mihály és Antal. Antal ága valószínűleg már a 19. század elején „jogszerző gyakorlat” útján használta a nagyrákói előnevet, utalva a család turóci eredetére, amiről egyébként sem a címeres levél, sem a Királyi Könyvek nem tettek említést. Az egyetlen lánytestvéréről, Kreskay Katalinról nem rendelkezünk információkkal.

A testvérek közül a legkalandosabb talán József élete volt. Antal ágán a költő kései rokona és episztoláinak sajtó alá rendezője, Hattyuffy Dezső, későbbi Fejér megyei árvaszéki ülnök egészen fiatalon,⁴⁶ 1869-ben cikket közölt a *Hazánk s a Külföld* című ismeretterjesztő lapban addig ismeretlen iratokra hivatkozva Kreskay

³⁸ LAUSCHMANN, 1998. 96–97, 176; KÁLLAY, 1972. 111–112, 120, 124. A sajátos határhelyzetben lévő városi tisztviselők státuszának társadalomtörténeti háttéréhez lásd: TÓTH, 2015. A nemességnek a városi öngazgatásban való erős jelenlétéhez, melyre már Mályusz Elemér felhívta a figyelmet, lásd: SASFI, 2013. 87–88.

³⁹ LAUSCHMANN, 1905. 765.

⁴⁰ A Hiemerekhez lásd: KÁLLAY, 1996. A Korherekhez: SCHNEIDER, 1935. 117; SCHNEIDER, 1934a. 17.

⁴¹ LAUSCHMANN, 1905. 769.

⁴² LAUSCHMANN, 1905. 764. Lásd még a megyei archontológiát: FARKAS, 2001. 86, 89, 96 (Gáspár); 95 (János). Illetve: FARKAS, 2003. 79, 99 (Gáspár); 71 (Ferenc). 1809-ben Gáspár özvegyét és annak négy katonaköteles korú fiát (Gábor, Rafael, Mihály, Antal) írták össze Rácalmásról. (SCHNEIDER, 1934b. 40.)

⁴³ SCHNEIDER, 1935. 124.

⁴⁴ Őt az 1781. május 22-én tartott tisztújításon választják meg megyei főügyésznek. 1785-ben, a Tergovcsics József – apja Mihály (eredeti nevén: Gulik József) *larvatus* nemes, azaz más családhoz tartozó nemeslevéllel visszaélve állítottatott ki a megyével bizonyáglevelet – főjegyző által meghamisított nemesi bizonyáglevelek kiadása kapcsán azzal vádolták, hogy a nemességre vágyó Izményi család és mások megvesztegették. (ROSTY, 1867. 23, 55–57, 65; SCHNEIDER, 1935. 207–208.)

⁴⁵ DECSY, 1792. 337. Ezek tulajdonképpen „tisztí” díszbandériumok voltak, melyekben a nemesekből álló legénység minden tagja alhadnagyi rangot viselt.

⁴⁶ Anyja Kreskay Etelka, Gáspár unokája volt. A nemzedékrendi táblához lásd: FVMT V: 204.

Józsefről. Eszerint két világi pályán elhelyezkedő fivéréhez hasonlóan ő is ügyvédnek készült, s ifjúkorában a latin és francia nyelvet is jól elsajátította.⁴⁷ Később belekeveredett a Martinovics-összeesküvésbe, s Hattyuffy szerint lelepleződése idején Sigray Jakab gróffal együtt Pesten időzött, ahonnan Gáspárhoz, Rácalmásra menekültek.⁴⁸ József innen „Majer” (vagy „Mayer”) álnéven Párizsba szökött, ahol francia nyelvtudásának köszönhetően hadbiztosi hivatalt nyert, Gáspár fivérével azonban levélben továbbra is tartotta a kapcsolatot. Később megnősült, s négy gyereke született, halálának ideje ismeretlen. Hattyuffy ugyan kilátásba helyezte, hogy további adalékokkal fog szolgálni, mielőtt hozzájut a teljes iratanyaghoz, ám sajnálatosan nem publikált többet a témában, és a nála őrzött iratok sorsáról sincsen tudomásunk.⁴⁹

Tudunk egy másik Kreskay fiútestvéréről is, Jánosról, aki minden bizonnyal már a nemességszerzést követően született (ezért sem említette a címereslevél), s Szatmárnémeti szabad királyi város adminisztrációjában futott be karriert. János 1791. január 20-án – még a diéta alatt – írt Imrének Szatmárból, ez az egyetlen fennmaradt levele is sokat elárul politikai beállítottságáról. Ebben egyfelől kiemelte, hogy a város II. József intézkedéseivel szemben „a’ Hazánk szabadságát illető Törvényekk vissza allittatása eránt oly keményen levelezte a’ felsőbb helyeket”. Másfelől felhívta a figyelmet arra, hogy a kálvinistákra, római katolikusokra és román ortodoxokra tagolt magisztrátus és lakosság körében a korábban működő polgári tolerancia és a rendi törekvések képezte egységfront 1791 elejére felborult, fenyegetve a mozgalom eredményeit: „egy szóval a’ Külső Csendesség ugyan meg vagyon nálunk, de magunk között úgy őszve vesztünk, hogy a’ Confusissimum Chaosnál is tsunyábbak vagyunk”. Majd részletesen leírta a felekezetek egymás ellen fordulásának történetét.⁵⁰ János mint szatmári tanácsstag, később bizonyíthatóan kompromittálódott a jakobinus szervezkedést felgöngyölítő vizsgálatok során.⁵¹

Anyagi körülményeit tekintve nem tartozhatott a család Fejér megye jómódú birtokos nemesi elitjébe, tagjai a 18. század második felében alapvetően hivatalvállalásból éltek. A jogi-igazgatási pályához kötődő társadalmi tevékenységi körökkel kapcsolatban nemcsak a központi igazgatásban, de megyei szinten is kimutatható

⁴⁷ HATTYUFFY, 1869.

⁴⁸ Hattyuffy szerint Gáspár, családját féltve nem támogatta, hogy a gróf nála maradjon, így Sigray egy nappal később tovább állt. A Rácalmásra menekülést, illetve Kreskay József és Sigray József kapcsolatát a Hattyuffy-féle cikkeken (illetve az abban említett állítólagos forrásokon) kívül semmi nem igazolja. Sigray Jakab menekülésével kapcsolatban lásd: BARISKA, 1996. 66–69.

⁴⁹ Kreskay Imre kéziratai az OSZK Kézirattárába kerültek. Hattyuffy szerint levelei és egyéb írásai „elég nagy számmal vannak”, s tudományos képzettségéről tesznek tanúbizonyságot. (HATTYUFFY, 1869. 470. Erre hivatkozva említi: MNZS: 361.)

⁵⁰ OSZK Kt. Levelestár. Kreskay János Kreskay Imréhez, Szatmár, 1791. január 20.

⁵¹ Benda Kálmán Kreskay Józsefről ugyan nem tud, de a nádor feljegyzései között Kreskay János (Johann) neve szerepel. Benda azt is megjegyezte, hogy e feljegyzésen kívül semmilyen adatot nem talált Kreskayra nézve. MJI I: LXXX; MJI III: 288–289. Sándor Lipót 1795. július 1-jei feljegyzése a következő: „No 694. Der Stadt-Magistrat von Szattmar Nemethy berichtet, dass da vermög Zeugnissen dessen Mittels-Rath [?] Johann Kreskay angegeben worden, selbst einen schriftlichen Nexum mit den Eingefangenen Réz zu haben, sogleich alle seine Schriften okupirt und versiegelt, ihm aber bewachet zu haben, bis die weitem Befehle einlangen werden, wornach in seinen Schriften nicht verdächtiges gefunden worden, und erbittet sich die weitere Weisung darüber. De Dato 19. Junii.” (A dőlt betűs kiemeléseket megszüntettem. – N. Á.)

a korszakban az „intellektualizálódás” folyamata: a középfokú, bizonyos tisztsegekhez a felsőfokú iskolai végzettség megszerzése egyre inkább feltételévé vált a megyei öngazgatás szervezetében való elhelyezkedésnek is.⁵² Abban, hogy Kreskay János az iskoláztatáson keresztül nagy tudatossággal készítette fel fiait a nemességszerzéssel megnyíló megyei pályára – s valószínűleg már korábban is nemes módjára nevelte őket – nemcsak saját sikeres karrierútjának tapasztalata, de a felsőfokú (jogakadémiai) iskoláztatásnak a birtokos nemesség körében történő fokozatos térhódítása mint csoportnorma követése is közrejátszhatott.

Az intellektualizáló megyei adminisztratív és jogszolgáltatási szervezetben a Kreskay fiúk gyors emelkedésének nélkülözhetetlen feltétele volt az apjuk által szerzett nemesség – még ha az csupán címerlevelet jelentett is –, a megyei tisztikarban való elhelyezkedésüket azonban tudatos taníttatásuk révén szerzett iskolai képzettségük, illetve a Kreskay János által a városi, illetve megyei szinten viselt pozíciók reprodukciója, a szerzett érdemek átörökítése tette lehetővé.⁵³ Míg a jogvégzett Ferenc szakértelmét kamatoztatva helyezkedett el megyei főügyesként, Gáspár karrierje a hivatalviselő nemességre jellemző hagyományosabb ívet mutatott, ugyanakkor mindketten a közgyűlés szabad választása alá tartozó hivatalokat viseltek, ami a megyei elit oldaláról családjuk és személyük presztízsének elismerését jelzi. A Kreskay-fiúk közül ketten tehát a megye tisztviselői közé, a nemesi értelmiségbe integrálódtak, Józsefre, ha nem keveredik bele a Martinovics-féle szervezkedésbe, képzettsége révén valószínűleg hasonló karrier várható volna, míg János az ország másik felén kezdett városi hivatali karriert.

A négy fivér közül Tamás iskoláztatása más utat követett. Bár a pálosok között a 18. században számos nemessel találkozhatunk, ám a rend nemcsak a nemesek, de a jobbágyok, sőt a protestáns szülők katolikus gyermekei számára is nyitott volt.⁵⁴ Taníttatását és választott hivatását tekintve hasonló pályán indult el a Kreskaynál nyolc évvel fiatalabb, vele a hetvenes években szoros baráti viszonyba kerülő Ányos Pál is, aki a régi nemességgel rendelkező Veszprém megyei fajszi Ányos családból származott.⁵⁵ Ányos Ferenc – a pálos költőn kívül még két fiú és egy lány apja – tudatos építkezéssel szerezte vissza az elvesztegetett ősi nagyesztergári birtokot, és alakított ki működőképes gazdaságot, így biztosítva a szegény kismemességbe lecsúszott család társadalmi emelkedését a Bakony birtokos köznemességébe.⁵⁶ A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a gimnázium befejezését követően sem Ányos,⁵⁷ sem Kreskay esetében nem szülői elhatározás, hanem tudatos egyéni

⁵² A fogalomról és a történeti folyamat magyarázatáról lásd: SASFI, 2013. 63–93, különösen: 64–65.

⁵³ SASFI, 2013. 73. A „szülői érdemek öröklésének elvéről”, amely a reformkorig kitartott, részleteiben: KHAVANOVA, 2005. különösen: 1113–1117.

⁵⁴ KISBÁN, 1940. 277.

⁵⁵ Ányos Pállal való ismeretsége elképzelhető, hogy régebbi eredetű. Császár Elemér szerint a Fejér megyei Kreskayak sógorsági viszonyban voltak az Ányosokkal: Pál anyai nagybátyja (gadóczi) Rötth Ignác Kreskay-lányt vett feleségül. CSÁSZÁR, 1912. 57. 2. lj. Ányos apja, Ferenc megyei tisztviselőként minden bizonnyal ismerte Kreskay Jánost, 1738-ban egyszerre voltak megyei esküdtek. FVMT I: 312; LAUSCHMANN, 1998. 205. Vö. Labádi Gergely jegyzeteivel: BM: 378.

⁵⁶ A család anyagi körülményeiről, életmódjáról plasztikusan tudósít az Ányos Ferenc 1782-es halálát követően készített inventárium: HUDI, 2006a. A család 18. századi felemelkedéséről: CSÁSZÁR, 1912. 14–20.

⁵⁷ CSÁSZÁR, 1912. 38–42.

döntés eredménye volt a pálos szerzetesi pálya választása. Kreskay ennek okait az ifjúságával s költészetének egy szakaszával számot vető 1780-as versének életrajzi narratívájába egy meghatározó élmény hatására hozott saját döntésként illesztette be:⁵⁸ apjával mint Székesfehérvár követével Pozsonyban járva az 1764–65-ös diétán, a városi ifjúság könnyelmű és kicsapongó életformájával való szembesülés ösztönözte a rendbe való belépésre és a világtól való elvonulásra.⁵⁹ 1765. október 23-án, felvéve az Imre szerzetesi nevet, letette fogadalmát.⁶⁰ A pálos szerzetesi pálya Kreskay számára lehetőséget biztosított a gyors emelkedéshez a rend elitjébe. Szerzetesi karrierútját áttekintve Kreskayt bizonyos megkötésekkel a szerzetesi értelmiség azon új típusához sorolhatjuk, melyet Julia Anna Riedel „*geistlicher bürgerlicher Gelehrter*” kifejezéssel illetett, azzal a kiegészítéssel, hogy pályafutásában a renden belül betöltött különféle középszintű pozíciók mellett elsősorban a világi elitek reprezentációs igényeit szolgáló művelt alkalmi literátorként tűnt ki.⁶¹

Fogadalma letételét követően Kreskayt hamarosan Molnár Elek szerzetestársával együtt Rómába küldték,⁶² a Monte Celión, a Santo Stefano Rotondo mellett álló, ekkoriban már a magyar rendtartományhoz tartozó pálos rendházba,⁶³ ahol négy évet töltött el. Közben beutazta Itália (Milánó, Parma, Mantova, Siena, Bologna, Viterbo, Padova, Modena, Verona, Loreto, Firenze) és a Német-római Birodalom (Klagenfurt, Innsbruck, Villach, Brixen, Laibach) számos városát, hat hetet töltött Bécsben.⁶⁴ Valószínűleg ezt követően rövid ideig a sajládi rendházban tartózkodott, ahonnan Rómában maradt barátjával latin verses leveleket váltott.⁶⁵ Ezután egyre jelentősebb pozíciókat töltött be a renden belül. 1775-től két évig a mecsekhegyi kolostor jószágkormányzója volt, itt ismerte meg a Pécseni teológiát tanuló Virág Benedeket is, akivel latin nyelvű episztolákat írtak egymásnak.⁶⁶ 1777 és 1780 között könyvtárosként a pesti rendházba került,⁶⁷ amely a korszak éledező nemzeti irodalom- és tudomány-szervezésének egyik fontos színterét jelentette.⁶⁸ Kapcsolatát nemcsak szerzete tagjaival mélyítette el (mint a Nagyszombatból Budára költözött egyetemen tanuló Ányos Pállal, Virággal vagy a fiatal Verseyhy Ferencsel), de közelebbi ismeretségbe került a kor szellemi életének olyan nagyjával is, mint Révai Miklós és Bessenyei György.

⁵⁸ *Butsuzik Ifabb Eletenek el-töltött ideitől, es Verseitől. 1780.* (BM: 110. sz.), XLVI., 189–190. Vö. a versek, episztolák referenciális olvasatának problémájával, amire Labádi Gergely hívta fel a figyelmet: BM: 17.

⁵⁹ HATTYUFFY, 1906. 5. Rövidebb felsorolását lásd: BM, 110. sz., XLVI., 191.

⁶⁰ LAUSCHMANN, 1905. 765.

⁶¹ E csoporthoz a piaristák példáján lásd: RIEDEL, 2012. 182–236. A kategória alkalmazásához Verseyhy Ferenc karrierútja kapcsán: DONCSEZ, 2016. 18–28.

⁶² A római Collegium Germanicum–Hungaricumban a korszakban rendszeresen tanultak magyarországi pálosok is, Kreskay és Horváth neve azonban nem szerepel az alumnusok között: BITSKEY, 1994. 12–13.

⁶³ SÁRKÖZY, 1983. 246.

⁶⁴ HATTYUFFY, 1906. 6.

⁶⁵ LAUSCHMANN, 1905. 771.

⁶⁶ LAUSCHMANN, 1905. 787–789.

⁶⁷ A könyvtár állományáról lásd: KÖZI-HORVÁTH, 1929. A pesti könyvtár az abolíciókor felvett jegyzőkönyvek tanúsága szerint 3128 kötetből állt (ezeknek a töredéke volt csak magyar nyelvű), ezzel a pálosok leggazdagabb bibliotékájának számított. (DONCSEZ, 2016. 50–53.)

⁶⁸ A pesti rendház szerepének az irodalomtörténeti toposzokat meghaladó újraértelmezéséhez lásd: DONCSEZ, 2016. 42–55.

Feltehetőleg már 1779–80-ban tudott a Hazafiúi Magyar Társaság külföldi mintákat követő szervezéséről, melynek főtitkára Bessenyei, titkára Ányos volt, azonban tisztviselői és tagjai névsorában nem található meg a neve.⁶⁹ Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy a pesti rendház gazdag könyvtárának őreként fontos funkció jutott volna neki.⁷⁰ Ebben az időben Kreskay nyelvtudásáról Ányos Pálnak írt 1778-es episztolájából nyerhetünk képet, melyben a könyvtár őreként a korszak hazai és külföldi irodalmához való viszonyáról is hosszán értekezett: a magyar mellett latinul és olaszul jól tudott, a német nyelvben viszont gyakorlatlan volt.⁷¹

1780-ban Szatmárnémetibe, a jezsuitáktól frissen átvett gimnázium élére neveztek ki igazgatónak és előjárónak (itt ekkoriban rajta kívül mindössze három szerzetes-tanár élt),⁷² ahol egészen a rend megszűnéséig tanított. A Székesfehérvárra költöző Ányos Pálnak 1784 körül írt verses levele alapján a munkakörülményeivel meglehetősen elégedetlen volt.⁷³ Szatmárnémetiben érte Kreskayt a pálos rend feloszlata 1786 márciusában.⁷⁴ A szerzetesek a rendelet értelmében augusztus 20-ig még együtt maradhattak, s a prior vezetése alatt testületként tovább folytatták működésüket. Augusztust követően a régi jezsuita nyugpénzt, havi 16 forintot rendeltek számukra. Ezt az összeget 1787 júniusában évi 300 forintra, majd később a pensionált szerzetesek korával arányosan tovább emelte a kancellária.⁷⁵

Az „árvaságra” jutott Kreskay számára a rend feloszlata nagy lelki és egzisztenciális megrázkódtatást jelentett, aminek több kéziratot versében is hangot adott. A traumatikus élményt szolgálati helyével, Szatmár „bűdös” városával és „poshadt” vidékével kapcsolta össze.⁷⁶ Az abolíciót követően a penzióra utalt egykori rendtagok elhelyezkedési stratégiái alapvetően négy lehetséges karrierút irányába mutattak: nevelő, tábori lelkész, (teológiai) tanár, illetve világi pasztoráció.⁷⁷ Mindezek mellett a tanult, tájékozott szerzetesek számára kiegészítő lehetőségként szóba jöhetett még a cenzori hivatal vállalása és a könyvpiac aktuális igényeit – jelentős részben könnyebben elkészíthető fordításokon keresztül – kiszolgáló publikációs tevékenység folytatása is.⁷⁸ 1786-ban Kreskay számára elvben

⁶⁹ Ellentétben Kreskay Horányi Elekhez küldött episztolájának állításával. (NÉMEDI, 1978. 295.) A problémához újabban lásd: BM: 17. Vö. a tudós társaság szervezésén dolgozó Batsányinak írott 1790-es levelében szereplő, s egodokumentumokon kívül más forrással nehezen igazolható állításaival: KRESKAY, 1926. 318.

⁷⁰ DONCSEZ, 2016. 45–46.

⁷¹ Ányos Pálhoz. (RMK 22, 2. sz., 36–38.)

⁷² KISBÁN, 1940. 313–314. OSZK Kt. Fol. Lat. 2939. *Catalogus Personarum Almae Provinciae Hungaricae Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae Anni 1782. f. 4v.* Vö. CSÁSZÁR, 1901. 30–32. 1. lj. Az abolíció idején összesen öt örökfogadalmat tett szerzetes élt Szatmáron. Az OSZK Kt. Fol. Lat. 2025 kézirat alapján készített összefoglaló táblázatot lásd: DONCSEZ, 2016. 39.

⁷³ BM: 120. sz., LVI. Ányos Pálhoz Szatmárból, 206.

⁷⁴ A szatmári rendház feloszlatahoz lásd: CSÁSZÁR, 1901. 26–27. A rend feloszlatahoz lásd még: KISBÁN, 1940. 411–428.

⁷⁵ CSÁSZÁR, 1901. 36–39.

⁷⁶ BM: 114. sz., L. *Midőn Első Remethe Szent Pál Szerzetes Rendje a Fölséges Rendelések által el-rontatna. 1786, 198–199*; BM: 115. sz., LI. *Midőn könyhullatási közöt a Paulinus Szerzetnek fejr ruháiból kivetkezne, 's a fekete Világi Pap ruhát fel venné. 3. Septembr. 1786., 199*; BM, 117. sz., LIII. *Midőn a Szerzetnek, és Iskoláknak el-oszlatása után Szatmár Városbol Sásvárra a Tisza mellé költőzködt. 1787., 201.*

⁷⁷ KISBÁN, 1940. 426.

⁷⁸ DONCSEZ, 2016. 70–77.

mindezen alternatívák rendelkezésre álltak: kompetenciáit tekintve a szerzetesi értelmiségen belül is kimagasló műveltséggel bírt, több idegen nyelvben is otthonosan mozgott,⁷⁹ rendelkezett oktatási tapasztalattal és gyakorlott alkalmi költő volt, jó kapcsolatokkal kora irodalmi elitjéhez. A világi értelmiségi pályára lépő egykori szerzetesekkel ellentétben Kreskay továbbra is megmaradt az egyház berkein belül, ám e sajátos egzisztenciális kényszerhelyzetben egyúttal új pozícióban aktualizálta a renden belüli karrierje során megszerzett kompetenciáit. Az abolíciót követően világi papként a fehérvári egyházmegyébe került felvételre,⁸⁰ ettől fogva élete hátralevő részében – hasonlóan saját szerzete és más rendek számos tagjához – alapvetően a jómódú köznemesség alkalmazásában állt; mint nevelő és házi káplán kereste a kenyerét. Kreskay ebben a pozícióban legalább három alkalommal töltött hosszabb-rövidebb időt egy-egy módos özvegyasszony szolgálatában. Ebben a közegben alkalmazását nemcsak papi és pedagógia kompetenciái, de nemesi származása is megkönnyíthette.

Szatmárról 1787-ben Ugocsa vármegyébe, Sásvára „a Tisza mellé költőzködött”.⁸¹ Itt a település legnagyobb földesurának, a megye alispánjának Komjáthy Zsigmondnak az özvegyénél, báró Sztojka Emerenciánál dolgozott „udvari papi” és nevelői minőségben.⁸² 1788-ban már Fejér megyében tartózkodott, majd Hattyuffy szerint 1790-től 1798-ig Ötvösben, Somogy vármegyében,⁸³ a jómódú birtokos nemes, vizeki Tallián Farkas özvegyénél, Árvay Teréziánál kapott lelkészi és nevelői állást Tallián György „urfiacska” mellett.⁸⁴ Ekkoriban jelentette meg forradalomellenes verseit és első inszurrekciós költeményét is.⁸⁵ Ebben az időben vette fel verses levélben a kapcsolatot gróf Gvadányi Józseffel, hozzá írott egyik episztoláját Rácalmásról, Gáspár testvérétől,⁸⁶ míg a másikat Pécsről keltezte.⁸⁷

⁷⁹ Kreskay magas szinten tudott latinul, de a modern idegen nyelvek közül csak olaszból fordított élete során, nincs nyoma annak, hogy a németet valaha jól megtanulta volna.

⁸⁰ HATTYUFFY, 1906. 13, 15.

⁸¹ BM: 117. sz., LIII. 201.

⁸² HATTYUFFY, 1906. 14. A Mária Terézia-féle úrbéri összeírás szerint Komjáthy Zsigmond négy egész telken 150 holddal, 8 jobbággal és egy házatlan zsellérral rendelkezett. (MNL OL Departamentum urbariale (C 59) Ugocsa, Sásvár, No. 45.)

⁸³ Ötvös döntően római katolikusok lakta magyar falu (*pagus*), 1787-ben legnagyobb birtokosai özvegy Tallián Terézia és Horváth Ignác. (MTH 2008: 90–91.)

⁸⁴ BARANYAI, 1914. 631. Tallián Farkas apjának, Lászlónak rajta kívül két lánya született Czindery Mária Jozefától. Farkasnak Árvay Teréztől György nevű fia született. A Czinderyekhez: BARANYAI, 1914. 612. Tallián László az úrbéri összeírás alapján Ötvösön 12 egész telket birtokolt 31 jobbággal és egy házatlan zsellérral. (MNL OL Departamentum urbariale (C 59) Somogy, Ötvös, No. 159.)

⁸⁵ Ekkorból származik Kreskaynak egy Rácalmásra, 1795. szeptember 15-ére keltezett, aláírással és a család címeres pecsétjével hitelesített örökösödéssel kapcsolatos autográf nyilatkozata is, melyet mint volt pálos, „Alb. R. Praesb.”, azaz fehérvári áldozópap szignált. (OSZK Kt. Analekta 10.713.) Ebben az iratban halála esetére minden vagyonát testvére, Gáspárra ruházta, ami szoros kapcsolatot feltételez kettejük között.

⁸⁶ RMK 22: XXXVII. *Méltóságos Gróf Gvadányi József Generalis Urhoz: Némelly öszve írott Verseimnek elküldésével.* Rátz Almásban. 1795. 106–107.

⁸⁷ RMK 22: XXXVIII. *Mltgos. Gróf Gvadányi József Generalis Urhoz Pétsről,* 1796. 108–109. Tallián György, Árvay Terézia fia Boronkay Cecíliával való házasságán keresztül, a 19. század elején szerzett házat a városban, ahol a későbbiekben gyakran tartózkodott az idős özvegy is. A család ugyanakkor már a 18. században kapcsolatba került Baranyával. Lásd: SONKOLY, 1994. 130–131.

Ezidőtájt felváltva tartózkodott Pécsen és Ötvösben a Talliánoknál. 1797–99-ben ismeretlen minőségben és ismeretlen helyen a Fejér megyei Bodajk mezővárosban szolgált valószínűleg a báró Perényieknél.⁸⁸ A településen több nemesi családot is összeírtak: ezek közül Kreskay a Komárom megyei eredetű nemes Baloghokkal itt vagy a későbbiekben biztosan ismeretségbe került.⁸⁹ Végül 1804 és 1809 között Veszprém vármegyében, a pápai járásban fekvő Ihászi nevű pusztán (ma Marcaltó része), nemesi közbirtokosságon⁹⁰ szolgált özvegy farádi Vörös Lászlónénál (született nagymányai Koller Julianna)⁹¹ mint „udvari pap” és unokáinak nevelője,⁹² s ideje egy részét Pápán töltötte. Bár csak 1809-ből van közvetett adatunk arra, hogy Horvát Istvánon keresztül Kreskay Ürményi Józsefhez folyamodott nyugdíja megemeléséért, nem zárható ki, hogy a megyei *bene possessionatin*, arisztokrácián és főpapságon túl is időről-időre kísérletet tett a magasabb kormányzati körökkel való kapcsolatfelvételre is.⁹³

Kreskay Imre költészete

Kézírtos és nyomtatott munkái

Kreskay életútját egészen fiatalkorától kezdve végigkövette az alkalmi költészet művelése. A társadalmi reprezentációt szolgáló rendi poézis hagyományába illeszkedő, szorosabb értelemben vett alkalmi költeményei alapvetően éppen aktuális szolgálati helyéhez, munkaadóihoz kötődtek. Költészete mellett egyházi műfajokban írt munkái és drámafordításai a maguk helyén legalább ennyire jelentősek, ám ezekkel jelen tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozom. Kreskay

⁸⁸ HATTYUFFY, 1906. 14–15. Hattyuffy valószínűsíti, hogy Kreskay itt is házi kápláni-nevelői minőségben tartózkodott. A katolikus magyarok lakta mezővárosban a korszakban több nemesi család is élt. A 18. század második felében jelentek meg a bodajki uradalomban a gróf Zichyek. (KÁLLAY, 1980. 297–299.) Vályi leírása idején (1796–1799) földesura valamelyik báró Perényi uraság. (MTH 1987: 22–23.) Potyondi Ráfaelhez már 1797 augusztusában innen címezte egy levelét. Lásd: OSZK Kt. Levelestár. Kreskay Imre Potyondi Ráfaelhez, Bodajk, 1797. augusztus 20.

⁸⁹ Nemes Balogh József lányának halálára 1808-ban már Ihászból búcsúztató verset írt. A családhoz: SCHNEIDER, 1935. 16–17; a nemesi összeírásokhoz: SCHNEIDER, 1934a. 22 (1809); SCHNEIDER, 1934b. 33 (1818–21).

⁹⁰ Bél Mátyás szerint Ihászi (Juhászi) pusztán „Vörössi Lászlóék birtoka”. (BÉL, 1989. 57, 125.) Vályi szerint „szabad major”, Lipszky (1808) szerint „villa nobilis”. (MTH 1994: 32–33.)

⁹¹ Az asszony a tiroli eredetű, felvidéki adományos nemességgel rendelkező, udvari-kormányzati körökben is otthonosan mozgó nagymányai Koller-család nemesi ágából származott. Egyik unokája az a Kostyán Sándor, aki lánya, Farádi Vörös Anna és Kostyán János (*1751) házasságából született 1790-ben. A kostyánfalvi Kostyán-család Turóc megyei eredetű, szintén adományos nemesi família volt. Sándor ennek Pest megyébe szakadt ágából származott. A Kollerekhez, illetve Kostyánokhoz lásd: MCS VI: 298–301, illetve: 381–382.

⁹² A genealógiai kutatás ilyen néven több ágat is számontart Somogy és Arad vármegyékből. A töredékes genealógiához lásd: MCS XII: 267–268; MNCS XI: 141–142. A somogyiakról: BARANYAI, 1914. 633. A farádi Vörösök a Dunántúl többi megyéjébe (Vas, Veszprém, Somogy, Baranya) nagyrészt Sopronból származtak el. Madzsar Imre szerint Veszprémben Ajkán, Csöglén, Vásárhelyen és Ihászbán lehetett találkozni velük. (FARÁDI VÖRÖS, 1927. 4.)

⁹³ HORVÁTH, 1967. 445.

kéziratos hagyatéka tekintélyes méretű, ugyanakkor saját elbeszéléséből azt is tudjuk, hogy verseinek egy részét megsemmisítette.⁹⁴ Verseit a korban bevett módon először latinul kezdte írni,⁹⁵ majd a hetvenes évek második felében, az akkori irodalmi elit körében népszerű episztolán keresztül fordult a magyar nyelv felé.⁹⁶ Költeményeinek egy részét eleve kéziratos használatra, más részüket sajtó alá szánta.⁹⁷ Verseit több alkalommal is összeírta, e kéziratos kötetek egy részét feltehetően kiadásra készítette elő, kinyomtatásuk azonban megfelelő pénzügyi háttér hiányában megghiúsult. E kötetek közül külön említést érdemel latin költeményeinek gyűjteménye (*Arcadia*),⁹⁸ magyar episztolái,⁹⁹ epigrammái¹⁰⁰ és ódái.¹⁰¹ 1789-ben összeírt versei és fordításai¹⁰² mellett még meg kell említeni azt a 75 verset tartalmazó verseskötetet is, melyet – Hattyuffy szerint 1788-tól – *Magyar ódák vagy énekek* címmel, barátainak, ismerőseinek költeményeiből, illetve ismeretlen szerzők munkáiból másolt össze.¹⁰³

Pálos szerzetesként írt vallásos tárgyú kéziratos munkái közé tartoznak az 1770-ben, Rómában *Vox turturis* címmel készített latin nyelvű harmadnapi elmélkedései,¹⁰⁴ egy 1778-as kéziratos munkája,¹⁰⁵ illetve az 1783-ban a szatmári iskola tanulóinak számára magyar nyelven összeállított lelkigyakorlatos könyve.¹⁰⁶ A későbbi időszakból ide sorolandók a *Magyar Ódák* című kötet élén (II–VII.) található vallásos

⁹⁴ LAUSCHMANN, 1905. 772, 787.

⁹⁵ Összesen „27 elégiát, 10 ecclógát, 119 epigrammát, 27 ódát” írt.

⁹⁶ HATTYUFFY, 1906. 15. A korabeli magyar episztolairóadalomhoz lásd: LABÁDI, 2008. Kreskay helyéhez: 142–145.

⁹⁷ Kreskay fentmaradt kéziratának nagy része Modrovich Ignác, rácalmási földbirtokos, Fejér megyei alügyész, szolgabíró, levéltáros birtokából került Hattyuffy Dezsőhöz, aki egy részüket publikálta (a Modrovichok atyafiságos viszonyban voltak a Kreskayakkal, így a Kreskay anyától származó Hattyuffyval is). Vö. KÁROLY, 1904. 204. Hattyuffy hagyatékát az Országos Levéltár vásárolta meg, s valószínűleg innen kerültek a kéziratok mai őrzési helyükre, a Nemzeti Múzeum, majd az OSZK Kézirattárába. Egyes kolligátumok Jankovich Miklós gyűjteményéből kerültek ugyanoda.

⁹⁸ OSZK Kt. Oct. Lat. 636. I-II. *Arcadia poeticis exercitationibus illustrata per patrem Emericum Kreskay Ordinis Monasteriae Sancti Pauli Primi Eremitae.*

⁹⁹ Nagyszámú verses levelet tartalmaz Kreskaytól és ismerősi körétől a *Barátságos Mulatozások Verseken* című gyűjtemény, illetve egy hasonló, mára elkallódott kötet, melyet Hattyuffy Dezső adott ki. Kritikai kiadását lásd: BM: 123–206, jegyz. 375–425. A továbbiakban amennyiben a korai episztolákat hivatkozom, Hattyuffy kiadása helyett (RMK 22.) – amely egy mára már nem fellelhető 1791-es kéziratból készült – általában ezt az edíciót használom. A kérdés tisztázásához lásd a szövegkiadó jegyzeteit, illetve bevezetőjét: BM: 21–22.

¹⁰⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. *Magyar Epigrammák avagy Éles Kifejezésű Versetskék.*

¹⁰¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 202. *Kreskay Imre Ódái, azaz Énekei és a Békesség. Pápán 1806. eszt.*

¹⁰² OSZK Kt. Oct. Hung. 757. *Kreskay Imre Versei, és Fordítottái. Összeírta 1789-ben.*

¹⁰³ HATTYUFFY, 1904. Ma megtalálható: OSZK Kt. Quart. Hung. 2197. Ezek egy része „rég” magyar ének.

¹⁰⁴ OSZK Kt. Oct. Lat. 637. *Vox turturis, sive exercitationes spirituales patris Emerici Kreskay Ordinis Monasteriae Sancti Pauli Primi Eremitae.*

¹⁰⁵ ELTE EK Kt. A 176. *Vallási egyveleg. 9. Az úr vatsorájához buzgó áhétatossággal járuló töredelmes színek tiüköre. Készítette Kreskay Imre Paulinus. Kinyomtatott Pesten 1778. A nyomtatványt nem találtam meg.*

¹⁰⁶ OSZK Kt. Quart. Hung. 2911. *Harmadnapi lelki Gyakorlások avagy Elmélkedések. A Szathmári Ifjuság Számára Készítette Kreskai Imre, Első Remete Sz.Pál Renden Lévoő Szerzetes [...] 1783. Eszt.*

költemények,¹⁰⁷ illetve az udvari káplánként a család és a helyi közösség lelki igényeit szolgáló alkalmi versei is.

Római tartózkodása során szerzett magas szintű olasz nyelvtudásának köszönhetően a nyolcvanas években Kreskay Pietro Metastasio számos drámájából készített műfordításokat, ezek azonban egy híján mind kéziratban maradtak.¹⁰⁸ E szövegek jelentős része nem sokkal a rend feloszlását követő időszakra datálódott,¹⁰⁹ ugyanakkor drámafordítási projektjét Kreskay még pálos tanárként kezdte, azzal a szándékkal, hogy a szatmári tanulók kezébe iskoladrámát adjon.¹¹⁰ A hazai Metastasio-recepció szempontjából Kreskay fordításainak jelentőségét az adja, hogy azok átmenetet képeznek az iskoladrámái és a '70-es években kezdődő új irodalmi gondolkodás között.¹¹¹

Kreskay magyar és latin alkalmi munkái alapján kirajzolódik az a személyi kör, mellyel bizonyos szakaszaiban kapcsolatba került.¹¹² A következőkben csak a karrierjével összefüggő, egyházi és világi személyekhez írt kéziratot munkáit ismertetem. Mint említettem, még pálos szerzetesként kezdte az alkalmi költészet művelését. Latin verseket írt a rendje előjáróihoz, Gindl Gáspár rendtartományi főnökhöz, illetve gróf Esterházy László Pálhoz, aki pálos provinciális, generális, majd 1780-tól pécsi püspök volt. 1777-ben Sellyei Nagy Ignác fehérvári püspök beiktatását is alkalmi költeménnyel köszöntötte. Időközben latin és magyar alkalmi verseket készített ifj. gróf Nádasdy Ferenc 1779-es Fejér megyei főispáni beiktatására, melyet apja, idősebb gróf Nádasdy Ferenc, horvát bán, tábornagy végzett el. Továbbá egy latin eklogát is írt az utóbbi leszerelésének alkalmából.¹¹³ 1780-ban a pesti rendházból gróf Pálffy Miklós Károlyt üdvözölte deák versben, aki az egyetem felavatásakor királyi biztos volt.¹¹⁴ Ődát írt a kalocsai főegyházmege kanojkjaihoz.¹¹⁵ Egyik latin *carmenje* pedig a magyar nemesi testőrséghez íródott.¹¹⁶

Alkalmi költeményeit tekintve úgy tűnik, Kreskay mint egyházi értelmiségi – iskolaigazgatói pozíciójánál és a poézisben szerzett jártasságánál fogva –, s mint alkalmi költő hamar megtalálta az utat Szatmár megye elitjéhez is. A környék leggazdagabb és legnagyobb hatalmú családjából származó gróf Károlyi Antal

¹⁰⁷ OSZK Kt. Quart. Hung. 2197. f. 4r–9v. (2–12.)

¹⁰⁸ Kreskay kizárólag olaszból fordított.

¹⁰⁹ OSZK Kt. Quart. Hung. 201. ff. 9–16. *Scipió Álma. Játék-néző helyre alkalmaztatva. Metastazio Péter olasz Munkáiból.* OSZK Kt. Oct. Hung. 757. ff. 9–24. *Urunk Jesus Kristus Kinszenvedése. Metastasius Péter olasz munkáiból. Fordította Kreskay Imre.* 1789.; ff. 25–43. *Scipio Álma. Játéknéző helyre alkalmaztatott Dráma.*; ff. 48–52. *Metastasius olasz énekekből.*

¹¹⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2907. *Temistokles. Szomorú játék. Fordította Kreskay Imre.* 1784.

¹¹¹ BAGOSI, 2016. 164.

¹¹² Lásd kéziratai között a latin köteteket (egykor szintén Hattyuffy Dezső birtokában), melyeket tömören Lausmann Gyula ismertett: LAUSMANN, 1905. 776–777. A továbbiakban az „Arcadia” verseinek ismertetésekor alapvetően ezt a cikket követem.

¹¹³ OSZK Kt. Oct. Lat. 636. II. f. 26v–30v. *Ecloga VII. Ab reduce ex Militia veteri Amico Bellioam virtutem Francisci Nadasdi Bani Croatia ediscit.*

¹¹⁴ OSZK Kt. Oct. Lat. 636. II. f. 31r–32r. VIII. *Carmen. Ad Ingressum Excellentissimi Comitiss Caroli Palfy pro installatione Universitatis Regia Budensis Comissarii Regii.* (Typis editum.)

¹¹⁵ OSZK Kt. Oct. Lat. 636. II. f. 31r–32r. IX. *Carmen. Dum Canonici Archi-Dioecesis Colocensis novum insigne acceperunt.* f. 32r–33v.

¹¹⁶ OSZK Kt. Oct. Lat. 636. II. f. 33v–34r. X. *Carmen. Dum Cohors Praetoriana Nobilium Hungarorum pro deferendis nunciis ac literis ad exterorum Principium Aulas destinata est.*

táborszernagynak, Szatmár vármegye örökös főispánjának, az ungvári és nagyváradi tankerület főigazgatójának tiszteletére több verset is írt. 1781-ben mint résztvevő magyar nyelven megverselte a környék az ecsedi láp lecsapolási munkálatai felett tett egyik szemléjét.¹¹⁷ Fiához, Józsefhez szintén költeményt intézett. Károlyi Antalt a tankerület élén 1782-ben gróf Haller József (későbbi nagyváradi kerületi biztos) követte, akinek Kreskay latin verset szentelt. 1782-ben a megyei közéletben fontos szerepet játszó, jómódú birtokos nemes családból származó ifjú – valószínűleg a pálos iskola növendéke Szatmárnémetiben – udvarhelyi Linkner Mihály nevében édesanyja neve napjára írt magyar verset.¹¹⁸ Ugocsába költözve egy elégiában özvegy Komjáthy Zsigmondé madárkája feletti gyászát örökítette meg egy elégiában.¹¹⁹ Hogy Kreskay nem volt teljesen érzéketlen a kor populáris kultúrája iránt sem, jól mutatja a feltehetően ekkoriban írt vagy lejegyzett *Tisza-melléki Szolgalégények dallja* című költemény, mely az úrbéres réteg nézőpontjából figurázta ki a megyei és uradalmi tisztviselőket, az egyháziakat, illetve a különféle foglalkozási csoportokat.¹²⁰ Feltehetőleg somogyi tartózkodása idején költeménnyel köszöntötte a befolyásos zalai mágnás, gróf Festetics György hazatérését,¹²¹ és versben tisztelgett a jómódú birtokos somogyi Czindery család (mely atyafiságban állt a Talliánokkal) valamelyik tagja előtt is.¹²² Az özvegy Tallián Farkasné mellett írt alkalmi versei közül említést érdemel az asszony nevében *A. I. Urnak Levelére* írt verses felelete.¹²³ Az árva, Tallián György iskolai vizsgája kapcsán írt költeménye, amelyben többek között Czindery Pál somogyi főispánnak fejezték ki a tanulók köszönetüket.¹²⁴ Szintén az „urfiatska” nevében írt névnap i üdvözlöt az özvegy számára.¹²⁵ De ifjú neveltje betegeskedése alkalmából is készített alkalmi verset.¹²⁶ Ekkoriban készült József nádor beiktatását (Buda, 1795. augusztus 21.) megverselő epigrammája is.¹²⁷

¹¹⁷ „Szép diadalmában egy kevés részt vettem, / Partyai közt vele hajón vitettettem.” BM: 111. sz., XLVII., Midőn Nagy Méltóságú Gróf Karoly Antal Ns. ő Excellentiájá az Etsedi Lápot folyóra vétetvőén, a Szamos vizébe botsajtatná. 1781. 193–195.

¹¹⁸ BM: 112. sz., XLVIII. Mellyel Udvarhelyi Linkner Miska, Aszony Annyát neve napjára köszöntötte. 1782. 195–196. A családhoz: MCS VII: 116–117. 1746-ban valószínűleg apját, Linkner Mihályt találhatjuk meg a megye másodalispánjaként.

¹¹⁹ BM: 118. sz., LIV. Méltóságos Baro Sztojka Emerentiana Aszszony ő Nagyságának, T. Vlsp. et Cons. Komjathy Sigmund Ur Özvegyének kedves Madarkája el-esése alkalmatosságával. Elegyia., 201–203.

¹²⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 202. Kreskay Imre Remete Sz. Pal szerzeteben lévő Áldozó Pap Ódái; azaz Énekei és a' Békesség 1806. eszt. Pápán. (A kézirat címét valószínűleg nem Kreskay, hanem Jankovich Miklós adta.) f. 13v–15r.

¹²¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 201., f. 37r–v: M. Gróf Festetics György Úr szerentsés Haza-érkezésén való öröm.

¹²² OSZK Kt. Quart. Hung. 201., f. 38r–v.

¹²³ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 49r–50r. Örvögy Vizeki Tallián Farkasné Árvai Teresia Aszszonyságnak nevében, A. I. Urnak Levelére. Eötvösben, 1791.

¹²⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 30r–v. 12. Az Oskolai Próbátételnek alkalmatosságával midőn azt N. Tallián György Urfiatska negyed magával végezné. Ötvösben.

¹²⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 51r–v. Nemes Vizeki Tallián György Urfiatska számára, mellyekkel édes Aszszony Annyát Neve Napjára köszöntötte. Eötvösben. 1793.

¹²⁶ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 46r–46v. Árva Nemes Vizeki Tallián György' Nevelésem alatt tanuló Urfiatskának suljós Betegsége' alkalmatosságával. Pétsben. 1793.

¹²⁷ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 13r. 32. Jósefnek Királyi Fő-Hertzegnek Magyar Ország Nádor-Ispányának tiszteletére, midőn ezen Hivataljába béiktattott, Budán, a' Városi pompás kivilágosításra.

1798-ban Bodajkon „Báró Perényi Kisaszszonykának” temetésére írt költeményt.¹²⁸ Ugyanebben az évben, innen datálta azt a versét is, melyet Ürményi Józsefné, Komjáthy Anna névnapijára gyermekei nevében készített.¹²⁹ Az Ürményiekkel a család váli kastélyában nevelősködő egykori szerzetestársán, Potyondi Ráfaelen keresztül kerülhetett kapcsolatba. E település katolikus gyülekezetének igényeit ki- elégítve az oltáriszentségről,¹³⁰ illetve az 1799. újévre írt verseket.¹³¹

A 19. század első tizedében, Ihásziban és Pápán, házi kápláni munkaköréből és a környékbeli nemesi társadalomban játszott értelmiségi szerepéből adódóan, a korábbi szolgálati helyeihez hasonlóan a szűkebb lokális közösség vallási¹³² és világi társadalmi gyakorlataihoz, illetve a befolyásos *bene possessionatus* Farádi Vörös-család, illetve egyéb helyi nemesi famíliák reprezentációs igényeihez kapcsolódva több alkalmi verset írt magyarul is a halottbúcsúztatótól a névnapra köszöntőig.¹³³ A szórakoztató költészet körébe tartozik, s szintén a helyi jómódú nemesség szórakoztatását szolgálhatta az 1806-os *Pápai Sibilla* című játékos, 90 szakaszból, szakaszonként 3-3 epigrammából álló gyűjteménye, mely „mulatságra s nyájias időtöltésre készült [...] de módos intéseivel némellynek válhat valóságos hasznára”.¹³⁴ Iházi tartózkodása idején születtek püspöki beiktatásokra készült latin és magyar versei (Zsolnai Dávid, báró Perényi Károly, Rosos Pál).¹³⁵

Bár Kreskay munkásságának jelentős része kéziratban maradt, számos műve nyomtatásban is megjelent, ezek a *Magyar Museumbeli* publikációit és a két énekes játékot mint műfaji hibridet leszámítva kizárólag versek voltak, többségük a rendi költészet hagyományába illeszkedő alkalmi munka.¹³⁶ A latinul írt versek nagy része a nyolcvanas években jelent meg, míg a kilencvenes években kizárólag magyar nyelvű szövegeit nyomtattatta ki a volt pálos költő. Kreskay deák munkái közül az első kettő jellegzetes iskolai promóciós aprónyomtatvány volt: ezek a pesti rendházban a kétéves általános filozófiai képzés végén Billisics Mártonnál nyilvánosan

¹²⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 37r–38r.

¹²⁹ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 38v–40r. 19. *Titkos illatú Bokréta, Mellyel Nagy Méltóságú Ürményi Józsefné, született Komjáthy Anna Aszszonyáságnak ő Excellentiájának kedveskedtek édes Gyermekei, Neve Napjára.* Bodajkon. 1798.

¹³⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 40v–41. 20. *Az oltári Szentségről. A' Templom' számára.* Bodajkon. 1798.

¹³¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 41v–42r. 21. *Új Esztendőre. A' Templom' számára.* Bodajkon. 1799.

¹³² Quart. Hung. 201, f. 33r–34v: *A' Feszületről. Egy új Kereszt' felállítatásának alkalmatosságával.* Ihásziban. 1806.; f. 35r–36v: *Ének az Urnapi Processióra.*

¹³³ Lásd például: OSZK Kt. Quart. Hung. 2199. f. 3v–4r: *Tekintetes Nemes Nagy-Mányai Koller Julianna T. N. Farádi Vörös Lászlóné Özvegy Aszszonyáságnak Neve Napjára, Unokájának, Kostyán Sándor Urfiatskának Nevében. Ihásziban.* 1807. OSZK Kt. Quart. Hung. 201. f. 31r–32v: *Búcsúztató Versek Tekintetes Nemes Balogh József. Tts. Úr' Leánykájának Eltemtetése alkalmatosságával.* Ihásziban 10dik Novemb. 1808.

¹³⁴ HATTYUFFY, 1906. 27–28. OSZK Kt. Quart. Hung. 2198. *Pápai Sibilla Loteria Játékra alkalmaztatva.* 1806.

¹³⁵ Az első kettő nyomtatásban is megjelent, az utóbbinak eleddig csak nyomtatáshoz előkészített kéziratot változatát találtam meg: OSZK Kt. 2202. 75r–88v. *Tisztelendő, és Nemes Veszprémi Megyének Öröme Nagy Méltóságú Fő Tisztelendő szent-király-szabadgyvai Rosos Pál Urnak Veszprémi Megyebéli Püspök' Ő Nagyságának Béiktatása' Alkalmatosságával.* 1808. Eszt.

¹³⁶ Kreskay nyomtatásban megjelent munkáinak nem teljes bibliográfiái leírásához lásd: MÍÉM VII: 270–273, DONCSECZ, 2016. 319.

megvédett vizsgatételeit tartalmazták.¹³⁷ Első latin verse 1779-ben jelent meg gróf Nádasdy Ferenc beiktatására, illetve idősebb Nádasdy Ferenc tiszteletére,¹³⁸ amely alkalomból eltérő koncepcióval egy magyar nyelvű költeményt is készített.¹³⁹ Egy évvel később látott napvilágot latinul a budai egyetem június 25-i ünnepélyes megnyitása kapcsán készített verse.¹⁴⁰ 1782-ben jelent meg – a Károlyiak által alapított nagykárolyi nyomdában – gróf Károlyi Antalt betegeskedése kapcsán (*aeger decumbere*) írt ódája.¹⁴¹ 1786-ban újabb ódát jelentetett meg Simonchich Ince,¹⁴² nagykárolyi és máramarosszigeti piarista tanár Tokody György, bihari alispánnak a nagyváradi kerület királyi iskoláinak aligazgatójává történt kinevezése alkalmából írt elégiájára felelve.¹⁴³ Latin nyomtatványai ezután csak a 19. század első tizedében jelentek meg. 1806-ban Zsolnai Dávid tinnini püspökségre való felszentelése alkalmából bilingvis nyomtatványt, két eltérő koncepciójú ódát,¹⁴⁴ 1808-ban nagyszőlősi szerémi báró Perényi Károly esztergomi kanonok tiberiási püspökké szentelése kapcsán alkalmi verset jelentetett meg.¹⁴⁵

1790-ben a *Magyar Museum*ban Batsányihoz küldött kézírataiból magyar versei, illetve 1789-ből Székesfehérvárról keltezte Metastasio Cicero nyomán írt *Scipió álma*ból készült fordítását publikálták a *Museum* íróihoz intézett nyílt levelével és báró Orczy Lőrincet megszólító dedikációjával együtt.¹⁴⁶ Két magyar nyelvű verses nyomtatványa (ugyanazon munka változatai), melyek a forradalomellenes politikai költészet vonulatához tartoztak 1795-ben láttak napvilágot Pesten.¹⁴⁷ Ugyanezen évben Kreskay egy allegorikus énekes játékot fordított olaszról, amelyet a gróf Balassa Ferenc által Karolina Lujza főhercegnő születése alkalmából¹⁴⁸ rendezett ünnepségre Giovanni Arrivabene gróf írt és Franz Xaver Süssmayer

¹³⁷ A képzéshez: KISBÁN, 1940. 288–289. KRESKAY–BILLISICS, 1767; KRESKAY–BILLISICS, 1768.

¹³⁸ KRESKAY, 1779a.

¹³⁹ KRESKAY, 1779b. Kéziratát lásd: BM: 94. sz. XXX. Magyar Poema Nagy Méltóságu Gróf Nádasdy Ferentz Horváth Országi Bán ő Excellentiájának midőn maga Fiát Gróf Nádasdy Ferenczet Székes Fejér Vármegyének Fő-Ispánnnyává Királi névben tette, és bé-iktatta. 1779.

¹⁴⁰ KRESKAY, 1780.

¹⁴¹ KRESKAY, 1782. Károlyihoz: MIÉM V: 1073–1074. A család tagjai mecénásként részt vállaltak e túlnyomórészt nem-katolikus vidéken a katolicizmus terjesztésében. A Károlyiakhoz és Szatmár vármegyéhez részletesen lásd: PÁL, 2007. 1413–1415. A Szinnyei által felsorolt 1786-os Károlyi-ódának nem találtam a nyomát.

¹⁴² A nyomtatvány utolsó oldalán Béro Joachim ugyanezen alkalomból készült carmenje található. Simonchichhoz lásd: MIÉM XII: 1068–1069. A vers: *Elegia ad Dnum Georg. Tokody dum per district. M.-Varadiens. reg. scholarum sub directoris vices gerens renuntiaretur. Missa ex Marmatia*. Magno-Varadini, 1786. Tokody kinevezésére Rosenbacher Ferenc kegyesrendi szerzetes is latin nyelvű verset írt (lásd: Kreskay versei elé kötve OSZK Kt. 173.673 kolligátumban).

¹⁴³ KRESKAY, 1786.

¹⁴⁴ KRESKAY, 1806b. Ebben (10.) a püspököt többek között mint a nemzeti nyelv támogatóját és magyar írók mecénását méltatta. A magyar vers kéziratát lásd: OSZK Kt. Quart. Hung. 2199. f. 2r–3r. Méltóságos Fő-Tisztelendő Zsolnai Dávid Urnak Neve Napjára, midőn Tinniniai Püspöknek Felszenteltetett volna. Ihásziban. 1806.

¹⁴⁵ KRESKAY, 1808.

¹⁴⁶ MM 1790. II. 1.

¹⁴⁷ KRESKAY, 1795a; KRESKAY, 1795b.

¹⁴⁸ A főhercegnő 1795. december 4-én született és 1799. június 30-án halt meg. Lásd: <http://kapuzinergruft.com/erzherzogin-karoline-louise> (Utolsó letöltés: 2019. 05. 30.)

zenésített meg.¹⁴⁹ Ezt 1797-ben egy szintén Pesten megjelent inszurrekciós buzdító vers követte.¹⁵⁰ majd 1806-ban az egykori pálos szerzetes – könnyen elképzelhető, hogy az Arrivabene-féle szövegtől inspirálva – allegorizáló énekes játékkal ünnepelte a pozsonyi békét (1805. december 26.),¹⁵¹ végül 1809-ben – az utolsó életében megjelent nyomtatványként – ismét a nemesi felkelőket harcra tüzelő propaganda-verset adott ki Veszprémben.¹⁵²

Kreskay nyomtatásban megjelent munkáit áttekintve jól látszik, hogy a latinul írt versek peritextusaik alapján is az olyan hagyományos alkalmi munkák sorába tartoznak, melyek alapvetően a rendi nyilvánosság működtetését, a főpapság, a főnemesség és a *bene possessionati* lokális és regionális reprezentációs gyakorlatait szolgálták. Kreskay, bár a hetvenes évek végétől elkötelezett volt a magyar nyelvű költészet művelése mellett, ideértve az alkalmi műfajokat is, ám adott esetben, elsősorban a főpapság tradicionális reprezentációs igényeihez igazodva, még a 19. század első tizedében is írt és jelentetett meg latin nyelvű verseket. A magyar nyomtatványok szintén a rendi nyilvánosság működésének keretei közé illeszkedtek, ugyanakkor ezen belül a forradalomellenes, valamint ezzel összekapcsolódó háborús, inszurrekciós verses munkák szövegcsoportja funkcionálisan és formai jegyeit tekintve már általánosabb érvényű politikai üzenetet közvetített. A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, hogy Kreskay szűkebb értelemben vett alkalmi verseinek többségét vagy megbízásra írta, s más költségén jelentette meg, vagy proaktív módon, befolyásos kapcsolatainak, helyi társadalomban elfoglalt értelmiségi státusának megerősítése s végső soron egzisztenciájának biztosítása szándékával készítette és saját maga finanszírozta kiadásukat. Ennek az állításnak azonban minden kétséget kizáró bizonyítása további kutatást igényel.

A szélesebb nyilvánosságot megcélzó, magyar nyelvű, politikai szövegcsoporthoz tartozó munkák ez alól kivételt képeznek. Mint szó esett róla, az új nádor alakja Kreskayt már 1795-ben megragadta, amikor budai beiktatása kapcsán alkalmi verset írt. Ugyan az 1797-es és az 1806-os szöveg dedikációja az ország nádorához, s az inszurrekció fővezéréhez szólt, ám igen valószínűtlen, hogy kiadásukat maga József főherceg finanszírozta volna. Nem tudjuk, hogy Kreskay verseinek ajánlásain túl más formában keresett-e kapcsolatot, esetleg alkalmazást a nádor köreiből. Képzettsége, kompetenciái, egyházi státusa, nemesi származása és kiterjedt kapcsolati hálója, valamint 1795-öt követően számos alkalommal nyilvánosan is felmutatott politikai nézetei, következetesen kinyilvánított lojalitása az uralkodóház felé nem zárták ki eleve ennek lehetőségét. Annyi azonban bizonyos, hogy Kreskay a kilencvenes évek közepétől a hetvenes-nyolcvanas évek, majd a *Magyar Museum* szűk körű *respublica litterariája*, illetve az ország különböző pontjain a helyi, megyei rendi nyilvánosságokat meghaladva, költeményei által igyekezett belépni az országos politikai nyilvánosságba is. Erre a francia forradalom, a koalíciós háborúk és az inszurrekciók kínálták számára lehetőséget, s ő 1797-től verseivel dedikációin keresztül, két alkalommal is a lehető legmagasabb fórumhoz fordult.

¹⁴⁹ ARRIVABENE-SÜSSMAYER, 1795; KRESKAY, 1795c.

¹⁵⁰ KRESKAY, 1797.

¹⁵¹ KRESKAY, 1806.

¹⁵² KRESKAY, 1809.

Kreskay víziója a költészetről 1789 körül

Kreskay verselési gyakorlata mögött a magyar nyelvű költészet művelésének kívánatos formájával kapcsolatos prozódiai vitákban, azaz a „versújításban” elfoglalt álláspont húzódott meg. Ez a versformák fölötti polémián túlmutatóan a korabeli költészet és költői szerepfelfogások, illetve az irodalom funkciói fölötti definíciós küzdelembe illeszkedett bele.¹⁵³ Bár az egykori pálos költő abban az időben, amikor inszurrekciós verseit írta, már jó ideje nem foglalkozott elméleti szinten verstani kérdésekkel, ám alkalmi költészetének praxisából kiderül, hogy idősebb korában is hű maradt ahhoz a programhoz, melyet a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben, a magyar nyelvű irodalom- és tudományszervezés hőskorában kialakított.

Révai Miklóssal vitatkozva, Kreskay már egyik 1779-es verses levelében annak az elvárásnak adott hangot, hogy a „Görögök módjára” írt, azaz időmértékes versekkel szemben a magyarul író költőknek a négyes vagy párosrímű alexandrinusokat kell előnyben részesíteniük.¹⁵⁴ Révai figyelmét e versforma klasszikusa, Gyöngyösi István mellett az általa nagyra becsült, személyesen is ismert kortársakra (Orczy Lőrincre, Barcsay Ábrahámra, Bessenyeire és Ányos Pálra) hívta fel. Kreskay szemében ez a kortárs kánon adott hangot a nemzet bevett szokásának azáltal, hogy az anyanyelvű poézist a versnyelven keresztül autentikusabb szinten valószínűsítette meg. Az időmértékes szerkekkel kapcsolatban egyedül azok nemzeti nyelvét értékelte pozitívumként: *„Vezetem mert Magyar. Több jót benn nem vélek, / Görög lábann magyar vers jól álljon félek.”*¹⁵⁵

Kreskay verstani nézeteinek programszerű, szélesebb nyilvánosság számára készült kifejtését a kassai *Magyar Museum* tagjaihoz írott 1789-es nyílt levél tartalmazza, melyet Batsányi János a folyóirat szerkesztőjeként lerövidített és hosszú lábjegyzetekkel egészített ki. A szöveget Batsányi egyik jegyzete explicite Rájnis Józseffel szemben pozicionálta, felhasználva az egykori pálos költő tekintélyét a *Museum* versújítási vitákban elfoglalt helyzetének megerősítéséhez. A levél célja eredetileg azonban alapvetően a kiegyenlítés, az ellentétek elsimítása volt.¹⁵⁶ E levelében Kreskay az általa kívánatosnak és hagyományosnak – sőt egyenesen ősinek – tartott verselési hagyományát, korábbi érveit ismételve, nemzetkaraktológiai argumentációval vette védelmébe a görögös-deákos újításokkal szemben:

„Vagyon minden Nemzetnek a versírásban természeti hajlandóságához alkalmaztatott tulajdon módja, 's ezt ok nélkül falba rugni, elvetni, megutálni, s utáltatni, vakmerősen kívül nem bátorkodunk. Szabad, sőt okosság, új utakat keresniünk, mellyeken Haza nyelvünk díszét a dicsőség templomáig kalauzoljuk; de míg ez újonnan feltalált ösvény oda vezesse követőit, az Ország uttyát ne ótsáljuk.”

¹⁵³ Ennek összefoglalásához lásd: DEBRECZENI, 2000; DEBRECZENI, 2009: 257–265. Újabbban: VADERNA, 2013: 487–489.

¹⁵⁴ BM, 97. sz., XXXIII, 167, 169. Vö. az 1791-es lappangó kéziratot követő Hattyuffy-féle szövegközléssel: Kreskay Imre: *Tiszt. Révai Miklós Urhoz.* (RMK 22, 21. sz., 69–75.)

¹⁵⁵ BM, 97. sz., XXXIII, 169.

¹⁵⁶ Ennek helyéhez a vitában lásd: DEBRECZENI, 2009. 260–261.

Ennél érdekesebbek azonban Kreskaynak az időmértékes versek írásával szemben felhozott „szociológiai” érvei. A *Museum*nak írt levélben részletesen foglalkozott az alkalmi költészet jelentékeny csoportját kitevő ódákkal is, amelybe egyébként a későbbi inszurrekciós versek többsége is tartozott. Érvelése szerint:

„Mi pedig az Ódák sokféle nemét illeti, minthogy ezekben Irástudó Férfiaink közül azok is, kik a Deák Elégiákat avagy Heroikumokat örömet olvassák, gyakorlatlanok; Iffiaiunk pedig, szinte számkivetésbe küldtetvén a Deák nyelv oskoláinkból, azokra többé nem taníttatnak; ha őket az együttthangzás főképpen nem kellemesíti, valósággal izetlenek lesznek olvasóink előtt.”

Kreskay külön szólt a poétikailag iskolázatlan női olvasók igényeiről is, akik szerint „el sem hitetik magokkal, hogy verseket olvasnak, ha azoknak együttthangzása füleiket nem gyönyörködteti”.¹⁵⁷

Érvelésében tehát a verselő értelmiség, illetve a női olvasók poétikai képzetlenségére hívta fel a figyelmet, melyet a hagyományos (jezsuita) humanista gimnáziumi oktatás latin auktorokat a középpontba állító oktatási modelljének a *Ratio Educationist*, majd II. József oktatásügyi rendeleteit követő részleges átrendeződéséből fakadó hiányosságokból eredeztetett.¹⁵⁸ Kreskay általában véve kora klasszikus poétikai műveltségének nívóját nem tartotta eléggé magasnak ahhoz, hogy az iskolázott rétegek szélesebb köre által a neolatin költészet jellemző alkalmi műfajai akár deák, de különösen magyar nyelven *megfelelő szinten* művelhető legyenek. Diagnózisa szerint ebben a helyzetben a latin nyelvű oktatás már, a magyar nyelvű pedig még nem volt annyira erős, hogy megfelelően felkészítse a verselésre az ifjúságot.

Ugyanezen levél egy mellékes megjegyzése arra utal, hogy a korszak irodalmi-tudományos elitje által élesen kritizált, Gyöngyössi János nevével fémjelzett leoninus-költészet hagyományának¹⁵⁹ is helyet biztosított volna a „Magyar Parnasszuson”. Gyöngyössire – „ki mind a két mesterségnek kellemességét szerentsésen öszve szerkesztette” – tett utalása az ifjú és a női olvasók poétikai képzettségéről alkotott véleményének tükrében azt sejteti, hogy az anyanyelvű időmértékes költeményeket illetően kora tágabb literátus közösségének adottságaihoz és igényeihez igazodva, összességében pozitívan viszonyult a leoninushoz.¹⁶⁰ Úgy vélte, hogy a rímek fogyaszthatóbbá teszik az idegenszerű és többnyire nem megfelelően elkészített időmértékes verseket. Ez az összefüggés azonban a folyóiratban megjelent levélben nem realizálódhatott, mert Batsányi – mint a *Museum* programjába nem illőt – törölte a Gyöngyössire vonatkozó sort.

Összességében Kreskay költészetről alkotott víziója – amely alapvetően azért minden magyar nyelvű költészeti tradícióra, irányzatra empátiával tekintett – a rímes verselést nemcsak hazai hagyománya, nemzeti jellege, de egyszerűsége, könnyebb elsajátíthatósága és értelmezhetősége miatt is alkalmasabbnak tartotta

¹⁵⁷ Levél A Magyar Museum Tagjaihoz. (RMK 22, 43. sz., 118–122, 120–121.)

¹⁵⁸ A gyakorlatban a korábbi tantárgyi struktúra számos elemét a tankönyveken keresztül az 1777-es *Ratiót* követően továbbra is őrző középiskolai curriculumok átalakulásához: MÉSZÁROS, 1980.

¹⁵⁹ Gyöngyössire és a leoninus-vitához részletesen lásd: KESZEG, 2011. 101–129.

¹⁶⁰ A vita értelmezéséhez lásd: DEBRECZENI, 2000. 400–404.

a kései rendiség társadalmi kommunikációjában fontos szerepet játszó anyanyelvű (alkalmi) költészet művelésére. E poétikai program gyakorlati megvalósítását tükrözi Kreskay magyar nyelvű alkalmi költészete is. Ez a „deákos költőkkel” (mint Révai, Rájnis vagy Baróti Szabó Dávid) szemben egy másfajta műfaji-funkcionális fordítási modellt javasolt a nemzeti sajátosságokhoz igazított magyar nyelvű alkalmi költészet művelésére.

Kreskay hátrahagyott kéziratának egyik kötetében található egy szójegyzék, amely néhány latin poétikai terminus magyarítási kísérleteit tartalmazza. Ezek között szerepel a neolatin költészetből ismerős és a korban igen népszerű alkalmi verses műfajt jelölő *protrepticon* kifejezés,¹⁶¹ melyet a pálos költő „Buzdító Vers”-ként adott vissza.¹⁶² Ennek tükrében az 1809-es, mind az előbbivel számos hasonlóságot mutató 1797-es inszurrekciós versek egy sajátos transzformáción keresztül, az antik versformák anyanyelvű adaptációja nélkül igyekeztek eleget tenni a deák alkalmi poétika műfaji rendjében hozzájuk társított retorikai funkciójuknak.

*Kreskay politikai gondolkodása:
forradalomellenes és háborús versek*

Számos, a rendi reprezentációs gyakorlatokat szolgáló latin és magyar, kéziratos, illetve nyomtatott alkalmi költemény után Kreskay elsőként 1795-ben jelentetett meg nyomtatásban – egymás után rögtön két, számos elemében eltérő változatban – a rendi költészet szűken vett alkalmiságtól eltávolodó politikai verset. E versekben politikai, államelméleti gondolkodásának számos meghatározó eleme kimutatható, amelyek később az 1797-es és a botrányt okozó 1809-es inszurrekciós költeményekben, illetve a békét ünneplő 1806-os „énekes játékban” is megjelentek. Bár Kreskay (politikai) költészetével – csakúgy, mint életével – Hattyuffyn és Lauschemannon kívül alig foglalkoztak, e szövegek fontos darabjai az 1789-et, s különösen a köztársaság 1792 szeptemberi kikiáltását, majd XVI. Lajos 1793 januári kivégzését követően szárbá szökkenő forradalomellenes, majd a háborús (propaganda)diskurzusnak.¹⁶³

A pozsonyi békére írt allegorikus énekes játék (*Békesség*) a nádorhoz intézett ajánlóleveléből világosan kiderül, hogy Kreskay a saját életművén belül mindaddig 11 évet felölelő politikai költészetére – az 1795-ben megjelent hosszabb forradalomellenes verstől, az 1797-es inszurrekciós munkán át az 1806-os *Békességig* – maga is folyamatszerűségében, illetve egy nagyobb, tartalmilag és funkcionálisan

¹⁶¹ Az időszak híres klasszicizáló *protrepticon*ja, mely a magyar rendi költészetre is megtermékenyítő hatást gyakorolt, a bécsi Osszián-kiadó, J. N. C. Michael Denis (1729–1800) hasonló címet viselő 1796-os munkája volt, amely a diéta kapcsán, az ország és királya harmóniáját hangsúlyozva a magyar rendekhez intézett buzdítást a francia forradalom katonai expanziójával szemben. Ehhez legújabban lásd: HARTVIG–JANKOVITS, 2016. A műfaj igen népszerűnek számított az inszurrekciós költészetben is: PORKOLÁB, 2014: 204–205, 206.

¹⁶² OSZK Kt. Quart. Hung. 201, f. 44r.

¹⁶³ Az 1789 és 1830 között megjelent francia vonatkozású (politikai) nyomtatványok eddigi legteljesebb katalógusát lásd: GESMEY, 1938.

összetartozó egységként tekintett. Nyilvánvalóan ide sorolandó még az 1809-es inszurrekciós vers is, erre vonatkozó reflexió azonban nem található a szerző hagyatékában. Korábbi kéziratos episztoláival, illetve a rendi reprezentációt szolgáló, gyakran nyomtatásban is megjelent, de alapvetően szűkebb körű, lokális használatra szánt, szigorú értelemben vett alkalmi költészethez sorolható versekkel szemben a kor általánosabb politikai problémáival foglalkozó közéleti költészetének nyitányát tehát a forradalom tapasztalatára adott reakcióhoz kötötte. Versein keresztül a szélesebb nyilvánosság elé lépését a költészetével cselekvő patrióta értelmiségi szerepmodelljével kapcsolta össze: „*a' Frantzia Országai zenebonás változások lángot vetvén, és egész Európának figyelmetességét felébresztvén, engem-is, mint igaz és hív Hazafiút [...] Versekre buzdítottak*”. A dedikációból az is kiderül, hogy mind az 1795-ös újévre írt költemények „*az édes Haza' mind főbb, mind alsóbb Rendjének szíves megelégedését nyerték-meg*”, ahogyan „*a' Felkelő Nemességet Magyar Poemában buzdított*” versek „*nem különben kedvező helybe-hagyással olvastattak*”.¹⁶⁴ A korszak rendi közéleti költeményeinek egy része – közte számos inszurrekciós vers – anonim, ritkábban pseudo-anonim módon jelent meg. Kreskay azonban minden kinyomtatott politikai munkája esetében hangsúlyozta a szerzőiséget: ha nem is a címlapon, de valahol a szöveg peritextusaiban feltüntette teljes nevét, s jellemzően utalt egykori pálos szerzetesi hivatására is, mint „*Ex-Paulinus*” vagy „*Remet. Sz. Pál Szerzetéből való Pap*”.

Kreskay – saját állítása szerint népszerű – politikai költeményei elsődleges célközönségüket tekintve valószínűleg a literátus nemesség tágabb köreinek meggyőzésére irányultak, éppen ezért meglehetősen alacsony szinten teoretizáltak. Az egykori poéta ugyan széles egyházi, illetve deákos és kortárs irodalmi-filozófiai műveltséggel rendelkezett, ám az általa Bessenyeire jellemzőnek tartott bölcseleti tanköltemények műfaja igen távol állt tőle.¹⁶⁵ Ugyanakkor politikai verseire általában jellemző egyfajta racionálisan érvelő jelleg, amire már Császár Elemér felhívta a figyelmet az 1809-es inszurrekciós vers kapcsán. Császár szerint ugyanis: „*Kreskay [...] nem lelkesedésének erejével akar megindítani, hanem meg akar győzni, józan, logikus érveivel. Értelmes, folyamatos nyelven [...] hivatkozik mindarra, ami a magyart rábírhajtja, hogy kiálljon a franciák ellen.*”¹⁶⁶ Ez a francia forradalommal és az annak előkészítőiként számon tartott gondolkodókkal szemben a „józan észre” hivatkozó argumentáció még a korszak katolikus hitvédelmének olyan képviselőitől sem volt idegen, mint Alexovics Vazul, Kreskay egykori pálos szerzetestársa.¹⁶⁷ Kreskay allegorikus utalásai politikai verseiben általában egyértelműek, a klasszikus auktoroktól vett citátumokat és különösen a görög-római mitológiai apparátust az 1809-es inszurrekciós vers kivételével gyakran, de – különösen a kor neoklasszicista költészetéhez vagy a deákosokhoz képest – limitáltan alkalmazta, hasonlóan a korszak nemesi-nemzeti kollektív identitását konstituáló történeti-politikai és etikai toposzkészlethez.

Kreskay politikáról alkotott nézeteivel kapcsolatban a töredékesen fennmaradt források ellenére is megállni látszik az az állítás, hogy azokat – vallási

¹⁶⁴ KRESKAY, 1806. 4–6.

¹⁶⁵ BM: 68. SZ., III, *Kreskay Ányosnak*, 130. Kreskay a versben a *Futó gondolat* (1777) című kötetet hozza példaként.

¹⁶⁶ CSÁSZÁR, 1909. 26.

¹⁶⁷ ECKHARDT, 2001. 177–178.

meggyőződéséhez hasonlóan – a nagyfokú állandóság jellemezte szerzeteskorában és a későbbiekben is. Hattyuffy Dezső szerint Kreskay „inkább konservatív”, hazafias, az „ösiségekhez ragaszkodó nemes ember” volt. A törvényesség alapjáról kritizálta a forradalmakat, de a Rákóczi-szabadságharc példázta „felfegyverkezett [...] *Zúrzarvar*”-t mint pártos politikai kísérletet is.¹⁶⁸ Ehelyett a politikai-társadalmi életben a „*Főhajtó szelidség, az alázatosság, / A tüdő jámborság, Istenes okosság*” érényei-re épülő lassú építkezést részesítette előnyben.¹⁶⁹ Kreskay következetesen udvarhű beállítottságú volt: mindig feltétlen tisztelettel szólt a legitim uralkodókról, különösképp a Habsburg dinasztia tagjairól. Fennmaradt egy 1780-ban, II. Józsefhez írt idilliuma, mely azon alkalomból született, hogy az új uralkodó „*Magyar Ország Törvényeinek, és Nemesi Szabadságának fenn-tartását Királyi szavaival ígérte*”.¹⁷⁰ Az 1789-es kötetkompozícióban a végül be nem teljesült ígérethez (a koronázási eskü, a koronázási hitlevél és koronázás mellőzéséhez) kötődő vers szerepeltetése implicit kritikai funkciót kapott. Ugyan a rendje feloszlatahoz vezető II. József-féle monasztikus politika először egzisztenciális fenyegetettséget, majd kiszolgáltatottságot jelentett Kreskay számára, de a jozefinizmussal szembeni ellenszenv a dinasztiahoz – és a rendi felfogáshoz híven – a koronás királyhoz való hűségében nem ingatta meg. Vallási nézeteit tekintve „erősen katolikus” volt, ugyanakkor „*más felekezetekkel is jó lábon*” állt.¹⁷¹ Különböző időszakokban tett megnyilatkozásainak vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a vallási türelmet alapvetően a felekezeti és rendi különbségeken átívelő szűk körű *respublica litteraria* eszményének híveként támogatta.¹⁷² Ha a civil toleranciát el is fogadta, a vallási-dogmatikait biztosan nem.¹⁷³

Az 1795. újévre írt forradalomellenes versek

Kreskay 1795-re írott versei Pesten, két változatban jelentek meg Patzkó Ferencnél, a nyomtatványok peritextusai mecénatúrára utaló nyomokat nem tartalmaznak.

¹⁶⁸ A pártoskodást messzemenőig elítélte: a „hűségben” maradt „Lobontzok” jelölte politikai állásponttal szimpatizált.

¹⁶⁹ BM: 120. sz., LVI., *Ányos Pálhoz Szatthmárból*, 206. Hogy Kreskay milyen értelmezési mintázat alapján közelített a társadalmi-politikai felfordulásokhoz és a kollektív erőszakhoz, azt jól mutatja már 1784-ben, a Székesfehérvárra költöző Ányos Pálhoz írt levele is. Ebben nem csupán a Szatmár kapcsán felelevenített Rákóczi-felkelés polgárháborús aspektusait hangsúlyozta a szatmári béke jelentőségével együtt, de óvatosan reflektált az „Oláh háború”-ról, a „nemeseket sütögető” Horea vezette lázadókról érkező (rém)hírekre is.

¹⁷⁰ Oct. Hung. 757. f. 53r-54v. *Magyar Idillium. II. Josef Tsászárról.*

¹⁷¹ HATTYUFFY, 1906. 20–21.

¹⁷² Vö. BM, 95. sz., XXXI. *Kreskay Imre Horányi Eleknek*, 162–163. Bár Kreskay Horányi szerzetestársának, Bessenyei katolizálása (1779) kapcsán írt durván protestánsellenes episztolája rámutat toleranciájának korlátaira, ugyanakkor a Seregéllyel folytatott időskori levelezés a felekezeti kérdés háttérbe szorulását jelzi. Ellentétben a szerzetesi háttérű katolikus reformmozgalom olyan nagyjaival ellentétben, mint a piarista Koppi Károly, aki ugyan hamar maga is szembefordult a jozefinizmussal, de a tolerancia eszméjét továbbra is következetesen képviselte. A jozefinizmushoz való viszony áttekintéséhez, illetve a szerzetesrendekhez és különösen Koppihoz lásd: FORGÓ-GÖZSY, 2018. 126–128. Batsányinak írt 1790-es levelében a Hazafiúi Magyar Társaság körül tömörülő személyi körrel kapcsolatban Kreskay többek között a tolerancia gyakorlatának érvényesülését hangsúlyozta. Lásd: KRESKAY, 1926. 318.

¹⁷³ A problémához lásd: LUKÁCSI, 2013. 182–199; különösen: 183–184.

A szöveg egyik változata, mely egyszerűen *Az 1795. új esztendőre készült versek* címet viseli, 27, másik, peritextusaiban is gazdagabb 42 versszakos változata – a kor történéseinek elméleti(bb) igényű magyarázatát előlegezve – *Egy magyar musának filozofiai gondolati az 1795. új esztendőre alkalmaztatott versekben* cím alatt jelent meg. Kreskay kéziratai között az utóbbinak megtalálható egy 44 versszakos változata, amely egy verses zárszót is tartalmaz.¹⁷⁴

Pontos keltezését a rövidebb változat végén olvashatunk, eszerint Kreskay 1794. december 24-ére, Pécsre datálta versét.¹⁷⁵ A hosszabb változat elején két mottó is szerepel. Egyrészt fél latin sor Tibullustól (Lib. III. Eleg. 4.): „*Divi vera monent.*” (Perecsényi Nagy László korabeli fordításában „*Ég mutogat bizonyost*”),¹⁷⁶ illetve egy, a „Hazá”-hoz intézett magyar nyelvű négy soros szerzői epigramma, melyben Kreskay kinyilvánította patriotizmusát és az ország és a közösség boldogságát a politikai stabilitás követelményével, a nyugalommal és az alattvalói hűséggel kapcsolta össze. Ezzel már a mottóhasználat is előrevetítette argumentációjának részben vallási, részben politikai irányát. A csak a kéziratban szereplő verses végéből egyértelműen kiderül, hogy Kreskay célja művével a rossz példa felmutatásán keresztül a magyarországi közönség felvilágosítása, s ezzel a forradalmi felfordulás megelőzése volt.¹⁷⁷

Az 1795 újévre írott versek két változata már az első koalíciós háború kitörését (1792) követően született, így azokban a Franciaországban végbement radikalizálódó társadalmi-politikai változások elutasító olvasata összekapcsolódott a forradalom fegyveres exportjától való félelemmel. A versek megírására Kreskayt valószínűleg egyszerre készítették aktuális kül- és belpolitikai események. Minden bizonnyal befolyásolták az 1794 nyarára a végsőkig fokozódó jakobinus terrortól, a katolikus egyház intézményrendszerének maradékával szemben foganatosított intézkedésekről, illetve a flandriai hadjárat kedvezőtlen alakulásáról érkező hírek (az 1794. szeptember 17–18-i sprimonti csatát követően a Habsburgok elveszítették Osztrák-Németalföldet). Ha tudott is Robespierre kivégzéséről (1794. július 26.) és a „thermidori reakcióról” ezeket ugyanazon eszkalálódó forradalmi eseménysor részeként láthatta.

A belföldi események közül hatással lehetett rá a jakobinus szervezkedésben érintettek 1794 júliusi bécsi, majd az év második felében hónapokon keresztül zajló magyarországi letartóztatása. Kreskay Imre testvérei – János és József – kompromittálódásáról bizonyára rövid úton maga is tudomást szerzett. Ennek tükrében az 1795-ös évre írott verseket nemcsak általában a francia mintájú reformok, illetve a radikális, forradalmi változások hazai szimpatizánsai, de érintett családtagjai

¹⁷⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 2201. A kézirat számos ponton eltér a nyomtatványtól. Ebből többek között az is kiderül, hogy Kreskay az első öt versszakot írta meg legutoljára. A költemény mondanivalója szempontjából kevésbé jelentős ortográfiai, stilisztikai és egyéb apróbb különbségeket leszámítva, például direkt utalást is tartalmaz a franciákra („Frantzok”), míg a nyomtatványokban ezen a helyen már határozatlan névmás („mások”) áll (f. 3v.). Kimaradt a szimbolikus szabadságfát bálványozó vakbuzgó forradalmárok képe (f. 2. v.) és a fajtalanságot, paráznságot elítélő versszak is (f. 5. r.).

¹⁷⁵ KRESKAY, 1795a. 14.

¹⁷⁶ PERECSENYI NAGY-TIBULLUS, 1818. 94–95.

¹⁷⁷ OSZK Kt. Quart. Hung. 2201. f. 8v.

számára is figyelmeztetésként szánhatta, egyúttal eszköznek a család becsületének megóvására a hagyományos monarchiák istentől eredő legitimitációjának politika-elméleti magyarázatán és az uralkodóhoz való feltétlen hűség imperatívuszának kinyilvánításán keresztül.

Kreskay szövege egy jellemző politikaelméleti közhelyből, a klasszikus államhájó metaforából indult ki, melynek kapcsán a bölcs monarcha kormányzata alatt élő stabil államokat a Franciaország példázta modern reszpublikával vetette össze. Ez utóbbi szerinte a kormányzás alapelvét a szabadságot tette, ami elkerülhetetlenül az állam bukásához vezet. A szembeállítás nyomán a vers a helytelenül felfogott francia forradalmi szabadságfogalom és az ehhez kapcsolódó egyéb politikai-társadalmi kulcsszavak (mint az egyenlőség)¹⁷⁸ elemző kritikáját nyújtotta. Könnyen elképzelhető, hogy megírásakor hatást gyakorolt Orczy Lőrincnek az idealizált magyar rendi-nemesi szabadságfogalmat a klasszikus görög és római antikvitás, illetve a korabeli európai nemzetek helytelen szabadság-értelmezéseivel összehasonlító, jóval a francia forradalom előtt íródott hosszú politikai költeménye is.¹⁷⁹ A „filozófiai gondolatokban” a klasszikus római szabadságfogalom és a köztársaság társadalmi-politikai berendezkedését a szabadság rossz formái közé sorolva egyúttal történeti távlatot is adott a francia forradalom szabadság-konceptiójának, utalva a kortárs demokratikus republikanizmus klasszikus római gyökereire.¹⁸⁰ Bár a szöveg jelentős része szekuláris politikai érveket hozott a helytelenül értelmezett szabadságfogalom térhódításával szemben, ám néhány versszakban – Kreskay szerzetesi múltjával és papi hivatásával összhangban – megjelent az apologetikát és a politikát gyakorta összekapcsoló kortárs katolikus hitvédelem álláspontja is,¹⁸¹ amely a forradalom szabadságfogalmából eredeztetett vallás- és egyházellenes intézkedéseket tette kritika tárgyává.¹⁸² A vers rövidebb változata ugyan nem alkalmazta explicite a felvilágosodást mint ellenfogalmat, ám a hosszabb verzióban Kreskay egy versszak erejéig a forradalom hagyományos tekintélyekre törő „vadságát” összekapcsolta a radikális-demokratikus felvilágosodás önképének szarkasztikus kritikájával is,¹⁸³ ami a jelenség katolikus hitvédelemre jellemző „negatív recepciójának” tendenciájába illeszkedett.¹⁸⁴ Kreskay forradalomellenes verseiben nem konkrét szerzőket, műveket, tételeket igyekezett cáfolni, hanem általában a forradalomhoz kapcsolódó károsnak tartott eszmék és kulcsfogalmak terjedésének veszélyére figyelmeztetett. E negatív irányú érvelés mellett a szabadság helytelen formájával szembeállítva azonban világosan meghatározta a józan értelmű alapuló „Rendes” szabadságfogalom normatív jelentését is:

¹⁷⁸ KRESKAY, 1795b. 14.

¹⁷⁹ [BARCSAY-ORCZY], 1789.

¹⁸⁰ KRESKAY, 1795b. 7.

¹⁸¹ A korszak forradalom- és felvilágosodásellenes katolikus hitvédelméhez lásd: ECKHARDT, 2001. 163–189. A hazai apologetikai irodalom jellemzéséhez Grigely József és Kenyeres József munkássága alapján: BRUNNER, 1930. 46–62. A korszak katolikus prédikációihoz részletesen lásd: LUKÁCSI, 2013. 117–220.

¹⁸² KRESKAY, 1795b. 10–11.

¹⁸³ KRESKAY, 1795b. 5.

¹⁸⁴ LUKÁCSI, 2013. 117–133.

„Az Igaz Szabadság
 Nem pártos Zavarottság:
     Jámbor: 's nem istentelen;
 Nem gyilkos, vérontó,
 Nem rabló, pusztító:
     Józan: 's nem törvénytelen.”¹⁸⁵

A vers a paternalisztikus fejedelem, illetve a törvények uralmában megtestesülő monarchikus kormányzás védelmében szállt síkra. Kreskay különféle, az állatvilágból vett analógiákkal (szarvasok, méhek, hangyák, madarak) alátámasztva és az organikus államelmélet szellemében a hierarchikus politikai-társadalmi rend élére az örökletes uralkodót mint törvényhozót helyezte.¹⁸⁶ Kreskay a bölcs uralkodó törvényes kormányzását elhatárolta mind a zsarnokok uralmától (*„Diokletziánok, / Kaligulák, Nérok / Lám nem ülnek felöttünk”*),¹⁸⁷ mind a francia nemzetgyűlésben megtestesülő népszuverenitás elvétől és a forradalmi demokratikus republikanizmus tendenciájától.¹⁸⁸ Kreskay elképzelése az ideális politikai rendről összességében a monarchikus berendezkedésként felfogott magyar alkotmány egy aulikus interpretációját nyújtotta, amely ország és királya rendi dualizmusában erősen az uralkodó felé billent.¹⁸⁹ A költemény utolsó versszakával intését kifejezetten magyarországi olvasóihoz, s feltehetően köztük burkoltan a jakobinus szervezkedésben kompromittálódott testvéreire is intette, arra figyelmeztetve az érintetteket, hogy racionálisan belátható módon a valódi szabadság garanciáját a fejedelem, mint atya és a törvények uralma jelenti:

„Élj Te-is Eszeddel,
 Nézd Magyar Véreddel
     Fejedelmed' Atyádnak:
 Szabadságod nem vész,
 Ha Törvény alatt élsz,
     Neveztes bár Jobbágnak.”¹⁹⁰

Insurrekcióban való részvétel és az egyházi értelmiség szereplehetőségei

1808–09 körül az idős Kreskay, már hosszú ideje elzárva az irodalmi és tudományos nyilvánosság fősodrából, a Veszprém megye Győr felé eső szélén fekvő Ihásziban dolgozott özvegy Farádi Vörös Lászlóné házi káplánjaként és unokái nevelőjeként. Itt munkájából adódó mindennapi teendői mellett többek között

¹⁸⁵ KRESKAY, 1795a. 7–8. Hasonló definíciót adott a szabadságról Rácalmásról, 1795-ben gróf Gvadányi Józsefhez írt episztolájában is.

¹⁸⁶ KRESKAY, 1795a. 12.

¹⁸⁷ A rövidebb változatban a „Kaligulák” helyett „Heródések” szerepel. Vö. KRESKAY, 1795a. 9.

¹⁸⁸ KRESKAY, 1795b. 12–13.

¹⁸⁹ Ennek alkotmánytörténeti háttéréhez lásd: PÉTER, 1998.

¹⁹⁰ KRESKAY, 1795b. 16.

verses levelezést folytatott a Pápa környéki Takácsiban¹⁹¹ szolgáló, szintén nemesi származású, de nemességét a megye előtt nem igazoló református lelkésszel, Seregély Istvánnal.¹⁹² A felekezeti különbségek dacára, s illeszkedve Kreskay toleranciáról alkotott felfogásához, összekötötte őket származásuk, és az alsópapsághoz sorolható egyházi hivataluk révén helyben és a Veszprém megyei nemesi társadalomban elfoglalt státusuk, Hattyuffy szavaival „*megbecsülték egymásban az embert, a vallást és a tudós férfit*”.¹⁹³ A fentiek figyelembevételével a kettejük közötti korkülönbség dacára a felkelésben aktualizálható szereplehetőségeik is mutattak bizonyos hasonlóságokat. Ennek az apró helyi értelmiségi hálózatnak, melyet egyházi státuszukat tekintve az alsópapsághoz, rendi státuszukat illetően egyúttal a nemességhez tartozó Pápa környéki egyházi értelmiségiek alkottak, része volt közös barátjuk, nemes Parragh Vince, a közeli Vaszar katolikus plébánosa is, akinek 1808-as halálát mindketten megverselték.¹⁹⁴ A Kreskay és Seregély által váltott episztolák alapvetően személyes, illetve hétköznapi, lokális érdekű témák körül forogtak. E verses levelek közé tartoznak 1809-es keltezésű, utolsó ismert versei is: egy Seregély ünnepi verseit megköszönő episztola és saját nagypéntek és húsvét alkalmából írt költeményei.¹⁹⁵ Az episztolákban politikai ügyek csak elvétve kerültek elő: kivételnek számít az 1808-as diéta által megajánlott nemesi inszurrekció. A felkelés kapcsán váltott levelek mint sajátos egodokumentumok azért is számítanak különösen izgalmas forrásnak, mert bennük a nemesi társadalomhoz és politikai kultúrához szorosan kötődő egyházi értelmiségiek komikus-(ön)ironikus szemüvegén keresztül nyerhetünk bepillantást a számukra az inszurrekcióban betölthető szerepekről.

Kreskay egyik 1808-as, minden bizonnyal nem sokkal a diéta november 5-i befejeztét és a megyei követek visszatérését követően, Ihásziban kelt verses levelében foglalkozott a megyékben meginduló mozgósítás és egy jövőbeli háború ügyével. E levél tanúsága szerint az idős egykori pálos arról értesült, hogy Seregély táborigi prédikátorként önként inszurgálni kíván, ahogyan azt 1797-ben tette (Vásárhelyi Sámuel füredi prédikátort követte négy hónapon keresztül Veszprém vármegye

¹⁹¹ A korszakban Takácsi település nemesi zömükben protestánsok (nagyobb részben reformátusok) voltak, míg úrbéres lakossága katolikus vallású volt és a vaszari plébánia filiájához tartozott. HUDI, 2014a. 311.

¹⁹² A Pest megyéből elszármazott református hiten lévő Seregélyek nem igazolták nemességüket. A nemzetség Veszprém megyébe települt ágában a lelkesi hivatást választó férfiak – nemes feleségek oldalán – később sem szorultak rá az eljárás lefolytatására (SEREGÉLY, 2001. 30, 37.). Idősebb Seregély István 1788-tól 1829-ig volt Takácsi református lelkésze, állásában fia követte, aki korai halála miatt csak bő két évig szolgált (HUDI, 2014b. 323.). Az idősebb Seregély a pápai egyházmegye 1823-as *superintendentialis matriculájában* szereplő saját kezű bejegyzése szerint: „*kis kun latzházi születés, takácsi prédikátor és tractualis assessor, a' papi szent hivatalra fel-szenteltetem az etei püspöki gyűlésben 1789^{dk} esztendőben, junius 16^{dk} napján, és viselem ezen szent hivatalomat fojoást ugyan ezen takácsi reformáta ekklesiában 36 esztendő alatt.*” Lásd: *Anyakönyv*, 2012. 73.

¹⁹³ HATTYUFFY, 1906. 33.

¹⁹⁴ HUDI, 2014b. 312. Parragh 1800 és 1808 között volt a település plébánosa. Kreskay versét lásd: OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 55r–58r. (215–221.) *Tisztelendő Parrag Vintze Vaszari Plebanus Urnak Veszprémben történt Haláláról Tiszteletes Seregély István Takácsi Reform[átus] Prédikátor Urnak Verseire Felelet gyanánt írta Kreskay Imre Iházi Udvari Káplán*. 1808.

¹⁹⁵ A három verset lásd: OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 70r–73v. (245–252.)

inszurrekciójánál).¹⁹⁶ Kreskay episztolója ironikus hangnemben¹⁹⁷ arra intette az ekkor már középkorú református lelkészt, hogy testi fogyatékoságai miatt a felkelés helyett maradjon inkább gyülekezete mellett:

„Hallám tehát, hogy még lóra
Készülsz Barátom ülni,
S Magyar Insurrectióra
Kezdetfél felhevülni.

[...]

Ámde már te megpróbáltad
Mit tesz katonáskodni,
Azért magadat kínáltad,
S ujra mégy táborkodni.

[...]

Másnak Fegyver kell, és Bankó
Az Insurrectioban:
Nálad fegyver helyett Mankó
Legyen provizioban

[...]

Maradgy tehát Papságodban
Vallásbeli Népeddel,
Buzgólkodjál Templomodban
Éneklő seregeddel.”¹⁹⁸

Seregély válaszában azon túl, hogy ismét kinyilvánította készségét a felkelésben való részvételre, felelevenítette az 1797-es inszurrekció során szerzett élményeit, köztük a lovasság ezredskapitányától, Amade Antaltól kapott dicsérő levelét is. Bár megfogadta barátja javaslatát, hogy 1809-ben ne álljon a felkeléshez, a verses levélváltást általában uraló (ön)íróniával hosszasan latolgatta a részvétel mellett és ellen felhozható érveket, szembeállítva egymással a lelkészek nyugodt és kényelmes életét és a táborozás kellemetlenségeit:

„Hogy jó Vitéz voltam hajdan Szombathelynél
Most is ki mutatnám ugyan azon helynél.
Kész vagyok ha szükség ismét inszurgálni
Engem erőszakkal nem szükség kurkálni
[...]

¹⁹⁶ BORÓVI, 1992. 57. A veszprémi lovasság törzsének zsoldlistájára Paintner Mihály prépost mint táborigazgató mellett szerepeltettek egy református táborigazgató lelkészi pozíciót is. Lásd: MNL VeML, IV.1.a. 1797. ápr. 26., No. 164., 279–280.

¹⁹⁷ Kreskaytól nem volt idegen a vaskos humor sem, ezt jelzi Potyondi Rafael egykori szerzetestársának írott levele is. OSZK Kt. Levelestár. *Kreskay Imre Potyondi Ráfaelhez*, Bodajk, 1797. augusztus 20.

¹⁹⁸ Kreskay Imre: *Ugyan Ahoz*. (RMK 22, 41. sz., 115–116.)

De tsak ugyan még sem megyek ám vaktába
 A zöld gatyás lovas Vitézek sorába.
 Lóra tudom nállam nélkül is majd kapnak
 Könnyebbeket – én tsak maradok hát Papnak.”¹⁹⁹

Kreskay és Seregély inszurrekcióval kapcsolatos verses levélváltása alapján részben körvonalazódik azon társadalmi szerepek köre, melyek a vidéki alsópapság számára az inszurrekció során betölthetők voltak. A személyes felkelés kötelezettsége alól az 1808:2. tc. a szokásoknak megfelelően többek között kivonta az egyháziak jelentős részét is, amely kategóriába azon „*egyházi személyek és szerzetesek, valamint a királyi vagy nyilvános hivatalokban alkalmazott bármely vallású olyan lelkészek*” tartoztak, „*kiknek jelenléte a hivatal helyén mindenkor elkerülhetetlen, ide nem értve a gazdasági tisztviselőket*”. Anyagiilag azonban – egyházi hivataluk révén a nemesek közé számítva – birtokaik jövedelme arányában nekik is hozzá kellett járulniuk a megyék inszurrekciós terheihöz. Az alsópapok számára mindezen túl, a háború során alapvetően két út állt nyitva a mozgósításban való részvételre. Egyfelől maradhattak szolgálati helyükön, a gyülekezetük mellett: a háború miatt az egyház- és közigazgatás egyébként is speciális többletfeladatokat rótt rájuk. Másfelől mint táborigazgatók, a katolikusok akár az állandó hadsereg ezredeinél, a protestánsok és az ortodoxok a megyei csapatok mellett katonai szolgálatot vállalhattak.²⁰⁰ 1809-ben Seregélyből végül nem lett ismételt inszurgens táborigazgató lelkész.²⁰¹ A Veszprém megyei nemes sereg mellett csak Csobrántzy Ferenc, Ósi község plébánosa teljesített szolgálatot.²⁰²

Kreskay saját, inszurrekcióhoz való viszonyáról e levelekben hallgatott, egyúttal nem került szóba kettejük között egy további, a patriotizmus nyilvános felmutatását lehetővé tévő további szereplehetőség sem, mely mind a gyülekezetek mellett megmaradó, mind a táborigazgatóként a felkeléshez álló alsópapság számára nyitva állt: az inszurrekciós verset író (alkalmi) költőé. Kreskay 1809-ben már maga is bő tíz éve gyakorolta a francia háborúhoz, illetve a nemesi felkelések mozgósításához kapcsolódó alkalmi poézist. Feltehetően neki tulajdonítható háborús költemény – egyben első háborúhoz kapcsolódó munkája – az a *Barátságos Mulatozásokban A Táborból hallatott ujság* címen összeírt vers, amely a szász-porosz szövetség és a Habsburg hadak között lezajlott bajor örökösödési háború (1778–1779) kapcsán keletkezett.²⁰³ A II. József által orosz szövetségben vívott utolsó török

¹⁹⁹ OSZK Kt. Oct. Hung. 57. f. 33r–35r.

²⁰⁰ A reguláris hadseregben a protestáns táborigazgató lelkészek kérdése a korszakban végig problematikus volt, azok ugyanis főállásban nem szolgálhattak a katonák mellett. A századforduló inszurrekciói, mint az ország és a vármegyék által szervezett nemesi-nemzeti hadseregek ugyanakkor teret nyitottak a vallási toleranciának és a táborigazgató püspökségtől független inszurgens táborigazgató lelkészek kiválasztásában az egyes megyék általában alkalmazkodtak a felkelők felekezeti arányaihoz. A nem-katolikus katonai lelkigondozás kérdéséhez lásd: BORÓVI, 1992. 52–60; ZAKAR, 2010. 301–357.

²⁰¹ Az MNL Veszprém Megyei Levéltárában eddig nem akadtam a nyomára, hogy 1808 végén önként jelentkezett volna a megyénél.

²⁰² MNL VeML, IV. 1a. 1809. május 24. No. 79, 208.

²⁰³ BM, 82. sz., XVIII, *A Táborból hallatott ujság*, 145–146; a jegyzetek: 394–395.

háború (1788–1791) szintén nyomot hagyott a pálos költő életművében.²⁰⁴ Első valódi háborús költeménye az a „harci dal”, amely az előbbihez hasonlóan a *Magyar Ódák avagy Énekek* címet viselő kötetben szerepel, s az Erdődy-huszárokat,²⁰⁵ buzdította harcra az „istentelen” királygyilkos franciák ellen.²⁰⁶ Később a klasszikus századforduló francia háborúinak és inszurrekcióinak időszakát illetően Kreskay 1797-ben, 1806-ban és 1809-ben jelentetett meg verseket.²⁰⁷ A volt pálos udvari káplán nem csupán buzdító verseket írt, de a papi szerepköréhez szorosan illeszkedő speciális háborús feladatainak is eleget tett: vegyes kéziratok között datálatlanul megtalálható két háború idejére írt imádság és egy *Könyörgő Ének Alkalmatlan Időkben* című rövid munka is.²⁰⁸ Az 1797-es felkelés apropóján Seregély mint tábori prédikátor, maga is írt az inszurrekcióhoz kapcsolódó alkalmi költeményt, gróf várkonyi Amade Antalnak, a Takácsi mellett fekvő marcaltói uradalom birtokosának (később zalai főispáni adminisztrátornak, majd főispánnak), a veszprémi felkelő lovasság ezredskapitányának tiszteletére.²⁰⁹

Az 1797-es inszurrekciós vers

Kreskay első valódi háborús versét, amely nem került kinyomtatásra, 1795-ben, Pécsen, „Faludi Rámájára” írta az Erdődy huszárokhoz címezve, amely számos elemében kapcsolódott az újévi tankölteményében kifejtett nézetekhez. Ez a korábbi háborús költészetének tipikus darabjaként a cs. és kir. hadseregben belül

²⁰⁴ Horvát István naplójában feljegyzett egy verset, melyet Potyondi Ráfael, Ürményi udvari papja, egykori pálos szerzetes közölt vele. A „*Trombitáknak szörnyű rivadását...*” incipitű költeményt eszerint Kreskay Imre Abán, Fejér megyében szerezte „*midőn József uralkodása alatt a' Tsarapárek, vagyis toldott lábú Német katonák sírova riva ezen helységen a' Török ellen körösz túll utaztak*”. Horvát úgy vélte, hogy a verseknek „*nem igen derekas belső érdemök*”, ám mégis naplójába iktatja őket, hogy „*örökre el ne vesz-szenek, vagy más szerzőnek ne tulajdoníttassanak*”. HORVÁT, 1967. 260–261. A kutatás mai állása szerint e vers, mely valóban az utolsó török háború időszakának terméke, a búcsúdalkok közé tartozik. Ezek azonban nem részei a szorosan vett katonai tematikájú (köz)költészetnek: a katonáskodás ugyanis csak epikai keretüket adja, valódi témájuk a szerelmeseik – ez esetben barátok – hűségesküje. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Kreskay volt-e valóban e vers szerzője, vagy csak lejegyzett és variált egy korban népszerű dalt, nem vállalkozhatok. Lásd a vonatkozó szerkesztői jegyzetet: *Közköltészet* 3/A 2013. 411. A *Magyar Ódákban* is saját magát tüntette fel a költemény szerzőjeként: OSZK Kt. Quart. Hung. 2197. f. 37r–38r. (67–69.) XXXV. A *Táborba induló Katona jó-barátjától Bútszás*. Vö. még: OSZK Kt. 2202 f. 25r–v. 7. *Táborba menő Tiszt Jóbaráttól Bútszás*. Ez utóbbi keltezése (1788) megegyezik Horvátéval, címe a vers személyes üzenetére utal.

²⁰⁵ Az ezred 1783-tól az ezredtulajdonos idősebb gróf Nádasdy Ferenc generális, horvát bán halálát követően vette fel gróf Erdődy János nevét, s előbb a 11., majd az 1798-as lovassági reformot követően a 9. számot viselte.

²⁰⁶ Vö. HATTYUFFY, 1904. 872. XLIX. Az *Erdődy Huszárokhoz*. f. 58v–60r. (110–113.)

²⁰⁷ KRESKAY, 1806.

²⁰⁸ OSZK Kt. Oct. Hung. 57. f. 10r–13r.

²⁰⁹ OSZK Kt., Quart. Hung. 571, *Méltóságos Gróf Amade Antal Úr' Eő Nagyságának [...] a' Tek. Veszprém Vármegye felült Nemes Lovas Serege Obersterének tiszteletére írta Seregély István, a' tölem említett felüléskor a' Tek. Komárom és Győr Vármegyéknek közönségesen, különösen pedig Veszprém Vármegyének Tábori Prédikátora, és edgyszersmind a' Takácsi Reformáta Szent Ekklesiának Lelki Pásztorá 1797*. A vers szerepel még Gyurikovits György két kolligátumában is: OSZK Kt., Quart. Lat. 2444. ff. 171–176; Fol. Lat. 3804. VIII. k. ff. 189–194v. A lovasság törzstiszti karához lásd: MNL VeML, IV.1.a. 1797. április 26., 4. sz., 208–209.

sajátosan magyar, elit fegyvernemként felfogott huszárezredek egyikét buzdította harcra a francia köztársaság hadserege ellen. Már e költemény is jól mutatja, hogy Kreskay kezdettől fogva a forradalomellenes nézőpontból, ideologikus keretek között interpretálta a Franciaország és a tradicionális európai nagyhatalmak közötti fegyveres konfliktust, s benne Magyarország, illetve a magyar katonák szerepét. A vers megírása idején még friss volt a francia uralkodó kivégzésének (1793. január 21.) sokkoló tapasztalata, ugyanis buzdításában az egykori pálos a háború értelmezését alapvetően a *regicidium*ot mint a francia nemzet kollektív bűnét megtorló bosszúhadjárat motívuma köré építette fel:

„Hát mennyetek, oh mennyetek!
 A' kevély Frantz ellen,
 És győzedelmeskedgyetek
 A' gyilkos Nemzeten,
 Ki felszentelt Királyának,
 Koronás Fejét Urának,
 Fene, Istentelen!
 Eltsapta dühössen.

*

Ezer, 's meg ezer fejeket
 Ez' egygyéért vágjotok,
 Patakként dühös véreket
 Öntsék a' gyilkosok;
 Töröljétek ki neveket,
 És kegy nélkül mindeneket
 Kard élre hányjatok,
 Földig pusztítsatok.”²¹⁰

Következő versére két évet kellett várni. Ez már nem a reguláris magyar huszárságot buzdította harcra, hanem megírására a korszak első inszurrekciója kínált alkalmat, mely a nemesség szabadságát és kiváltságait, közte adómentességét ellensúlyozó hagyományos honvédelmi kötelességeken keresztül a franciaellenes háború ügyével való azonosulás magasabb fokát követelte meg. 1796 novemberére I. Ferenc országgyűlést hívott össze, hogy segítséget kérjen a rendektől a franciákkal szemben vívott háború folytatásához. Az ország megajánlotta a kért újoncokat, illetve a pénz- és terménybeli segédelmet, valamint az 1796:2. tc. szükség esetén lehetőséget biztosított a királynak a nemesi felkelés összehívására is. Már a diéta kapcsán jelentős mennyiségű propagandisztikus költemény és egyéb röpirat jelent meg, melyek a rendeket és mindenekelőtt a nemességet igyekeztek áldozatvállalásra serkenteni. 1797 elején a katonai helyzet rosszabbra fordulásával az uralkodó április 8-án fegyverbe szólította a nemességet. A korszak első inszurrekciójának mozgósítását számos ismert és még több ismeretlen költő verselte meg magyar, illetve latin nyelven, köztük Aranka György, Csokonai Vitéz Mihály és Virág

²¹⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2202. f. 31v-32r.

Benedek, Berzsenyi szintén írt két ódát az alkalomból, ezek azonban csak másfél évtizeddel később jelentek meg először nyomtatásban. Hasonlóan alkalmi versek és egyéb szövegek üdvözölték az október 17-i campoforniói béke megkötését, illetve a felkelők megyéikbe való visszatérését, majd eloszlását.²¹¹

Az 1797-es *Magyar Poema* az inszurrekciós mozgósítás során, tehát már április 8. után született, akkor, „midőn a' tekintetes nemes vármegyék által szükséges hadi segedelemre búzdittatnának”. A vers a két 1795-ös nyomtatványhoz hasonlóan Patzkó Ferencnél jelent meg Pesten. Mind az 1797-es, mind az 1809-es költemény műfaját és funkcióját tekintve a neolatin *protrepticon* – Kreskay poétikai nézeteinek megfelelően „lefordított” – magyar változata, „Buzdító Vers”. Ezt az 1809-es vers már a címében is jelezte, míg a *Magyar Poema* alcímében csak a kéziratban találhatjuk meg a kifejezést.²¹²

Kreskay 1797-es inszurrekciós versét az alig két évvel korábban megválasztott József nádornak ajánlotta egy latin nyelvű epigrammával, ahogyan később 1806-os munkájának immár magyar nyelvű ajánlólevele is a nádorhoz mint az inszurrekció fővezéréhez szól. A vers megszületésében és a dedikáció gesztusában természetesen közrejátszhatott az is, hogy a felkeléssel ismét jó alkalom kínálkozott a nádorhoz és a dinasztiahoz való lojalitás kinyilvánítására is. Az 1797-es latin ajánlás és rövid dedikációs vers a nyomtatványnál valamivel bővebb kéziratban tisztázatlan eredetileg még a vers végén és magyarul szerepelt. Kreskay később ezt fordította le a főhercegre tekintettel a hivatalos politikai nyelv státusában lévő latinra.²¹³ A nyomtatványban immáron a *Magyar Poema* élén elhelyezett dedikációs epigramma – amely tulajdonképpen egy szerénységi formulából és egy hazaszeretetre hivatkozó *exordium* toposzból tevődött össze²¹⁴ – különösen jelentős forrás Kreskay mint alkalmi versszerző és kismemesi származású egyházi értelmiségi inszurrekcióval kapcsolatos szerepfelfogásának értelmezéséhez. A kéziratban a költeményt záró rövid vers – a főhercegre tett utalást még nem tartalmazó – magyar változata a következő:

„Ha birnék kintsekkal,
Termékeny földekkel,
Föld gyümölsét, 's pénzemet:
Jobbágyim volnának,
Népek szolgálnának,
Adnám szolgál-népemet.
De se Jobbágyságom
Nints, se gazdagságom,

²¹¹ Ehhez részletesen lásd: PORKOLÁB, 2013.

²¹² OSZK Kt. Quart. Hung. 2200. f. 1r. *Magyar Poema, avagy Buzdító Versezet A Hazafiakhoz.*

²¹³ A nyomtatványban szereplő latin ajánlás a következőképpen szól: „Si mihi vel famuli numerosi, aut Subditus / esset: / Subditus, & famulus summeret arma / meus. / Aurea divitias mihi vel fortuna dedisset: / Auro pro bello dextera ferret opem. / Cum mihi nin famuli, non auri dives acerous, / Nec sun fructiferi jugera vulta foli; / Carmine succurro, Patrios inflammo Potentes, / Vates Phaebea sic gero bella manu. / Vultu si placido dignaris Regie Princeps! / Non leve ego ad bellum sic fero subsidium.”

²¹⁴ E két dedikációs toposz retorikai funkcióihoz lásd: PESTI, 2013. 119–133.

Sem számlálom szolgálmat:
 Buzdító versemmel,
 Nem más értékemmel
 Segittem hát Hazámat.”²¹⁵

Nem tudjuk, Kreskay gondolkozott-e valaha azon, hogy tábori káplánnak szegődik a reguláris hadsereghez. Mivel 1797-ben már majdnem betöltötte az ötvenedik életévét, az sem valószínű, hogy megfordult volna a fejében, hogy Seregélyhez hasonlóan tábori káplánként szolgáljon a felkelők mellett. Egyfelől családján keresztül nemesként közvetetten maga is érintetté vált a felkelés ügyében, másfelől azonban egyháziként jövedelmei arányában közvetlenül magának is ki kellett volna vennie a részét a háború és az inszurrekció terheiben. Ahogyan azonban az epigrammából kiderül, mivel birtokok híján jövedelmeiből sem az uralkodó számára a diétán megajánlott *subsidium*hoz nem volt képes hozzájárulni, sem a felkelők állításához szükséges jobbágsággal nem rendelkezett. Kreskay esetében nyilvánvalóan nem pusztán a hagyományos szerénységi formula üres alkalmazásáról volt szó, hanem valóban szerény körülmények között élt: birtokokat nem feltételező armalista családi háttere, alacsony szerzetesi penziója, házi kápláni és nevelői pozíciója nem valószínűsít magasabb jövedelmet.

Az inszurrekciós költemény révén azonban Kreskay, mint szerény anyagi helyzetben lévő, nemesi származású egyházi értelmiségi, aki rendi és társadalmi kötődésénél fogva kettősen is elkötelezett, egyúttal „belülről vezérelt” volt az inszurrekció ügye mellett, alkalmi költészetben szerzett jártasságát kihasználva a propaganda előállításával igyekezett kivenni a részét az inszurrekcióból és a háborúból mint forradalomellenes vállalkozásból. Kreskay mint poéta olvasói számára dedikációjában explicitté tett szerepfelfogásának megfelelően az általa hazafias kötelességből, önként a háborúra ajánlott segedelem – „*subsidium*” – maga a buzdító vers volt.

A számos klasszikus utalással tűzdelt páros és négyes rímekben írt költemény a „Büszke Páris” által szolgált háború (Mars) igazságosságon (Astrea) esett sérelmének allegorikus jelenetével indul, melyben az utóbbi „*Boszuállást ohajt: és kéri védelmét*”.²¹⁶ Kreskay a francia forradalmat mint a hagyományos tekintélyeket fenyegető zűrzavaros, tagolatlan eseménysort a későbbiekben is annak legszélsőségesebb formájával, a terror uralmára épülő jakobinus diktatúrával azonosította. A következő versszak először röviden a magyarokat (azaz a magyar nemességet) szólította meg, s a szkíta-hun mítoszon keresztül utalt a harcos múltjukra: a nemesség ősi katonai erényeire és hajdani haditetteire.

Ezt követően a vers rögtön a közelmúltra tért át. Kreskay az 1741-es *vitam et sanguinem*-jelenet egy olyan értelmezését instrumentálizálta, amely épp a nemesi felkelések időszakában formálódott a nemesség kollektív emlékezetében konstitutív szerepet betöltő, közhelyszerűen hivatkozott történeti-politikai mítosszá.²¹⁷ Számára Mária Teréza uralkodása a hagyományos társadalmi-politikai rend és

²¹⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 2200, f. 8v.

²¹⁶ KRESKAY, 1797. 8.

²¹⁷ A mítosz formálódásához az inszurrekciós irodalom kapcsán lásd: SZENTESI, 2003.

a törvények uralmának virágzó korszakát jelentette (melyet élesen szembeállított a Rákóczi-felkelés reprezentálta szerencsétlen időikkel), s egyik kéziratban maradt versén keresztül – melyben Mária Terézia és a „Magyar Nép” viszonyát anya és fiú metaforájával jellemezte – maga is hozzájárult az uralkodónő halálát követő hazai kultusképzési törekvésekhez.²¹⁸ A mítosszal kapcsolatban a nemzethez mint fia-ihoz forduló anya metaforáját az inszurrekciós vers is átvette, részletesen kifejtve a korona megvédelmezéséért hozott önkéntes áldozat formáit is: míg az idősebb generáció „termékeny földjének javával”, „vagyonnyának jutalmas árúval”, addig az ifjabbak „Egy nyelvel, egy hangal ajánlják élteket, / Egyenlő készséggel ontani véreket.” Kreskay értelemezésében 1741-ben az inszurgensek az uralkodóért, az ősi dicsőségért és a magyar hazáért hozták áldozataikat, majd a nemesi felkelés hadi sikerei vezettek a béke helyreállításához. A vers a diétán segedelmet kérő, a rajnai és az itáliai fronton nehéz katonai helyzetbe került I. Ferenc pozícióját és a nemességtől elvárt cselekvés formáját a mitizált 1741-es szituáció analogiájára értelmezte, s erre hivatkozva törekedett a kortársak mobilizálására.²¹⁹

Bár Kreskay a magyar nemesi nemzet kollektív karakterével és erkölcsével kapcsolatban meglehetősen differenciáltan gondolkodott (például az 1780-ban Molnár Eleknek írt episztolájában, melyben a magyar múlt vadságát, és az ősök agrárius-harcias egyszerűségét a tereziánus időszak gazdagságával állította szembe),²²⁰ ám a buzdítás eszközeként maga is alkalmazta azokat az inszurrekciós propagandairódalomban népszerű „primitivista” közhelyeket, amelyek az egyoldalú maszkulin-harcias nemességeképet erősítették. A személyesen felkelt ifjúság elé az „igaz nemesség” (*vera nobilitas*) toposzának²²¹ egy olyan változatát állította normaként, amely a nagy elődök mintáját követve az inszurrekcióban lehetőséget látott a nemesi cím fegyveres szolgálattal történő megerősítésére, az ősiként felfogott egyszerű, katonai jellegű életforma helyreállítására, amelyet egyaránt fenyegettek a tétlenséggel asszociált hagyományos (vadászat, nők, szerencsejáték) és divatos modern („kényes” tánc, kávéház, „enyelgő” regények olvasása) szokások és szóraközi formák.²²²

Kreskay az 1796–97-es katonai krízishelyzet kapcsán az új típusú háború, illetve a Francia Köztársaság és a forradalmi hadsereg mint „kevély” ellenség képét alapvetően az 1795-ös újvevő szóló didaktikus versekben, illetve az Erdődy huszárokhoz írott buzdításban kifejtett forradalomellenes értelmezési keretek között rajzolta meg. A 18. század közepének dinasztikus érdekekből vívott ún. „kabineti háborúival” szemben (amelyek közé az osztrák örökösödési háború is tartozott) az ideologikus szembenállás síkjára emelte a forradalmi Franciaország és a tradicionális rend védelmét képviselő első koalíció fegyveres szembenállását.²²³ A Kreskay által megalkotott ellenségkép a szerző papi hivatásából fakadóan, hasonlóan az

²¹⁸ BM: 109. sz., XLV., *Nagy Maria Theresia Magyar, 's több Országok Felsőges Királynéja, 's kegyes Annya halálakor*. 1780. 187. Lásd még a *Békesség* vonatkozó jegyzetét (d): KRESKAY, 1806. 32.

²¹⁹ KRESKAY, 1797. 10–11.

²²⁰ BM: 108. XLIV., *Kreskay I. Molnár Eleknek*. 185–187. A datáláshoz: RMK 22, 25. sz., 82.

²²¹ Erről szóló versét már a *Magyar Museum* közzölte. Lásd: MM.

²²² KRESKAY, 1797. 13.

²²³ A folyamathoz a francia és német esetben lásd: LEONHARD, 2008. 111–281.

1795-re írt versekhez, a magyarországi katolikus hitvédelem negatív forradalomértelmezésének számos elemét is beemelte:²²⁴

„Verjétek meg ama kevély ellenséget,
 Ki üzőbe vette az Emberiséget.
 A' Törvényt tapodja, az Eget meg veti,
 A' Szent Hitet, 's Vallást tsúfolva neveti,
 Királyi méltóság tsak játék előtte,
 Rendet, kormányozást nem szenved fölötte.
 A' vak Szabadságnak egy pusztá nevével,
 Mint emberi nemnek szinezett kintsével,
 Az együgyü Népet tsalja, hitegeti,
 Tsalfa rabságba bé-kerittheti.”²²⁵

A vers értelmében a magyar nemesség katonáskodással kapcsolatos kötelességeit és háborús áldozatvállalását a királyához való lojalitása és hazájának védelme mellett a hamis szabadságfogalomra épülő, antimonarchikus, illetve *par excellence* egyház- és vallásellenes forradalmi ideológia propagandisztikus és katonai expanziója is indokoltta tette. A nemesi felkelés ennek szellemében nem csupán „Isten', Törvény, Haza', Király' védelmére” irányult, de a Német-római Birodalom és az örökös tartományok tágabb perspektívájában beemelte a „barátságos” szomszéd nemzetek megsegítésének kötelességét is, s egyúttal „ama kevély Páris' végső veszélyére” indította az inszurgenseket.

Kreskay a háborút nem csupán *bellum iustum*ként, de egyúttal sajátos „vallás-háborúként” fogta fel, ami illeszkedett az osztrák kormányzat által ösztönzött hivatalos propaganda irányvonalához, melyet az uralkodó és különösen a primás az 1796-os diétán tett explicitté a karok és a rendek számára. A háború vallásos jellegének hangsúlyozásában a korabeli német nyelvű kulturális térben alapvetően a felekezeti faktor bizonyult meghatározónak. A 18. század végén a kontinens legjelentősebb katolikus nagyhatalma, a Habsburg Birodalom befolyása alá tartozó katolikus délnémet területeken kezdettől fogva erősebb volt a vallási alapú forradalomellenesség és frankofóbia, mint a protestáns részekben, ahol a háború szakrális, egyúttal patrióta-nemzeti értelmezése az 1813-tól vívott „felszabadító háborúk” („*Befreiungskriege*”) porosz propagandájában erősödött fel. Az első és a második koalíció időszakában a Habsburg-kormányzat törekedett arra, hogy a hivatalos propagandán, s jelentős részben a katolikus egyház intézményrendszerén keresztül a háborút mint a hitért folytatott harcot („*Glaubenskampf*”) tálalja és szakrális legitimációval ruházza fel. Ennek az eljárásnak képezte központi elemét egy olyan ellenségkép megalkotása, amely a lakosság szemében a forradalmi Franciaországot és hadseregét Isten és az emberiség ellenségéként tüntette fel.²²⁶

²²⁴ Ennek elemei rendszeresebb formában – a francia felvilágosodás recepciójának tágabb kontextusába illeszkedve – a korszak prédikációiban is megjelentek: LUKÁCSI, 2013. 117–220, 225.

²²⁵ KRESKAY, 1797. 12.

²²⁶ PLANERT, 2006. 421–428.

A háború kormányzati szándékokkal egybevágó vallásos töltetű átideologizálása a magyarországi hivatalos politikai diskurzus legmagasabb fórumán, az 1796-os diétán is megjelent, ezt a nézőpontot mindenekelőtt az ország legfőbb egyházi méltósága, herceg Batthyány József prímás, bíboros képviselte. Az országgyűlés elején, a főrendek nevében József nádorhoz intézett ceremóniális beszédében, a háború jellegével és céljaival, köztük a rekrisztianizáció küldetésével kapcsolatban a következőképpen fogalmazott: „a’ Francziáknak [...] Kö Falain szegeztessenek-ki a’ kettős Keresztnek Zászlói a’ Kereszténység’ düihös Ellenségének félelmére, meg-aláztatására, és adja Isten! Meg-jobbulására.”²²⁷ Nem sokkal később magyar beszédben adta elő a prímási palotában összegyűlt rendeknek „a’ folyó Háborúbul következhető veszedelmeket ’s azoknak el-távóztatására nézve Ő Felségének az Ország Rendeiben helyheztetett Királyi Bizodalmat”, melyben az országgyűlés céljai között a királyi szék és az ősi alkotmány megerősítése, a nemesi jussok és prerogatívák védelme mellett a hit és vallás megtartására is felhívta a figyelmet. A hercegprímás a királyi prepozíciók átadása alkalmával az uralkodóhoz intézve szavait ismételtelen felidézte, hogy az ellenség többek között a vallás eltörlésére törekszik.²²⁸

Kreskay költeménye utolsó néhány sorában, a nemesi felkelés feladatait az intézmény hagyományos honvédelmi funkcióján jócskán túlmutatóan tehát egy új, ideologikus háborúkonceptió mentén fogalmazta újra. Egy olyan víziót jelenített meg, melyben a magyar nemesség szövetségeseivel karöltve magával a jakobinus terrorttal azonosított forradalommal és annak a szabadság helytelen fogalmára épülő ideológiájával számol le, ezáltal biztosítva a békét Európa számára. Az inszurgensek számára a dicsőség templomába való bebocsájtás és egy emlékoszlop ígértével megelőlegezte majdani győztes tetteik kollektív memóriában való megőrzését is.²²⁹

„Látom Nemzetemet a’ győzödelemben:
Mint a’ vak Szabadság’ ámított fájáról,
Jámbor vérrel festett rút nyaktilójáról,
Tarka kokardáit Pá[r]is’ piattzában
A’ Magyar Iffjuság tépi haragjában,
És diadalmának emlékezetére
Egy márvány oszlopot épitt közepére,
Hol Károly Vezérnek hadi böltessége,
’S a’ Magyar Iffjuság’ nemes vitézsége,
Horváth’, Német’, ’s Olasz’ hiv szövetségével,
Fel mettzve leszsz arany betűknek jegyével.”²³⁰

²²⁷ *Napló*, 1796. 8. A beszéd eredetileg latinul hangzott el: „ut in Moenibus Gallorum [...], figantur expansa duplicatae Crucis Vexilla, Christianitatis feroci hosti ad terorem, humiliationem, & det Deus, ad Emandationem.”

²²⁸ *Napló*, 1796: 13, 16.

²²⁹ Ehhez részletesen lásd: PORKOLÁB, 2005.

²³⁰ KRESKAY, 1797. 15. „Pátizs” emend.

A Békesség (1806)

Kreskay kiadott versei és kéziratai között sincs nyoma annak, hogy 1800–1801-ben inszurrekciós vagy egyéb háborús verset írt volna. A harmadik koalíciós háború során az uralkodó szokás szerint csak végső eszközként fordult a nemesi felkeléshez. A rövid, november 7-én végződő diéta eredményeképp az 1805:1. tc.-kel a károk és rendek „ősi lelkesedéstől lángolva [...] egy szívvel-lélekkel elhatározták az ország általános fölkelését”. A katonai helyzet válságosra fordulása miatt a nádor, hogy ne rontsa az esetleges fegyverszünet esélyeit, már november 8-án felfüggesztette a felkelő csapatok kiállítását (de nem a felkelésre való kötelezettséget) a Dunántúlon és a dunáninnyi megyék egy részében. Mivel november 12-én a franciák bevonultak Bécsbe, a szervezést hamarosan újraindította az uralkodó. 15-én francia csapatok lépték át a magyar határt, Napóleon pedig Davout marsall útján 26-án Pozsonyból kiáltványt bocsátott ki a magyarokhoz.²³¹ Az orosz és osztrák csapatok december 2-i katasztrofális austerlitz-i vereségét követően december 6-án sor került a fegyverszünet aláírására. A Dunántúlon sok helyütt, például Fejér és Veszprém vármegyékben még a felkelő csapatok összevonása és szemléje sem történhetett meg.²³² Az 1805. december 26-án megkötött pozsonyi béke nem jelentette az összegyűlt nagyjából 20.000 inszurgens azonnali feloszlását, erre csak a következő év februárjának végén került sor.

A pozsonyi béke megpecsételte a Német-római Birodalom sorsát és súlyos következményekkel járt Ausztriára nézve: a Habsburgok Trieszt kivételével elvesztették olaszországi birtokaikat, Vorarlberg és Tirol pedig Bajorországhoz került. Mint már szó esett róla, Kreskay 1806-ban a békekötés alkalmából *Békesség* címmel színpadra és zenére szánt allegorizáló énekes játékot jelentetett meg,²³³ arról azonban nem tudni, hogy ezt valaha is előadták volna. E munkában az egykori pálos házi káplán politikai szótárában kulcsszerepet játszó pozitív fogalmi triász, a „Hívség” (alattvalói hűség), az „Igazság” (igazságosság) és a „Békesség” isten-asszonyai dialogizáltak egymással énekes formában a budai királyi palotában. A darab nádornak szóló dedikációját Kreskay mint a főherceg „*Alázatos engedelmes, Káplánnya, és Szolgája*”, 1806. január 10-ére, Pápára keltezte. A nyomtatvány immár nem Patzkónál Pesten, hanem a Veszprém városában működő, alapvetően a város, a püspökség és a megye igényeit kiszolgáló Számmér-nyomdában jelent meg, ahogyan három évvel később az 1809-es inszurrekciós költemény is.²³⁴

Az énekes játék a legutóbbi háborúhoz vezető okokat alapvetően a korábbi forradalomellenes és inszurrekciós költeményeiben kifejtett keretek között beszélte el: a forradalom előtti Európa idealizált politikai és morális rendjét mint aranykort állította szembe forradalom által okozott felfordulással, melyet a szabadság helytelenül értelmezett fogalmának uralmából eredeztetett.²³⁵ Kreskay a hagyományos

²³¹ GYALÓKAY, 1925. 281.

²³² Fejér megye és Székesfehérvár példáján részletesen lásd: VIZI, 2014. 141–157.

²³³ A nyomtatványhoz képest a vers számos stilisztikai javítást tartalmazó tisztázatot lásd: OSZK Kt. Quart. Hung. 202. f. 25r–45v.

²³⁴ Mivel a veszprémi Számmér nyomda iratanyaga nincs meg. A nyomdához egyébként több inszurrekciós kiadvány is köthető, melyek az 1797-es, illetve az 1809-es felkelés kapcsán jelentek meg.

²³⁵ KRESKAY, 1806. 16.

rend pusztulása kapcsán szokása szerint hosszan sorolta a vallást és a katolikus egyházat ért károkat, külön kitérve a VI. Piusz pápát ért megpróbáltatásokra is,²³⁶ melyekért általában véve a forradalmat tette felelőssé.

A békét üdvözlő darabban új elemnek számított Napóleon szerepeltetése, Kreskay azonban nem tisztázta világosan a francia császár forradalomhoz való viszonyát. Bár a forradalmat és következményeit továbbra is egyértelműen negatív színben tüntette fel, a francia császár személyével kapcsolatban óvatosabban fogalmazott. Ez mindenekelőtt a mű általánosabb (politikai) funkciójából fakadt. A forradalmi ideológia démonizálását leszámítva nem volt célja az ellenségképzés, ugyanis nem harcra buzdított, hanem a szerencsétlen háborút és a megalázó békét igyekezett legitimálni, illetve az eloszlás kapcsán biztosítani a harcra nem vetett inszurrekció és a nemesség önfeláldozásának jelentőségét a birodalom, a dinasztia és az ország nézőpontjából. Napóleon képének kialakításában minden bizonnyal közrejátszottak az egyik pillanatról a másikra felemelkedő „nagy emberrel” és az általa kialakított karizmatikus uralommal való szembesülés tapasztalatának elbeszélésére forgalomban lévő korabeli értelmezési minták is.²³⁷ Napóleon alakja a korban alapvetően értéktelítetten, mitizált formában jelent meg, a pozitív kultusz közvetlen vagy közvetett kialakításának előmozdítója éppen maga a császár volt, aki az 1796-os itáliai hadjárat óta tudatosan építette önmaga nyilvános imágóját.²³⁸

Kreskay e munkájában a francia császár alapvetően tiszteletre méltó nagy személyiségként, mint becsvágyó, hódító hadvezér, „bajnok lélek” jelent meg, aki egyúttal mint „nagyszívű Ellenség” kötött békét Ferenc császárral. Kreskay a két uralkodó között december 4-én, az austerlitz csatát követően lezajlott beszélgetése kapcsán Napóleon nagylelkűségét és kegyelmét hangsúlyozta.²³⁹ A szcénát a mű jegyzetei között valószínűleg korabeli újsághírek alapján, hosszabban is ismertetete. Az e jelenetben rejlő propagandaérték kiaknázására francia oldalról is komoly törekvések irányultak,²⁴⁰ ugyanakkor a Habsburg-udvar a vesztes háború és a súlyos feltételekkel aláírt béke Kreskay interpretációjában I. Napóleon és II. Ferenc császárok mint egyenrangú felek jelentek meg, amikor a véres austerlitz csatát követően „a' Frantzia Tábor' külső vígyázattjai előtt össze menvén, egymást megölelték, 's két óránál tovább beszélgettek egymással, mellyből köz-akarathból-való Fegyver-szünet következett, 's a' Posonyi Frigy-kötés lón a' vége”.²⁴¹

²³⁶ KRESKAY, 1806. 15, 32. A pápát a franciák először megfosztották francia birtokaitól, majd elfoglalták és kirabolták az Egyházi Államot, végül Franciaországba hurcolták, ahol 1799-ben, Valence-ban meghalt.

²³⁷ Napóleon mitizációjának korabeli alakváltozataihoz („a forradalom generálisa”, a „forradalom megszeliődítője”, „nemzeti ellenség” stb.) a német és európai irodalmi nyilvánosságban lásd: BESSLICH, 2007. 41–117.

²³⁸ A napóleoni propaganda működéséhez részletesen lásd: HOLTMAN, 1950; HANLEY, 2005.

²³⁹ KRESKAY, 1806. 24–25.

²⁴⁰ Napóleon 1806. március 3-i rendeletével 18 festmény elkészítésére adott megbízást, azzal a céllal, hogy azok uralmának jelentős pillanatait nyilvánosan reprezentálják a Tuileriákban található Galerie de Diane-ban. Ezek közül hét kép a győztes 1805-ös hadjáratához kapcsolódott. Antoine-Jean Gros I. Napóleon és II. Ferenc találkozását megörökítő képét csak 1812-ben fejezte be. Lásd: HUGUENAUD, 2005.

²⁴¹ KRESKAY, 1806. 32.

A darab szorosán kapcsolódott a végül be nem vetett nemesi felkelés demobilizációjának folyamatához is. 1805-ben az inszurrekció érdemi katonai szerepet már nem játszhatott. Kreskay szerint ugyanakkor a nemesség hűségéről tett tanúbizonyságot, József nádor parancsnoksága alatt teljesítette honvédelmi kötelességét, és ezzel maga is hozzájárult a „jósívű, 's Népét kedvellő” uralkodó által szerzett békéhez. Kreskay vonatkozó jegyzeteiben a katonai készenlét fenntartásának szükségességére figyelmeztette olvasóit, mikor azt hangsúlyozta, hogy hasonló „veszedelmes környűllállások [...] mászszor-is, sőt ezentúl talán könnyebben előfordulhatnak”. Ennek érdekében az „ősi”, harcias nemzetkarakter helyreállítására buzdított, valamint kifejezte abbéli reményét, hogy a magyarok jövődő háborúban bizonyítandó hűségét és bátorságát az uralkodó a magasabb katonai rendfokozatokhoz való hozzáféréssel fogja jutalmazni. A verses játék méltatta az igazságos fejedelmet, a dinasztíát és a hadvezér főhercegek bajnoki erényeit, valamint érdemeik elismeréséről biztosítva szimbolikusan visszabocsátotta otthonukba a felkelőket. Végül a társadalmi-politikai stabilitás megőrzésének szükségességét nyomatékosítva felszólította az országot arra, hogy a jövőben is maradjon hűséges az uralkodóhoz, és a nemességet, illetve polgárságot pedig arra, hogy a „nemzeti” szabadságukat továbbra is törvényes keretek között gyakorolják.²⁴²

Kreskay 1809-es inszurrekciós verse

Az 1809-es felkelés alkalmára írott buzdító versét Kreskay nagy valószínűséggel saját költségén nyomtatta ki Veszprémben a város, a megye, illetve a régió egyházi és világi igényeit kiszolgáló Számmer Kláránál, majd levélmelléklet formájában, illetve személyesen terjesztette ismerősei körében. Az 1809-es költemény, bár ajánlást nem tartalmazott, illeszkedett a korábbi háborús-inszurrekciós versek dedikációinak koncepciójába, ugyanis az idős egykori pálos egy példányt már március 9-én eljuttatott a felkelés szervezését koordináló nádor hivatalába is: az inszurrekció hivatalos naplójában szerepel egy feljegyzés arról, hogy „Kreskay Imre buzdító verseket ad ki a' Felkelő M. Nemességhez”.²⁴³

Minden bizonnyal a megyékben elkezdődő inszurrekciós mozgósítás hírére tette ezt. A háború megindításáról az udvari „háborús párt” győzelmével február 8-án született döntés Bécsben.²⁴⁴ Az uralkodó utasítására a nádor és a hercegprímás február-áprilisban egy propagandakörút keretei között személyesen kereste fel a magyarországi vármegyéket azért, hogy további áldozatokra buzdítsa a rendeket: Józsefnek a dunántúli és tiszántúli, Károly Ambrusnak a dunáninneni és tiszáninneni vármegyék jutottak. A megyék a főhercegeket ünnepélyes keretek között fogadták, látogatásuk jelentős társadalmi eseménynek számított, melyen a megyei egyházi és világi elitek képviseltették magukat.²⁴⁵ Kreskay ekkori szűkebb pátriájába, Veszprémben megyébe március 7-én érkezett meg a nádor: a megyeha-

²⁴² KRESKAY, 1806. 28–31.

²⁴³ MTAK Kt. K 772. f. 60v. 32. sz., 1809. március 9.

²⁴⁴ JNÉ I/2: 226.

²⁴⁵ KISFALUDY, 1931. 75–76; JNÉ I/2: 227–229.

táron deputáció fogadta, majd a rendekkel együtt Pápán díszközgyűlésen vett részt.²⁴⁶ József főherceg egy nappal később az uralkodónak tömören összefoglalva tapasztalatait, Veszprém áldozatkészségéről számolt be.²⁴⁷ A megyében a háborús mobilizáció kezdetét ez a nádor részvételével tartott ünnepélyes közgyűlés jelentette,²⁴⁸ itt olvasták fel latinul és magyarul az uralkodó február 19-i leiratát, amely felszólította a törvényhatóságokat a diétán megígért 20.000 újonc kiállítására és a „Ns. Felkelő seregek mentül előbb fegyverben való gyakorlására”.²⁴⁹ Egy héttel később a nemesség első mustrájára kirendelt deputáció már be is nyújtotta jelentését a megyének.²⁵⁰ Ekkor ugyan még nem volt éles háborús helyzet, ám a közügyekben kicsit is tájékozottak már sejtették, hogy az osztrák császár és Napóleon között az újabb fegyveres konfliktus kitörése csak idő kérdése.

Kreskay költeményének megjelenése nemcsak a háború kezdetét (április 10-én lépték át az osztrák csapatok az Innt), de a nemességet a király és az ország, a nemesi nemzet védelmében fegyverkezésre buzdító – ugyanakkor az ellenség és Napóleon megnevezését és a franciákra tett direkt utalásokat felsőbb utasításra elkerülő – Kisfaludy Sándor által fogalmazott „félhivatalos” *Hazafiúi Szózat* és a felkelést harcba szólító hivatalos leiratok és proklamációk megjelenését is megelőzte. Veszprémben csak április 27-én hirdették ki az uralkodó Altheimben, április 10-án kelt parancsolatát,²⁵¹ amely arra hivatkozva, hogy „a Birodalom Bátorsága, disze, és függetlensége egyedül Fegyverrel védelmezethetik”, kihirdette a háborút és a nemesi felkelést.²⁵² Kreskay versét nem sokkal a háború kitörését követően, 1809. április 20-i számának toldalékában, Ángyán János veszprémi kálvinista prédikátor József nádort megyei látogatása alkalmából üdvözlő költeményével együtt közölte a Decsy Sámuel és Pánczél Dániel által szerkesztett *Bécsi Magyar Kurír* is.²⁵³ A vers nyolcadrét aprónyomatvány formájában, illetve a bécsi magyar újságban megjelent változatai között az ortográfiai eltérések és néhány apróbb, tartalmi elemeket nem érintő változtatáson túl akadt egy igen komoly különbség is: míg az előbbi 11, addig az utóbbi változat 20 versszakos volt.²⁵⁴ A nyomtatványból többek között hiányoztak az uralkodót, a nádort, Károly Ambrus primást és Károly főherceget laudáló sorok.

Az, hogy az 1809-es inszurrekciós vers is magyar nyelven, párosrímeiben íródott, illeszkedett Kreskay nyilvánosság elé szánt politikai-háborús munkáival kapcsolatos implicit koncepciójába, illetve általánosabban a nemzeti nyelvű költészettel kapcsolatban – többek között a *Magyar Museum* szerzőihez intézett nyílt levélben – kifejtett elképzeléseihez is. A költemény az általánosság magas fokán alkalmazott Spárta-toposzt leszámítva, a verselésen túl is teljesen eltávolodott

²⁴⁶ MNL VeML, IV.1.a. 1809. március 7., 137. sz., 87–89. Hogy Kreskay időnként megjelent-e a közeleli Pápán tartott *generalis congregatió*kon, annak nincs nyoma, a jegyzőkönyvek a megyei tisztek mellett csak a tekintélyesebb táblabírákat sorolták fel.

²⁴⁷ JNI III: 395–396, 64. sz. 1809. március 8., Buda.

²⁴⁸ A megyei adminisztráció speciális feladataihoz és működéséhez 1809-ben lásd: HUDI, 2006b.

²⁴⁹ A leiratot lásd: MNL VeML IV. 1.b. 1809. március 7., 137. sz.

²⁵⁰ MNL VeML, IV.1.a. 1809. március 14., 138. sz., 89.

²⁵¹ MNL VeML, IV.1.b. 1809. április 27., 1. sz.

²⁵² MNL VeML, IV.1.a. 1809. április 27., 1. sz., 138.

²⁵³ MK, 1809. ápr. 20. Toldalék. 19–24. Ángyán verse a nádor veszprémi látogatása kapcsán íródott.

²⁵⁴ A címlap és a mottót tartalmazó oldalt lásd: OSZK Kt. Quart. Hung. 2199. f. 1r–v. A vers kéziratát: OSZK Kt. 2202. f. 79r–88v. (A foliók rosszul számozottak.)

a korszak inszurrekciós poézisében és általában az alkalmi költészetben erőteljesen jelenlévő klasszicizáló paradigma jellemző eszköztáráról, csakúgy, mint az allegorizálástól, melyekkel Kreskay korlátozottan, de saját korábbi háborúkhöz kapcsolódó verseiben is élt. Néhány utalást leszámítva a versből immáron elmaradt a „vallásháborús” retorika alkalmazása is.

Kreskay 1809-es buzdító költeménye radikalizmusában a forradalmi ideológia elleni harcra buzdító 1797-es inszurrekciós verset idézte, ám a versben megjelent ellenség maga Napóleon mitizált alakja lett. A költemény első versszakai a nemesség honvédelmi kötelességeit tudatosítva buzdították felkelésre az országot a haza, az „angyali” eredetű korona, illetve az atyaként tisztelt uralkodó védelmére hivatkozva. Kreskay a nemes inszurgensek mobilizációját Spárta mint harcias, védekező állam toposzának segítségével az első versszakokban alapvetően a honvédő háború kontextusában láttatta.²⁵⁵ A vers számos különböző érveléssel igyekezett motiválni a nemességet kötelességei teljesítésére: hivatkozott a nemesi ősök példájára és a *vera nobilitas* toposzára, utalt a vitézi tettekért kiérdemelt dicsőség klasszikus-humanista paradigmájára, a haza szeretetének imperatívuszára, illetve az Isten és az igazságosság által legitimált fegyverkezésre is. Kreskay egyik legfontosabb érve azonban a megszólítottak kiváltságos jogi helyzetének fenntartásához fűződő érdekekre apellált, s a nemesi szabadság racionálisan belátható értékére, illetve ennek kapcsán arra a fenyegetésre (implicite a *Code Napoléon* bevezetésére) hívta fel a figyelmet, amit Napóleon és egy esetleges francia megszállás a hagyományos magyar jogrendre nézve jelentett:

„Mert ha meggyózi Népünket,
Vége Szabadságunknak,
Elrontya Szent Törvényünket,
Vége Nemes Rangunknak.”²⁵⁶

Bár a francia császár nevét a háború kontextusában a kor egyéb mozgósítást szolgáló propagandatermékeihez hasonlóan Kreskay sem írta le, a vers ellenségképét egyértelműen Napóleon alakja köré építette fel. Ennek megalkotásához számos, a császár személyével kapcsolatos korabeli negatív toposzt és sztereotípiát felvontatott: Napóleonra mint „Frantzia agyar”-ra, a „Szerentse”, illetve a „Dölfösség” fiára utalt, továbbá kimerítő katalógusát adta jellemző bűneinek is (góg, telhetlenség, „hamislelkűség” stb.). A költemény által közvetített Napóleon-kép a vers eltérő funkciójából és politikai kontextusából fakadóan különösen az 1806-os békét ünneplő énekes darabban ábrázolt imágóval összevetve tűnik radikálisnak, mely a francia császárt ugyan hódító hadvezérként mutatta be, de az austerlitz-i szcénán keresztül egyúttal mint a nagyvonalúság erényével felruházott császárt jelenítette meg. Az 1809-es versben Kreskay a háborúkat és az azokkal járó értelmetlen öldöklést Napóleon kevélységéből eredeztetett világhódító ambícióival magyarázta,

²⁵⁵ A Spárta-toposz alkalmazásához lásd: NAGY, 2013. Már a vers mottója, melyet valószínűleg maga Kreskay alkotott egy a korban több formában is előforduló proverbiumból, is erre utalt: „*Vade Fili! Spartam orna.*”

²⁵⁶ KRESKAY, 1809. 6.

mely más okból, de a forradalomhoz hasonlóan ugyanúgy veszélyt jelentett a békére és a hagyományos rendre. A forradalmi háborúk kapcsán kialakított ellenségkonstrukciót új tartalommal töltve fel, immáron a francia császár jelent meg az emberiség és a nemesi nemzet ellenségeként. A forradalom időszakával szemben a háborús fenyegetettség ebben az esetben tehát már nem kártékony eszmék folyományaként, nem egy tágabb közösség vagy elit kollektív, hanem egy jelentős személyiség individuális bűneinek következményeként jelent meg.

A versben igazán radikális a nemesi inszurrekciót a Napóleon uralmával és személyével szemben viselt háborúra felszólító üzenete és ennek szókimondó hangneme volt. Ez jócskán túllépett a mozgósítást a honvédelem érdekében szorgalmazó strófákban kifejtett üzeneten és a korszak nyomtatott nyilvánosságában a felkeléssel és a francia császárral kapcsolatban uralkodó paneleken is. Kreskay buzdító költeményének vonatkozó strófái nem csupán Napóleonnal kapcsolatban fogalmaztak szokatlan nyíltsággal és durvasággal, de a nemesi felkelők feladatait és a háború céljait illetően is. Az inszurgensek feladata a vers szerint már nem pusztán a honvédelem, hanem a francia császárnak mint a béke felforgatójának egy támadó háborúval történő elpusztítása lett:

„Lóra, Nemes Legény! lóra,
Rántsd ki éles kardodat,
Az Ember-vért pazarlóra
Nyújtsd öldöklő karodat:
Nemzetednek gúnyolóját
Rabság' gyalázattyával,
'S az Országok' pusztítóját
Büntesd önn' halálával.

[...]

Az egész Világ' Urává
Akar a' gőgös lenni:
Királyoknak Királyává
Akarja magát tenni:
Tanítsd meg őt fegyvereddel
Önn' emberi sorsára,
Útasítsd vitéz kezeddél
Az Halál' Országára.

[...]

Vagy Kergesd vissza Honnyába
Békünk' falzavaróját,
Páris' néptelen Várába
Más' javok pusztítóját:
Hogy a' Frantzja Nem' véérért
Öltözvén vas-békóban,
Elvesztegetett Népéért
Adózzon Nyaktílóban.”²⁵⁷

²⁵⁷ KRESKAY, 1809. 5, 7–8.

A *Buzdított Versek* Napóleon-ellenes radikalizmusa és harcias nyíltsága különösen a vers megjelenésének időpontját (március eleje) ismerve különösen szembevetendő. Az összességében rövid, de egyes részletkérdéseket illetően gyakorta nagy intenzitású diétai vitákat követően megszületett 1808:2. tc. az inszurrekció mobilizálásával kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az uralkodó, ha „három év alatt háborúval támadtatnék meg és ha oly ellenséges hatalom, melyet a rendes hadsereg nem bírna föltartóztatni és nyilvánvaló betörés fenyegetné az országot [...] előleges országgyűlés nélkül [...] az ország védelmére összehívhasza” a felkelést. A törvény 16. §-a lehetővé tette a felkelésnek az országhatárokon kívüli megelőző jellegű honvédelmi bevetését is, ám kizárólag abban az esetben, amennyiben „az ellenség a német örökös tartományok valamelyikébe tényleg betört és a rendes hadsereg az ellenség erejét többé föltartani nem tudván s visszavonulván, magát az országot fenyegeti a becsapás”. A bécsi udvar, bár már 1808-tól egy támadó háborút készített elő (ami aztán nagyon hamar védekezésbe ment át), ám az inszurrekció a rendek ekkori meggyőződéséhez igazodva még ezen belül is megőrizte volna az alapvetően az országterületre korlátozódó honvédelmi funkcióját. A versnek a magyar nemesség és a nemesi felkelés szerepére és feladataira vonatkozó egyes strófái ezzel szemben a király és a dinasztia, illetve a haza és a szabad nemesi nemzet védelmének örve alatt a hódító francia császár ellen indított offenzív, megtorló háború víziójával igyekeztek motiválni az érintetteket. Ez azonban explicit módon a császár személye, s nem az expanzió eszközként és a háborúk elszenvedőjeként láttatott francia nép vagy a Grande Armée ellen irányult. Hovatovább Kreskaynak Napóleon Párizsba való visszaűzésére, bebörtönzésére és kivégzésére utaló sorai egy győztes háború hozadékaként éppen a franciák felszabadítását helyezték kilátásba.

Kritikai reakciók a Buzdított Versekre: Horvát István és Pázmándi Horvát Endre

Horvát István pest-budai naplójának 1809. július 27-ére keletkezett bejegyzésében említette, hogy a Ferenczy János ügyvéd és földrajztudós barátja reggel bemutatta neki Kreskay Imre „Ex-Paulinus Atyát”. Kreskay Ferenczyn keresztül azért fordult Horváthoz, Ürményi József fiainak tanítójához, hogy „esedező levelét, mellyben zsoldának nagyobbíttatását kéri” rajta keresztül juttassa el az országbíróhoz. Ő erre ígéretet tett és naplója tanúsága szerint továbbította is a kérelmet Ürményinek, hogy eredménnyel járt-e, nem tudjuk. Horvát a volt pálos papnál Pázmándi Horvát Endre felől érdeklődött, akit az eszerint ismert vagy ismerhetett (Tét amúgy igen közel feküdt Ihászhoz és Pápához). Bár Pázmándiról Kreskay érdemleges információval nem tudott szolgálni, ám az alkalmat megragadva „ki huzott zsebéből némelly általa készítették verseket”: az 1809-es inszurrekciós költeményét.

Az időről-időre a Habsburgoktól való elszakadással kacérkodó, az osztrák oldalról kirobantott háború céljával, ugyanakkor Napóleon függetlenségi ajánlatával szemben is szkeptikus Horvát „gyáva motskolódás[nak]” tartotta a szöveget, különösen azt a helyét, amely Napóleon „nyak tilóra kárhoztatja a Párisi piacon”. Úgy vélte, ez a „durvaság” sem az „Ekleziái Mansuetudóval”, sem a „józan okossággal”,

sem pedig az emberséggel és a természetjoggal nem fér össze. Kritikája mindezen túl két alapvető problémára mutatott rá a verssel kapcsolatban. Egyfelől arra, hogy Napóleon mint egy nemzet fejedelme „nem mindjárt nyaktiló alá való, és maga a' köz katona ellen is mérséklést parantsol az ellenségeskedésekben a' józan ész szova, ha az el fogatott is”. Másrészt pedig arra, hogy a versben tapasztalható „durvaság” nem illik a magyar inszurrekcióhoz. Horvát, aki maga is elismerte Napóleon hadvezéri képességeit (felidézve a július 5–6-i wagrami csatában a franciák Markgrafneusiedlnél Károly főherceg csapatai felett aratott győzelmét), összességében azonban úgy vélte, hogy a francia császárnak „az e' féle Poétai szidalmak, és káromlások semmit sem árthatnak”. Horvát kritikájából – számolva a háború ügyét illető osztrákellenes elfogultságával – egy, a háborús és inszurrekciós propagandával kapcsolatos normatív elképzelés rajzolódik ki, amely racionális és etikai alapokon állított mércét a nemesi nemzetet reprezentáló felkelést mozgósító munkák elé.²⁵⁸ A Horvát által kritizált versszakok egyébként a *Magyar Kurir*-ban és az aprónyomtatványban is egyaránt szerepeltek.

Horvát az érintettől azt is megtudta, hogy amikor a francia csapatok június 12-től 22-ig megszállták Pápát,²⁵⁹ az ott tartózkodó Kreskay attól félt, hogy versei miatt felelősségre vonják a katonai hatóságok. Ez ugyan ez nem következett be, de mindenesetre a megszálló csapatok számára 12-én, Eugen de Beauharnais, itáliai alkirály által engedélyezett kétórás szabadrablás őt is érzékenyen érintette: a fosztogató katonák elrabolták 60 forintot érő ezüst zsebóráját és különleges angliai borotváját is.²⁶⁰ Az a buzgalom, amellyel az idős egykori pálos a július 12-i zsnaimi fegyverszünetet követően továbbra is személyesen igyekezett terjeszteni saját versét, Kreskay erős elkötelezettségét mutatja a Napóleon-ellenes háború és a nemesi felkelés ügye iránt.

Pázmándi Horvát Endre tétí plébános egy évvel a háború után, 1810. november 4-én Horvát Istvánnak írott levelét szinte teljes egészében az elmúlt háború, különösen az inszurrekció ügyének szentelte.²⁶¹ E levélben számolt be részletesen a Kreskay versére adott reakcióiról is. Pázmándi Horvát Pest-Budán nevelősködő barátjához igen hasonlóan vélekedett a költeményről: „Már Körmend alatt táborozott a' Frantzia, amikor Pápárúl Kreskay Imrének buzdító verseit kaptam. Elfogott a' méreg olvastomban, hogy egy magát régi Poétának tartó olly felséges Tágyat hitvány béka rekegással mert nem annyira elénekelni, mint bútsuztatni.”

A tétí plébános elbeszélése szerint, bár az eset épp szombat este történt, másnapra pedig prédikációval kellett volna készülnie, haragjában inkább tollat ragadott és megírta saját vitézi versét „a' bozogányos vitéz magyaroknak”.²⁶² Ezt követően rögtön vasárnap délután Győrbe utazott, ahol megbízta egy Szipóts Mihály nevű ismerősét (aki egyébként orvostanhallgató volt Pesten)²⁶³ a kézirat korrekciójával

²⁵⁸ Hasonlóan tett egyébként levelezésében Kazinczy Ferenc is.

²⁵⁹ HUDI, 2006b. 203–204.

²⁶⁰ MEZEI, 2006. 224–225.

²⁶¹ OSZK Kt. Levelestár. *Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak, Tét, 1810. november 2.*

²⁶² PÁZMÁNDI HORVÁT, 1809.

²⁶³ Horvát István naplójába szó szerint beiktatta Horvát Endre egyik korábbi levelének Szipótsra vonatkozó részét, melyből kiderül, hogy az illető korábban Rumbach Sebestyén tiszteletére egy ódát kért a tétí plébánostól, melyet ki szándékozott nyomtatni: HORVÁT, 1967. 258.

és kinyomtatásával (a Streibig Ilona-féle nyomdában), aki azonban nem végezte megfelelően a javításokat. A vers tehát már egy olyan pillanatban született, amikor a francia csapatok az ország területén voltak, s ezért is igyekezett Pázmándi Horvát még az ellenség várható megérkezése előtt kinyomtatni azokat.

Pázmándi Horvát Endrének – akire Fábchich József poétikai órái mellett első-sorban korának deákos költészete gyakorolt nagy hatást – az 1809-es inszurrekció idejéig néhány alkalmi költeménye ugyan már megjelent, azonban jó kapcsolatai ellenére sem számított országos körben ismert poétának.²⁶⁴ Három győri káplán korábban írt alkalmi verse egyházi előjárókhoz szólt, ezek közé tartozik első nyomtatásban megjelent munkája is, mely Márton János kanonok névnapjára készült. 1806 márciusától kapott saját parókiát a Győr megyei Tét községben, ebben az évben jelent meg Vilt József győri püspöki beiktatására készült költeménye és 1807-ben feltehetően a megbízó költségén Sárközi Zsigmondné, Darányi Julianna temetésére készített halotti beszéde is. Korai lírikusi munkásságának másik szeletét a szűk körű kéziratos használatra szánt szatirikus epigrammák képezték.²⁶⁵ Plébánosi teendőinek ellátása azonban saját bevallása szerint nem hagyott túl nagy teret a költészet művelésére: „Egy átaljában, Gazdálkodásom, és Egyházi hivatalom olly szoros kollát közé vesznek, hogy a' könyvekhez, irogatáshoz csak Isten nevében járhatok.”²⁶⁶

Bár Kreskay versének kritikáját illetően Horvát Istvánnal ellentétben nem bocsátkozott különösebb részletekbe, annyi bizonyos, hogy hozzá hasonlóan azt a tárgy magasztosságához nem tartotta méltónak. Éles bírálatának egyszerre lehetnek tartalmi és formai okai. Leveléből ugyanakkor az is kiderül, hogy saját buzdító versét sem tartotta sikerültnek: „Már vissza utamban sok nem tetszett, sőt még azt is meg bántam, hogy bele kaptam, gondolván, hogy a' Tudós Hazafiak közül többen is találkoznak, kik a' Nemzetnek felfegyverkezését, annak érdeme szerént szerentsébb etsettel megdicsóítik.” A költő monográfusa, Weisbecker Ede szerint meglátszik a versen, hogy gyorsan készült, amit leginkább a korban szokásos mitológiai apparátus hiánya mutat, ám egyúttal azt Pázmándi Horvát „költői alkotásainak legelsői közé” sorolta.²⁶⁷ A vers mottójából sejthetjük, hogy kit tartott a kor irodalmából a vitézi költészet mércéjének: Virág Benedeket,²⁶⁸ aki bár 1797–98 óta nem írt inszurrekciós verset, munkái intertextuálisan többször előkerültek az 1809-es nemesi felkelés propagandájában is, többek között Kisfaludy Sándornál.

Mindezek ellenére a költemény igen jelentős sikert aratott. A versről, több más hasonló, változó politikai és esztétikai színvonalú inszurrekciós propaganda-nyomtatvány között a Kultsár István által szerkesztett, s május 13-at követően az ország egyetlen magyar nyelvű lapjaként működő *Hazai és Külföldi Tudósítások* is hírt adott.²⁶⁹ Streibig győri kiadását – valószínűleg a vers szerzőjének tudta nélkül – a szombathelyi Perger Ferenc-féle nyomda, majd a nyomdahely megjelölése nélkül az Egyetemi Nyomda kiadásai követték, melyek alapvetően csak a betűtípusokban és a díszítésre használt nyomdai klisék alkalmazásában különböztek egymástól. Az

²⁶⁴ Első fennmaradt verséről csak 1802-ből van tudomásunk. WAISBECKER, 1927. 11.

²⁶⁵ WAISBECKER, 1927. 17–20.

²⁶⁶ OSZK Kt. Levelestár. Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak, Tét, 1808. február 7. f. 2v.

²⁶⁷ WAISBECKER, 1927. 26.

²⁶⁸ Gróf Forgács Miklós emlékezete, 1795.

²⁶⁹ HKT, 1809, I, 40. sz., május 20. 320.

utóbbi kiadást talán maga Kultsár intézhette, a szöveget ugyanis nemcsak különálló nyomtatványként, de a *Hazai és külföldi Tudósítások* mellékleteként megjelent haditudósításokat és egyéb háborúval kapcsolatos szövegeket magában foglaló *Gyűjtemény* részeként is terjesztették. Később maga Horvát Endre öt kiadását látta, megemlítve, hogy „[v]annak, kik hatot emlegetnek”,²⁷⁰ Petrik bibliográfiája pedig hat változatlan utánnyomásról tett említést.²⁷¹ Bár a pontos példányszámokról nem állnak rendelkezésre adatok, de megkockáztatható az állítás, hogy ez a vers lehetett az 1809-es háború magyarországi propagandájának az egyik legnépszerűbb, s legnagyobb példányszámban megjelent költői szövege. Egy példány – feltehetően az egyetemi nyomda rejtett nyomdahely alatt kijött nyomtatványa – Kazinczy Ferenchez is eljutott,²⁷² annak azonban nincs nyoma, hogy véleményezte volna a művet. Horvát kisebb költeményes munkáinak 1832-es kiadásába jelentős javításokkal bár, de felvette ezt a saját mércéi szerint kevésbé sikerült verset is, amit az olvasói igényekkel indokolt, hangsúlyozva, hogy azt a felkelés demobilizációja óta is számos érdeklődő kereste.²⁷³ Ez azt jelzi, hogy ez a szerzője eredeti szándékát tekintve alkalmi használatra szánt, ráadásul tökéletlen munka, ahelyett, hogy más propagandaszövegekhez hasonlóan elavult volna, egy, feltehetően a felkelésben valamilyen formában érintett literátus nemességéből kikerülő olvasói kör számára új funkcióban, de továbbra is használatban maradt. Ez egyúttal arra is rámutat, hogy az 1809-es felkelés emlékezete nem tűnt el nyomtalanul, sőt a 19. század első felében egy bizonyos réteg számára – amelynek legismertebb képviselője egyébként Kisfaludy Sándor volt – a nemesi-nemzeti kollektív identitástudat egyik építőkövévé vált.

Horvát István egyik leveléből az is kiderül, hogy bár a háború céljaival nem értett egyet és az inszurrekció hiányosságaiból fakadó szerencsétlen helyzetével tisztában volt, de nemcsak hatással volt rá barátja verse, hanem kiterjedt kapcsolati hálóján keresztül maga is igyekezett kivenni a munka népszerűsítéséből:

„Sokat buslakodtam állapotod felül, midőn a’ gyalázatos háború székét Győrnél felütötte. Örömmel láttam Hexametereidet, mint ditső művét a’ Magyar Verselésnek; éreztem belülök hazafiúi indulataidat; elhittem, hogy így köllött volna érezni minden Hazafiúnak, ki Nemzete ügyét méltán szivében hordozza. De édes Andorom! nem adtad volna te azt fényre, ha oldalad mellett állhattam volna, bár mennyire lángolt volna is a’ te dicsőbb időkre méltó nemzeti elragadtatásod. Előre láttam én mindazokat, a mik történtek, ’s meg valék győződve, hogy a’ kis lelkek nagyra nem vezethetik az elpuhultakat. Seregeink Enthusiasmusok tsak ál Enthusiasmus volt [...]. Másképen is a’ hol ész nintsen, keveset kéhet ottan az erő is, a’ nnyi nemessel vegyült nemtelen sereget gyakorlás és készület nélkül tűzbe vinni, nem vala-e botsáthatatlan végezet? Azonban akár mint állott a’ dolog, Verseid napfényre küldettek. Már ekor ez előbbiektől megvólva azt tettem, a’ mit barátoknak teljesíteni illett: esmértségre iparkodtam hozni gyönyörű munkádat, ’s érdemes személyedet. A mit tehettem, tudom, el nem mulattam, ’s e’nél többet a’ barátság szives kötele soha sem kíván.”²⁷⁴

²⁷⁰ HORVÁT, 1832. 51.

²⁷¹ Petrik II: 159.

²⁷² CSATKAI, 1959. 363.

²⁷³ HORVÁT, 1832. 51.

²⁷⁴ SZÉCHY, 1893. 435.

Vajon mik lehetettek Horvát közbenjárásán túl e vers népszerűségének okai? Egyrészt patriotizmusának általánossága: nem saját vármegyéje felkelőit buzdította harcra, hanem a nemesi nemzetet. Másrészt a tárgyjal kapcsolatos korabeli elvárásoknak megfelelő magasztos hangnem kiválasztása. A vers egyáltalán nem utalt aktuális politikai-katonai eseményekre és az ellenséget sem nevezte meg: sem Napóleon személyét, sem a franciákat vagy a Grande Armée-t. Harmadrészt a szöveg közérthetősége. A hexameterekben írt vers ugyan számos elemében igen tipikus darabja a korszak klasszicizáló-deákos inszurrekciós költészetének, ám ennek ellenére mitológiai apparátust gyakorlatilag nem használt, s a magyar nemesi-nemzeti történelemszemlélet toposzait is csak korlátozottan alkalmazta. Ha mégis az antik történelem eszköztárához fordult, üzenete akkor is könnyen dekódolható maradt: a védekező háború és a honvédelmi funkciót betöltő inszurrekció jellemzésére a marathóni csata képén keresztül a magyar-athéni, francia-perzsa analógiához folyamodott, illetve József nádort mint Miltiadész alakját jelenítette meg. Végül negyedrészt az, hogy olvasók szélesebb köre számára íródott, mint az inszurrekciós versek többsége, azzal, hogy nem csupán a katonáskodás által érintett férfiakat, de a nőket is megszólította, szerepet juttatva nekik a harcosok buzdításában.

Ahogy Horvát Istvánnal folytatott levélváltásából is kiderül, Pázmándi Horvát sem megbízásra, hanem az inszurrekció melletti belső elköteleződéstől hajtva, és Kreskaynak a tárgyhoz méltatlan versén felbuzdulva írta költeményét és nyomtatatta ki első kiadását a maga költségén. A tétí plébános bár nem nemes szőlőművelő szülőktől származott, ám egyházi státusán keresztül a rendi alkotmány sáncai közé került, s maga is kapcsolatot épített ki a helyi birtokos nemességgel, közte idősebb Kisfaludy Mihállyal, Kisfaludy Sándor apjával.²⁷⁵ A vers megírásakor nyilvánvalóan maga is azonosult a vármegyei elit felkeléssel kapcsolatos lelkesült álláspontjával és várakozásaival. Pázmándi a háború realitásával szembesülve azonban hamarosan megbánta buzdító versét: a zűrzavaros helyzetben ugyanis magyar inszurgensek rabolták ki, megsemmisítve többek között féltve őrzött kéziratait is. Az eset annyira traumatizálta, hogy megfogadta, végleg felhagy az írással. Csak 1810 novemberében volt képe beszámolni a történekről Horvát Istvánnak:

„Ha a' munkát érdeme nézem, magában elég gyarló – de az én vitézeim illyenre sem tették magokat méltókká. Ki vétette el valaha jobban czéllját, vagy ki irtt sikeretlenebbül, mint én? Mitsoda oroszlány, markos vitézeket, minő rettenetes táborn képzelttem én? De bezeg láttam, hogy álom volt, a' minn gondolataim futkoztak, és fővényre építettem váromat, mikor ezek által reménylerttem drága Hazámnak szabadulását. Mint az Angyalokat, úgy vártam körülöttünk öszve seregléseket, nem tudván, hogy veszélyt fejünkre, és Farkasokat kívánok a' bárány aklokra. Mert azok is voltak ők. Nékem ugyan tetemesebb károkat nem az ellenség, hanem az én Bozogányosaim tettek. Ezek közül való volt, a' ki 11 esztendőök olta egybe irogatott munkáimtúl orozva, megfosztott!” A történekek súlyát azonban a háború után több mint egy évvel már egyúttal a közösség szempontjából értékelte: „Nem magános káromat, és veszedelmemet fájdalom én, még azokban az erőszakos pusztításokban is. [...] De ez elvesztett Győri Ütközet, annak környüállásai, és óriási

²⁷⁵ WAISBECKER, 1927. 21–22, 27.

*következései! – – Közölnék én itt véled sokakat, de nem levélbe valókat, azért hagyjuk személyes öszve jövetelünkre.”*²⁷⁶

A fenti esetből természetesen nem általánosíthatunk a felkelés legénységének viselkedésére és műveltségi szintjére nézve, ugyanakkor ez a Pázmándi Horvát által elbeszélte történet plasztikusan veti fel a háború céljaival azonosuló – s többek között a nemesi tömegek buzdításának feladatát magára vállaló – korabeli értelmiség és a legénységüket tekintve zömmel a nemesség iskolázatlanabb alsó rétegeiből, illetve nem-nemesekből kiállított inszurgensek közötti kulturális szakadék problémáját.²⁷⁷

Horváth József Elek verse

Pázmándi Horvát Endre versének hatása azonban nem csupán a kiadások számában és az olvasók tartósnak bizonyult érdeklődésében mérhető, ugyanis Horváth József Elek „[a]zon Felkelő Buzogányosok’ eggjike N. Vas. Vármegyében” versben felelt költeményére.²⁷⁸ Bár verse megírásakor még valószínűleg nem tudhatta barátai között a tétí plébánost, a költemény lehetőséget nyújtott számára a kapcsolatfelvételre: „Ez nékem 1809.dtől fogva, midőn a’ buzogányos nemzetet serkentő versére feleltem elvállhatatlan belső Barátom.”²⁷⁹ Pázmándi maga is tudott e verses feleletről,²⁸⁰ buzdításának valamelyik következő kiadása ráadásul Horváth Elekéhez hasonlóan Perger Ferenc szombathelyi nyomdájában, rendkívül hasonló tipográfiával jelent meg.

A Dunántúlon Veszprém mellett Vas megyében jelent meg a legtöbb inszurrekcióhoz kapcsolódó propagandaszöveg, mind a mobilizációt, mind pedig a demobilizációt illetően. Ennek hátterét alapvetően a nyugati országrész fenyegettségében kereshetjük, ami a versek és egyéb propagandaszövegek előállítására képes egyházi és világi értelmiségiek magasabb fokú elkötelezettségét is magával hozhatta. Legalább ennyire fontos tényező, hogy mindkét vármegye rendelkezett közeli, megfelelő kapacitással rendelkező nyomdával (Számmer, Perger), és hogy e megyék inszurgens kontingensei hamar fölálltak és át is estek a tűzkeresztségen, felkelőik közül pedig többen kitüntették magukat, illetve elestek.

Az utolsó inszurrekció idején papi pályán működő Kreskayval és Pázmándi Horváttal szemben Horváth Eleket az inszurrekció már nem mint egyházit, hanem mint világi karriert építő ifjú értelmiségit érintette.²⁸¹ A valószínűleg korán árvaságra jutott fiút fiatalkorától (1799) fogva a Nyugat-Dunántúlon és kormányzati

²⁷⁶ OSZK Kt. Levelestár, *Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak*, Tét, 1810. nov. 2. f. 2r-v.

²⁷⁷ Hasonlóan járt Pálóczi Horváth Ádám is, az 1809-es nemesi felkelés közköltészetének kiemelkedő alakja, akinek somogyi otthonát 1797-ben besorozott jobbagyszármazású inszurgensek fosztották ki.

²⁷⁸ HORVÁTH, 1809.

²⁷⁹ *Horváth József Elek Berzsényi Dánielnek*, Ivánc 1815. július 28. (BDM: 431.)

²⁸⁰ OSZK Kt. Levelestár, *Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak*, Tét, 1810. november 2. f. 2v. Horvát Istvánnál 1810-ben arról érdeklődött, hogy hallotta-e „Horvát József Eleknek, és Verseinek hírét?”

²⁸¹ Vázlatos életrajzát lásd Horváth Jánosnál: HORVÁTH, 1960. 287–289., illetve a Berzsényi-levelézés új kritikai kiadásának függelékében: BDL: 706.

körökben is befolyásos gróf Sigray József (1768–1830) pártfogolta.²⁸² Közvetlenül halála után személyes hangvételű, apologetikus életrajzát – elhallgatva a konfliktusokat, illetve a családra és az elhunyra nézve kínos momentumokat – Horváth írta meg, számos autobiografikus utalást is beleszöve a szövegbe.²⁸³

Horváth Eleket Sigray taníttatta, az ifjú iskolai szünetekben gyakorta időzött a család körmendi járásban fekvő ivánci kastélyában. 1814-ben, a házasságot fontolgatva a következőképpen foglalta össze fiatalkori karrierútjának alakulását Berzsenyi számára:

„Egybe kelésünket fiatalságunk-is, de részszerént őt esztendőig viselt papi ruhám, mellyet természeti hajlandóságom ellen fiatal meggondolatlanságom öltetett velem fel, rész szerént az utolsó felkelt seregben töltött katonáskodásom, 's onnan megtérvén a' törvények tanulása végett Pozsonyba lett menetelem, késleltette. – Most végre elértem az üdőt. Úgyész, 's a' Bogáti Uradalomnak Fiscalissává lévén, kinek tántoríthatatlan szívért már nyolczad esztendeig bírtam, megkértem annak kezét-is.”²⁸⁴

Horváth tehát először a papi pálya felé fordult, melyre saját elhatározásából esett a választása. A szombathelyi szemináriumban 1807-ben még elvégezte ugyan a teológia negyedik évfolyamát, ám mivel korhiány miatt nem volt szentelhető, a következő évben grammatikát tanított a szombathelyi gimnáziumban, s október 28-án végleg kilépett a kispapok közül.²⁸⁵ Horváth ekkor már a megye nemesi társadalmába szaktudása révén integrálódó értelmiségiek közé tartozik.²⁸⁶ Karrierjének alakulásában nyilvánvalóan sokat számított befolyásos pártfogójának közbenjárása is.

Bár a szakirodalom egy része jobbágyszármazékként tartja számon,²⁸⁷ könnyen elképzelhető, hogy a Sigray által pártfogolt Horváth valójában kisenemesi származású volt, s valamekkora birtokot is örökölt, legalábbis erre látszik utalni egyik Berzsenyinek tett megjegyzése: *„Szala patakai csekély jószágocskám, azt tartom úgy*

²⁸² Vö. HORVÁTH, 1831b: 98. Sigray közvetlenül halála után (1830) megjelent életrajzában a következőket írja: *„a' haminczegyedik év folya el [...], hogy boldog gyermekkoromtól fogva pártfogásának kegyelmeivel éltem, 's többnyire oldala mellett”.* Sigray II. József alatt Vasban kezdte hivatali pályáját, először másod-, majd első aljegyző, 1787-től 1790-ig másodalispán, 1792-től a Helytartótanács, három évvel később a Kancellária titoknokja lett, majd felesége halálát követően ivánci birtokára vonult vissza, 1805-ben és 1811–1812-ben Vas megye diétai követe volt. A somogyi rendek ellenállásának megtörésére 1822-től főispáni helytartóként és királyi biztосként érkezett a megyébe, a kedélyek lecsillapításáért és a rendeletek végrehajtásáért jutalmul 1823-tól helytartótanácsi tanácsosi, belső titkos tanácsosi, majd 1824-től főispáni címet kapott. Bátyját, Sigray Jakobot a Martinovics-összeesküvés kapcsán kivégezték, a republikánus fiú személyét a család, presztízisének megőrzésének érdekében sokáig *damnatio memoriae*-vel sújtotta. József aulikus szellemben határozottan szembehelezkedett testvére politikai nézeteivel. Vö. HORVÁTH, 1831b. 79, 82–83; REISZIG, 1914. 509–510. A megyei ellenállásról: POLGÁR, 2003. 42–45. Sigray Jakab életrajzi adatainak pontosításához lásd: BARISKA, 1996; MERÉNYI-METZGER, 2010.

²⁸³ Mivel Horváthról nem készült érdemi biográfia, ezért életrajzában ismertetésében kénytelen voltam javarészt egodokumentumaira támaszkodni.

²⁸⁴ *Horváth József Elek Berzsenyi Dánielnek*, Bogát, 1814. június 12. (BDL: 348.)

²⁸⁵ SZET I: 265.

²⁸⁶ HECKENAST, 1989.

²⁸⁷ ANDRÁSSY, 1984: 6.

sem érdemli meg, hogy ezen előttem olly kedves Megyéből, mellyhez hivatalom-is kötelez, ki-költözsem.”²⁸⁸ Zalapataka mint kurialista község lakosságának korszakunkban több mint a fele nemes volt.²⁸⁹ Hogy Horváth nemes volt, azt fenti megjegyzésén túl erősíteni látszik egyrészt az inszurrekcióban viselt magas rendfokozata (lovassági őrmester), másrészt a felkelés során jegyéséhez, a tekintélyes birtokos családból származó Tölcsányi Csányi Zsófiához,²⁹⁰ a malomsoki táborból írt verses levelének néhány sora is:

„Minden honni nemes köteles fegyverre kikelni,
Hog[y]ha az ellenség vér vette hazája határit
Maglepi, és koronás fejedelmét rontani vágyik.
Az vagyok én is: azért ne csudáld, ha hogy én is azok között
A' kik igaz Magyarok nevemet feliratni igyekszem.”²⁹¹

Az inszurrekció tapasztalatának személyes jelentőségét mutatja, hogy önéletrajzi konstrukcióiban 1809-es katonáskodása kiemelt helyen szerepelt,²⁹² s később is jelentetett meg olyan szövegeket, melyek valamilyen módon a felkeléshez kötődtek. Ahogyan azt az Iváncról keltezett inszurrekciós nyomtatványán is feltüntette, 1809-ben a vasi felkelők egyike volt.²⁹³ Az ún. vasi lovasezredet Vas, Győr és Moson megyék inszurgenseiből állították össze. Az ezred törzstiszti karának élén Vas megye örökös főispánja, Batthyány Fülöp herceg állt, mint ezredeskapitány (a megyét a gyakorlatban ekkor adminisztrátorként gróf Széchényi Ferenc igazgatta), ezredes-főkapitányai gróf Zichy Ferenc és gróf Szapáry Vince voltak.²⁹⁴ Mivel egodokumentumaiban Horváth sehol sem említi inszurgens rendfokozatát, ezért nevének gyakorisága miatt nem könnyű megtalálni a vasi felkelőkről R. Kiss István által a hozzá megküldött megyei anyagok alapján összeállított lajstromokban. 1831-ben a Thaisz András főszerkesztette Sas című folyóiratban bőséges jegyzet-apparátussal, inszurgens korából közölt verses levelei azonban segítenek tisztázni a kérdést. Ezekből megtudjuk, hogy a vasi lovasezredben kelt fel, tisztiszolgája pedig az az „Imre Mihály, nárai Ns. Vas várm. köz nemes” volt, aki egyébként súlyosan megsebesült a franciákkal vívott harcokban,²⁹⁵ s a felkelés hősei között Kisfaludy Sándor is megemlékezett róla.²⁹⁶ Ez alapján már könnyen megállapítható, hogy Horváth Elek a vasi lovasezred ezredes főhadnagyi osztályának második svadronjában (lovasszázad) katonáskodott mint strázsamester.²⁹⁷

²⁸⁸ Horváth József Elek Berzsényi Dánielnek, Ivánc, 1815. szeptember 13. (BDL: 444.)

²⁸⁹ MOLNÁR, 1998. 241, 249–251, 254–257. A település nemesi családjainak kétharmadát a Mizsory és a Tóth famíliák tették ki, nagy részük a törpebirtokosok közé tartozott.

²⁹⁰ A Zalában, Vasban, Somogyban birtokos családhoz: MNCS III: 353.

²⁹¹ HORVÁTH, 1831a. 142.

²⁹² OSZK Kt. Levelestár. Horváth József Elek levelei Vass Lászlóhoz. Pozsony, 1811. június 12; Vass László Tisztelt Barátjának Boldogságos Horváth Elek. f. 1v. Vö. ANDRÁSSY, 1984. 6.

²⁹³ HORVÁTH, 1809:

²⁹⁴ R. KISS, 1911. 156; BALOGH, 1885. 29, 50.

²⁹⁵ HORVÁTH, 1931a. 144.

²⁹⁶ KISFALUDY, 1931. 297.

²⁹⁷ R. KISS, 1911. 160.

Míg Horváth a felkelésnél szolgált, addig főúri pártfogója tagja volt az összeírt katonaköteles nemesek felett az első mustrákat elvégző ún. lustra-bizottságnak, továbbá a háború során a közgyűlés jogkörét folyamatosan gyakorló nagyobb ún. permanens deputációnak is.²⁹⁸ Bár részletes prozopográfiai kutatások a témában hiányoznak, de a megyei tisztikarok csúcsát, különösen a magasabb presztízssű lovasságnál gyakran a megyében honos főnemesség fiai adták, míg alattuk általában a jómódú birtokos nemesség, esetenként a nemesi származású értelmiség szerezte meg az értékesebb tisztí pozíciókat. A nemesi felkelések tisztikaraiban elfoglalt hely nemcsak megerősíthette az egyes családok és személyek presztízsét, de – ahogyan ezt a felkelést követő tisztújítások is mutatják – lehetőséget biztosíthatott a társadalmi emelkedésre is.²⁹⁹

Horváth nemcsak pártfogójának, de mecénásának is tartotta Sigrayt, aki a dunántúli irodalmi-tudományos élet számos tagjával kapcsolatot ápolt. Berzsenyinek írt egyik levelében a következőképpen fogalmazott: *„Én is gyermekkoromtól fogva tisztelője vagyok a’ mennyei Poézisnak, ’s első ifjúságom óta legkellemesbb óráimat abban töltöttem. – Természeti hajlandóságomat éleszték okos Tanítóim, de leginkább, kinek örökös hálával tartozom, kedves Maecénásom Gróf Sigray József, ’s annak gyönyörű lakóhelye Iváncz.”*³⁰⁰ A biográfiába szőtt önéletrajzi elbeszélésében pedig mintegy megismételte ezt a tételt: *„lelkes buzditásait, mellyekkel, tapasztalván ifju koromban a’ literaturai, ’s tudományos fejlődést, a’ szép pályának futására serkentett, ’s majd ajándékokkal, majd dicséretekkel, majd eltalált művem okozta szeretetének nyilvánabb kijelentésével literátorrá tett”*.³⁰¹

Kisapoként írt munkái kivétel nélkül a főpapság reprezentációs igényeit szolgálták: 1804-ben pásztori játékot készített gróf Herzán Ferenc halálára, 1806-ban pedig Somogyi Lipót püspök beiktatására és névnapijára írt verseket a szombathelyi növendékpapság nevében. A szemináriumból való távozása alkalmából tanáraitól és tanuló társaitól versben búcsúzott.³⁰² A helyben jó verselő hírében álló Horváth a tízes-húszas években is megmaradt a verseivel főúri mecénását, a megye nemesi társadalmát, illetve annak elitjét és a szombathelyi püspökséget szolgáló poétának. Az egyházmegye életéhez kötődő alkalmi költészetén túl, 1809-es verse volt az első olyan megjelent szövege, amely a nemesség társadalmi gyakorlataihoz kötődött. A vers megjelentetése szoros összefüggésben állt az egyházi értelmiségből a világi pályára való átlépésével, a felkelésben való aktív szerepvállalásával és ehhez kapcsolódó költői szerepfelfogásának alakulásával. Minden jel arra mutat, hogy Horváth Elek Kreskayhoz és Pázmándihoz hasonlóan nem megrendelésre írta versét, hanem a felkelés ügye melletti elkötelezettségét nyilvánította ki általa. Az előbbiekkel ellentétben azonban, ahol nem valószínűsíthető a mecénatúra működése, esetében könnyen elképzelhető, hogy a vers kinyomtatását Sigray finanszírozta, ugyanakkor ennek magában a nyomtatványban nincsen nyoma. A vers erősíthette a megyében egy gazdag főúr által pártfogolt értelmiségiként és egyúttal inszur-

²⁹⁸ BALOGH, 1885. 14, 53–54.

²⁹⁹ HUDI, 2006b. 206–207.

³⁰⁰ Horváth József Elek Berzsenyi Dánielnek, Bogát, 1814. június 12. (BDL: 347.)

³⁰¹ HORVÁTH, 1831b. 98.

³⁰² E nyomtatványnak ma már nincs fellelhető példánya. SZET I: 265.: *Isten Veletek, kik nem színes Barátim vagytok!* Szombathely, 1808. (8-r. 4 l.) P. Tk.

gens tisztként megszerzett presztízsét, s ezáltal jól jöhető frissen induló megyei karrierjében is.

A megyei kontextust csak szerzője büszkén vállalt inszurgens identitásán keresztül megidézõ, egyébként tartalmában és céljában szintén a szûkebb értelemben vett alkalmiságtól elszakadó hexamateres vers szövege nemcsak peri-, de intertextuálisan is számos ponton utalt Pázmándi Horvát költeményére. Például annak az asszonyokhoz és lányokhoz intézett soraira felelve, a kedveseik felett bánkódó nõk képe helyett a magyar nõket mint a patrióta lelkesedést és a harcias egyszerűséget megtestesítõ „Spártai Asszonyokat” mutatta be. Ennél azonban jóval lényegesebb az, hogy az elõbbivel ellentétben a Kreskay versében található emlékeztetõ ellenségképet konstruált a nemesi nemzet és az inszurgensek számára. Horváth Napóleont mint illegitim, hódító despotát jelenítette meg, a háborút pedig a vele szemben folytatott büntetõhadjáratként – természetesen ügyelve arra, hogy ne írja le a francia császár nevét, ugyanakkor egyértelmûen felismerhetõ legyen, kirõl van szó:

„Most az üdõ, mellyben szétt szórván Sajna’ Porontyit
 ’S táborait dúlván megalázzuk durva dagályját
 Annak az ember vért szomjúzó büszke nadálynak. –
 [...]
 Rajta Nemes Társim! mind ezt bizonyítani mennyünk! –
 Szánnyuk az emberi vért, ’s könnyes szemmel keseregjük
 Szomszéd Társinknak nyomorúságát, ’s csak azért kél
 Kardra Hazánk, hogy meg kímélje azont, ’s megalázza
 Azt a’ Thronusokat törvénytelenül Ragadót, – ki
 Rablott sorsával (hah! Despota! –) meg nem elégszik. –
 Boszszút! – átkot! – ezer, meg’ ezernyi halált Nemes édes
 Társaim! áh! de mit-is késünk? – csapjukle taréját! –”³⁰³

Az egyházi és egyházi képzettségû értelmiség szerepe az inszurrekciós propaganda elõállításában

Kreskay költészetének intenzív, biografikus érzékenységû társadalomtörténeti elemzését két hasonló szituáltságú alkalmi költeménynek, ezek társadalmi használatának, illetve szerzõik társadalmi és rendi státusának, motivációinak vizsgálatával kiegészítve az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A szerzõk mindannyian a szellemi munkájukból élõ egyházi (Kreskay, Pázmándi Horvát) vagy egyházi képzettséggel rendelkezõ értelmiséghez (Horváth J. Elek) tartoztak, a versírást a gimnáziumot követõen alapvetõen ebben a közegben sajátították el, és részben gyakorolták is. Ugyanakkor életmûvüket áttekintve kiderül, hogy mindannyian rendszeresen állítottak elõ a helyi-megyei nemesi társadalom világi reprezentációs igényeit szolgáló alkalmi költeményeket is. Az inszurrekcióban Horvát Endre kivételével származásukat tekintve is érdekeltek voltak. Kreskay armalista nemesi családból származott,

³⁰³ HORVÁTH, 1809: [5–6].

Horváth feltehetően nemes volt, míg a nem-nemes Horvát Endre számára egyértelműen a papi pálya biztosította a tanultságon keresztül a társadalmi emelkedést, s így a rendi státuszon keresztül az érintettséget a felkelés ügyében.

Horvát Endre Győr, Horváth József Elek Vas, Kreskay Imre pedig hosszas vándorlást követően ekkoriban már Veszprémben vármegyében élt. A társaságban – ideértve a Pesten élő, de székesfehérvári kötődésű Horvát Istvánt – 1809 körül többé-kevésbé mindenki ismerte egymást, esetleg épp a felkelés kínált alkalmat a kapcsolatfelvételre. Kapcsolati hálójuk kialakulásában a földrajzi közelség mellett nagy szerepe volt annak is, hogy a költészet eszközeivel esetenként valamilyen módon igyekeztek megjelenni a szélesebb irodalmi nyilvánosságban is. A fenyegetettség tapasztalatából adódóan a nyugat-dunántúli megyék nemességének fűződött a leginkább érdeke ahhoz, hogy egy esetleges megszállást elkerülendő minél hamarabb kiállítsák katonáikat. A helyi világi és egyházi értelmiség egy része hasonlóan élte meg ezt a tapasztalatot és képességeihez, illetve lehetőségeihez mérten igyekezett kivenni a részét a mozgósításban. Ezt a költői szerepet szoros összefüggésben formálta az egyházi és laikus értelmiségnek a megyei-regionális rendi társadalomban betöltött sajátos élethelyzete, a mobilizáció során betölthető pozíciói, illetve a cselekvő patriotizmus speciális, rétegfüggő követelményei is. Mint Horváth Elek példája mutatja, egy-egy felkelésben való részvétel, a nemesi honvédelmi kötelesek teljesítése lehetőséget nyitott a megye elitjéhez való közeledésre és a megyei karrier építésére, míg a nemesi társadalom perifériáján élő rétegek, mint a taksások, kétséges nemesek, agilisek vagy a honoráciorok számára a nemességhez való asszimiláció elmélyítésének ígérte hordozhatta.³⁰⁴

Az egyházi és világi értelmiség részvétele a mozgósításban hagyományosan a rendi költészet megyei keretei között, a jellegzetes klasszikus, illetve nemesi-nemzeti történeti toposzkincsből építkező latin és magyar nyelvű verseken keresztül, gyakorta a helyi mecenatúra támogatásával valósulhatott meg. Azonban az általam elemzett három szerző versei elszakadóban voltak ettől az alapvetően a barokktól örökölt, szűkebb értelemben vett alkalmi költészeti hagyománytól és bizonyos elemekben átmenetet képeztek a poézis modernebb irányzatai, mint a bárdköltészet vagy a neoklasszicizmus, illetve általánosító jellegüknél fogva egy nemesi-nemzeti látószögű politikai költészet felé. Egyrészt sem tartalmukban, sem címükben nem kötődtek már egy-egy konkrét ünnepélyes alkalomhoz, szertartáshoz. Másrészt a rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, ezeket szerzőik nem megbízásra, hanem belső meggyőződésből készítették el. Ezzel pedig nyilvánosan is azonosultak – bár más és más formában – a háború, illetve a mindenekelőtt nemzeti honvédelmi intézményként felfogott felkelés ügyével. Harmadrészt pedig tartalmukban már országos-nemzeti kérdések, nem csupán egy szűk helyi elit reprezentációját szolgálták, hanem elsősorban a *bene possessionati* által dominált rendi-nemesi nemzet mint kollektívum szempontjait tartották szem előtt, melynek a perifériáján és különböző módokon ugyan, de maguk is tagjai voltak. A versek előállításukat és

³⁰⁴ A kisnemesség közjogi asszimilációjának a felkelésről szóló 1805:1. tc. 17. §-a biztosított törvényi keretet: „Hogy pedig a czimerleveles nemesek annyival készebbek legyenek a minden nemes által vagy a lovasságnál, vagy a gyalogságnál való felkelő kötelezettség teljesítésére; Ő szent felsége jóváhagyásával az 1723:VI. törövcikkben előirt taksa alól örökre mentesítettnek, épségben maradván egyebekben azon törövcikkely rendelkezése.”

terjesztésüket illetően azonban rendkívül erősen kötődtek a regionális adottságokhoz. Társadalmi használatuk éppen ezért három szinten is értelmezhető: bár nyilvánvalóan helyi szinten is kiszolgálták a mozgósítás igényeit, hatásuk elsősorban a regionális térben mérhető, ugyanakkor Kreskay, de különösen Pázmándi Horvát versei terjesztésükön (különösen folyóiratokban történő utánközlésükön), s a róluk folyó diskurzuson keresztül bekerültek és hatást gyakoroltak egy jóval szélesebb irodalmi és politikai nyilvánosságban is.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

- ELTE EK** **Kt. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Kézirattár**
- A 176 Vallási egyveleg. 9. Az úr vatsorájához buzgó áhétatossággal járuló töredelmes szívnek tüköre. Készítette Kreskay Imre Paulinus. Kinyomtatott Pesten 1778.
- MNL OL** **Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára**
- C 59 Departmentum Urbariale
- R 64 Hazai címereslevelek és nemesi iratok
- A 57 Libri Regii
- MNL VeML** **Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára**
- IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei
- MTA KIK Kt.** **Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattára**
- K 772 Kisfaludy Sándor: Napkönyve a' Haza' védelmére felkeltt Magyar Nemességnek (1809–1810)
- OSZK Kt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára**
- Levelestár Pázmándi Horváth Endre Horvát Istvánhoz, 1804–1834, é. n.
Horváth [József] Elek Vass Lászlóhoz, 1811, é. n.
Kreskay Imre Potyondi Ráfaelhez, 1797.
Kreskay János Kreskay Imréhez, 1791.
- Analekta 10.713. Kreskay Imre családi vonatkozású vagyoni jogi nyilatkozata. Rácalmás, 1795.
- Fol. Lat. 2939. Catalogus personarum...provinciae Hungaricae Ordinis Sancti Pauli primi eremitaie anni 1782.
- Oct. Lat. 636. Arcadia poeticis exercitationibus illustrata per patrem Emericum Kreskay Ordinis Monsateriae Sancti Pauli Primi Eremitae.
- Oct. Hung. 757. Kreskay Imre Versei és Fordításai. Öszve-irta 1789-ben.
- Oct. Lat. 637. Vox turturis, sive exercitationes spirituales patris Emerici Kreskay Ordinis Monasteriae Sancti Pauli Primi Eremitae.

- Quart. Hung. 2197. Magyar ódák vagy énekek. Irta Kreskay Imre, 1788.
- Quart. Hung. 2911. Harmadnapi lelki Gyakorlások avagy Elmékedések. A Szathmári Ifjuság Számára Készítette Kreskai Imre, Első Remete Sz.Pál Renden Lévő Szerzetes ... 1783. Eszt.
- Quart. Hung. 201. Kreskay Imre Remete Sz. Pál szerzetbeli Pap Elegyes Versei [és prózai művei]. Székesfejérvár 1789–1808.
- Quart. Hung. 2907. [Metastasio Pietro:] Temistokles. Szomorú játék. Fordította Kreskay Imre. 1784.
- Quart. Hung. 202. Kreskay Imre Odái, azaz Énekei és a Békesség. Pápán 1806. eszt.
- Quart. Hung. 2200. Kreskay Imre: Magyar Poema, avagy Buzdító Versezet a Hazafiakhoz: midőn A Tekintetes Nemes Vármegyék által szükséges Hadi segedelem kérettetne. 1797. Esztendőben.
- Quart. Hung. 2199. Kreskay Imre: Buzdító Versek A Felkelő Magyar Nemességhez. 1809. Esztendőben.
- Quart. Hung. 2198. Kreskay Imre: Pápai Sibilla Loteri Játékra alkalmaztatva. 1806.
- Quart. Hung. 2201. Kreskay Imre: Egy Magyar Musának Filozofiai Gondolati: Az Édes Magyar Hazának 1795. Uj Esztendőre Ajánlott Versekben.
- Quart. Hung. 2202. Kreskay Imre: Magyar Epigrammák avagy Éles Kifejezésű Versetskék. (1778–1809.)
- Oct. Hung. 57. Fejérvári Kreskay Imre, Remete Sz.Pál szerzetéből levő Pap Külömbféle Munkai. <Imádságok és versek.>
- Quart. Hung. 571. Méltóságos Gróf Amade Antal Ur ... a Tek. Veszprém Vármegye felült Nemes Lovas Serege Obersterének tiszteletére írta Seregély István, a tőlem említett felüléskor, a Tek. Komárom és Győr Vármegyéknek közönségesen, különösen pedig Veszprém Vármegyének Tábori Prédikátora, és edgyszersmind a Takátsi Reformáta Szent Ekklesiának Lelki Pásztorja 1797.
- Quart. Lat. 2444. Miscellanea historica patrias res complectentia per Georgium Gyurikovits collecta.
- Fol. Lat. 3804. Analecta historico-geographica comitatum regni Hungariae res XVI-XIX. concernentia, a Georgio Gyurikovits collecta.

Nyomatott és kiadott források

[BARCSAY-ORCZY]

- 1789 [BARCSAY Ábrahám – ORCZY Lőrinc]: *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* [...] közre botsátotta RÉVAI Miklós. Pozsony, Loewe Antal, 1789.

DECSY

- 1792 DECSY Sámuel: *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája*. Bécs, Alberti Ignác, 1792.

Gyűjtemény

- 1809 *Gyűjtemény mellyben Az Austriai Fő Ármádiánál és a' Magyar Nemes Felkelő Seregnél ki jövőendő Tábori Parantsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Tábori Tudósítások 's a' t. foglaltnak*. H. n. K. n., 1809.

KISFALUDY

- 1931 KISFALUDY Sándor: [Freyműthige] Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810. In: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Kiad.: GÁLOS Rezső. Győr. 66–323.

HKT

Hazai és Külföldi Tudósítások

HORVÁTH

- 1825 HORVÁTH József Elek: *Szombathely' évei*. Szombathely, Perger, 1825.

KRESKAY

- 1779a KRESKAY Imre: *Ode dum excellentissimus dominus comes Franciscus de Nádasd perpetuus terrae Fogaras regnorum ... banus. ... Illustrissimum dominum comitem Franciscum de Nádasd filium suum regio nomine supremum comitem inclyto comitatu Alba-Regalensi daret. Oblata per P. Emericum Kreskay ... H. n., K. n., 1779.*
- 1779b KRESKAY Imre: *Magyar Poema midőn nagy méltóságú Gróf Nádasdy Ferentz horváth országi bán ő excellenciája maga fiát Gróf Nádasdi Ferentzet Székes-Fejér-Vármegyének fő-ispánnnyává királi névben tette*. Pest, Anna Mária Eitzenbergerin, 1779.
- 1786 KRESKAY Imre: *Ode Emerici Kreskai Gymnasii Regii Szatthm. Praefecti. Ad Elegiam Innocentii Simonchich Dicatam Honoribus Spectabilis ac Doctiss. Domini Georgii Tokody Dum per Districtum M. Varad. Reg. Schol. Sup. Directoris Vices-Gerens renunciaretur. Anno 1786.*
- 1795 KRESKAY Imre: *Károlína Királyi Fő-Hertzeg Kisasszonykának születésére készült Énekes Inneplés. ... Gróf Arrivabene János Úrnak Eredeti Olasz Munkájából. Fordítottatott Kreskay Imre által. H. n., K. n., [1795.]*
- 1795a KRESKAY Imre: *Az 1795. uj esztendőre készült versek*. Pest, Patzkó Ferentz, [1795].
- 1795b KRESKAY Imre: *Egy magyar musának filozofiai gondolati az 1795. uj esztendőre alkalmaztatott versekben*. Pest, Patzkó Ferentz, [1795].
- 1795c KRESKAY Imre: *Károlina királyi fő-hertzeg kisasszonykának születésére készült énekes inneplés : tartatott egy különös tudós társaságban ... Gróf ... Balassa Frantz ... által Bétsben december hónapnak 13-dik napján, 1795-dik esztendőben Gróf Arrivabene János úrnak eredeti olasz munkájából fordítottatott Kreskay Imre által. H. n., Ny. n., 1795.*
- 1797 KRESKAY Imre: *Magyar Poema*. Pest, Patzkó Ferentz, 1797.
- 1806 KRESKAY Imre: *Ode ad diem VI. idus decemb. illustrissimi ac reverendissimi domino domini Dauidis Zsolnai, episcopis tinniniensis et cathedralis ecclesiae Veszpremiensis praeposti maioris etc. etc. ac episcopali sede vacante suffraganei, consecrationi sacrum MDCCCVI. Veszprimii, Typ. Clarae Szammer Viduae. [1806.]*
- 1926: Kreskay Imre levele Batsányihoz. Kiad.: CSÁSZÁR Elemér. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 36. (1926) 4. sz. 316–318.

KRESKAY-BILLISICS

- 1767 KRESKAY Imre – BILLISICS Márton: *Assertiones prooemiales philosophiae tum universae, tum rationalis ad mentem angelici. Amplissimis honoribus admodum reverendi patris Pauli Eszterházy ... Cultu pio, ac perenni dicatae et publice defensae in conventu B. M.*

- V. de Pesth anno 1767. mense die. Per Emericum Kreskay Praefati Ordinis Professum, Philosophiae in primum annum Auditorem. Praeside R. P. Martino Billisics, Ejusdem Ordinis Philosophiae Professore actuali ordinario. [1767.]
- 1768 KRESKAY Imre – BILLISICS Márton: *Auditoribus oblatis, dum assertiones ex universa philosophia ... praeside Martinus Billisics publice defenderet Emericus Kreskay ... Pesthini, Typ. Eitzenberger. 1798.*

MK

Bétsi Magyar Kurir

MM

Magyar Museum

Napló 1796.

- 1796 *Naponkent-valo Jegyzesei az 1796-dik esztendőben Felseges masodik Ferentz [...] által Posony szabad királyi várassában Szent-András havának 6dik napjára rendeltt Magyar Ország Gyűlésének. Pozsony, Fűskúti Landerer Mihály, 1796.*

Szakirodalom**ANDRÁSSY**

- 1984 ANDRÁSSY Antal: Horváth József Elek (1784–1835). In: *Pedagógus arcképcsarnok Somogyban I.* Szerk.: SZILI Ferenc. Kaposvár, SML, 1984. 6–11. (Dokumentumok a szülőföldről, 20.)

Anyakönyv

- 2012 I. sz. lelkészi anyakönyv. In: *„A késő idők emlékezetében éljenek...”: A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei, 1823–1952.* Szerk., bev.: KRÁNITZ Zsolt. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 2012. 73–263.

ARRIVABENE-SÜSSMAYER

- 1795 ARRIVABENE, Giovanni – SÜSSMAYER, Franz Xaver: *Per la nascita della reale Arciduchessa Carolina. Cantata eseguita in una privata accademia tenuta la sera de XIII dicembere MDCXCV. dal Conte Francesco Balassa ...* Vienna, della Vedova Alberti, 1795.

BAGOSI

- 2016 BAGOSI Edit: *Zenés színház prózában: Metastasio melodramái magyar színpadon 1740 és 1810 között.* In: *A szövegtől a scenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből, I.* Szerk.: CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna. Eger, Líceum, 2016. 149–168. (Régi Magyar Színház, 6).

BALOGH

- 1885 BALOGH Gyula: *Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vas megyében.* Szombathely, Bertalanffy Ny., 1885.

BARANYAI

- 1914 BARANYAI Béla: Somogy vármegye nemes családai. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Főszerk.: BOROVSZKY Samu, *Somogy vármegye*. Szerk.: CSÁNKI Dezső. Budapest, Országos Monographia Társaság, 1914. 591–634.

BARISKA

- 1996 BARISKA István: „Véthet-e az ilyen annyit, hogy meghaljon érte?": Gróf Sigray Jakabról, halálának kétszázadik évfordulója múltán. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 1. sz. 65–85.

BÁRTH

- 2013 BÁRTH Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: BÁRTH Dániel. Budapest, ELTE BTK, Folklore Tanszék, 2013. 9–42.
- 2014 BÁRTH Dániel: Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon. In: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*. Szerk.: HERMANN István. Veszprém, VeML, 2014. 39–58. (*A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai*, 33).

BDL

- 2014 *Berzsenyi Dániel levelezése*. Kiad.: FÓRIZS Gergely. Budapest, Universitas Kiadó, 2014.

BÉL

- 1989 BÉL Mátyás: *Veszprém megye leírása*. Ford.: TAKÁTS Endre. Szerk.: KREDICS László. Veszprém, VeML, 1989. (*A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai*, 6.)

BESSLICH

- 2007 Barbara BESSLICH: *Der deutsche Napoleon-Mythos. Literatur und Erinnerung 1800 bis 1945*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.

BITSKEY

- 1994 BITSKEY István: Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricumban, 1602–1782. In: *Varia Paulina I. Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk.: SARBAK Gábor. [H. n.], K. n., 1994. 6–14.

BM

- 2012 Barátságos Mulatozások Verseken (1779). In: *Barátságos Mulatozások: Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből*. Kiad., jegyzetek: LABÁDI Gergely. Budapest, Universitas Kiadó, 2012. 375–425.

BRUNNER

- 1930 BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonhalma, K. n., 1930. (*Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest*, 14.)

CSÁSZÁR

- 1901 CSÁSZÁR Elemér: *A pálos-rend fölösztatása*. Budapest, Athenaeum, 1901. (Klny. a *Századok* 1901. évi évfolyamából).
- 1909 CSÁSZÁR Elemér: *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban*. Győr, Pannonia Ny., [1909].
- 1912 CSÁSZÁR Elemér: *Ányos Pál, 1756–1784*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1912.

CSATKAI

- 1959 CSATKAI Endre: Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum. *Magyar Könyvszemle*, 75. (1959) 4. sz. 360–363.

CSETRI

- 1986 CSETRI Lajos: *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.

CSETRI

- 2004 CSETRI Elek: *Az 1809. évi erdélyi inszurrekció. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 2. sz. 681–725.

DEBRECZENI

- 2000 DEBRECZENI Attila: *Az irodalomfogalom változásai az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*. *Irodalomtörténet*, 81. (2000) 3. sz. 391–413.
- 2009 DEBRECZENI Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, Universitas Kiadó, 2009.

DONCSECZ

- 2016 DONCSECZ Etelka: *Szerzetesrendi hovatarozás és irodalom. Közelítések Verseghy Ferenc fogság előtti pályaszakaszához*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2016.

ECKHARDT

- 2001 ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, 2001.

FARÁDI VÖRÖS

- 1927 *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. Kiad.: MADZSAR Imre. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927.

FARKAS

- 2001 FARKAS Gábor: *Fejér vármegyei történeti archontológia, II*. In: *Alba Regia, XXX*. Szerk.: FITZ Jenő – FÜLÖP Gyula. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001. 77–99.
- 2003 FARKAS Gábor: *Fejér vármegyei történeti archontológia, III*. In: *Alba Regia, XXXII*. Szerk.: FITZ Jenő – FÜLÖP Gyula. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003. 67–108.

FORGÓ-GÓZSY

- 2018 FORGÓ András – GÓZSY Zoltán: *A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz: Kihívások és válaszok*. *Pontes*, (2018) 1. sz. 115–132.

FVMT I-V.

1896–1904 KÁROLY János: *Fejér vármegye története, I–V.* Székesfehérvár, Fejérvármegye közönsége, 1896–1904.

GÁLOS

1927 GÁLOS Rezső: *A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében.* Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1927.

GÁLOS

1933 GÁLOS Magda: Adatok Pázmándi Horváth Endre életéből. *Győri Szemle*, 4. (1933) 1–3. sz. 57–61.

GESMEY

1938 GESMEY, Borbála: *Les débuts des études françaises en Hongrie (1789–1830): Essai de bibliographie.* Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1938. (*Études françaises*, 18.)

GÖMÖRY

1888 GÖMÖRY Gusztáv: A magyar nemesi fölkelések. 1797 és 1800–1801. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 1. sz. 47–63.

GÓCZE

1944 GÓCZE Rezső: *Szombathely francia megszállása 1809-ben.* Szombathely, K. n., 1944.

GYALÓKAY

1925 GYALÓKAY Jenő: A magyar nemesinsurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 26. (1925) 1. sz. 254–310.

HAGEMANN

2002 Karen HAGEMANN: *„Mannlicher Muth und teutsche Ehre” Nation, Militär und Gewschlecht zur Zeit der Antinapoleonischen Kriege Preußens.* Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 2002.

HANLEY

2005 Wayne HANLEY: *The Genesis of the Napoleonic Propaganda, 1796 to 1799.* New York, Columbia University Press, 2005.

HOLTMAN

1950 Robert B. HOLTMAN: *Napoleonic Propaganda.* Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1950.

HARTVIG–JANKOVITS

2016 HARTVIG Gabriella – JANKOVITS László: A bárd és a magyarok: Michael Denis Protrepticonja a Klimo Könyvtárban In: *„Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.” Tudomány és kutatás*

a 240 éves Klimó Könyvtárban. Szerk.: DEZSŐ Krisztina – MOLNÁR Dávid – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva. Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016. 217–242.

HATTYUFFY

- 1869 HATTYUFFY Dezső: Egy ismeretlen magyar jakobinus. *Hazánk s a külföld*, 5. (1869) 30. sz. 469–470.
- 1904 HATTYUFFY Dezső: Magyar verseskönyv 1788-ból. *Katholikus Szemle*, 18. (1904) 9. sz. 869–878.
- 1906 HATTYUFFY Dezső (kiad.): *Költői levelezések. Kreskay Imre hátrahagyott irataiból, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel*. Budapest, Franklin Társulat, 1906. (Régi Magyar Könyvtár, XXII.)

HECKENAST

- 1989 HECKENAST Gusztáv: A honoráciorok a reformkorban. *Századok*, 123. (1989) 3–4 sz. 427–441.

HORVÁT

- 1967 *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója*. Szerk.: SZAUDER Józsefné – TEMESI Alfréd. Budapest, Tankönyvkiadó, 1967.

HORVÁTH

- 1831a HORVÁTH József Elek: Levelek: A' magyar insurgens barátjához I-II, A' magyar insurgens jegyeséhez. *Sas*, (1831) 3. sz. 135–145.
- 1831b HORVÁTH József Elek: Felső és Alsó Surányi gróf Sigray József cs. kir. kamarás, belső titkos, 's a' Fő-Méltóságú Magy. Kir. Helytartó Tanács tanácsosa T. N. Somogy Vármegye fő ispánjának életírása. *Sas*, (1831) 5. sz. 74–102.
- 1832 HORVÁTH József Elek: Levelek Somogyból. *Sas*, (1832) 11. sz. 1–45.

HORVÁTH

- 1960 HORVÁTH János: *Berzsenyi és íróbarátai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

HUDI

- 2006a HUDI József: Az esztergári Ányos-kúria leltára 1782-ből. *Acta Papensia*, 6. (2006) 1–4. sz. 177–186.
- 2006b HUDI József: Közigazgatás és honvédelem 1809-ben. In: *Pápai Múzeumi Értesítő, 11.* Szerk.: NAGY-L. István. Pápa, Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájékmúzeum, 2006. 199–221.
- 2014a HUDI József: Az első magyar nyelvű hivatásos színtársulati előadás Pápán 1802-ben. *Acta Papensia*, 14. (2014) 3–4. sz. 437–442.
- 2014b HUDI József: Takácsi község egyházi és világi archontológiája I. (1613–2014). *Acta Papensia*, 14. (2014) 3–4. sz. 309–334.

HUGUENAUD

- 2005 Karine HUGUENAUD: *Interview between Napoleon I and Francis II after the Battle of Austerlitz* (4 December 1805). December 2005. (<https://www.napoleon.org/en/>)

history-of-the-two-empires/paintings/interview-between-napoleon-i-and-francis-ii-after-the-battle-of-austerlitz-4-december-1805/ – Utolsó letöltés: 2019. május 27.)

JNÉ I/2.

1944 DOMANOVSKY Sándor: József nádor élete. I/2. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1944.

JNI III.

1935 *József nádor iratai, III. 1807–1809.* Kiad.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1935.

KÁLLAY

1972 KÁLLAY István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688–1790) In: *Fejér megyei történelmi évkönyv, 6.* Szerk.: FARKAS Gábor. Székesfehérvár, [FML], 1972. 109–149.

1980 KÁLLAY István: Bodajk. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv, 14.* Szerk.: FARKAS Gábor. Székesfehérvár, [FML], 1980. 293–333.

1996 KÁLLAY István: Egy nemesített városbíró: A Hiemer család története. *Turul*, (1996) 1–2. sz. 23–25.

KazLev IX.

1899 *Kazinczy Ferenc levelezése, IX.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899.

KESZEG

2011 KESZEG Anna: *Gyöngyössi János: Szövegek és kontextusok.* Budapest, Ráció Kiadó, 2011.

KHAVANOVA

2005 KHAVANOVA, Olga: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni...: Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Ford.: SERES Attila. *Századok*, 139. (2005) 5. sz. 1105–1129.

KISBÁN

1940 KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története, II. (1711–1786).* Budapest, Pálos kolostor, 1940.

KISFALUDY

1931 KISFALUDY Sándor: [Freymüthige] Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810. In: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái.* Kiad.: GÁLOS Rezső. Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1931. 66–323.

KÖZI-HORVÁTH

1929 KÖZI-HORVÁTH József: A pesti pálosok könyvtára. *Katholikus Szemle*, 43. (1929) 7. sz. 600–607.

Közköltészet 3/A

Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete. 3/A. Történelem és társadalom. Kiad.: CSÖRSZ Rumén István – KÜLLÖS Imola. Budapest, Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó, 2013. (*Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 14.*)

KRISCH

2009 KRISCH András 2009: *Francia megszállás Magyarország szabad királyi városaiban 1809.* Doktori disszertáció. Pécs, PTE BTK, 2009.

KURUCZ

1990 KURUCZ János: Úrhida In: *Fejér megyei történeti évkönyv, 21., Községtörténeti tanulmányok.* Szerk.: FARKAS Gábor. Székesfehérvár, [FML], 1990. 373–409.

LABÁDI

2008 LABÁDI Gergely: *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés.* Budapest, L'Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008.

LAUSCHMANN

1905 LAUSCHMANN Gyula: Kreskay Imre pálosköltő. *Katholikus Szemle*, 19. (1905) 8. sz. 763–790.

1998 LAUSCHMANN Gyula: *Székesfehérvár története, II. A török kiűzésétől a 18. század végéig, 1688–1800.* Szerk.: FARKAS Gábor. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 1998.

LEONHARD

2008 Jörn LEONHARD: *Bellizismus und Nation. Kriegsdeutung und Nationsbestimmung in Europa und den Vereinigten Staaten, 1750–1914.* München, Oldenbourg Verlag, 2008.

LUKÁCSI

2013 LUKÁCSI Zoltán: *Szószerk és világhosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013.

MCS I–XII.

1857–1868 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII + I. Pótkötet.* Pest, Ráth Mór, 1857–1868.

MERÉNYI-METZGER

2010 MERÉNYI-METZGER Gábor: Sigray Jakab gróf életének anyakönyvi forrásai. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, (2010) 2. sz. 14–20.

MÉRY

1879 MÉRY Etel: Pázmándi Horvát Endre élet- és jellemrajza. Születése százados évfordulati ünnepélyének alkalmára. In: *Emlékkönyv Pázmándi Horvát Endre születése százados évfordulati ünnepélyének emlékére.* [Szerk., kiad.: NOGÁLL Károly]. Győr, Gross Ny., 1879. 3–170.

MÉSZÁROS

1980 MÉSZÁROS István: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, 96. (1980) 4. sz. 350–369.

MEZEI

2006 MEZEI Zsolt: In: *Pápai Múzeumi Értesítő*, 11. Szerk.: NAGY-L. István. Pápa, Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum, 2006. 223–229.

MJI I–III.

1957 *A magyar jakobinusok iratai, I–III.* Kiad.: BENDA Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952–1957.

MNCS I–XI.

1911–1932 KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok, I–XI.* Budapest, Grill Károly, 1911–1932.

MNZS

1905 *Magyar nemzeti zsebkönyv, II. Nemes családok.* Szerk.: PETTKÓ Béla – REISZIG Ede. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, 1905.

MOLNÁR

1998 MOLNÁR András: Zalalövő története, 1790–1849. In: *Zalalövő története az ókortól napjainkig.* Szerk.: MOLNÁR András. Zalalövő, Zalalövő Nagyközség Önkormányzata, 1998. 239–303.

MTH

1994 *Magyarország történeti helységnévtára (1773–1808): Veszprém megye.* Szerk.: SZASZKÓNÉ DR. SIN Aranka. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1994.

MTH

2008 *Magyarország történeti helységnévtára (1773–1808): Somogy megye.* Szerk.: LELKES György. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, 2008.

NÁDASDY

1976 NÁDASDY Lajos: „... ha seregéllel holló barátokzik...”. *Vigilia*, 41. (1976) 12. sz. 857–859.

NAGY

2013 NAGY Ágoston: „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...”: Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. *Politica philosophiai okoskodás: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig.* Szerk.: FAZAKAS Gergely Tamás – MIRU György – VELKEY Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 193–208.

NÉMEDI

1978 NÉMEDI Lajos: Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 82. (1978) 3. sz. 286–302.

PERECSENYI NAGY-TIBULLUS

- 1818 *Álbius Tibullus versei. Edgyik lapon deákul; a' másikon magyarul, tulajdon láb.mértékjei szerint eredetiségéhezképpett. Írta Peretsenyi Nagy László, T. Ns. Arad vármegye szolgabírája. 1818-dik Esztendőben. Pest, Trattner János Tamás, 1818.*

PESTI

- 2013 PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében.* Budapest-Eger, Kossuth Kiadó-EKF, 2013.

PÉTER

- 1998 PÉTER László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Uő: *Az Elbától Keletre.* Budapest, Osiris Kiadó. 219-265.

PLANERT

- 2006 Ute PLANERT: Der Stellenwert der Religion in den Kriegen der Französischen Revolution und Napoleons. In: *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa.* Hrsg.: Franz BRENDLE – Anton SCHINDLING. Münster, Aschendorff Verlag, 2006. 419-431.

POLGÁR

- 2003 POLGÁR Tamás: Tisztújítási statutumok és az 1824. évi tisztújítás Somogy vármegyében. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv, 34-35.* Szerk.: BÓCSA Sándor. Kaposvár, [SML], 2003. 41-64.

POÓR

- 2003 POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések, 1796-1811/12.* Budapest, Universitas Kiadó, 2003.

PORKOLÁB

- 2005 PORKOLÁB Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”: Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés. [Budapest], Anonymus Kiadó, 2005.
- 2013 PORKOLÁB Tibor: „Ode ad Hungaros”. Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről. In: *Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére.* Szerk.: CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna. Budapest-Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, 2013. 73-81.
- 2014 PORKOLÁB Tibor: Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához. In: *Textológia, filológia, értelmezés: klasszikus magyar irodalom.* Szerk.: CZIFRA Mariann – SZILÁGYI Márton. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014. 191-215.

R[UGONFALVI] KISS

- 1909 R. KISS István: Az utolsó nemesi felkelés története. In: *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére, I.* Szerk.: R. KISS István. Budapest, Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1909. 9-295.
- 1911 R. KISS István (szerk.): *Az utolsó nemesi felkelés, II.* Budapest, Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése – szerzői kiadás, 1911.

REISZIG

1914 REISZIG Ede: Somogy vármegye története In: *Magyarország vármegyéi és városai: Somogy vármegye*. Szerk.: CSÁNKI Dezső. Budapest, Országos Monografia Társaság, 1914. 355–590.

RIEDEL

2012 RIEDEL, Julia Anna: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesens im Ungarn der Aufklärung: Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.* Stuttgart, Steiner Verlag, 2012. (*Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 77.*)

ROSTY

1867 ROSTY Zsigmond: *Rajzok Fejér megye multja és jelenéből.* Székesfehérvár, özv. Számmer Pálné, 1867.

SÁRKÖZY

1983 SÁRKÖZY Péter: Et in Arcadia ego: Magyarok és a XVIII. századi Itália. *Irodalomtörténeti Közlemények, 87.* (1983) 1–3. sz. 238–251.

SASFI

2013 SASFI Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.* Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2013.

SCHNEIDER

1934a SCHNEIDER Miklós: *Fejér megye nemesi összeírásai (1754, 1809).* Székesfehérvár, Számmer Imre Utóda Pannónia Nyomda vállalat, 1934.

1934b SCHNEIDER Miklós: *Fejér megye nemesi összeírásai (1818–21, 1828).* Székesfehérvár, Számmer Imre Utóda Pannónia Nyomda vállalat, 1934.

1935 SCHNEIDER Miklós: *Fejérmegyei nemes családok: Kihirdetett és bizonyáglevellet nyert családok.* Székesfehérvár, Csitáry G. Jenő Könyvnyomdája, 1935.

1937 SCHNEIDER Miklós: *Fejérmegyei nemességvizsgálatok.* Székesfehérvár, Számmer Imre Utóda Pannónia Nyomda vállalat, 1937.

SEREGÉLY

2001 SEREGÉLY György: *Seregély családok története.* Budapest, Magánkiadás, 2001.

SONKOLY

1993 SONKOLY Károly: A Pécs, Jókai tér 11. sz. középkori eredetű lakóház műemléki kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 38.* Szerk.: UHERKOVICS Ákos. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1993. 115–137.

SZABADY

1930 SZABADY Béla: Adatok Pázmándi Horvát Endre életéhez. *Győri Szemle, 1.* (1930) 4–6. sz. 174–178.

SZÉCHY

- 1893 SZÉCHY Károly: Adalékok az újabb magyar irodalomhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3. (1893) 4. sz. 417–448.

SZET I-II.

- 1929 *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*. Szerk.: GÉFIN Gyula. Szombathely, Szerzői kiadás, 1929.

SZIJÁRTÓ

- 2006 SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 500–520.
- 2014 SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2014.

SZILÁGYI

- 2006 SZILÁGYI Márton: Irodalomtörténet és társadalomtörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 567–580.

MÍÉM

- 1891–1914 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914. I–XIV.

TOLNAI

- 1924 TOLNAI Vilmos: A „Két szomszédvár” eredetéről. *Napkelet*, (1924) 3. sz. 302–303.

TÓTH

- 2000 TÓTH Péter: A „Magyar Sapho”. Dukai Takács Judit (1795–1836) és íróbarátai. *Életünk*, 38. (2000) 11–12. sz. 1016–1029.

TÓTH

- 1998 TÓTH Sándor Attila: *A latin humanitas poétikája. I. Institutiones generales artis poeticae. (A költői mesterség általános törvényszerűségei)*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998.
- 2000 TÓTH Sándor Attila: *A latin humanitas poétikája. II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica. (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000.
- 2006 TÓTH Sándor Attila: *A latin humanitas poétikája. II/2. (A költői mesterség sajátos versezetei: a drámai költészet)*. Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2006.
- 2007 TÓTH Sándor Attila: *A deákos nemesi életforma és a neolatin verskultusz: Perecsényi Nagy László Orodias című kötetének kortársaihoz szóló versei*. Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2007.

TÓTH

- 2015 TÓTH Árpád: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán: Városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában. *Századok*, 149. (2015) 5. sz. 1093–1111.

ULREICH

- 1961 ULREICH Tibor: *Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig*. Szombathely, Savaria Múzeum, 1961.

VADERNA

- 2013 VADERNA Gábor: Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra? *Irodalomtörténet*, 94. (2013) 4. sz. 467–501.
- 2015 VADERNA Gábor: A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119. (2015) 6. sz. 721–768.
- 2017 VADERNA Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, Ráció Kiadó, 2017.
- 2018 VADERNA Gábor: Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján. Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája. *Egyháztörténeti Szemle*, 19. (2018) 4. sz. 22–38.

WAISBECKER

- 1927 WAISBECKER Ede: *Pázmándi Horvát Endre szépirodalmi munkássága*. Pécs, Karl Könyvesbolt, 1927.

ZEHETBAUER

- 2017 Ernst ZEHETBAUER: *Die Landwehr und der Krieg von 1809. Österreichs Milizexperiment zwischen Alten Reich und moderner Nationsbildung*. Hamburg, tredition, 2017.

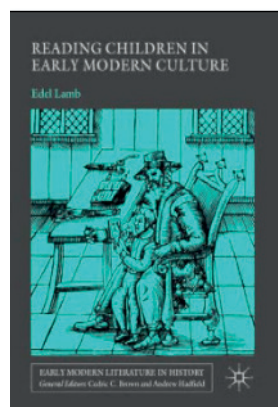
Az olvasó mint gyermek és a gyermek mint olvasó

Edel Lamb: *Reading Children in Early Modern Culture*. London, Palgrave Macmillan, 2018. xi+258.

Edel Lamb történész, a belfasti Queen's University oktatója, s kutatásának központjában a reneszánsz gyermekkor és előadóművészet áll. Első könyvében, a 2009-ben megjelent *Performing Childhood in the Early Modern Theatre*-ben a reneszánsz gyermektársulatok működését vizsgálta, legújabb, 2018-ban megjelent munkája, a *Reading Children in Early Modern Culture* pedig a kora újkori angol gyermekek olvasáskultúrájára fókuszál. Edel Lamb írásának különlegessége és erőssége a változatos típusú elsődleges források mély elemzése. A kötetben vizsgál többek közt olvasást segítő kézikönyveket, gyerekek által lejegyzett szövegeket, könyvek margóin feljegyzett kommentárokat, valamint az egyes vizsgált személyek leveleit, naplójait és visszaemlékezéseit gyermekkori olvasás- és olvasmányélményeikről. Elsősorban ezek, valamint a témához kapcsolódó egyéb tanulmányok segítségével Lamb arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként határozták meg az olvasást segítő instrukciók, az olvasmányélmények és az olvasás körülményei az olvasót mint gyermeket és a gyermeket mint olvasót. Eredményei hiánypótlók, ugyanis a gyermekek olvasási szokásainak ilyen részletes elemzése a 16–17. századi Anglia esetében korábban még nem valósult meg.

Bevezetésében a szerző egy lényeges és később visszatérő olvasással kapcsolatos nézőpontot mutat be, miszerint a gyermek az olvasáson keresztül válik felnőtté. Ennek illusztrálásához a *Hornbyes Hornbook* című szatirikus írást hívja segítségül, mely szerint a gyermek útja az ún. *hornbook*kal¹ kezdődik, majd tanulmányai során előrehaladva egyre komplexebb olvasmányokkal találkozik. Az olvasás elsajátításában Hornby nagy jelentőséget tulajdonít az oktatóknak, emellett néhány olvasnivalót is ajánl. Az 1662-ben megjelent szöveg a korszakban rendkívül elterjedt oktatói jellegű írásokat figurázza ki, melyek abban adnak tanácsot a szülőknek, tanítóknak, kiadóknak, szerzőknek és maguknak a gyerekeknek is, hogy az ifjú olvasóközönségnek mit, hol és hogyan kellene olvasnia. Nagy számuk arra utal, hogy a könyvpiac a korszakban a gyermeket már potenciális vevőnek tekintette.

¹ A *hornbook* egy fogantyúval ellátott falap, melyen az ábécé betűi, mintaszótagok és a Miatyánk szövege látható. Használata rendkívül elterjedt volt a 16–17. századi olvasásoktatásban.

A fiatal olvasóknak rengeteg lehetőségük volt kiválasztani a számukra legmegfelelőbb könyvet. Az általuk olvasott vagy nekik ajánlott olvasmányokról katalógusok is készültek, melyek műfajok széles skáláját vonultatták fel. Lamb ezeket a szövegeket két részre osztja, és két külön fejezetben foglalkozik a felmagasztalt vallásos és az elítélt világi szövegekkel. Szintén külön fejezetben kerül tárgyalásra az is, hogy miként határozta meg a 16–17. századi fiúk és lányok életét az olvasás és az olvasni tudás. Végül pedig a gyermekkori olvasmány- és olvasásélményekre való felnőttkori visszaemlékezésekre tér ki a szerző. Az elemzés során nagy figyelmet fordít az eredményeket befolyásoló egyes tényezőkre mint a nem, a társadalmi státusz és az életkor. Ezeknek megfelelően több irányba is bővíti megfigyeléseit.

Lamb a vallásos szövegek jelentőségével kezdi vizsgálatát, amelyek a kora újkori olvasásoktatás központi elemének számítottak. Már egészen a kezdeti lépéseknél tetten érhető a vallás szerepe az olvasás elsajátításában, hiszen a már korábban említett *hornbook* is tartalmazta a Miatyánk szövegét, s 1551-től léteztek olyan tankönyvek, melyek az olvasás és a vallás együttes oktatását tűzték ki célul, és az ábécét a katekizmussal vagy egyéb vallásos tartalommal vegyítették. Ezeknek a könyveknek azonban nemcsak a vallás oktatása, hanem ezzel együtt a morális értékek és praktikus tudás átadása is fontos hivatása volt, és arra törekedtek, hogy az olvasójukból „jó gyermek” váljék. A végső cél azonban mégis a Biblia olvasásának elsajátítása volt, mely sok esetben az olvasni tudás mércéjét jelentette. A Biblia olvasására való képességnek praktikus előnyei is voltak, hiszen így a gyermek fel tudott belőle olvasni az írástudatlan szüleinek és társainak, terjesztve ezzel az ígét. A reformáció egyik alapvető tézise az volt, hogy csak a Szentírás segítségével üdvözülhet az ember, s ennek megfelelően a 17. század végére a gyermekek olvasásoktatása is rendkívüli fontosságúvá vált, hiszen ennek megtagadásával az üdvözülés lehetőségét vették volna el a gyermektől.

Az olvasás elsajátításának különböző metódusai léteztek attól függően, hogy a tanulók hol és kinek a segítségével tanultak olvasni. Ebben a házitanítók és az iskolai oktatók mellett például az édesanyáknak is kiemelkedő szerepük volt. Az alapvető út azonban a *hornbook*tól indult, amellyel a gyerekek megtanulták a betűket és azok összekötési lehetőségeit, majd haladt tovább az ábécéskönyvekhez, melyek már a szóolvasást gyakoroltatták elsősorban vallásos szövegeken (imádságokon, zsoltárok, liturgikus szövegeken és a katekizmus pontjain) keresztül. Végül a tanulók eljutottak arra a szintre, hogy a Bibliát először anyanyelvükön, majd kiegészítő tanulmányok eredményeképp latin nyelven is el tudták olvasni.

Lamb az ábécéskönyvek és a visszaemlékezések vizsgálatával állapítja meg, hogy az olvasástanulást a kor embere a felnőtt létbe vezető útként értelmezte. Mivel a gyermekek olvasásoktatása egyre általánosabbá vált a korszakban, így ezt a folyamatot az egyes írások szerzői ehhez az életkorhoz társították, és az írástudatlan felnőtteket is egyfajta gyermeki állapotban jelenítették meg.

Az olvasás elsajátítását követően a Biblia mellett szentek életéről szóló írások, imádságoskönyvek számítottak a gyermekek fő olvasmányainak, melyek elsősorban felnőttek számára íródtak. A 17. század folyamán azonban megjelentek a kifejezetten gyermekeknek szóló vallásos művek, mint például Nicholas Crouch *Youth's Divine Pastime for Children* című, 1691-ben megjelent antológiája vagy az imakönyvekben egyre több helyen előforduló gyermekimádságok. Ezekre

a könyvpiac másirányú kiszélesedése miatt volt szükség. A világi irodalmi paletta bővülése miatt egyre hangsúlyosabbá vált az, hogy a gyerekek vallásos tanításokat tartalmazó „jó könyveken” nőjenek fel. Csak az imádkozó és „jó könyveket” olvasó gyerekek válhattak „jó gyerekké”. A különböző tanácsadó könyvek pedig szemléletes példákkal, olvasólistákkal és tanácsokkal látták el az ifjú olvasókat arra vonatkozóan, hogy lehetnek „jó gyerekek”.

A tanácsadó könyvek intése ellenére a világi irodalom is közkedvelt volt a gyerekek körében. Harmadik fejezetében Lamb egy alternatívát kínál a „jó gyerek” képe mellé az olvasó gyermekről. Miután megtanult olvasni, sok gyerek nem (kizárólag) a Bibliához és a gyerekek korai olvasási képességeihez alakított vallásos könyvekhez fordult, hanem rendelkezésükre álltak a szintjüknek megfelelően egyéb témákban is művek. Bár az angol gyermekirodalom születését inkább a 18. századra keltezik, több kifejezetten gyermekek számára íródott munka született a 17. században is. Ezek elsősorban a kedvtelésből olvasó gyereket célozták meg. A kor pedagógusai óva intették az ifjú olvasókat azoktól a művektől, melyek csupán szórakozást nyújtanak, de tanulságot nem, például lovagregények, találókérdések, trükkök gyűjteményei, udvarlási kézikönyvek, valamint az énekeskönyvek és balladagyűjtemények. Ezek közül kiemelkednek a lovagtörténetek, melyeket főként a női olvasókhöz köt a korabeli közvélemény; az ezeket olvasó fiúkat féltették, hogy hatásukra elnöiesednek.

Azonban nem mindenki tartott a gyerekek szórakoztató irodalom iránti érdeklődésétől. A könyvpiac és az egyes szerzők kihasználták ezt az érdeklődést, és folyamatosan új könyvekkel látták el az ifjúságot. Közülük Lamb Francis Kirkmant emeli ki, aki saját fiatalkori olvasmányélményein felbuzdulva több lovagregényt is lefordított, és folytatásokat írt hozzájuk. Kirkman munkáit a társadalom többi csoportja mellett kifejezetten a fiatal olvasóközönségnek is ajánlotta, és különböző marketingfogásokkal igyekezett elérni a minél nagyobb olvasottságot. Önéletírása akár ennek a részeként is értelmezhető, hiszen saját és társai lovagregények iránti ifjonti rajongását is bemutatja. Részletezi, hogyan vásárolták meg az olcsó füzetecskéket, és cserélgették egymás közt, s így potenciális piacként állítja be az iskolásfiúk korosztályát. Emellett meg is védi írásait a műfajt érő korábban említett kritikával szemben azzal, hogy kijelenti, fiatal olvasói profitálhatnak is műveiből, mivel gyakorolhatják és fejleszthetik az olvasás készségét a szórakozás mellett. Bár a kedvtelésből való olvasást a kor felfogása elsősorban a gyermekkorhoz társította, Lamb megemlíti, hogy az ilyen típusú szövegek lehetővé tették az érettebb olvasók számára is, hogy visszatérjenek a gondtalan fiatalság örömeihez, még ha ezt a társadalom helytelenítette is.

Az iskolásfiúk csoportját nemcsak Kirkman emelte ki, több korabeli irodalmi és tanító jellegű munkában is megjelent. Bár oktatásuk szigorú keretek közé szorította a férfivá válás folyamatát, Lamb állítása szerint a fiúk ennek ellenére is találtak egyéni utakat, ezáltal létrehozva egy sajátos, közties „diákidentitást”. Ezen identitás létrejöttét egyrészt elősegítették a tankönyvként használt szövegek, melyeket kifejezetten az iskolásfiúk csoportjára adaptáltak ezzel megerősítve őket egy csoportként. Másrészt dialogikus olvasmányaikból megtanulhatták, hogyan járjanak túl mestereik eszén, ezúton is megélve „diákságukat”. Egyes drámai előadások során pedig magukra ismerhettek a darabok diákkarakteriben. Erre igazán alkalmas volt William Hawkins *Apollo Shroving* című darabja, mely egy iskolában játszódik, és szereplői közt az iskolásfiúk különböző típusait sorakoztatja fel, emellett

pedig az iskola rendszeréből és a fiúk, valamint tanáraik viselkedéséből úz gúnyt. Olvasási szokásaik vizsgálatához Lamb könyvek margóira írt feljegyzéseket is elemzett. A legjellemzőbbnek a fiúk neveinek feljegyzését, rövidebb kommentárokat és aláhúzásokat talált. Ezek által a könyvek egy olyan platformmá is váltak, ahol a diákok emléket hagyhattak az ifjúkoruknak.

A fiúkhöz hasonlóan a lányok egyéni fejlődését is meghatározta az olvasás, habár ez nem olyan nagymértékű, mint a fiúk esetében, és az ábrázolásuk sem annyira elterjedt az irodalomban. Ez annak is köszönhető, hogy a lányok körében sokkal magasabb volt az írástudatlanság, és az olvasni tudók számára is sokkal korlátozottabbak és kontrolláltabbak voltak a lehetőségek. Ennek ellenére Lamb kiemeli, hogy a tanult lányok sok esetben ugyanazokat a könyveket olvasták, mint fiútársaik, csak más módon, máshol és más célból, aminek köszönhetően ugyanazt a forrást egy másfajta identitás megformálásához tudták felhasználni. A gyermekkort a korszak alapvetően feminin időszakként értelmezte, melyből a fiúk tanulása során tudtak kilépni, a lányok pedig az olvasás segítségével tudták elérni az ideális nőiesség állapotát. Így az alapvető olvasás elsajátítását segítő könyvek után a fejlődésüket elősegítő, kifejezetten lányoknak íródott munkákat is olvastak, ám a leányiskolákban elsősorban a fiúknak íródott tankönyvekből tanultak. Olvasmánylistájuk rendkívül korlátozott volt, és arra törekedett, hogy követendő női példákkal találkozzanak, ami az érényes női létre készíti majd fel őket. Azt, aki a mintát követte, főként a pozitívabb jelentésű *maid* szóval, míg azokat, akik a saját kedvükre olvastak, a negatív konnotációjú *girl* szóval illették. Az utóbbi kategóriába tartozott Elizabeth Cary és Rachel Fane, akik saját olvasmányélményeikre támaszkodva már tizenéves korukban fordítani kezdtek, illetve önálló irodalmi műveket írtak, melyet környezetük nem feltétlenül nézett jó szemmel.

Könyve utolsó fejezetében Lamb a gyermekkori olvasásélményekre való visszaemlékezés kérdéskörét vizsgálja. A visszaemlékezések műfaja szubjektív és az idő távlatára miatt nem feltétlenül tükrözik a valóságot, ezért Lamb inkább azt hangsúlyozza, hogy ezek az önéletírások egy olyan olvasó gyermeket ábrázolnak, akit a már felnőtt nézőpontból szemlélő szerző az írás pillanatában birtokolt nézetei szerint ítél meg. Adott esetben az író torzíthat is a képen a történetmesélés gördülékennyé tétele érdekében. Minél kidolgozottabbak a részletek, és minél hosszabb az adott eseményre való visszaemlékezés, annál valószínűbb, hogy az adott személy életében meghatározó szerepet játszott az élmény. Ezért kiemelkedő például Elizabeth Isham *My Booke of Remembrance* című írása, mivel gyermekkori fejlődését elsősorban olvasmányélményei segítségével idézi fel rendkívüli részletességgel. Ugyanígy érdekes Abraham Crowley visszaemlékezése, melyben azt eleveníti fel, hogy a gyermekként olvasott könyvei hogyan segítettek abban, hogy felnőttként költő váljon belőle. Végkövetetesként Lamb azt vonja le, hogy az olvasás gyermekként a kora újkorban változatos forrásokat igényelt, melyeket az adott személyek vagy az elvárt vagy az azzal ellentétes módon alkalmaztak, így formálva saját identitásukat azzá a felnőtté, aki ezeket az élményeket majd vagy lényegesenként ítéli meg személyiségfejlődése szempontjából, és írásban megemlékezik róla, vagy hagyja a feledés homályába merülni.

A könyv és olvasója

A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban.
Szerk.: Fábíán Laura – Lovas Borbála – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya. Budapest,
MTA–ELTE HECE, 2018. 305+XVI.

A *könyv és olvasója*¹ sokszínű tanulmánykötet: teret, időt és témát illetően széles merítéssel és az interdiszciplináris nézőpont megkívánta változatos módszertannal kalauzol végig a magyar középkori könyvtörténet újonnan felfedezett vagy új megvilágításba helyezett állomásain. Mindamellet, hogy számos pillanatfelvételszerű esettanulmányt tartalmaz, ezen tanulmányok szűkebb tárgyakon túl leírást nyújtanak kutatástörténeti előzményeikről is, tendenciákat, évszázadokon átívelő folyamatokat tárnak fel, vagy tágabb érvényű szempontrendszert alkalmaznak a források elemzéséhez és leírásához, mely azok adottságaitól, jellegétől függően a kötet valamennyi tanulmányában új adalékokkal szolgál tudományterülete módszertanához, sőt, az egyes tudományterületek együttműködéséhez is.

Középkori művelődéstörténetünkbe nyerünk betekintést a kötetet olvasva: a könyvtörténet egyszersmind kommunikáció-, befogadás-, kapcsolat- és oktatástörténet is, ahogy azt a kötet előszavában Monok István írja. A könyveknek ugyanis nemcsak a tartalma érdekes, hanem története, fizikai tárgyként való leírása is: a kodikológia egyfajta régészet. Ezt a szemléletet példázza az a fejezet is, melynek tanulmányai ugyanazt a kódexet (Egyetemi Könyvtár, Cod. It. 3) járják körül, s a modern idegen nyelvi filológián túl a kódex „életútja”, kézzelfogható jegyei, a nyelvtörténet, a műfaj- és művészettörténet és a történettudomány is jelen van benne.

Jelen írás röviden ismerteti a kötet valamennyi tanulmányát, irodalom- és műfajlemletről a materiális filológiáig, az Árpád-kortól a kora újkorig, margináliák, jegyzetelés, nyomtatás, prédikációk, lázkúrák, huszita iratok és középkori tananyagok, írott és festett legendák, királyi corvinák és császári szobrok témáját is érintve.

Az első fejezet a *Műfajok és befogadók* címet viseli. Kiss Farkas Gábor tanulmánya nyitja a kötetet, melyben a középkori didaktikus önkomentárok szerzői ént konstruáló és legitimáló – hiszen a korabeli felfogás szerint nem erkölcsös önmagunkról szólni –, autoritással felruházó jelleget öltésének folyamatát kíséri végig a késő középkori kéziratos és nyomtatott könyvkultúrában, számos példával

¹ A kötet tanulmányai előadás formájában a 2017. június 15–16-án rendezett, *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban* című konferencián hangzottak el.

illusztrálva a szerzői önkomentárok funkcióit, illetve a tanítás során való felhasználását, mely egyúttal szöveghasználati mintát is kínál. A kommentárok háttérismereteket adnak át, interpretációs ösvényeket nyitnak, jelzik, hogy a szöveg méltó az olvasásra és integritásának megőrzésére, szókinccset adnak át, latin szavakat fejtenek ki népnyelven, összefoglalásokkal segítik a szövegben való tájékozódást, a forráshivatkozások pedig az auktoritást biztosítják, melyet a szerző utóbb magának tulajdonít: kanonikus igénnyel lép fel és hitelesíti magát. A szövegparafrázis abbreviációt és amplifikációt magában foglaló dialektikus folyamata a tanítás révén a humanista szövegprodukciónak és interpretációnak példája is a diákok számára.

Az önkomentár szerepének és jelentőségének évszázadokon és műfajokon átívelő bemutatása után a fókusz egy magyar nyelvemlék-kódexre kerül. Bartók Zsófia Ágnes azt vizsgálja meg, milyen műfaji párhuzamai lehettek az *Érdy-kódex*nek, melyek alapján valószínűsíthető, hogy szerzője nyomtatásra, gyors és széleskörű terjesztésre szánhatta művét, erre azonban nem volt lehetősége. Az *Érdy-kódex* összefüggő mű, mégis műfaji sokszínűséget mutat: beszéd-, legenda- és prédikációgyűjtemény, posztilláskötet,² perikópáskönyv³ is; összeállításának célját magától a szerzőtől tudhatjuk meg. Előszavában hiányolja a magyar Bibliát, ezt pótolandó írja művét. Forrásai és mintaképei a reformáció előtti német perikópagyűjtemények, posztilláskötetek lehettek; alkalmazható rá a *plenarium* elnevezés is, mely evangéliumi perikópák és episztolák gyűjteménye az egyházi év szerint rendezve, prédikációkkal, illetve a mise szövegének egyéb részeivel kiegészítve. Leginkább devóciós magánolvasmány lehetett, hiszen kurzívja alkalmatlan a felolvasásra, s e mellett tanúskodik az is, hogy a népnyelven kinyomtatott plenariumok nagy népszerűségnek örvendtek a korabeli Európában; széles és vegyes olvasóközönségre számíthattak, a magyarországi viszonyoktól eltérően. A karthauziaktól pedig nem állt távol a nyomtatás, különösen, mivel az egyébként remeteként élők egyre több jogot szereztek lelkipásztori teendőik végzésére, s ennek céljából a korszakban több karthauzi kolostor mellett kápolna épült. Az *Érdy-kódex* megírása után tíz évvel, 1537-ben a pálosok már nyomtattak magyarul szerzeteseiknek, a Karthauzi Névtelen műve azonban nem juthatott el az alighanem tervezett és áhított nyomtatásig.

Gulyás Borbála tanulmánya Nádasdy Tamás latin nyelvű életrajzának és sírfeliratának változatait mutatja be, melyeket Szentgyörgyi Gábor, a nádor titkára állított össze, s melyek Istvánffy Miklós kézíratos, kompilált, többnyire latin nyelvű történeti szövegeket tartalmazó kötetében, illetve a nádor és felesége lékai szarkofágján maradtak fenn. A történeti szövegek kurzív írással szerepelnek az Istvánffy-féle kolligátumban, az életrajz és a sírfelirat azonban gondos tisztázattal. A tanulmányban alapos, adatgazdag összefoglalást olvashatunk a kódex történetéről és fizikai jellemzőiről – datálását a vízjel és a papírtípus azonosítása is segíti –, és művészettörténeti-filológiai szempontból a síremlékről is.

² A *posztilla* szó a latin *post illa* (*verba textus*), vagyis „a szöveg e szavai után” kifejezésből ered, s valamely szentírási szakasz vagy könyv prédikációs célú magyarázatát jelenti. (Forrás: *Magyar Katolikus Lexikon*)

³ *Perikópáskönyv*: a szentmise olvasmányainak – szentlecke, evangélium – könyve. (Forrás: *Magyar Katolikus Lexikon*)

A következő fejezet két oxfordi kódexet jár körül. Fábián Laura a *Secretum secretorum*ot, Nagy Lajos királytükkrét mutatja be: a példány alighanem a királyi könyvtár részét képezte; jelenleg az oxfordi Hertford College tulajdona. A *Képes Krónika* műhelyében készült, annak testvérkódexe e példány a középkorban igen népszerű 10. századi pszeudo-arisztotelészi műből; a tanulmány ismerteti a kézirat felépítését, kéziratcsoportját, provenienciáját, oxfordi *possessor*ának kilétét, lapszéli margináliáit, későbbi használatának nyomait és a *frontispicium* miniatúráját, melyen a lovagkirály látható, s mely a 14. századi kódexfestészet jelentős emléke. A kódex margináliáinak ez az első ismertetése, s a kódex eddig ismeretlen részeit a tanulmány függelékében találhatjuk meg (az MS Hertford College kézirat tartalma). A *Secretum secretorum* (pszeudo-)Arisztotelész levele Nagy Sándornak, s a helyes uralkodáshoz hasznos elméleti és gyakorlati tanácsokat tartalmaz: többek között a politikaelmélet, a fiziognómia, az asztrológia és az alkímia tárgykörében. A királytükörök két uralkodóideálja a kegyes és bölcs bíró, illetve a fegyveres lovag; a *Secretum secretorum* eszménye a hozzáértő kormányzás, mely szerint a hírnevet nem a harcban kell keresni. Küküllői János krónikája jól azonosítható szöveghelyeket idéz belőle (NB, *manicula*), azonban a kontextusból kiragadott citátum kiküszöböli a lovagi ideál és a mű ideális uralkodója közti különbséget, hogy a háborúellenes nézőpontú szöveget beilleszthesse harci sikereket pártoló előszavába.

A másik oxfordi kézitról Molnár Dávid tollából olvashatunk ismertetést, különös tekintettel a kolligátumra és annak paginációjára, mely segíti a szerzőattribúciót: Hunyadi Ferenc korábban ismeretlen orvosi munkája újdonságot jelent irodalmi életművéhez képest. A méltatlanul elfeledett 16. századi humanista járt, talán tanult is Angliában, s kéziratosa orvosi művét a bejegyzések alapján láthatólag olvasták és használták. Hétköznapi használatra szánt, válogatott receptgyűjtemény nyel állunk szemben, mely különféle betegségek tüneteit, diagnózisát és recepteket tartalmaz, különös tekintettel a láz eseteinek tipológiájára (*febris putrida*, *febris hectica* stb.), de az epilepsziát, a gutaütést, a bénulást, az örületet és a melankóliát is tárgyalja. Arra is fény derült, hogy Hunyadi Ferenc akár találkozhatott is a korabeli Anglia híres orvos-asztrológusaival (Richard Napier és Simon Forman); az ő kéziratgyűjteményeiken át vezethetett Hunyadi művének útja a mai Ashmolegyűjteményig. Fontos tanulsága a tanulmánynak, hogy a kéziratosa nyilvánosság jelentősége a nyomtatás korában is megmaradt – egy praktikus céllal írt receptes könyv nagy távolságra, egészen Angliáig eljutott, s bizonyíthatóan használták is.

A következő két tanulmány az egyetemek kulturális hatásainak két érdekes esetét mutatja be. Haraszti Szabó Péter írása azt az elképzelést kérdőjelezi meg számos huszita és antihuszita kézirat vizsgálata alapján, hogy a prágai egyetem, mely a huszita mozgalom kiindulópontja és „egyházának” kiindulópontja, megkerülhetetlen a mozgalom magyarországi elterjesztésében az egyetem diákjai révén. Kevés diák válhatott huszitává, s még kevesebb aktív terjesztővé hazatérte után. A huszita kéziratok igen vegyes műfajúak, jellemzően a hétköznapi életben használt, kisebb terjedelmű művek. *Possessor*aik nem feltétlenül egyetemi kötődésűek, de még a cseh közvetítés is csekélynek mondható: a magyar diákok, akik a 15. század elején tanultak a prágai egyetemen, egyáltalán nem vállaltak szerepet a huszitzizmus magyarországi terjesztésében, s a szövegek nagy része el sem jutott Magyarországra. Az antihuszita kéziratok – teológiai traktátusok, polemikus

művek – sokkal szűkebb, értelmiségi olvasóközönségnek szóltak, a szerzők, a tulajdonosok és a műfaji sajátosságok is erről vallanak. Téves volna azt gondolnunk, hogy ezen írások az elharapódzott magyarországi eretnekségre reflektálnak: a magyar főpapok az 1430-as években látták először szükségesnek a fellépést ellene. Továbbá az antihuszita polémia központjai a régió belül Bécs és Krakkó voltak, e szövegek tehát nem a magyar viszonyokról szólnak. A Huszita Biblia fordítói, Tamás és Bálint papok pedig aligha lehetnek azonosak Pécsi Tamással és Újlaki Bálinttal, hiszen mintegy harminc éves hiátus áll fent e diákok tanulmányai és a huszitizmus szerémségi megjelenése között. Mindezek alapján a prágai egyetem szerepe a magyarországi huszitizmus megjelenésében csekélynek mondható.

Kelényi Borbála tanulmányában a krakkói magyar peregrinus diákok könyvhasználatát elemzi 1400-tól 1526-ig. A Jagelló Egyetem *artes* fakultásának tananyaga és tanrendje is rekonstruálható az egyetem diákjai későbbi életük során való könyvhasználatának nyomaiból arra vonatkozóan, hogy milyen szerzőktől, milyen témákban, mit és mennyi ideig tanultak. A szerző korábban már ismert adatokat is használ, forrásai közt megemlíti a *Bibliotheca Jagellonica* kéziratárának katalógusát és a *Bibliotheca Hungaricát*, majd ismerteti a kutatástörténeti előzményeket a tárgykörben. A könyvek birtokosai csoportosíthatók aszerint, hogy egyetemi tanulmányaik idején birtokoltak-e csak könyveket – egy-egy kötet *possessorai*, *scriptorok*, kompilátorok, kommentárirók, professzorok –, vagy tanulmányaik után is jutottak-e könyvekhez, akár pozíciójuknak köszönhetően, mint például Bakócz Tamás esztergomi érsek, vagy pedig saját műveik is vannak (például Temesvári Pelbárt). A tananyag modernizációját is tükrözik a vizsgált adatok: a humanizmus már igen korán, az 1430–1440-es években kimutatható Krakkóban, ahol antik auktorok is szerepeltek a tananyagban. A krakkói *artes* fakultás tananyaga Arisztotelész művein és azok kommentárjain alapult, de az 1449-es reformot követően a római klasszikusok fokozatosan felváltották, s a diákok korai és kortárs humanista művekkel is foglalkoztak. Jelen volt még a csillagászat és a földrajztudomány, de jogi vagy orvosi könyvek nem mutathatók ki magyarországi hallgatóknál, s teológiai témájuk is csak elvétve. Egyéb, tananyaghoz nem köthető könyvekről is árulkodnak a rektori akták például könyvlopási esetek kapcsán. Amint azt a tanulmányt követő részletes függelék is mutatja, a magyarországi diákok olvasmányai illeszkednek a tananyagba, és követik annak változásait.

A kötet a hagiográfia területéről is tartalmaz két tanulmányt. Uhrin Dorottya Alexandriai Szent Katalin megtérésének különböző késő középkori verzióit mutatja be egy ritka ikonográfiai megoldás értelmezésében egy magyarországi táblaképen. Tanulmányában arra is rámutat, hogy a művészettörténet és a hagiográfia tudományterületei szorosan összekapcsolódnak, s egy legendaváltozat elterjedtsége egy adott területen vizuális forrásokból is felderíthető. Főként magyarországi forrásokra koncentrálnak, de közép-európai kitekintéssel. Katalin megtérésének gazdag szöveg hagyományában Alfons Hilka három fő változatot különít el, ezek egyike az ún. „tükörverzió”, melyben a szent egy tükörbe tekintve és önmagát szemlélve eldönti, hogy csak olyanhoz megy hozzá, akivel szépségben, nemességben és okosságban egyenlő (Krisztusban találja meg ezt a személyt). A történet hazai ismertségéről művészettörténeti források számolnak be elsőként, megelőzve a szövegtanúkat. A megtérésjelenet tükörbe néző Szent Katalinjának szövegpárhuzama

egy másik legendaverzióban található meg három prágai kódexben; az egyik legendaszöveg a báti táblaképen látható jelenetet (Hilka felosztása szerint a 3. történetváltozat) ábrázolja.

A másik hagiográfiai írás Szent Jeromos legendáinak és kultuszának terjedését követi nyomon, melyet a *Vita et transitus Sancti Hieronymi* című mű útja alapján ír le Korondi Ágnes. Három levél gyűjtőcíme a mű, melyeket Szent Ágostonnak, Cremonai Eusebiusnak és Jeruzsálemi Cirillnek tulajdonítottak. A szövegek megérkezése Kelet-Közép-Európába jól dokumentálható, s fontos szerepet játszottak Szent Jeromos kultuszának 14–15. századi felívelésében; a tudós egyháztanító, aszkéta szerzetes képe kiegészült a csodatévő szentével, a *Vita et transitus* pedig együtt terjedt a kultusszal, s számos latin kézírata és népnyelvű fordítása mellett 57 ősnymtatvány-kiadása volt. A humanisták szemében Jeromos jámborsága és bölcsessége mellett a művelt nyelvtudós és filológus eszményét is megtestesítette. Szent Jeromos Dalmácia és Pannónia határán született, így helyi szentként különös tiszteletben részesült, és elterjedt róla az a szláv liturgikus nyelv támogatóinak stratégiáját alkotó tévhit, hogy szláv nyelvre fordította a Bibliát, emellett pedig a horvát klérus a szláv glagolita írást is tőle eredeztette. Jeromos szláv patrónusi státuszának köszönhető kultuszának kelet-közép-európai térhódítása. A *Vita* szövegekörnyezetei a szent tiszteletének különböző aspektusaira helyezik a hangsúlyt: a monasztikus irodalomban Jeromos jellemzően ideális szerzetesként, kolostoralapítóként és aszkétaként tűnik fel; a karthauziak számára például remeteként is példakép, erényei és csodái pedig *exemplumok* formájában váltak prédikációs segédletté.

A magyar középkor könyvkultúrájában megkerülhetetlenek a corvinák; a következő fejezet egy könyvtártörténeti, illetve egy kodikológiai tanulmányt foglal magában. Veszprémy Márton azt vizsgálta meg, helytálló-e az az elterjedt feltételezés, hogy Mátyás király kiemelten érdeklődött az asztrológia iránt, s könyvtárába csillagászati műveket gyűjtött. Ugyanakkor a mennyiségi összehasonlítások más korabeli könyvtárak állományelemzéseivel több módszertani nehézséget is rejtenek. A tetemes állománypusztulás mellett lehet-e reprezentatív a vizsgálat? Hol van az asztrológiai-csillagászati szakterület határa? A fő kérdések a következők: mit tartalmaz valójában egy asztrológiainak vélt könyv, ki a szerzője, és milyen ismeretekhez juttatja olvasóját, illetve: tükröz-e valós érdeklődést a mű birtoklása, és használatára van-e bizonyíték. A tanulmány röviden ismerteti a horoszkópkészítő asztrológia történetét a kezdetektől, majd rátér a hagyomány görög és latin ágra való kettéválására, s kifejti, hogy néhány olyan görög alaplőről nincs tudomásunk, melyek meglétét akár a humanista filológiai érdeklődés is indokolhatta volna. Ezután leírja a könyvtár csillagászati műveit, többek közt a nagy tekintélynek számító Regiomontanus *Almagest*-kivonatát és Johann Tolhopf *Stellarium*-át. A könyvtárban voltak továbbá asztrológiai célú csillagászati és matematikai művek, ám egyetlen Mátyáshoz köthető asztrológiai könyv sem maradt ránk. Ami a jóslatokat illeti, általában csak az aktuális politikai körülményekhez igazított „eredményt” közlik, a módszert nem. Összefoglalásképp elmondható tehát, hogy semmi sem utal az asztrológiai irodalom gyűjtésére; a meglévő művek többsége a szerző vagy a fordító ajánlása miatt került Mátyás könyvtárába. A korban szinte megkerülhetetlen, klasszikus arab asztrológiai munkák hiányoztak a gyűjteményből, és míg

Nyugat-Európában ezen művek már népnyelven is előfordultak, Magyarországon még latinul sem – mindez arra utal, hogy bár Mátyás használta az asztrológiát udvari reprezentáció és politikai tanácsadás céljából, könyvtára humanista könyvtár, és személyes asztrológiai érdeklődésről nem tanúskodik.

Zsupán Edina tanulmányában kiemeli a kodikológia interdiszciplináris jellegét: tartalmi, filológiai, liturgiátörténeti és művészettörténeti sajátosságok egyaránt szükségesek egy kódex leírásához, teljeskörű megismeréséhez. Jelen írásban a kötet fizikai adottságaiból következtet: lokalizál és datál. Az arany és ultramarinkék a középkori díszítőanyagok királynői; még azután is jelentős mértékű a felhasználásuk – reprezentációs céllal –, hogy a mű értékének megítélésében egyre nagyobb szerepet játszik a festő tehetsége. Az Österreichische Nationalbibliothek itt vizsgálta egyik corvinája heterogén stílusban illuminált, azonban címlapja kétségtelenül Budán készült, s az „első címerfestő” munkája, akinek magyarországi tevékenysége az 1480-as évekre tehető. A kódex készítésének rekonstruálásában meghatározó szerepet játszik a formák mellett az aranyozás, illetve az ultramarinkék megfigyelése; a kódexfestő műhely azonosítható a festék színárnyalata, felvitelének módja alapján, s ez elmondható az aranyozásról is, melynek módszere és textúrája is árulkodó, s olyan jellegzetes lehet, hogy csaknem attribúciós erővel bír.

A tanulmánykötet utolsó, leghosszabb fejezete az Egyetemi Könyvtár Cod. It. 3 jelzetű, olasz nyelvű kódexéről szóló tanulmányokat tartalmaz. Bibor Máté János a kódex kalandosnak mondható útját ismerteti, s magát a kódexet is részletesen leírja. Valószínű ugyan, de nem biztos, hogy a Budáról Konstantinápolyba vitt könyvek, köztük a tárgyaló kódex is, 1526 őszén kerültek az Oszmán Birodalom fővárosába. A corvinák tudományos feldolgozása már a 17. században kezdetét vette – ennek történetét is olvasója elé tárja a tanulmány –, azonban a 19. századig számottevő eredményt visszaszerzésükben nem sikerült elérni. 1877-ben a török szultán 35 kódexet ajándékozott az Egyetemi Könyvtárnak, arra azonban nincs bizonyíték, hogy ezen kódexek mindegyike járt volna Magyarországon 1877 előtt. Az első eredményeket a *Magyar Könyvszemle* 1877-ben, 3–4. összevont füzetében közölte; Ábel Jenő pedig arra a megállapításra jutott, hogy klasszikus antik szerzők művei aligha fognak előkerülni a nevezett könyvekből. A Cod. It. 3-ra a benne lévő egész oldalas rajz miatt figyeltek fel, de tartalmi és nyelvi szempontból még nem tanulmányozták; e hiányt pótolja *A könyv és olvasója* zárófejezete, melynek következő tanulmánya ugyanezen kézirat filológiai problémáira összpontosít.

Falvay Dávid bevezetesképp emlékeztet a magyar italianisztika nagy adósságára, a hazánkban őrzött olasz kódexek mellőzöttségére, feldolgozatlanságára, melyek ráadásul magyar vonatkozásokkal is bírnak. A szisztematikussá forrásfeltárás azonban elmaradt, s ezen kódexeknek hiányzott a modern, egységes kéziratleírása is; csupán egy-egy szöveg kéziratot hagyományra kapcsán kerültek elő. Az Egyetemi Könyvtár és Levéltár kéziratárában négy olasz kódex található, ezek egyike a nevezett Cod. Ital. 3 jelzetű példány, mely 14. századi pergamenkódex, és szövege egyelőre kiadatlan; kutatástörténete egészen 2017-ig a benne lévő tollrajzra összpontosult; Nello Bertolotti azonban részletes kodikológiai, filológiai, nyelvtörténeti elemzést készített róla. Egy antik latin szerzők morálfilozófiai műveiből összeállított, kompilátora által népnyelvre fordított és fordítói paratextusokkal ellátott mű legteljesebben fennmaradt változata található a budapesti kódexben.

Összeállítója egy mantovai jegyzővel, címzettje a város akkori urával azonosítható – az első lap súlyos sérüléseket szenvedett, s ez jelentős paleográfiai problémákat okozott, megnehezítve a kiolvasást. Megjegyzendő még, hogy a klasszikus szövegek kivonatolása még a 13. századi Itáliában is igen korainak számít.

A kódex azonban nemcsak tartalmi, hanem nyelvészeti érdekességeket is tartogat, ezeket Fridl Viktória tanulmányából ismerhetjük meg. A kézirat észak-olasz jellegzetességeket mutat; a mantovai dialektusra (*mantovano, volgar mantoan*) egy velencei réteg is rakódott, amint azt Bertoletti leírta; a szerző ezt egészíti ki további adalékokkal.

A kódex végén található rajzot Boreczky Anna ismertette. Justinianus oszlopra helyezett lovasszobrának rajza régóta ismert emléke a bizantinológiának, melyet több leírás is megörökített. Boreczky Anna a rajz hitelességét gondolja újra, összegzi az eddigi ismereteket és megfigyeli az ábrázolás ikonográfiáját, melyet történeti adatokkal és bejegyzésekkel vet egybe. A morálfilozófiai antológiát követő üres oldal *versóján* található rajz nem szerves része a kötetnek, az viszont kérdéses, hogy milyen a kódex eme egyetlen képének viszonya a bejegyzésekkel, a bennük említett humanistákkal, illetve a szoborról rendelkezésre álló írott forrásokkal: több eltérés is akad mind az egyes leírások, mind a rajz között. A szobor felirata ráadásul Theodosiusra utal – az ő szobrának felhasználásával alakították ki Justinianus emlékművét –, ez a felirat egy Firenzében őrzött kéziratban is megtalálható. A leírastoposzok és másutt fellelhető megfelelőik azt sugallják, hogy a rajz nem hiteles vizuális dokumentuma a szobornak, hanem a leírások alapján dokumentatív igénnyel készült fantázia-mű, érdekes dokumentuma a bizánci múlt humanista felfedezésének.

Összességében elmondható, hogy *A könyv és olvasója* hiánypótló, módszertanában újszerű, ám a kutatási előzményeket és hagyományokat szervesen folytató mű, amelyben a magyar középkori könyvkultúra iránt érdeklődők változatos témákban lelhetnek érdekes olvasnivalóra.

Farkas Flóra

A női kommunikáció történeti megközelítései

A női kommunikáció kultúrtörténete: Tanulmányok. Szerk.: Sipos Balázs – Krász Lilla. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019. 201.

A Napvilág Kiadó mellett a Politikatörténeti Alapítvány és a Trefort-kert Alapítvány támogatásával jelent meg 2019 tavaszán a női kommunikáció kultúrtörténetét vizsgáló tanulmánykötet. Jelen ismertetőt az előszóval szükséges kezdenem, mivel szorosan hozzákapcsolódik a kötet egységéhez, s bár röviden, de áttekinti az ELTE BTK Történeti Intézetében 2015 végén létrejött Nőtörténeti Kutatóközpont célkitűzéseit és eddigi munkásságát. Bár a Kutatóközpont által eddig szervezett konferenciák lábjegyzetbe kerültek, ezek az évente legalább egyszer megrendezett események rámutatnak arra a széleskörű együttműködésre, ami a nő történeti kutatások terén valósul meg hazánkban és tágabb értelemben Európában. Ez az összefogás idáig az MTA Nőtörténeti Munkabizottsága, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Bécsi Egyetem Finnugor Tanszéke, valamint a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete közreműködésével valósult meg, s ez is jelzi szükségességét, tekintettel a nő történeti kutatások beágyazottságára és a részdiszciplínák közti pozíciójára.

A bevezető tanulmányban Krász Lilla, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense nem vállalkozik rá, hogy a teljesség igényével tekintse át a nő történetírás historiográfiáját, ám így is egy széles spektrumú összefoglalást nyújt. A tanulmány rámutat arra, hogy a nő történeti kutatások fókuszát nem, inkább csak fókuszait lehet megadni. A kutatások, bár Nyugat-Európában és Magyarországon más-más ütemben zajlanak, a genderfogalom megjelenéséig, illetve bevetté válásáig a nőnevelés, a női jogok, a női munka, a női szervezetek és a nőmozgalmak köré szerveződtek. A társadalmi nemet alkalmazó nézőpontra köszönhetően ennél is tovább bővültek a vizsgálatok, mivel a biológiai nemek társadalmi- és önreprezentációja, továbbá a társadalmi szerepek történeti vizsgálata új szempontokat hozott a nő történetírásban. A történeti kutatások az előszóban említett „politikaszemléte” a nő történeti vizsgálatok esetében azért is lehet kérdéses, mivel a témák sok esetben – ahogy Krász Lilla írja – innovatív és aktuális jelleget öltenek. A kötet címadása sem áll messze ettől, hiszen a kommunikáció – bár nem feltétlen a papíralapú levelezés vagy a kézíratos források vizsgálata áll középpontjában – napjainkban is fontos kutatási témát jelent. Nem is indokolt az egyes nő történeti területek

aktuális vonatkozásait tovább tárgyalnom, elfogadhatjuk, hogy a vonatkozó kutatások szükségesek, és kiegészítik az eddigi eredményeket a történelemtudomány területén. Ezt bizonyítják a tanulmánykötetben szereplő írások is, melyek sok esetben egy-egy kutatás eredményeit ismertetik röviden, vagy egy induló vizsgálatot és annak lehetséges irányait körvonalazzák. A szerzők, bár e tanulmánykötetben nőtörténeti témákat dolgoznak fel, a művelődéstörténet, a néprajz, a társadalomtörténet vagy a kultúra- és médiatudomány területén tevékenykednek, s ennek köszönhető, hogy a tanulmányok mind beágyazottak vagy beágyazhatók tágabb kontextusokba. A fentieket figyelembe véve joggal határozza meg sokféleképpen Krász Lilla a tanulmánykötet funkcióját: tudományos kísérlet a női kommunikáció hazai történetéhez kötődve, (egyetemi) tankönyv vagy olvasókönyv a kommunikációtörténet iránt érdeklődők számára. Bárhogy is közelítünk felé, értékes eredményeket és további kutatásokhoz is hasznos módszereket, kérdéseket vet fel.

A kötet három egységből áll, mely elrendezés nem okoz különösebb meglepetést, ha végiggondoljuk a nők társadalmi szerepét és lehetőségeit történeti vonatkozásban: elsőként a *Családi kommunikáció, levelezés* témakörében olvashatunk négy tanulmányt a kora újkortól egészen a 20. század második feléig. Lengyel Tünde, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Kora Újkori Osztályának vezetője a 16–17. századi nők művelődési lehetőségeit és korlátait járja körül. Ugyan vannak már ismereteink azokról a lehetőségekről, amelyek az írás-olvasás esetén elérhetőek voltak a nők számára is a kora újkor folyamán, ám az elvárások nem minden társadalmi rétegben és azon belül sem minden családban alakultak egyformán. A kora újkort vizsgáló tanulmányok gyakran választják Pázmány Péter a lányok neveléséről szóló gondolatait kiindulópontként, ám Lengyel Tünde tanulmánya arra is rávilágít, hogy a 17. században milyen gazdasági és társadalmi okok indokolhatták azt, hogy a nők képesek legyenek írni-olvasni. A tanulmány Czobor Erzsébet életútján keresztül mutatja be, hogy milyen lehetőségei voltak a korszakban egy nemesasszonynak a tudás megszerzésére, annak kamatoztatására és továbbadására. Lengyel Tünde kitér arra is, hogy a nemesi családokban legtöbbször csak a fiúk neveléséről találunk feljegyzéseket, ezért, ha a női gyakorlatokat igyekszünk megismerni, számos levelezést kell áttekintenünk és támaszkodnunk kell a családtörténeti vonatkozásokra is. Ezt az elvet követve Lengyel a tanulmányt jelentős forrásbázisra alapozta; vizsgálja többek között a Czobor Erzsébetnek címzett, a Biccsei Állami Levéltárban (Státny archív v Bytči) őrzött 1404 darabból álló levelezést. A legértékesebb információkat leginkább Czobor Erzsébet férje, Thurzó György levelei tartalmazzák, ám ezt kiegészítendő feldolgozta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Thurzó család archívumában lévő 162 Czobor Erzsébettől származó levelet is. A tanulmányból kiderül, hogy a kora újkori nők műveltségét vizsgálva a családi állapotra, a férj elvárásaira, a személyiségre és például a művelődéssel kapcsolatos attitűdre mind meghatározó tényezőkként kell tekintenünk. Felveti, hogy további női levelezések vizsgálata szintén hozzájárulhat a kutatás eredményeihez, emellett pedig érdekes a reprezentációkutatás területén a nők elnevezéseinek (nagyasszony, asszony, nő, lány/leány, anya, feleség) és jelentéseinek korszakonkénti vizsgálata.

Fundárková Anna, a Szlovák Tudományos Akadémia tudományos munkatársa *Fugger Mária a „győri hős”, Pálffy Miklós felesége és özvegye* című tanulmánya szintén

jelentős terjedelmű levelezést dolgoz fel, s a forrásokból elsődlegesen Fugger Mária életrajzának fontosabb szakaszait rekonstruálja; a kommunikációtörténet jelen esetben inkább eszköz, mint a vizsgálódás tárgya. A tanulmányból kiderül, hogy Fugger Mária férjének, Pálffy Miklósnak leginkább az egyedüllétről és terhességéről írt leveleket; ez határozta meg elsősorban életének házasságban eltöltött időszakát. A levelek tartalmában a váltást az özvegyi időszak hozta meg, ám a közép-pontban ekkor is a család állt. Ebben a családtörténeti relációban kerül értelmezésre Fugger Mária végrendelete is, amelyből Fundárková a temetésével kapcsolatos előírásait és annak meg(nem)valósítását emeli ki. Továbbgondolásra érdemes lehetne a férfi–nő, a férj–feleség, a támogató–támogatott, az anya és a gyermekei közötti kommunikáció és kapcsolat részletesebb elemzése a levelek alapján.

Duchoňová Diana, a Szlovák Tudományos Akadémia tudományos munkatársa *Női családi szerepek: menyasszony, feleség, anya. A női kommunikáció színterei a nemesi családokban* című tanulmánya világosan strukturálja Nyáry Krisztina családtagjaival, Czobor Erzsébettel, Esterházy Miklóssal és Thurzó Erzsébettel folytatott levelezését. A szerző a 17. századi arisztokrata asszony kommunikációs kultúráját vázolja fel anyósával, második férjével és egyik leányával folytatott levelezése alapján, amelyből egyúttal a kapcsolatuk története is rekonstruálhatóvá válik, sőt, a szélesebb kapcsolati hálózatra is következtethetünk a tanulmányban bemutatottak alapján. Bár a gyermekekkel töltött időt és a nevelésükbe fektetett energiát az anyai szeretet fokmérőjének is tekinthetnénk, Nyáry Krisztina példája egy másik olvasatot tár fel az első férje, Thurzó Imre halála után. Ebben az időszakban a gyermekei anyósa gyámsága alá kerültek, ő pedig édesanyjához, Várady Katához költözött. A leveleknek nemcsak tartalmát, hanem hosszát is görcső alá veszi a szerző, és gondot fordít a megszólító formulák elemzésére, melyekből a kapcsolatok minőségére vonatkozó utalásokat ismertet.

Géra Eleonóra, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense esettanulmányában a 19. század második felében született Habrovsky leánytestvérek, dr. Hellebranthné Berta és Rédllyné Ilona, illetve unokatestvéreik leveleit elemzi. Már *A családi levelek, családi játzmák* cím is arra enged következtetni, hogy a levelezésből több család történetét ismerhetjük meg, s e forrásbázis alapján összehasonlító elemzésre is lehetőség nyílik a két testvér, illetve a családjaik történetére vonatkozóan. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő időszakot, az első és második világháború eseményeit már jelentős részben ismerjük, azonban a megélt élményekről, a családi kapcsolatokra vonatkozó következményeiről, az emigrációban élők „újrakezdett” életéről egyelőre kevesebb tudással rendelkezünk; mindezek feltárásához e levelezések kiváló forrásbázist biztosítanak. A levelezés forrásértéke mellett Géra Eleonóra kiemeli a nők családon belüli szerepét és ennek megélését, valamint a több nyelven is beszélő testvérek művelődési attitűdjeit. Az egyes családok, hasonló származásuk és társadalmi pozíciójuk ellenére, nem azonos reziliens magatartással reagáltak a középosztályból való kilengésükre, kiesésükre. Ugyanez figyelhető meg a szórakozási szokások terén is; az eltéréseket ebben az esetben akár személyiségfüggőnek is tekinthetjük. A tanulmány nyomán újabb kérdések merülhetnek fel a korabeli női szerepekre vonatkozóan, például a társalkodónők csoportjának műveltségével, tudásával és kommunikációjával összefüggésben.

A tanulmánykötet következő nagyobb egységének három tanulmánya a társadalmi kommunikációra és a nőiesség jelentésének formálására összpontosít. Mátyás Mónika, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi adjunktusa már korábban is kivételes érzékenységgel nyúlt a deviáns magatartáshoz kötődő történeti és irodalmi vonatkozású témákhoz. *Deviánsak vagy lázadók? A nőiesség diszkurzív olvasatai* című tanulmánya két, a 19. század második felében rossz hírnevet szerzett nőt mutat be. Batthyány Apraxin Júliát és Vay Saroltát (másképp Sándort) sokféle elnevezéssel illették a korszakban, s különösen a nemzetépítés oldalán állók vélekedtek róluk negatívan, amiért a korszak ideális nőképeinek több szempontból is ellentmondtak. Közös pontként kiemelhető életútjukban, hogy a házasságra mindketten sajátos módon tekintettek: Júlia áthágta azokat a normákat, amelyeket a társadalom egy feleségtől és egy anyától elvárt (egy szerelmi affér után elhagyta férjét és családját), Sarolta pedig álházasságokat kötött (férfi helyett nőt választott házastársként). A tanulmányból kiderül, hogy a normaszegőket a reformkorban számos kifejezéssel jelölték; a kritikus írók és újságírók írtak az arszlánokról, akik leginkább a szépségükre koncentráltak, a „lionkodó antiasszonyok” azért kerültek a figyelem középpontjába, mert arra törekedtek, hogy kapcsolati rendszerükből éljenek meg, nem vállalva sem az anyai, sem más típusú hivatást. A tanulmány bemutatja, hogy a „határsértők”, „nemzetvesztők” vagy „jövőgyilkosok” miben hibáztak a kortársak szerint, amivel leginkább a reformkor eszméi ellen igyekeztek tüntetni.

Varga Zsuzsanna, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára tanulmányában azt vizsgálja, hogy a falusi nőket hogyan célozta meg és érte el a kommunista párt annak érdekében, hogy munkavállalásra ösztönözzék őket a szocialista mezőgazdaság valamely szektorában; a propaganda hatásainak elemzésére azonban nem vállalkozott. A tanulmányban vizsgált kérdés kontextusait feltáró gazdasági és társadalomtörténeti vonatkozásokról korábban a szerző már értekezett, s a szocialista mezőgazdasági rendszert fókuszba állító kutatásai során ismerte fel a kommunista párt kommunikációs stratégiájának új aspektusait. Varga Zsuzsanna riportok, nagygyűlések, népszerűsítő könyvek és filmhíradók alapján mutatja be, hogy a hatalom miként igyekezett kialakítani az új, szocialista (férjezett) nőideált, amelynek során a parasztküldöttek tagjait megszólaltatva a nőket nemcsak a propaganda céljává, hanem eszközzé is tették. A tanulmány felvillantja azokat a lehetőségeket, amelyeket további – mindenekelőtt *oral history* – források bevonása jelenthet a kutatás során.

Bartha Eszter, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense a *Munkásnő-interjúk és munkáséletmód-kutatások az 1970-es évek Magyarorszáján* című tanulmányában egy, a munkások életmódját és kultúrafogyasztási szokásait vizsgáló, 1973-ban végzett kutatás eredményeit mutatja be röviden. A kutatás egyrészt kérdőív, másrészt interjú formájában valósult meg, amit a Népművelési Intézet *Munkáséletmód-munkáskultúra* címen indított el, ám kiértékelésére nem került sor. Az „életinterjúkból” kapott eredményeken túl a téma megközelítése különösen érdekes szempontokat villant fel: a szerző fő kérdése arra irányul, hogy miként lehet meghatározni a munkásnők helyzetét a férfiakéhoz képest, élve azzal a feltételezéssel, hogy a nők nehezebb helyzetben voltak a férfiaknál. Ezenkívül kitér az interjú készítő interjúalanyokhoz való hozzáállására, ami a szerző szerint

a sztereotípiákat magáévá tevő, olykor lenéző vagy érzéketlen attitűdöt mutatott a női interjúalanyok felé. A tanulmányból kiderül, hogy különböző családi állapotú munkásnők is küzdhettek hasonló problémákkal, a családos nők idő hiányában, a nem családosok pedig konzervatív elvárások miatt nem élhettek a szórakozás lehetőségével. Bartha Eszter tanulmánya konklúziójában arra a következtetésre jut, hogy a korabeli szociológusok még nem voltak érzékenyek a genderspecifikus problémákra.

A kötet utolsó nagy fejezete a *Társadalmi kommunikáció és női aktorok: tartalom-előállítás* címet kapta, ami a nőket a kultúrtörténeten belül a szerzői és mecénási oldalról vizsgálja, s helyet kaptak benne a témát az ókortól egészen a 20. század első feléig feltáró írások. A filozófusnőktől az újságírókon át a zongoraművészekig sokféle alkotónővel találkozunk a fejezetben. Németh György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára tanulmánya egy nagyobb kutatás eredményeit összegzi röviden, amely alapján Szapphó létezésén túl fény derült további 18 költőnő tevékenységére. Németh György felhívja a figyelmet arra, hogy az azonosított szerzők egyike sem Athénból vagy Alexandriából származik, amely városállamok élénk szellemi életének ismeretében feltételezhetnénk, hogy a női líra is itt kapott először teret. Azt is hangsúlyozza, hogy a női szerzők költeményeit a maszkulin hangvétel ugyanúgy jellemezte, mint a női témák feldolgozása.

Pesti Brigitta, a Bécsi Egyetem tudományos főmunkatársa a nők kora újkori kultúrában betöltött patrónusi szerepét vizsgálja, megállapítva, hogy bár az 1600 és 1655 között publikált nyomtatványok kiadásának támogatása összehasonlítható lenne francia és német adatokkal, Nyugat-Európában mindeztidáig nem végeztek olyan kutatásokat, amely a női mecénátúra jelentőségéről átfogó nemzetközi eredményeket ismertetne, ezért erre egyelőre nincs mód. A szerző igen széles korpuszt vizsgál, melyben leginkább a női patrónusokhoz címzett ajánlások elemzéséből származó adatokra támaszkodik. Pesti Brigitta a dedikációk alapján levont következtetései szerint a nők mecénási tevékenysége személyes igényként jelent meg, nem pedig társadalmi vagy felekezeti elvárásként. A szerző többek között Lorántffy Zsuzsanna, Nyáry Krisztina és Báthory Zsófia patrónusi tevékenységét vázolja, de több – bár vélhetően a régi magyar irodalmat kutatók számára nem – ismeretlen női mecénás nevével is találkozhatunk a tanulmányban, továbbá a mecénási gyakorlat rendszerét is az olvasó elé tárja a szerző. Meglátásom szerint a tanulmány eredményeit tovább árnyalhatná területi alapú összehasonlítás.

A baba ma is fontos szerepet tölt be az egészségügyi ellátásban; vannak országok, ahol a bábarendszer a mai napig segíti a várandós nőket és a szülészorvosok munkáját. Igaz, feladatuk a korábbi évszázadokhoz képest átalakult és feladatköreik jóval szűkebbek, mint korábban, amikor az élet alapvető eseményeinél, a születésnél és az elhalálozásnál egyaránt jelen voltak. Deáky Zita, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense évtizedek óta foglalkozik a bábaság történetének kutatásával; jelen tanulmányában az okleveles bábák érdekérvényesítő fórumainak kialakulását mutatja be 1893 és 1914 között. A 19. század végi és a 20. század eleji bábareformok kétféle módon közelítették a megújuláshoz: voltak, akik szerint a bábahiányt a minőségi képzést feladva is meg kell oldani, ezzel szemben a másodrendű bábák képzését ellenzők elsősorban az okleveles bábaképzést támogatták. Az átalakulás során tevékenységük csak a születés körüli teendőkre

korlátozódott, és leginkább az orvosok tevékenységét voltak hivatottak segíteni. A tanulmány egyrészt ennek a törésnek az okait elemzi, másrészt röviden bemutatja az osztrák, a német és részletesebben a magyar bábaegyesületek alapelveit és folyóiratukat. Deáky kutatásai igazolják, hogy a *Szülész női Lapja* – német és osztrák mintára – a vidéki bábákat is megszólította a *Bába-Kalauz* által. A nemzetközi beágyazottság továbbá nem csak a folyóirat felépítésében adott mintát; ez tette lehetővé számukra az európai tanfolyamok és eredmények nyomán követését is. A történeti Magyarország felbomlása egy időre a bábaegyesületeket is felszabdalta, ám az újraindulásukra és további működésük elemzésére Deáky tanulmányában már nem tért ki.

A kötet egyik szerkesztője, Sipos Balázs, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense tanulmányában azt vázolja, hogyan lett az újságírás női hivatás Magyarországon is, és ad vázlatos képet az első öt újságíróról, Szederkényi Anna, Stephani Elza, Kovács Lydia, Hollós Lipótné de Grobois Nandine és Zempléni P. Gyuláné Elek Irma élet- és újságírói útjáról. A szerző – korábbi munkásságára alapozva – kitekint a férfi és női újságírók összehasonlítására, s megállapítja, hogy a felsorolt nők az (újságírói) átlagnál magasabb műveltséggel rendelkeztek. A két csoport azonban felekezeti szempontból hasonlóságot mutatott: az újságíróknak közül hárman izraelita vallásúak voltak, és ketten kikeresztelkedtek. A tanulmány tisztázza azt is, hogy ki számított újságírósnak, melyikük milyen témában írt, illetve milyen sikerességgel működött, továbbá milyen megítélés övezte a korabeli nők törekvéseit a szakmán belül. Sipos Balázs a tanulmánya végén említi azokat az összehasonlító szempontokat, melyek a további elemzésben segítségünkre lehetnek (például nyelvi-fogalmi problémák).

A kötet záró tanulmány Szilágyi Ágnes Judit, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docensének munkája, aki női művészek és gondolkodók munkásságát elemzi a *Revista Atlântida* (1925–1920) című portugál–brazil folyóiratban, a tanulmány elején röviden kitérve az 1910-es évek portugál és brazil oktatására, valamint a vizsgált folyóirat profiljára. Szilágyi Ágnes Judit áttekinti a lapban megjelenő női témákat, kitér a női szerzőkre (például a táncművész Izabella Duncanre), s kitekint a magyar vonatkozásokra is. A tanulmányból közelebbről megismerjük Gina Lombroso Ferrero, valamint Marie-Antoinette Aussenac pályáját, s lapban közölt írásaikat.

A női kommunikáció kultúrtörténete véleményem szerint minden szempontból eléri a szerkesztők a bevezetőben is megfogalmazott célját: hiánypótló tanulmányával bizonyítja a női történeti kutatások jelentőségét a történelem- és társadalomtudományokon belül, népszerűsíti a női történetírást, emellett rámutat a témában rejelő további kutatási lehetőségekre.

Lengyel Nóra

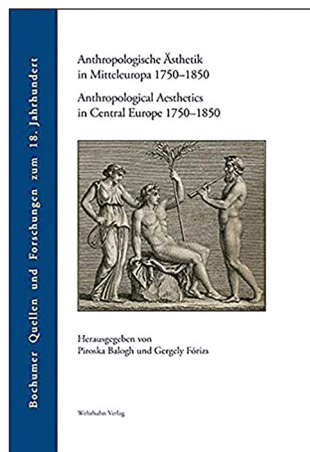
Emberk, esztétikák, hatások

Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa, 1750–1850/Anthropological Aesthetics in Central Europe, 1750–1850. Hg.: Piroska Balogh – Gergely Fórizs. Wehrhahn Verlag, Hannover, 2018. (Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert, Band 9.) 304.

Hugh Blair skót filozófus elmélete szerint a helyesség, az érzelem és az értelem dichotómiájaként is felfogható ízlés az emberben mélyen gyökerezik, és továbbfejleszthető a természet utánzása, a másolat és az eredeti összehasonlítása, valamint rendszeres gyakorlás által. (273–275.) A korszakban a racionalizmus és az empirizmus tehát kéz a kézben jár: Friedrich Bouterwek (1766–1828) panteista világgéppel rendelkező (53.) göttingeni professzor empirikus pszichológiáját például még a racionális pszichológia formálja, nem az empirikus megfigyelés módszere (52.), Joseph Calasanz Likawetz, a grazi líceum filozófiaprofesszora szerint pedig szintén kevert az esztétikai érzés, nem tisztán esztétika, hanem az értelem érdeklődése is belevegyül. (124.) Szintén az

érzelmi tapasztalatot hangsúlyozza Karl Heinrich Heydenreich (1764–1801) lipcsei egyetemi tanár: a művész – a költő, a festő, a szobrász, a kertművész – nem egyszerűen másolja a tárgyat, hanem a lelkében megmozduló érzelmet teszi megragadhatóvá, így műalkotása az érzelmek elővilágításának (*hervorleuchten*) eredménye. Heydenreichnek ez a klasszikus imitációelmélet alól felszabadított absztrakt művészetelmélete már a romantika előfutáraként értelmezhető. (66–70.) A befogadóval való kapcsolatra, illetve a befogadó érzelmi reakcióit elindító élénkségre (*vivacitas*) (170–171.) tudatosan koncentrált Szerdahely György Alajos, aki szubjektív, sőt ironikus narrációjával kimondatlanul egyfajta intellektuális kalandra hívja olvasóit, hogy ezáltal is megtapasztalják a szépség relatív minőségét, illetve, hogy milyen távol állnak a tökéletestől, az abszolútumtól. (145, 155, 169.) Wilhelm Traugott Krug (1770–1842) eklektikus esztétikafilozófija pedig egyenesen „filozófiai republikanizmus”, ami nem saját egyéni véleményét, hanem minden gondolkodó polgártársra érvényes törvényt, az általános emberi értelmet reprezentálja. (Fórizs 91.)

A 2016 májusában az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által rendezett nemzetközi konferencia előadásainak anyagából született, *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa, 1750–1850/Anthropological Aesthetics in Central Europe, 1750–1850* címmel megjelent tanulmánykötetben az ezekhez hasonló esztétikaelméleti, filozófiai eszmefuttatások burjánzásának-túlburjánzásának lehetünk tanúi. A késői felvilágosodás és kora romantika korához (bár az ilyesfajta korszakmegjelölések igencsak terheltek, nem véletlenül szerepel a kötet

címében két objektív dátum), illetve Közép-Európához (inkább csak a Habsburg Monarchiához és a német területekhez, ezen belül is kissé felülreprezentált módon a Magyar Királysághoz) köthető írások befogadását tovább nehezíti az absztrakciók hiánya és a kétnyelvűség, de az elemzésekhez tartozó ábrák, táblázatok, képek közlése (például: Zelle, 29; Richter, 49; Balogh, 143; Lengyel, 216–217.) kétségkívül hozzájárul az esztétikai eszmerendszerekben való könnyebb tájékozódáshoz. Ha azonban egy kicsit jobban belemélyedünk a tanulmányok olvasásába, világos összefüggésekre bukkanunk, sokrétű kölcsönhatások, szerteágazó kapcsolatok, rejtett rendszerek tűnnek fel előttünk.

Egy ilyen – annak ellenére, hogy a címben szerepel, korántsem nyilvánvaló – kapcsolás a tanulmányok között az antropológiai esztétika mint eszmei háttér, filozófiai elképzelés. Az antropológiai jelzõt a tárgyalt korszakban gyakran szerepeltették az esztétika elõtagjaként, illetve azzal összefüggésben (11.), ami a szépségtapasztalat emberi tényezőit, a szép szemlélésének antropológiai előfeltételekhez való kötöttségét érzékelteti. (82.) A szépség maga egy speciális belső organikus kapcsolatként is felfogható, amely az emberi élet bármely dimenzióját jellemezheti. (146.) Ezen felül az antropológiai esztétikában az empirikus vizsgálódás hangsúlya, az érzékenység legitimációja és humanizációja (21.), illetve az esztétika holisztikus, „neohumanista polihisztort” nevelő képzési funkciója (12, 251–252.) egyaránt benne foglaltatik. Így az esztétikai tapasztalat az igazi emberség, a „*homo aestheticus*” ideáltipikus elérésének egyik eszközévé válik (154, 163, 144.), és nemcsak az esztétika ruházódik fel immanens antropológiai, hanem az antropológia is esztétikai sajátossággal. (27.) Sõt, Zelle (22.) szerint az egész 18. századi kultúra jellemezhető ezzel a fogalom párral. Mielőtt azonban – joggal – parttalannak éreznék a túlzott tárgykörbõvítést, Fõrizs szerint figyelembe kell vennünk, hogy az antropológiai esztétika eklekticizmusa nem marad a szinkretizmus szintjén, hanem egységes belsõ logikával szigorú keretek közötti általánosítást foglal magában az emberi természetre és a közösségi (ízlés)ítélet sajátosságaira vonatkozóan, lehetõséget kínálva ezzel az egyes gondolkodóknak a kreatív elméletalkotásra. (96.)

A legtöbb tanulmányban egyértelmű, és a kötet egységét – a változatosságban – gazdagon alátámasztó tény, hogy az elemzett szerző vagy szöveg az antropológiai esztétika körébe tartozik. Némely esetben, mint például Romy Károly György dinamikus tapasztalati esztétikai modellje (248–250.), vagy Benke József Schillerfordítása, illetve Kis János Blair-fordítása kapcsán azonban kevésbé meggyőző, hogy a tárgyalt szerzők az antropológiai esztétika képviselői, illetve, hogy a fókuszba helyezett kérdéskörök az antropológiai esztétika problémaközpontú megközelítését mozdítják elő.

A kötet koherenciáját ennél megkérdőjelezhetlenebbül az adja, hogy minden tanulmányíró egy vagy két korabeli gondolkodó művét vagy fordítását ismerteti és elemzi: Carsten Zelle Heinrich Zschokkét, Sandra Richter Friedrich Bouterweket, Antonín Policar Karl Heinrich Heydenreichot, Fõrizs Gergely Wilhelm Traugott Krugot, Tomáš Hlobil Franz Samuel Karpét, Gottfried Immanuel Wenzelt és Joseph Calasanz Likawetzet, Balogh Piroksa Schedius Lajost és Szerdahely György Alajost, Csuka Botond Szerdahely György Alajost, Gurka Dezsõ Schedius Lajost, Mester Béla Rozgonyi Józsefet, Lengyel Réka Versegly Ferencet, Simon-Szabó Ágnes Benke Józsefet és Bölöni Farkas Sándort, Bodrogi Ferenc Máté Romy Károly

Györgyöt, Hörcher Ferenc és Tóth Kálmán pedig Kis Jánost és Dessewffy Aurélt helyezi a középpontba. A korszak nagy filozófusaihoz, Kanthoz, Schillerhez és Hegelhez képest kevésbé ismert vagy nem elsősorban esztétikaelméleti szempontból kutató személyekről van szó, akik viszont oktatói, tankönyvírói, kompilátori, fordítói tevékenységük révén jelentős, és a „nagyoknál” sokkal közvetlenebb hatást gyakoroltak környezetükre. A kötet szerzői és szerkesztői impliciten vagy expliciten ezzel a közvetlen befolyással indokolják témaválasztásukat, fókuszuk viszont nem elsősorban „lefelé”, a kiszemelt elméletalkotók olvasói, hallgatói – tehát a tudományos szempontból laikusok – felé, hanem „felfelé”, az ismert(ebb) és népszerű(bb) filozófusokkal való kapcsolat felé irányul. Így megmarad a kötet alapvetően esztétika- és filozófiaelméleti sajtósága.

Több tanulmány esetében releváns a Kanthoz való viszony. Az antropológiai esztétika mint az ember sajátosságait, szépségtapasztalatát és az utilitarista képzés-konceptiót szem előtt tartó irányzat alapvetően a kanti esztétikai autonómia és érdeknélküliség tanával ellentétes, így képviselői is nagyrészt kritikusak Kanttal. (12, 93; 32.) Zschokke esztétikája például csak részben transzcendens, részben viszont pszichológiai és gyakorlati, hiszen Kanttal szemben a zseni nem megteremtődik (*erzeugt*) a művészet által, hanem képzés által alakul (*gebildet*). (35–37.) Bouterwek művében Kant megközelítését „szörnyű izléstelenségnek” nevezi, és expliciten vele szemben pozicionálja saját nézeteit, ahogy hozzá hasonlóan Karpe is: a szépség racionális, van célja, és az emberi szellem ezirányú eredeti vágyait kell empirikus módon tanulmányozni. (50–55, 107.) Meggyőző Richter azon felvetése, hogy kanti nézőpontból az ilyen érvelés a prekantiánus elvekhez való visszatérést jelenti. Rozgonyi József szintén határozottan antikantiánusként és a *common sense* filozófiájának követőjeként Thomas Reid kritikáját használta fel, miszerint Kant félreértelmezte a skót felvilágosodás hagyományát. (197–205.) Kant transzcendens logikája és a skótok *common sense* logikája nem kompatibilis – ezt szögezi le Hörcher és Tóth (288.) a Hugh Blair-fordítások kapcsán.

Más tanulmányokban a Kanthoz való viszony az elemzés problematikájának részévé válik, például a Krug-fordító Márton István, G. I. Wentzel, a linzi líceum tanára vagy Zschokke és Schiller esetében. Az első ránézésre logikus Pukánszky-érvelést – miszerint a kantiánus Márton azért Krugot fordította, mert Kant művei indexen voltak – Főríz meggyőzően cáfolja: a fordításból a kritikai filozófia hangsúlyos, amit nem szerencsés összemosni a kantianizmussal, Krug ugyanis például principiáit nem adott, hanem alkotottnak tünteti fel, így – Krug által – Márton sem a kanti rendszert szándékozta reprodukálni. (77–84.) Wenzel árnyalja és továbbfejleszti Kant nézeteit: a kétféle teljesség elméletéből csak a logikai tökéletességre vonatkozót vezeti le Kanttól – forrása itt ráadásul nem is Kant *Kritikája*, hanem *Logikája* –, az érzések törvényeivel kapcsolatban levő esztétikai tökéletességről alkotott elképzelése inkább Federre emlékeztet. (110–120.) Likawetz *Az ítélőerő kritikája* legtöbb tézisént átveszi, de nem kriticsztikai-transzcendentális módon, hanem empirista-pszichológiai (át)értelmezéssel, amit a német pszichológiai-antropológiai esztétika inspirált. (125.)

Vannak szerzők, akik viszont egyértelműen szimpatizálnak Kanttal: Schedius a kanti természetfilozófia szerint értelmezi fogalmait (190–191.), Heydenreich pedig tudatosan népszerűsíti Kant filozófiáját egyetemi előadásain. (57.) Zelle az

antropológiai esztétikával sem gondolja ellentétesnek Kantot. Véleménye szerint Kant kétféle esztétikát különböztet meg: pszichológiát – ebben Zschokke az erősebb, aki empirikus pszichológiából alkot lényegében antropológiai esztétikát –, illetve pragmatikust – ebben Schiller az erősebb, aki a szabad játéktérrel rendelkező emberre és az érdeknélküliségre koncentrálva alkot egyfajta esztétikai antropológiát, ami távolságot foglal magában az ember és az esztétikai gyönyörködés tárgya között. (42.)

Ahogy láthatjuk, a tanulmánykötet önmagában a Kant-recepció kapcsán is értékes összefüggésekkel és érzékeny elemzésekkel teli, rendkívül bőséges tényanyagot kínál. A hatástörténeti aspektus azonban nem merül ki ebben: minden vizsgált szerző esetében számos más elmélettel és elméletalkotóval való kapcsolat előviláglik. A szerzők elemzése szerint Bouterwek például szisztematikus esztétika formájába öltött nem-transzcendentális idealizmusában nagyrészt Jacobira hagyatkozik (55.), Heydenreich pedig Engel zeneesztétikáját használja a képzelet és az emberi érzelmek lefestésére alkalmas művészetelméletében. (58–61.) Krugnál a karteziánus racionalizmus és a baumgarteni esztétika nyomait egyaránt felfedezhetjük (87–88.), Karperre és Likawetzre pedig Feder göttingeni professzor hatott az esztétikai érzések kategorizációja kapcsán. (105, 108, 122, 129.) Johann Georg Sulzer művei Zschokke (Zelle, 36.), Szerdahely (Csuka, 164.) és Verseghy (222–223.) esztétikájának egyik fő forrását jelentették. Schedius széles Magyarországon kívüli tudós-kapcsolathálóra épített (150.), de alapvetően Schellingre támaszkodott, bár az abszolút szépségről alkotott elképzeléséhez a cselekvő potencia és cselekvő matéria viszonyához részben kritikusan viszonyult. (183–185.) Schiller esztétikája a Benke József fordítása előtti évben megjelent, és saját drámaelméleti művére is hatott már. (226.) A német mellett a skót felvilágosodás többé-kevésbé egységes eszmerendszere és nagy alakjai – Smith, Shaftesbury, Hutscheson és Burke – is befolyásolták a közép-európai gondolkodókat: a morális szentimentalizmust Szerdahelynél (156.), az ízlésfejlesztő törekvések és a hasznos polgáreszmény hangsúlyát Kis Jánosnál és Dessewffy Aurélnál érhetjük nyomon. (255–256.)

Különösen érdekes, és a kötet koherenciáját támogató tény, hogy a tárgyalt szerzők egymáshoz is kapcsolódnak, egymás elméleteire is építenek. (Bár szerencsés lett volna, ha az egyes tanulmányok szerzői – akár utólagos szerkesztői javaslatra, például egy-egy lábjegyzetben – explicite is felhívják erre a figyelmet.) Schedius például Krugtól veszi át a kalleológia fogalmát, ám részben – a szubjektumorientált esztétika hangsúlyozásával – megváltoztatja jelentését (144.), Romy pedig Bouterwek gráciaelméletére hagyatkozva vallja, hogy nem a szemlélt tárgy formája, hanem a szemünk előtt megjelenő benyomás számít, ami a belső érzékek szabad, harmonikus játékával van összefüggésben. (245–246.) Érdekesek az egyes tanulmányokon belüli, közvetlen hatást nem feltételező összehasonlító megállapítások is: Wenzel és Karpe tankönyveikben egyformán oldják meg a belső érzések pszichológiai problémáját (115.); Bölöni és Benke függetlenül fordítják Schillert, de motivációjuk nagyban hasonló. (237.)

A különböző eszmei hatások, kapcsolódások kötetbeli hangsúlya révén fontos szem előtt tartani azt a bevezetőben is megfogalmazott alapvetést, miszerint a recepció sosem egyirányú és mechanikus átvétel, hanem folyamatos szelekció eredménye – így nem is beszélhetünk egységes hatástörténetről, hanem csak – Főríz

után – „receptiótörténeti pillanatokról”. (13.) A tanulmányok szerzői ezzel összhangban szintén megfogalmazzák a (természet)filozófiai hagyomány sokrétűségét és bonyolultságát (182, 185.), a különböző kontextusokból való ideakölcsönzés természetes voltát (223.), valamint a brit-német kapcsolatok ambivalenciájához hasonló német-magyar „transzfereket”. (245.)

A receptiótörténet összetettségének konstatálása mellett a szerzők különbözőképpen értékelik tárgyalt gondolkodójuk munkásságát: Gurka (193.) Schedius esetében pozitívumként emeli ki, hogy Schelling fogalmait más gondolkodási hagyományokkal együtt koherens struktúrába integrálta. Hasonló következtetést fogalmaz meg Lengyel (211.), aki hangsúlyozza, hogy Verseggy esztétikai műveit tekintve nem volt eredeti gondolkodó, hanem egy tehetséges kompilátor, aki logikus, átlátható rendszert alkotott. Más tanulmányokban viszont a gondolkodó eredetiségét bizonyítják a szerzők. Például Csuka (178–179.) Szerdahelynél emeli ki a Sulzertől és Kamestól való eltávolodást, és mivel nem veti fel, hogy ezen elmozdulásokban Szerdahely valaki más hatása alatt állt volna, egyedi teljesítmény voltát sugallja, Rozgonyi művét pedig Mester (207.) Reid által erősen inspirált, de alapvetően eredeti műként tartja számon. Az eredetiség melletti ilyen típusú érvelések nem feltétlenül meggyőzőek. Rokonszenves viszont, hogy a kötet szerzőinek többsége kutatásának létjogosultságát nem a tárgyalt esztéta gondolatainak eredetiségével igazolja.

A hatások kapcsán viszonylag kis hangsúlyt fektetnek a szerzők arra, hogy mire alapozzák megállapításaikat. A direkt, közvetlen szövegkölcsönzések csak részben bizonyíthatók – hívja fel a figyelmet Gurka Dezső (192.) az összes tanulmány szempontjából figyelembe veendő igazságra. Természetesen azokban az esetekben könnyű a kapcsolatot feltárni, ahol célzott fordításról van szó, vagy a szerző maga is megnevezi forrását, mint például Versegghynél (217.) vagy Schediusnál. (185–186.) A legtöbb szerző azonban sajnos nem hivatkozik forrására még az olyan kézenfekvő esetekben sem, mint Likawetz, Wenzel és Karpe tankönyveiben. (124.) A hatástörténet vizsgálatába bevont kéziratok források is eligazíthatnak: Rummy például jegyzeteket készített Bouterwek egyetemi előadásairól, és gráciatanulmányának kézírataiból pedig nyilvánvalóvá válik, hogy Bouterwek megállapításait alakítja, kritikus reflexiókat ír. (240–241.) A külföldi tanulmányok, egyes egyetemek mint szellemi közegek bevett hatástörténeti bizonyítékoknak számítanak, bár a tanulmányokban meglehetősen felszínesen kerülnek említésre, például, hogy Rozgonyi Utrechtben és Oxfordban, Benke Göttingenben és Jénában ismerte meg a rá ható Reid, illetve Schiller eszméit. (Moglehetősen konkrét, bár kissé ingatag Mester Béla következtetése, hogy Rozgonyi később idős kora miatt nem változtatta meg gondolkodásmódját Reinhold és Jakob előadásainak hatására.) (202.) Az ilyen típusú összefüggéseknél sokkal érdekesebbek és életszerűbbek – bár korántsem valószínűbbek – a levéltári forrásokon alapuló feltételezések. Hörcher és Tóth például felveti, hogy Dessewffy Aurélt apja bátoríthatta a Blair-fordításra, aki a Felső-Magyarországi Minervát – a fordítást megjelentető folyóiratot – is szponzorálta (259–262.), Kis János fordítását pedig Döbrentei támogatta, akinek ismert egy Kazinczyhoz írt, Blairt dicsérő levele. (280–282.) Kis Blair eredetijét a Széchényiektől szerezhetette be, hiszen kapcsolatuk levelezésük alapján bizonyított, illetve a Széchényiek anglofíliaja (és könyvgyűjtő tevékenysége) szintén

köztudott. (263–264.) Szintén a korabeli szellemi környezet konkrét sajátosságának bizonyítéka, hogy Romy gráciaesszéje az általa is ismert, és a *Spectator*-ban ábrázolt mentalitást tovább éltető *Mindenes Gyűjtemény* és *Orpheus* című folyóiratokkal is kapcsolatban van. (246.) Bodrogi utalásával ellentétben azonban a *Spectator* szerzője-szerkesztője nem Shaftesbury, hanem Addison és Steele volt.

A recepciótörténet érvrendszere kapcsán tehát sok kérdés felmerül. Közvetlen nyom nélkül mennyiben lehet kapcsolatokat feltételezni? Mennyire önkényes egy-egy filozófiai „hagyományba” beilleszteni az adott gondolkodót (vö. Zelle, 36; Csuka, 172–174.), és mennyire mélyen kell ismerni ehhez a kontextust, a „hagyományt”? Mennyiben szükséges elkülöníteni az eszmei kötelékeket, áthallásokat, összefüggéseket a konkrét gondolati hatásoktól, befolyástól, illetve milyen módszertannal és előképzettséggel lehet közelíteni az egyikhez vagy a másikhoz?

A tanulmánykötet recepciótörténeti súlya tovább nő azzal, hogy számos szerző kitér a fókuszában levő bemutatott mű(vek) hatására, kortárs, illetve későbbi recepciójára. Benke József Schiller-fordítása például korában „ismert és sokat olvasott” volt (232.), Bouterwek előadásaira pedig valószínűleg H. Heine és A. Schopenhauer is járt Göttingenben. (47.) Szerdahely és Sulzer tevékenysége akadémiai körökben és Magyarországon kívül is jelentős hatást gyakorolt. (148–149.) Heydenreich művészetesztétikáját kortársai jóindulatúan fogadták, az utókor mégis elfelejtette, illetve csak az arisztotelianus miméziskoncepció felől értékelte ellentmondásos módon. (57–58.) Zschokke tankönyvét már a korában is eklektikusnak (31.), Rozgonyi művét – valószínűleg Kazinczyval való ellentéte miatt is – beszűkült, konzervatív antikantiánus szemléletűnek tartották. (204.) Krugot az utókor leginkább Kant tanainak népszerűsítőjeként tartja számon, filozófiai és esztétikai rendszerét saját belső perspektívából nem vizsgálták. (71–72.) Szerdahely módszertani eklekticizmusát az utókor leértékelte, nem tartotta eredetinek (155), illetve az esztétika mint nem speciálisan a magyar nemzet problémája nemigen került a vizsgálatok látókörébe. (151.) Margócsy Verseghy Sulzer-adaptációját régimódinak tartotta, ami cáfolható, hiszen a 19. század elején Kazinczy maga is idézte Csokonai-kritikájában, valamint a mű még 1863-ban is értékes ajándéknak számított. (222–223.)

A fentiekhez hasonlóan erős irodalomtörténeti érzékenységről árulkodnak a tanulmányok részletes filológiai részei. Bodrogi (242–243.) Romy gráciaelméletét részletes fogalomtörténettel vezet be, olasz, spanyol, francia, angol és német példákkal szemléltetve, hogy a civilizáló erőttől kezdve a morális bájon át a neoplatonikus összhangjáig mi mindent foglalt magában a szó. Hörcher és Tóth (277–279.) a Kis János és Dessewffy Aurél fordításai közti finom különbségeket elemézi: míg például Kis „gyönyörködve érezzük” kifejezése mögött az érzés hangsúlyos, Dessewffy a nagyobb passzivitást és a fenség ránk gyakorolt hatását is előrejelző „hatólag megilletődünk” szavakat használja. A francia megfelelőikre emlékeztető neologizmusok azt sejtetik, hogy a fordítók az angol eredeti mellett a francia fordítást is használták – hívja fel figyelmünket a Hörcher-Tóth szerzőpáros. (277.) Kis János tizenhárom évvel későbbi fordításában fellelhető változtatásaiából is érdekes következtetéseket szűrnek le: ekkor a *reason*-t észnek fordítja a korábbi okosság helyett, széptudományokat használ mesterség helyett, amiből kimutatható, hogy az évek során Kis elmozdult a német ízléskurzusban. (283–284.) Gurka (188–190.) ehhez hasonló igényességgel mutatja be Schedius Schellingtől átvett

kulcsfogalmait, a *Band*, *Konstruktion* és *Potenze* árnyalatnyi jelentésváltozatait. (188–190.) Más tanulmányok esetében szintén találkozhatunk filológiai finomságokkal, Lengyel például rámutat, hogy Versegly Sulzer német közmondását nem fordítja, hanem egy magyart told be helyette. (218–220.) Simon-Szabó pedig kiemeli, hogy Benke Schiller-fordításában a nációt a nemzést („nemzett-séget”) is magában foglaló nemzet fogalmával azonosítja, így a *Menschengeschlecht* esetében mást, az emberi nemet kell alkalmaznia. (231.) Ez utóbbi összefüggések azonban nincsenek megfelelően kontextualizálva, önmagukban álló megállapításokként kiutásuk és jelentőségük minősége is megkérdőjelezhető.

Az esztétikaelméleti szövegek elemzésének recepciótörténeti és filológiai aspektusa mellett a tanulmánykötetben kidomborodik az intézmény- és tudománytörténeti aspektus is. A kötet felépítése, nagy fejezetei (I. Német esztétika; II. A Dunai Monarchia egyetemi esztétikája; III. Esztétika a magyarországi gimnáziumokban és a folyóiratokban) alapvetően sugallják az intézménytörténeti keretek hangsúlyosságát, az egyes tanulmányok tartalmában azonban mindössze elvétve találunk ezt problematizáló részeket. Leginkább csak Balogh Piroska (134.) elemzi koncepcionálisan az esztétika intézményesedésének oktatói oldalát, kiemelve, hogy az (antropológiai) esztétika bevezetésének háttérében új, a humán tudományokra nagyobb hangsúlyt fektető pedagógiai elképzelés állt, aminek jelentőségét tovább növelte, hogy más szakokról is hallgathatták. Szintén magyarországi intézménytörténeti tény az Akadémia létrejötte és az általa szponzorált fordítási program, amely például Kis János teljes Blair-fordítását is lehetővé tette: Hörcher és Tóth esettanulmányából. (256; 280–282.) Ízelítőt kaphatunk arról, hogy a fordítás véleményezése hogyan és milyen minőségben történt. Több szerző megemlíti a – szintén az intézményesedéshez köthető – nyelv problémáját: az esztétika oktatása hazánkban latinul folyt (135.), de számos fordítás (75.) és kompiláció (215.) is latin nyelven született, ami a magyar nyelvű terminusok fejletlenségére és a magyar államnyelv hiányára is rámutat. Bár mindez a magyar nemzeti irodalom létrehozása vagy a neologizmus körüli viták szempontjából adalékokkal szolgálhat (lásd: például, 211; 264–265.), a magyar olvasó számára meglehetősen közismert, és a bevezetőben (15–16.) is ismertett problémának a többszöri – de minden alkalommal hasonlóan felszínes – kifejtése ismétlésszerűnek tűnik. Mester Béla következtetése (200; 210.), hogy Rozgonyi latin nyelvválasztását a nemzetközi tudományos közegbe való kilépés motiválta volna, szintén kérdéses, figyelemre méltó azonban Balogh Piroska megállapítása, hogy a nyelv miatt az akadémiai esztétika elvált a populáris esztétikától. (135.) Ezeket az eseteket kívül a tanulmányok szerzői csak témájuk révén, kimondatlanul illeszkednek az intézménytörténeti keretekhez. Az explicit utalások hiányában a nagy fejezetek elején szerencsés lett volna a tanulmányokat az adott intézménytörténeti szempontból kontextualizáló bevezetőket írni. Ezekben arra a – lehetséges, hogy véletlenszerű? – összefüggésre is rá lehetett volna világítani, hogy a nagy fejezetek mint intézménytörténeti állomások a bennük foglalt tanulmányok révén nagyvonalú kronológiai rendet is kimutatnak: az I. fejezet az 1790-es évek műveit, a III. már az 1810-es, 1820-as évek alkotásait helyezi a középpontba.

A fejezetcímektől alapvetően független tudománytörténeti aspektust több szerző kidomborítja, amelyet az antropológiai mint univerzális embertudományi (181.) aspektus további boncolgatása is motivál. Az esztétika tudománya alapvetően

filozófiai diszciplína volt, de a korban maga a filozófia is sokat változott. (45–46.) Gurka Dezső rámutatott, hogy speciálisnak számít Schedius esete, aki az objektív szépséget (*Calleologia*) természetfilozófiai keretbe illesztette, az elektromosság analógiáit is bevonva. (185.) Az osztrák tankönyvírók az esztétikát az elméleti filozófián belül a logika vagy az empirikus tudománnyá emancipálódott pszichológia részeként értelmezték (25, 99–101, 104, 110, 128.) – ez utóbbi szélesebb körben is az esztétika alapvető tudományává vált. (39.) Az esztétika és az ízlés a retorikával és poétikával is összefonódott (vö. Hörcher–Tóth, 254.), Szerdahely szerint például a költészetnek mediálól szerepe van (143.), Verseghy pedig meggyőződéssel vallotta, hogy nagy hibának számít nem esztétikai alapra helyezni a retorikát és költészetet. (215.) Richter (53–54.) egy érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet: Bouterwek az esztétika felől közelítve elsősorban a költészetet tartotta relevánsnak mint önmagában céllal rendelkező tudományt, de művének későbbi kiadásában revideálta nézetét, és a retorika szépprózai – így esztétikai – aspektusát is elismerte. Bár minden bizonnyal egy emancipálódó és a helyét kereső tudományról van szó, meredeknek számít Mester okfejtése, miszerint Rozgonyi azért hagyhatta ki művének nyomtatott verziójából a szépségről szóló részt, mert a nyilvánosság előtt a „hardcore filozófiával” nem akarta összemosni a „puha esztétikát”. (208–210.)

A kötet tanulmányai több más tudományág szempontjából is érdekes adalékokkal szolgálnak, esztétikaelméleti megközelítésük újfajta kontextualizálást mutathat fel a politika-, társadalom- és kultúrtörténészek számára.

Az antropológiai esztétikai megközelítés nélkül például nem lett volna hitelesen alátámasztható az az oktatáspolitikai következtetés, hogy Werthes gondolatai a társadalom képzéséről és a lojalitásról közelebb álltak van Swietenéhez. Ez indokolhatta Szerdahelyi leváltását a pesti egyetem esztétika tanszékéről, illetve, hogy később ugyanezen poszthoz Schedius szász evangélikus családi háttere előnyös volt politikai szempontból. (135–138.) Hasonló jellegű összefüggés, hogy a Helytartótanács az egységesített nyelvhasználat kidolgozása érdekében bízta meg Verseghyt egy új nyelvtankönyv-sorozat megírásával (212–213.), illetve, hogy Horatius politikai verseinek tiltása nagyban befolyásolta az esztétikaoktatás szemléltetését. (140.)

A társadalmi helyzet, a foglalkozás és a társadalmi kapcsolatok szintén relevanciát nyernek az elméleti összefüggések mellett. Például az, hogy Benke József és Bölöni Farkas Sándor egyaránt az erdélyi színjátszó társulat tagjai voltak (226–230.), lényeges tény Schiller-recepciójuk kapcsán, illetve, hogy Verseghynek pálos szerzetesként lehetősége nyílt az új eszmékkel kapcsolatba kerülni és a szabadkőműveséghez csatlakozni. (212.) A társadalmi szempontokat hangsúlyosan és szervesen beépíti az elemzésébe Hörcher és Tóth (254–259.) Dessewffy és Kis meglepő párhuzamosságot mutató Blair-fordításának bevezetőjeként: a hagyományos arisztokrata családból származó Dessewffy József 17 éves fia, Aurél fordítása szabadabb, több önálló gondolatot is tartalmaz, míg Kis János 55 éves erdélyi evangélikus szuperintendensként, városi értelmiségiként szigorúbban ragaszkodott az eredeti Blair-szöveghez. Mindketten anglofilek voltak, és közvetetten vagy közvetlenül Kazinczy köréhez tartoztak (260–263.), ráadásul Dessewffy apja és Kis kapcsolatban is álltak egymással, ahogy azt egy, a fordítások évében keletkezett levél bizonyítja. (270.)

Érdekes kultúrantropológiai adalékok, hogy Schedius a magyarországi kultúrát a barbár Balkánhoz képest fényesként állítja be (182.), illetve Kis és Dessewfy sem érzékelteti kisebbségi komplexusát, ami a skót felvilágosodáshoz képest Magyarország periférikus helyzetéből következhetne. (279.) Egy-egy eszmetörténeti vonatkozásra is rábukkanhatunk: Benke József korábbi írásától eltérően 1810-ben az államot már mint nemzetet képzelel el, és a színház feladataként tartja számon, hogy az állami törvényeket támogassa. (230.) A Blair-fordítások pedig a csinosodás nyelvéhez, a kulturált gentleman ideájához illeszkedtek. (266, 269.)

Az imént feltárt sokszínű kölcsönhatási rendszerek vizsgálatához, megértéséhez és befogadásához mindenképpen interdiszciplináris megközelítésre van szükség. (152.) Ha ezt elsajátítjuk, a művészetelméletek zavaró heterogenitása és eklekticizmusa logikusnak, a vizsgált szerzők polihisztor léte természetesnek fog tűnni. (239.) Mindebből következik, hogy számos tudományterületről – a filozófiatörténet, az esztétikaelmélet, az irodalomtörténet és a kultúrtörténet felől egyaránt – releváns módon lehet közelíteni a tanulmánykötetben taglalt témákhoz. Sőt, az egyes tanulmányok a tárgyalt személyekkel érintkezésbe lépőket kutató társadalomtörténészek számára is érdekes adalékokkal szolgálnak.

Ahogy az antropológiai esztétika maga, ez a kötet is „egység a változatosságban”: egység, hiszen a szerzők kevésbé közismert gondolkodók antropológiai esztétikai megközelítését tárgyalják, hasonló elveket és módszert szem előtt tartva, ugyanakkor változatosság, hiszen különböző recepciótörténeti keretek között, különböző elméleti hangsúlyokkal foglalkoznak a személyekkel, művekké. Várjuk, hogy ez a gazdagító kettősség folytatódjon a 2018 decemberében és 2019 júniusában tartott alkalmazott antropológiai esztétikai konferenciák anyagára épülő, tervezett második kötetben is.

D. Mohay Borbála

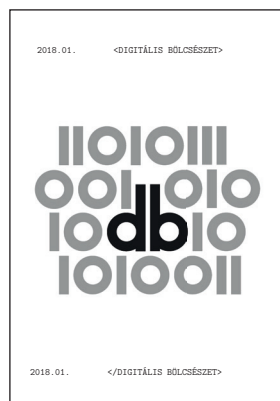
Új módszerek, ismerős problémák

Digitális Bölcsészet. 1. (2018) 1. sz. 246.

Webarchiválás, virtuális tárlatvezetés, digitális filológia. Néhány kulcsszó az elmúlt évtizedek bölcsészettudományi tevékenységének határterületeiről. Miközben egyes vélemények szkepszisnek adnak hangot a digitális technológia alkalmazhatóságával kapcsolatban, évtizedek óta új szakterületeken, kutatócsoportokban és projektek során folyik a munka világszerte, hogy sikerüljön hatékonyan, valamint szakszerűen kihasználni a számítógép adta lehetőségeket a bölcsészettudományok keretei közt. A *Digitális Bölcsészet* folyóirat nemcsak ezeknek az örömteli módon Magyarországon is folyó kutatásoknak kíván bemutatási lehetőséget kínálni, de a digitális bölcsészet előtt

álló kihívásokról folyó diskurzus befolyásolására is aktívan törekszik. Amint azt Prószyk Gábor előszavában megjegyzi, ezeknek a diskurzusoknak központi kérdése kell legyen, hogy a kutatók megtalálják az egyensúlyt a digitális módszerek alkalmazása, valamint azok szükségessége között. A nyelvtechnológián, történelmen, muzeológián, régészetben, néprajzon és zenetudományon keresztül integrálhatók az informatikai lehetőségek, anélkül, hogy a kutatás tárgyát vagy magát a bölcsészettudományi nézőpontot alárendeljék a technicizált megközelítésnek. Andrew Prescott bevezetőjében a digitális bölcsészet magyarországi hagyományainak vázolója mellett az etikai megfontolásokat hangsúlyozza, részben a technológiai fejlődés, részben annak gyümölcsei kapcsán. A humanitások feladatának tekintti, hogy kidolgozásra kerüljön egy olyan keretrendszer, amely kellő morális háttérrel biztosít az ilyen téren történő kutatásoknak.

Két olyan felvetést kapunk mindjárt a bevezető gondolatok között, amelyek önmagukban megtölthetnének egy lapszámot, a megjelentetett tanulmányokban részben reflektálatlanok is maradnak, problémafelvetések szintjén vizsgolt a továbbiakban is izgalmas kérdésekkel találkozhatunk. Idekapcsolható Sennyey Pongrácz írása, amelyben a digitális bölcsészetet övező vitás kérdéseket felsorolva elsőként azt mutatja be, milyen nehéz meghúzni a határt a számítógépet használó vagy alkalmazó kutató között. Kitér a legfontosabb módszertani problémákra – a skálázhatóság nehézségei, rendelkezésre áll-e a kritikus adatmennyiség, a kvantitatív nézőpont buktatói –, illetve azokra a gondolkodásmódbeli kihívásokra, amelyekkel az algoritmusok használatán alapuló újfajta strukturalizmus művelői szembesülnek. A digitális bölcsészet kritériumai között említi, hogy a módszertant csak megfelelően digitalizálható és digitalizált, elégséges mennyiségű forrásanyagon lehet alkalmazni, amely megfelelően strukturált, szegmentált

és metaadatolt. Kizárólag azok az esetek tartoznak ide, amelyeknél teljesül, hogy a digitális feldolgozás valóban érdemben új megközelítést jelent. Végül az automatizálhatóság is lényeges szempont, a feldolgozási folyamatot ténylegesen algoritmusok kell, hogy végezzék, a megfelelő minőségű programok fejlesztésénél pedig nagyon fontos, hogy interdiszciplináris együttműködés valósuljon meg. Értelmezésében a tudományterület fennmaradásának záloga is ez, nevezetesen, hogy sikerül-e kialakítani és fenntartani az együttműködést a *big data* feldolgozásával és a programozással mint kutatási eszközzel régebb óta foglalkozó diszciplínák képviselőivel.

A bevezető gondolatok közt felvetett problémákat gazdagítja a szintén a Műhely rovatban megjelent Horváth Iván-hozzászólás is, amely a digitálisan tárolt adatok megőrzésének, felhasználásának problematikáját járja körül. Az eredetileg a 2016-os Debrecen Networkshop vitafórumán elhangzott hozzászólásában először Borges univerzum-könyvtár metaforáját idézi meg, majd ezt vonatkoztatja a virtuális térben tárolt végtelen adathalmaz végtelen katalógusára. Az Országos Széchényi Könyvtár virtuális állományán keresztül lehetőség nyílik arra, hogy az ország valamennyi könyvtárát ugyanazon tudáshordozó halmaz részévé tegyünk, miközben sokszorosítás útján igyekszünk minél jobb túlélési esélyeket teremteni a felhalmozott információknak. Nehézségként jelentkezik az adathordozók gyors elavulása, a közönség virtuális megszólítása, a digitalizálás teremtette újfajta tárolási módszerek torzításainak értelmezése, illetve a digitális fordulat utáni „vad, önálló” állapot. Úgy tetszik tehát, mozgásban lévő, sok lezáratlan vitával bíró területet képez a digitális bölcsészet, érdemes lehet tehát az elméleti keretek meghatározására tett kísérlet után a gyakorlat felől közelíteni, a szerzők által bemutatott kutatási projekteket véve alapul.

A lapszámban található négy tanulmány közül az elsőt a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének tragikusan fiatalon elhunyt docense, Labádi Gergely jegyzi. Labádi Berzsenyi-versek elemzésén keresztül mutatja be a *distant reading* módszertanát, amelyet a gépi olvasás és az adatok makroanalízise tesznek lehetővé, és Franco Moretti kvantitatív vizsgálatain alapul. Bevezetőjében részletesen tárgyalja, milyen nehézségekbe ütközik a kutató, ha az angol vagy német szöveghagyomány számszerűsítő vizsgálata helyett magyar szövegeket szeretne elemezni a módszer alkalmazásával. Jóllehet, három internetes szövegadatbázist is felsorol mint lehetséges kiindulási alapot. Az Arcanum esetében az oldalak digitalizálására választott kétrétegű PDF formátumot, a Digitális Irodalmi Archívumnál annak nehézkese elérhetőségét, a Magyar Elektronikus Könyvtár kapcsán pedig megbízhatatlanságát emeli ki mint a vizsgálandó szövegek minőségét jelentős mértékben rontó tényezőket. Végül az Arcanum Verstar CD sorozatában véli felfedezni azt a lehetőséget, amelyet kihasználva vizsgálhatóvá válnak Berzsenyi Dániel költeményei. De miben is áll a *distant reading*, és miként használható az irodalomtudomány számára? Franco Moretti újítása lehetővé teszi, hogy az általában elemzés tárgyává tett szövegek sokszorosát lehessen kontextualizálva, makrotrendeket azonosítva feldolgozni, struktúrát keresve a szóhasználatban, nyelvi stílusokban, lehetségesnek tűnik az élőbeszédi fordulatok elkülönítése a művek szerzőinek sajátos szóhasználatát alapul véve; ilyen módon szerzőségi kérdések válaszolhatók meg, elbeszélésmódok típusai azonosíthatók.

Labádi is kiemeli, hogy nem minden esetben hasznos ez a megközelítés, különösen versek esetében nehéz például szógyakorisági vizsgálatokat folytatni, hiszen a versek prózánál szűkösebb szógyakorisága eleve szűkebb szókincs használatát eredményezheti, illetve egyéb szempontok – például a használt szavak konkrétsága – is megfontolandóak a jóhangzás és a virtuóz stílus mérési kísérleteinél. Labádi tehát elveti a *Type Token Ratio* (a szövegben előforduló összes szó ismétlődésének gyakorisága) alkalmazhatóságát, és a Berzsenyi-verseket a költő által választott témákhoz kapcsolódó szóhasználat elválasztásán keresztül elemzi. Alapvetően két kategóriába, a *privatum* és a *publicum* csoportjaiba sorolja az előforduló szavakat, és melléveszi a tagadást mint harmadik kategóriát. A *topic modelling* módszerének alkalmazásával meghatározza, hogy az általa vizsgált Berzsenyi-versek közül melyikben milyen arányban fordulnak elő a különféle kategóriákba sorolható kifejezések, ilyen módon leírva, hogy az adott vers jellemzően hová sorolható. A tanulmány végén röviden kitér arra, miként lehet a szavak magán- és mássalhangzó számán, a szóhosszúság vizsgálatán keresztül a vers jóhangzását megállapítani. A konklúzióból kiemelkedik, hogy a vizsgálatok tényleges megkezdése csak úgy képzelhető el, ha megfelelő minőségű és mennyiségű digitális szöveg fog rendelkezésre állni a jövőben, mindaddig a fenti megállapítások csupán kísérletek maradnak.

Drótos László és Kokas Károly a *Webarchiválás és a történeti kutatások* című tanulmányban arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a történelem jelenkori legfontosabb adathordozója maga a világháló, és ez jelentős mértékben megnöveli az adatvesztés kockázatát. Az 1970-es, 1980-as évek „hőskorának” internetes tartalmi jórészt elvesztek, és a mai napig nincs egységes archiválási rendszer, amely meg tudna birkózni akár néhány oldal adatforgalmával. A bemutatott archiválási projektek közül az egyik legnagyobb ívű az 1996-ban San Franciscóban indított Wayback Machine, amely keresőrobotjainak segítségével különféle időmetszetekben készít „pillanattfelvételeket”, amelyek aztán oldalak szerint kereshetővé válnak. Sajnos ez a módszer sem tud elérni mindenhová, sok oldalt védelemmel látnak el a keresőrobotok ellen, az internet nagyobbik része nem jelenik meg az ismert keresőszolgáltatásokban sem. A számos archiválási próbálkozás közt megkülönböztethetünk magán-, illetve céges archívumokat (például a Coca Cola online archívuma), intézményi archívumokat, nemzeti és nemzetközi kezdeményezéseket. Magyarországon még kevésbé előrehaladott ez a folyamat, holott 2006 óta tervben van a Magyar Internet Archívum fejlesztése. Abban az esetben sem lehetünk nyugodtak az online múlt megőrzése felől, ha feltételezünk egy olyan cselekvőt, amely képes egyesíteni a fenti vállalkozásokat, hiszen az interneten tárolt adatok korlátozott formában, töredezetten, zajosan állnak csak rendelkezésre, és az elavulásuk is komoly problémát jelent. A továbbiakban Niels Brügger webhistoriográfus gondolatmenetét követve a szerzőpáros igyekszik olyan elvi megfontolásokat közzétenni, amelyek inspirálhatnak minden történészt, akik e nehézkesen megközelíthető, problematikus feldolgozható forrástípust vizsgálni kívánják. Jellegetes, hogy az internet az angolszász kultúra erős hatását hordozza magán, amely legalábbis a források nyelvére nézve érzékelhető. Fontos rögzíteni azt is, hogy az online tér olyan új médium, amely nem egyforma mértékben vonzó, illetve elérhető társadalmi cselekvők számára. Bizonyos intézmények túlréprezentáltak, mások valós súlyuknál kisebb mértékben teszik magukat láthatóvá

a virtuális térben. Dönteni kell továbbá afelől, hogy pontosan miben határozzuk meg a vizsgált források formai követelményeit, illetve, hogy mit kezdünk az interneten tárolt adatok „konténer-voltával”, vagyis azzal, hogy kevés beleszólási lehetőségünk van az együttjáró információk összetétele fölött, mivel a rögzítési technika csomagok formájában tárolja azokat. Mindez felveti a tipológia, a fellelhetőség, a recepció problémáját, és leginkább azt a kérdést, hogy a sajátos adatcso-magban miként folytathatunk keresési tevékenységet, és a rendelkezésre álló ke-resőeszközök és -motorok között melyek lehetnek alkalmasak történettudományi vizsgálódás végzésére.

Markó Anita *Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban: Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján* című tanulmánya a hálózatkutatás és irodalomtörténet összekapcsolási lehetőségeibe enged alapos bepillantást. Kiindulási alapnak az *album amicorumok* forráscsoportját választotta, amelyek a kora újkori peregrináció fontos forrásai; a külföldön tanuló diákok írtak ezekbe bejegyzéseket egymásnak. Markó ezek közül a 16–17. században keletkezett magyarországi, magyar, illetve magyar vonatkozású bejegyzéseket vizsgálta. Az alapadatok rögzítése, a keltezés, a bejegyző jelmondata, az esetleg szereplő ábrák, utólagos megjegyzések egyaránt lényegesek a kutatás szempontjából, de a középpontban a személyközi kapcsolatok állnak. A Patrick Jagodától kölcsönzött elmélet a kultúra, így az irodalom mint társadalmi beágyazottsággal rendelkező intézményes hálózat koncepcióját teszi alkalmazhatóvá a bejegyzések mögött álló személyek közti kapcsolatok elemzésére. A Markó által összeállított adatsor a Szegedi Tudományegyetemen fejlesztett *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázison alapul, hozzávetőleg 4000 nevet tartalmaz. Szerepel a bejegyzések rekordja, azonosítója, a bejegyző, a címzett, az album, a dátum, az időkör, és a fellelés helye, ezek alapján a gephi¹ szoftver segítségével folyik a vizualizáció és az adatelemzés. Az 1500–1600 közötti időszakról megállapítja, hogy a kapcsolati háló 30 komponensre, ego-hálózatra töredezik, s kiemelkedik néhány olyan szereplő, akik különösen sok bejegyzésre, kapcsolatra tesznek szert. Az adatsorra jellemző, hogy egy adott személy jellemzően több bemeneti kapcsolattal, bejegyzéssel rendelkezik, mint kimenetivel, vagyis általa írt bejegyzésekkel. A lehetséges kapcsolatok számához viszonyítva aránylag kevés kapcsolat jön létre, ennek köszönhetően néhány személy kerül központi szerepbe, akiknek a kiesése a hálózat további fragmentálódásához vezetne. Markó szociomátrixot is készített a kapcsolati hálóról, ez az egy albumban szereplő nevek alapján készült, így ismét egy töredezett hálózatot kapunk, viszont a bejegyzők több, mint a fele egy komponensbe kerül. A központi, sok embert összekötő személyek jellemzően professzorok, akik az egyetemeken sok diákot elérhettek, de előfordul olyan eset is, amikor egy diák tesz szert összekötő szerepre. Markó vizsgálja továbbá a bejegyzők, albumok, és albumtulajdonosok tripartit hálózatát is. A továbbiakban az elemzést kiterjeszti egy 200 éves időtartamra, így vizsgálva a hálózat változásait. Kimutatja, hogy bár továbbra is úgy tűnhet, hogy a hálózatban jóval kevesebb kapcsolat jön létre, mint amennyi lehetséges lenne, kiemelkedik egy ennél nagyobb sűrűségű, a személyek

¹ <https://gephi.org/> - Utolsó letöltés: 2019.09.29. A gephi nyílt forráskódú, ingyenesen letölthető szoftver, amely jól alkalmazható hálózatok és gráfok elemzésére és vizualizálására.

több, mint 90%-át tartalmazó óriáskomponens, ahol a triádok, a hármas személyközi kapcsolatok száma is jelentős mértékben megnövekedik.

Az utolsó közzétett tanulmány voltaképpen egy fejezet Matthew L. Jockers *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* című könyvéből. Jockers módszertanában, illetve vizsgálati tárgyában a Labádi Gergely tanulmányából is megismerhető számítógépes szöveganalízis területéhez kapcsolódó projekteken keresztül boncolgatja tovább a Labádi által is felvetett alkalmazhatósági kérdéseket. Jockers az ír-amerikai irodalom szerzőinek halmazán végzi vizsgálatát, a halmazhoz tartozás alatt azt értve, aki ír származású, és műveiben hangsúlyosan meg is jelenik a származás tematikája. Azt azonban ő maga is elismeri, hogy ez a tipizálás nem mentesíti az adatbázist bizonyos szubjektív döntések következményeitől. Azt igyekszik kideríteni Charles Fanning nyomán, hogy „hova tűnik” egy teljes generáció az 1920-as, 1930-as évek környékén az ír-amerikai irodalomból, s hogy miért tűnik el az etnicitás tematikája ebben az időszakban a publikált művek tanúsága szerint. Kutatási módszere makroanalitikai, a műcímekből indul ki, és azok szöösszetételei alapján a címeket mint metaadatokat vizsgálva próbálja validálni Fanning narratíváját. A könyvcímekben található szavak időszakos változását, a kiadott könyvek éves gyakoriságát, a keleti és nyugati, valamint a férfi és női írók elkülönítését is elvégzi grafikonjai megalkotása során, és azonosít egy, az Egyesült Államok keleti felén élő ír férfi írókból álló csoportot, akiket leginkább érint a publikációk visszaesése a 20. század első felében. A nyugati területeken alkotó, szám szerint kevesebb, de urbanizált és aktív írók körében nem tapasztalható olyan mértékű visszaesés, amely alátámasztaná Fanning elméletét. Hangsúlyozza ugyanakkor a *close reading* fontosságát mint a kvantitatív trendazonosítási kísérletek elengedhetetlen kontrollmódszerét, ennek alátámasztására használja az afro-amerikai dráma 1930-as, 1940-es évekbeli virágzásának statisztikai leírását, valamint több kutatási kérdést is felsorol, amelyek akkor válhatnának megválaszolhatóvá, ha az alapul vett adatbázisokat további adatokkal gazdagíthatnánk. A fejezet végén elismeri, hogy a felvonultatott példák több kérdést vetettek fel, mint amennyit megválaszoltak, de kifejezi abbéli reményét, hogy más típusú adatok bevonása árnyalhatja a felvetéseket, érdemben meghatározhatja a vizsgálódás irányát. Mindez gyengíti a bevezetőben hangsúlyosan értékesnek minősített metaadatok vizsgálati értékessége melletti érveket.

A Műhely rovat még nem említett írásai olyan projekteket ismertetnek, amelyek jó gyakorlatokként bizonyítják bölcsészettudomány és digitális módszertan előnyös kölcsönhatását. Egytől egyig olyan kutatásokról van szó, ahol a bevezetőben tárgyalt kihívások, problémák megjelennek ugyan, de a kutatócsoportok valamiféle sajátos választ adtak rájuk, eredményeikkel gazdagítva tudományterületüket. Mindez azt a megérzésünket erősítheti, hogy a bölcsészet és a digitália együttjárásának problematikájára univerzális feloldás akkor sem adható, ha a fentiekben bemutatott tanulmányok szerzői meg is kísérlik ezt általános, elvi felvetésekkel ilyen módon tárgyalni.

Lejtovicz Katalin, Matthias Schlögl, Bernád Ágoston Zénó, Maximilian Kaiser, Peter Alexander Rumpolt *Digitalizáció és hálózatkutatás: Az Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815–1950 és az APIS-projekt* című jelentésükben a kezdetektől végigveszik a 19. században indult *Österreichisches Biographisches Lexikon*

vállalkozásának újabb állomását, amit egy APIS adatmodell² keretei közt folytatott adatbázisépítés jelent. A részben digitalizált, részben újonnan bevitt adatok kereshetők, az egyes elemek között relációk hozhatók létre, a lekérdezések mind szövegesen, mind térkép formájában vizualizálhatók. A Linked Open Data Cloud alkalmazásnak köszönhetően lehetővé válik az egyes névelemek, entitások összekapcsolása lehetőséget jelent metainformációk kinyerésére, a szövegek uniformizálására, kódolására. Fontos feladat a rövidítések feloldása, a szavak szófajának meghatározása, így nem kerülhető el a manuális szöveggondozás a szövegeket analizáló alkalmazás ellenőrzésére. A személyeket életrajzuk fontos állomásain keresztül összekapcsoló adatbázis különösen alkalmas a hálózatelemzésre, legyen szó migrációs útvonalakról, sajtóhálózatok létrehozásáról vagy a tudománytörténet szempontjából jelentős *network*ök vizualizálásáról és elemzéséről.

Cséve Anna, Fellegi Zsófia és Kómár Éva Móricz Zsigmond levelezésének (1892–1913) digitális kritikai kiadásán keresztül ismertetik, milyen lehetőségek rejlenek egy irodalmi életmű digitalizálásában. A projektnek a Petőfi Irodalmi Múzeum ad otthont, a munkálatok 2016-ban kezdődtek, és 3540 levél digitális közzétételét célozzák. A digitalizálás után a szövegekódolás következik, ahol igyekeznek figyelmet fordítani a szöveg „másodlagos rétegének” megőrzésére, gondolunk itt a postabélyegzőre, pecsétre, az idegenkezűség jeleire stb. A kódolt szöveg rendelkezik TEI-fejléccel, tartalma névterekkel egyeztetve van. Távlati terv a szövegek kereshetővé tétele, újabb lelőhelyek feltérképezése, a Word-nél megfelelőbb XML környezet használata, valamint az adatbázis összekapcsolása integrált rendszerekkel, mint a Huntéka-M, a Koha, a Magyar Írók Bibliográfiája, valamint Budapest topográfiája.

Biszak Sándor és Kokas Károly a földrajztudomány és a mikrotörténelem háttérterületén új kutatási eredményekkel kecsegtető *Budapest Időgép* nevű online térképadatbázist járják körül beszámolójukban. A projekt lényege a Budapest várossal kapcsolatos adatsorok térképre vetítése, kereshetővé tétele, figyelembe véve a korabeli ábrázolások sajátosságait, megfeleltethetőségét. Fontos lépés a 19–20. századi térképek georeferálása, mai térképre vetése a Google Maps segítségével. Idekapcsolható a Budapest Főváros Levéltárában zajló digitalizálásnak köszönhetően nagy mennyiségben rendelkezésre álló adatsor, amely által utcanevek, városnevek, városrészek és földrajzi objektumok válnak kereshetővé. Kataszteri és közigazgatási térképsorozatokat egyaránt felhasználják, zömében a 19. század közepeitől kezdődően. A földrajzi neveken túl a telekkönyvi betéteket, lakásíveket és terveket, illetve a Hungaricanán fellelhető képeslapgyűjteményt is vizualizálhatóvá teszik a térképekhez kapcsolva. Távlati terveik közt szerepel az adatok számának további növelése és az 1916-os szűrt mikro szintű elemzése közjegyzői ügyek és változó tulajdonviszonyok vizsgálata által. 1956 térinformatikai adatbázisának elkészítése is folyamatban van.

Ruttkay Zsófia a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem TechLab projektjeinek tükrében arról ír, miként frissíthető fel a muzeológia és múzeumpedagógia eszköztára

² <https://github.com/acdh-oeaw/apis-core> – Utolsó letöltés: 2019.09.29. Az APIS egy olyan szemantikai web-applikáció, amely kifejezetten az Osztrák Bibliográfiai Lexikon fejlesztését szolgálja. Egy ötelemű, elemenként összekapcsolt adatmodellre épül, személyek, helyek, intézmények, események és munkák tárolására. Az egyes elemek, valamint a köztük lévő összeköttetések is leírhatók.

digitális eszközökkel hatékony módon. A beszámoló különös értéke a számos felhozott példa gazdagságában rejlik, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Bajor Gizi Színészmúzeum és a Néprajzi Múzeum rendezésében megvalósuló interaktív tárlatokon keresztül kimerítően elemzi, hol tudnak a digitális eszközök az öncélú élményen túl érdemben hozzáadni a kiállítás egészéhez. Sorra veszi a kizárólag virtuális térben létező múzeumok, az online tárlatvezetések, a virtuálisan megidézett, esetleg eleve digitálisan megalkotott műtárgyak, a létező múzeumhálózat felett létező metaintézmények jellemzőit. Amellett sorakoztat fel bizonyítékokat, hogy a megfelelően működő projektek hathatnak a látogatók érzelmeire, interaktív, játékos felfedezésre indítanak, adatokat és összefüggéseket tárnak fel az adatvizualizáció segítségével, könyveket keltenek életre, így a látogatók bevonása a múzeum falain kívül és belül is lehetségesé válik. Kiemeli, hogy ezek a projektek kizárólag akkor működnek megfelelően, ha létrejön a kellő mélységű interdiszciplináris együttműködés, valamint akkor, ha lehetséges a projektek hosszútávú kísérése, követése; az ilyen típusú hatásvizsgálatokat a jövő fontos feladatának tartja.

Végezetül Dragon Zoltán és Sebestény Csilla *#BREW: influencer-kísérlet az Instagram újhullámos kávéközösségében* című írásukban egy olyan különleges kutatást mutatnak be, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen eszközökkel érhető el, hogy a közösségi média gyorsan változó környezetében hosszútávú építkezéssel jelentős mértékű követői bázist lehessen létrehozni. A #brewInstagram oldal elindításával egy jól körülhatárolható online közösségbe igyekeztek beépülni, és belátható időn belül trendeket meghatározó influencerré válni, „organikus” eszközökkel, az oldalon közzétett bejegyzések, fotók hatása által. Kihívásként jelentkezik a közösségi oldal állandó változása, a bejegyzéseket népszerűsítő algoritmus folyamatos módosítása. Növekedési modelljükben részben a *slow marketing* szakaszait követték, részben pedig az Instagram fotográfiai trendjeit azonosító Manovich-kutatásra támaszkodtak. Mindezek és tapasztalataik alapján arra jutottak, hogy a követők számára igencsak jelentős a szimbolikus cselekedetek szerepe, s a csoportidentitást formáló rituálék, amelyek ilyen módon kapcsolják össze az online marketing és a digitális etnográfia területeit.

A fent ismertetett projektek összegzésekképp elmondható, hogy az elméleti diskurzushoz visszatérve kiemelkedik a leginkább talán Sennyey által hangsúlyozott interdiszciplinaritás elengedhetetlen volta: ahol a bölcsészek megfelelő segítséget kapnak informatikusoktól, ott izgalmas, újszerű kutatási eredmények elérésére nyílik lehetőség. Ilyenképpen elgondolkozhatunk azon, hogy az új diszciplínában a bölcsészet egy fontos segédtudományát azonosítsuk. A szerkesztőségi köszöntőben is vázolt módon a *Digitális Bölcsészet* folyóirat első lapszáma a tanulmányok és esettanulmányok után a tematikához illeszkedő tudományos művek recenzióival és egy Labádi Gergely emléket őrző búcsúval zárul. Elmondható, hogy a 2019-től folyamatos publikálás formájában, online megjelenő folyóirat rendelkezik azzal a potenciállal, hogy a digitális módszertant hasznosítani kívánó bölcsészek szakmai fórumává váljon. Csak remélni lehet, hogy a benne rejlő ígéretet valóra is váltja.

Vida Bence

Abstracts

Bankó, Erzsébet

Reconstructed Family Histories: The Perspectives of Intercultural Genealogy in Natascha Wodin's Novels

After the fathers' crimes have been broached in the second generation and the victims of Shoah were given a voice in the third generation's writing, the new wave of German generational novels is written mainly from an intercultural perspective. The children and grandchildren of immigrants open a new discourse towards a hidden fragment of European history. Profound historical research forces a dialogue between history and literature, breaking the borders between entertainment and the social sciences. By analysing Natascha Wodin's novel, *Sie kam aus Mariupol*, this article aims at examining the impact microhistory exerts on historical perception. In Wodin's novel, female suffering builds a link between generations, but to what extent are these tragedies a part of a global history and how can we define the role of poetics in describing the trauma of millions? Finally, how can literature take part in the construction of collective memory?

Kappanyos, Ilona

History as an Adventure Story: Story-telling Devices in the Historical Novels of Miklós Rónaszegi

In this paper, I rely on Hayden White's insights into the narrative techniques used by historians in order to examine the strategies of the authors of historical fiction. I seek to understand the means of creating a story reliant on historical facts but diverging from them in enjoyable and surprising ways. One of the possibilities is reflecting on the existing historical narrative by giving an explicit intradiegetic reason why chronicles or historians failed to document a certain event. Another method is choosing a historical event, topic or era that is relatively less-documented, often a historically uneventful period between more well-documented events: a historical lacuna. A third is creating ambiguity by duplicity, writing a plot where swapped objects and mistaken identities complicate a straightforward narrative.

I chose my examples for exploring the above-mentioned strategies from the so-called Kartal novels, a series of children's books written by the Hungarian author, Miklós Rónaszegi, in the 1970s and 1980s. These novels have an educational aspect, conveying factual knowledge about medieval Hungary, tying it in with moral lessons and an ahistorical construction of Hungarian patriotism. They discuss the accession and reign of the fourteenth-century Hungarian monarch, Charles I,

through his friendship with the fictional base-born knight, Kartal. This friendship ties together the factual and fictional halves of the narrative and demonstrates the legitimacy of royal power. While these narratives are derived from medieval history, the remarks on the relationship between a king and his subjects and the insights into the workings of power, are noticeably and deliberately applicable to the readers' own time, the 1970s and the era of State Socialism in Hungary.

Nagy, Ágoston

The Anti-Revolutionary and Anti-Napoleonic War Poetry of Imre Kreskay and the Possible Roles of the Ecclesiastical Intelligentsia during the Mobilization

The mobilization of the noble levies (*insurrectio*) during the French Revolutionary and Napoleonic Wars had an enormous impact on Hungarian literature, particularly on occasional poetry. This contribution deals with the phenomenon of how this corpus of propagandistic texts came into existence, as well as the way it worked in the framework of the representative publicity and the social practices of the late estate-based society. For this reason, this study analyses a collection of anti-revolutionary and exhortatory poems written by a less-known but prolific occasional poet of petty noble origin with a catholic-monastic ecclesiastical background, Imre Tamás Kreskay (1748–c. 1811). Kreskay was a promising and talented Pauline monk and served in different positions, however, after the abolition of the order in 1786, he was obliged to seek new employment. From that time, he served wealthy widows of noble birth as a family tutor and a domestic chaplain. The former Pauline poet wrote a vast number of occasional poems in Latin, and later in Hungarian, which were linked to his occupation in the noble households all over the Kingdom of Hungary, particularly in Transdanubia. After the radicalization of the French Revolution and the outbreak of the war with the Habsburg Empire, Kreskay began to write political, what is more, propagandistic poems, which expressed a traditionalist ideological mixture of loyalism, devoutness and noble national consciousness. Kreskay's most intriguing poems were written during the noble levies. Moreover, the poem printed on the occasion of the 1809 insurrection gained notoriety because of its harsh anti-Napoleonic tone, urging the noble insurgents to decapitate the conceited French Emperor in the main square of Paris. Starting out from these poems, as well as their biographical, political and social contexts, the study intends to show the latitude of the ecclesiastical intelligentsia, their motivation, and even their opportunities of taking part in the propagandistic efforts during the French Wars. For this reason, the study applies a microhistorical approach, examining the phenomenon through not only the life and work of Kreskay, but also counterpointing it with two other occasional poets of the noble levy with ecclesiastical background, Endre Horvát Pázmándi, a parson and relentless critic of Kreskay's 1809 poem and Elek József Horváth, a renegade seminarist and insurgent sergeant.

Pikli, Natália

The Shakespearean “Hypertext”: Early Modern Popular Drama in Textual and Iconographic Contexts

Products of popular culture are both informative of their specific era and are defined by it to a large extent. Therefore, early modern popular plays witness not only to their playwrights’ talent, but they also inform us about dominant popular cultural discourses of their day, since they were written to offer something entertaining and educational to a wide array of audience members, belonging to different strata of early modern English society. The birth of professional and commercially based theatre in the last decades of the sixteenth century, together with the huge output of London-based popular print, provided an often lucrative and varied background to popular drama.

Among other playwrights, Shakespeare could excel with his talent of tapping on the most important and problematic discourses of the day, and using or altering them to suit his dramaturgical needs in unique and individual ways, often creating a kind of cultural palimpsest of elite and popular traditions. His works inform us about and comment on contemporary issues like the commercialization of oral-ritual cultural elements, or usury, or long-standing iconographic traditions and women’s position in society. Focusing on a specific word or concept highlighted in a Shakespearean play can, therefore, work as a sort of “hypertext,” revealing a colourful array of different cultural discourses and contexts. The present paper introduces such an interdisciplinary approach to Shakespeare’s works and late sixteenth- and early seventeenth-century English cultural history, highlighting useful databases and methods, and showcasing three case studies in brief: first, the relevance of the early modern polysemous word “hobby-horse” to the reception and transformation of popular culture in Shakespeare’s age, then the concept of usury and the (Jewish) usurer in *The Merchant of Venice*, and, finally, outlining the often conflicting popular and elite contexts of the Pygmalion myth as seen in the “statue scene” of *The Winter’s Tale*.

Szilágyi, Márton Can Intellectual History Serve as the Source of Literature? Remarks on the Poem of Gergely Édes and Miklós Wesselényi’s *Balítéletekről* (*Prejudices*)

The article aims to shed light on the possible relationship between the history of literature and intellectual history through a case study. The popular poet of the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, Gergely Édes (1763–1847) wrote a poem in hexameter about a significant political-philosophical work, *Balítéletekről* (*Prejudices*) written by baron Miklós Wesselényi (1796–1850) in the 1830s. Édes sent the voluminous poem to Wesselényi in a private letter, still held in the archival collection of the baron in Cluj-Napoca today. The article analyses the poem, exploring the poet’s reflections on certain parts of the treatise and his arguments for focusing on them. Édes’ poem, therefore, can be considered a unique piece of the reception

of contemporary political philosophy. What makes it important is that very few texts of the kind remained from the period. The article also highlights that, upon analysing a literary text's reflection on a discursive text of political philosophy, which is at the same time bound by poetic and rhetorical conventions, we shall not set the aesthetic dimensions aside either.

Tömöry, Miklós

The "Social Novels" of Jakov Ignjatović and Hungarian-Serbian Canon Formation

This essay provides an overview of the drastically changing perception of the Serbian writer, Jakov Ignjatović (1822-1889). Coming from the northern Serbian diaspora of Szentendre, Ignjatović became a popular and influential writer, editor and politician in the 1850s and 1860s. However, from the late 1860s, due to his pro-Hungarian and increasingly conservative political stance, Ignjatović became marginalised in the Novi Sad-based public. The author was posthumously "rehabilitated" in the early 1900s by the prominent Belgrade writer and literary critic, Jovan Skerlić. Skerlić dedicated a monograph to Ignjatović's oeuvre and wrote an introduction to his novels *Eternal Fiancé* and *Vasa Rešpekt*.

Skerlić's interpretation allows us to analyse the process of the making (modifying) of a national literary canon by an authoritative scholar, supported by institutions of *Zensur*, *Sinnpflege* and *Textpflege* – as defined by Aleida and Jan Assmann. The canonisation process re-evaluates the artistic value of Ignjatović's pieces by praising his "instinctive realism," however harshly his interpretation of the 1848 revolution and other political views, inappropriate language etc. are condemned. This essay reflects on Skerlić's interpretation from the viewpoint of the changing Serbian-Hungarian relations and shifts in Serbian cultural politics by focusing on the critic's literary essay on Ignjatović and the republishing of his novel on the rebellious hussar, *Vasa Rešpekt*.

Virág, Csilla

Kings and Commoners in Early Modern English Ballads

The motif of the king mingling with common people, spending time with them in merriment is a rather popular one in Europe. Late medieval and early modern England was no exception: several such texts survive from the fourteenth to seventeenth centuries. These texts, usually called king-commoner poems or ballads, have only recently started triggering scholarly interest.

In this paper, the king-commoner texts are examined from two aspects. On the one hand, as they work with plots reflecting on the transmission of power and of authority and hierarchies turned temporarily upside down, they strongly resemble another tradition of late medieval and early modern popular culture: popular festivities. By highlighting motifs shared by both the texts and the festivals, I propose that the texts might have worked in a similar way, borrowing the uniting, tension

relieving, community forming power of festivals. As such, they might have played an important role in social communication.

On the other hand, I aim to provide a possible explanation to the differences between the two groups of texts (the late medieval and the early modern ones) already noted by previous scholarship. These can mainly be explained by adjustments made to please a wider audience, to make the texts more suitable for the popular market. As for the role played in social communication by both the festivals and the texts, we might assume that changes fuelled by religious and moral attitudes affected both, allowing the texts to take on the role of substitute for the festivals.

Vrabély, Márk

The Erudition of Frater F.: Marian Miracles in the *Codex Kazinczy* and *Codex Tihanyi*

Two late medieval Hungarian manuscripts, the *Codex Kazinczy* (1526–1541) and the *Codex Tihanyi* (1530–1532) were written (and probably translated) by the same scribe, a mysterious Franciscan friar with the signature ff, i.e. frater F. Both of these manuscripts contain several Marian miracles translated from the *Stellarium* of Pelbartus de Temesvár, a Hungarian Observant Franciscan writer. In this Latin sermon collection, these miracles are either found in the sermons illustrating a certain point (*exempla*), or in the miracle collection at the end of the 12th book. This paper examines all of the Marian miracles in these two codices translated from the *Stellarium* (2 in the *Codex Kazinczy*, 15 in the *Codex Tihanyi*) addressing three questions: 1) what is the relationship between these miracles and their contexts, and whether their sources are identical; 2) does frater F. make any kind of alteration during the translation; 3) what could be said about the Latin and the vernacular textual tradition of these Hungarian miracles? The close examination of the texts proves that frater F. was among the most creative translators and compilers in the corpus of fifteenth- and sixteenth-century Hungarian vernacular manuscripts.

Szerzőink

Bankó Erzsébet • banko.erzsebet@gmail.com

Az ELTE ITDI Germanisztika Doktori Programjának hallgatója, kutatási területe a kortárs német irodalom generációs regényeinek történelemábrázolása.

Deméné Mohay Borbála • mohybori@gmail.com

Az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium történelemtanára és az ELTE ITDI Magyar és európai felvilágosodás programjának harmadéves hallgatója. Kutatásának központjában a 18. században megváltozott természetszemlélet esztétikatörténeti vonatkozásai, illetve az angolkert mint stílus, tájélmény és eszmeiség magyarországi recepciója áll. Doktori témája Széchényi Ferenc cenki kertje, amit számos különböző megközelítéssel, módszerrel – a kert külső jegyeit, funkcióit, használatát és a főúr kert(ek)ről/természetről vallott elképzeléseit, elveit egyaránt szem előtt tartva – tanulmányoz.

Egyed Regina • egyedregina07@gmail.com

Az ELTE BTK angol–történelem ötödéves osztatlan tanárszakos hallgatója, az Eötvös Collegium Angol–Amerikai és Történész Műhelyeinek tagja. Kutatási területe a 14–16. századi angol városi ünnepek története. Korábbi kutatásai során a királyi bevonulások szimbolikáját vizsgálta a gyermeckirályok, valamint a királynők és királynék esetében.

Farkas Flóra • farkasfloora@gmail.com

Az ELTE BTK ötödéves magyar–latin tanárszakos hallgatója, a késő középkori latin filológia mellett elsősorban a magyar- és latintanítás módszertana érdekli.

Kappanyos Ilona • kappanyosilona@gmail.com

Az ELTE TDI Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Programjának PhD-hallgatója. Oxfordban és Kentben szerzett diplomát történettudományból, kutatási területe a Kádár-kor társadalomtörténete, azon belül a védőnői hálózat működése és átalakulása.

Lengyel Nóra • noralengyel7@gmail.com

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végzett történelemtanár–magyartanár mesterképzésen, jelenleg az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori programjának hallgatója, a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának titkára. Kutatásai során a Horthy-kor katolikus női sajtójával foglalkozik, érdeklődése a jelenkori nőtörténet mellett kiterjed az egyháztörténetre, valamint a társadalom- és életmódtörténetre.

Nagy Ágoston • nagy.agoston@uni-nke.hu

Eszmetörténész, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa.

Pikli Natália • pikli.natalia@btk.elte.hu

Az ELTE BTK Anglisztika Tanszékének oktatója, emellett meghívott előadóként tart Shakespeare-szemináriumokat a Színház- és Filmművészeti Egyetemen. A Magyar Shakespeare Bizottság elnökségi tagja, 2018 novemberétől elnöke, több külföldi és hazai Shakespeare társaság tagja, rendszeresen publikál angol és magyar nyelven a kora újkori populáris kultúráról, Shakespeare és kortársai munkáiról, valamint kortárs dráma és színház témakörben.

Tömöry Miklós • toemoery@gmail.com

Az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának hallgatója, kutatási témája a pest-budai és újvidéki szerb nemzeti mozgalom önreprezentációja és térhasználata 1860 és 1876 között.

Virág Csilla • viragcsilla1995@gmail.com

Az ELTE TDI doktorandusz hallgatója, kutatási témája az énekmondók, illetve az általuk közvetített szövegek szerepe a társadalmi rétegek közti kommunikációban, a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyának alakításában a kora újkori Angliában.

Vrabély Márk • vrabelymarktibor@gmail.com

Az ELTE ITDI Magyar és európai reneszánsz programjának hallgatója, érdeklődési területe a késő középkori magyar nyelvű irodalom és a magyarországi ferences szerzetesek irodalmi és kulturális jelentősége. Az alapképzés alatt kezdett el dolgozni a *Régi Magyar Exemplumadatbázis* projektben, amelynek jelenleg főmunkatársa.

Vida Bence • szotarport@gmail.com

Az ELTE TDI Kora Újkori Magyar Történelem Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a kora újkor információtörténelme, jelenleg Bethlen Miklós kancellár kapcsolati hálójának modellezésével és rekonstruálásával foglalkozik, az információtörténet mellett a hálózatelmélet eredményeire támaszkodva.

Szilágyi Márton • szilagyi.marton@btk.elte.hu

1990-ben végzett az ELTE Bölcsészkarán magyar és történelem szakon. A *Sic Itur ad Astra Folyóirat* egyik alapítója. Jelenleg egyetemi tanár, az ELTE BTK 18–19. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője.